

BULLETIN
&
NIEUWS-BULLETIN
KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

ZESDE SERIE * JAARGANG 14 * 1961

BESTUUR: Prof. dr. M. D. Ozinga, *voorzitter*; mr. P. J. van der Mark, *secretaris*; mr. G. J. Wit, *penningmeester*; prof. dr. A. J. Bernet Kempers, dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman, mej. dr. M. E. Houtzager, dr. D. P. Oosterbaan, mr. C. A. van Swigchem, ir. C. L. Temminck Groll, ir. J. J. Terwen, prof. dr. J. J. M. Timmers.

REDACTIE: *Hoofdredacteur*: J. J. F. W. van Agt. *Voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond*: Prof. dr. A. W. Bijvanck, *voorzitter*; prof. dr. H. Brunsting, dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer, dr. R. van Luttervelt, ir. R. Meischke, prof. dr. M. D. Ozinga, prof. dr. H. van de Waal. *Voor de Voorl. Monumentenraad*; *afd. I, Oudheidk. Bodemonderzoek*: J. G. N. Renaud; *afd. II, Monumentenzorg*: mr. R. Hotke; *afd. III, Musea*: D. F. Lunsingh Scheurleer. *Voor De Museumdag*: Dr. H. C. Blöte.

INHOUD

BIJDRAGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

AGT, J. J. F. W. VAN De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage . . . 153	RENAUD, J. G. N. Middeleeuwse kastelen in Limburg . . . 109
GRAFT, DR. C. CATHARINA VAN DE Willem Backerweerd, beeldhouwer en bouwmeester 15	TEMMINCK GROLL, IR. C. L. Een sleutel tot de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk te Delft 77, 151
JANSE, H. Middeleeuwse houten tongewelven in Ne- derland 181	TIMMERS, PROF. DR. J. J. M. Romeins Maastricht 97
LUTTERVELT, DR. R. VAN Herinneringen aan de voormalige Neder- landse bezittingen op de Goudkust in het Rijksmuseum 247	TRIEBELS, DR. L. F. De invloed van de prentkunst op de volkskunst 223
MEISCHKE, IR. R. Het Slot te Zeist 33	VREESE, A. L. DE Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs getijden- en gebedenboek in de Albertina te Brussel 201
MIELKE, DR. FRIEDRICH Das Holländische Viertel in Potsdam . . . 57	WEBER, DR. R. E. J. Een vroege lithografie met voorstelling van een postwagen 1

BOEKBESPREKINGEN

De cijfers verwijzen naar de kolommen van het Bulletin

THE CONSERVATION OF ENGLISH WALL- PAINTINGS P. K. VAN DAALEN 203	LUTTERVELT, DR. R. VAN Hollands Musea H. GERSON 199
FREMANTLE, KATHERINE The Baroque Town Hall of Amsterdam C. PEETERS 141	ONGHENA, M. J. De iconografie van Philips de Schone . . DR. R. VAN LUTTERVELT 29
HANA, W. F. J. Klokken G. ROOSEGAARDE BISSCHOP 195	THÖNE, FRIEDRICH Hans Vredeman de Vries in Wolfenbüttel J. J. F. W. VAN AGT 93

NIEUWS-BULLETIN

*De cijfers voorafgegaan door * verwijzen naar de kolommen van het Nieuws-Bulletin*

KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEID-
KUNDIGE BOND

- Verslag van de algemene ledenvergadering
op zaterdag 4 maart 1961 te Delft . . *77
Verslag van de algemene ledenvergadering
op vrijdag 23 juni 1961 te Maastricht *189
Rondschrijven van de Commissie voor de
bouwfragmenten *47

VOORLOPIGE MONUMENTENRAAD

Oudheidkundig Bodemonderzoek

- Archeologisch Nieuws *1, *33, *53, *65, *89,
*105, *121, *141, *181, *205, *217, *233

Monumentenverzorg

- Monumenten-Nieuws *5, *39, *57, *75, *93,
*109, *147, *187, *209, *225
In 1960 gereedgekomen restauraties . . *5
In 1960 aangevangen restauraties . . . *9

MUSEA

- Museumnieuws *41, *81, *131
Muntvondsten *97
Museumpublicaties *111
Tentoonstellingsagenda *27, *49, *59, *83,
*99, *113, *175, *201, *211, *227, *253

DE MUSEUMDAG

- Verslag van de tweede Museumdag in 1960
op 19 november te Amsterdam-Schiphol *11
Verslag van de eerste Museumdag in 1961
op 26 en 27 mei te Nijmegen *155
Verslag van de tweede Museumdag in 1961
op 25 november te Rotterdam *243

NEDERLANDSE KLOKKENSPEL-VERENIGING *129

BIJDRAGEN

DAALEN, P. K. VAN

- Het Toneel-Museum te Amsterdam ge-
opend *41
De tentoonstelling „Oude luister van het
Groningerland” in het Museum te Gro-
ningen *81

JANSE, H.

- Oirschot, Hervormde kerk *147

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Februari 1961

Zesde Serie / Jaargang 14 / Aflevering 1

Met Nieuwsbulletin Aflevering 2

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

DR. R. E. J. WEBER

Een vroege lithografie met voorstelling van een postwagen

Kolom 1

DR. C. CATHARINA VAN DE GRAFT

Willem Backerweerd, beeldhouwer en bouwmeester

Kolom 15

Boekbespreking

Kolom 29

EEN VROEGE LITHOGRAFIE MET VOORSTELLING VAN EEN POSTWAGEN

DOOR

DR. R. E. J. WEBER

In de bekende *Platen-Atlas voor de Vaderlandsche Geschiedenis*, waarvan in 1911 de eerste druk bij J. B. Wolters verscheen¹, werd door de samenstellers o.m. aandacht gewijd aan de ontwikkeling van het verkeer. Uit het tijdperk van Koning Willem I kozen zij een even ongemene als karakteristieke prent, een diligence voorstellende met de torens van 's-Gravenhage en Rotterdam in het verschiep (afb. 1).

De prent is ongemeen omdat hij in lithografie is uitgevoerd, een destijds in ons land nog weinig beoefende techniek. Bovendien zijn er van dit blad bijna geen exemplaren bewaard gebleven. Er is er geen aanwezig in de atlassen van de Rotterdamse en Haagse Gemeentearchieven en evenmin in het Rijksprentenkabinet, de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, Museum Boymans-Van Beuningen en het Prentenkabinet der Rijksuniversiteit te Leiden. In de literatuur over de geschiedenis van de steendruk hebben wij er geen vermelding van gevonden.

Verklaarbaar is dit wel, want het exemplaar dat in 1958 door het Nederlandse Postmuseum werd verworven, toont aan dat wij te maken hebben met een fragment van een aankondigingsbiljet voor een diligence-onderneming. Boven de voorstelling zijn de in een boog geplaatste woorden „van Rotterdam op 's-Gravenhage vice versa” te lezen; eronder is het blad afgesneden en daarmee zijn de naam en misschien ook de dienstregeling van deze onderneming verdwenen (afb. 1, vgl. afb. 3)². Dit is dubbel jammer, omdat de voorstelling door de Platen-Atlas een grote bekendheid heeft verkregen en men er dus gaarne meer over zou willen weten. Datum, naam van de on-

derneming en juistheid van de tekening zijn dan ook punten, die een onderzoek waard zijn.

Plaats en datum

Volgens de Platen-Atlas dateert de prent uit 1815 doch dit moet een vergissing zijn. Naar S. Moulijn³ heeft uiteengezet, kwam de steendruk in genoemd jaar slechts heel sporadisch in ons land voor. De kunstenaar die ons blad links onder met „Bemme fec. Lithog Hage” heeft getekend, is Joh. Bemme Azn., die als vroege beoefenaar van de lithografie bekend is. Hij werd in 1775 te Rotterdam geboren en begon aldaar in 1825 tezamen met A. Vinkeles een drukkerij, welke hij later — alleen — naar Den Haag heeft verplaatst. Vermoedelijk berust de vermelding van het jaar 1815 op een verschrijving van mr. L. G. N. Bouricius, die in het *Jaarboekje Die Haghe* van 1909 een belangrijke studie heeft gewijd aan Het publiek vervoerwezen van Den Haag in de 19de eeuw. Hij was het die bij deze gelegenheid — voor zover wij weten als eerste — onze litho heeft genoemd en afgebeeld. In een onderschrift geeft hij het jaartal 1815 doch in zijn tekst vermeldt hij in 't geheel geen diligence-dienst van Rotterdam op 's-Gravenhage in genoemd jaar.

De intrede van Bemme in het Haagse leven wordt op vaardige wijze geïllustreerd door een litho van het huis De Binckhorst aan de Trekvljet, die door hem als „inwoonder” aan B. en W. van deze gemeente is aangeboden op 15 september 1831⁴. Hij overleed aldaar op 15 sep-

¹ *Platen-Atlas voor de vaderlandsche Geschiedenis* door A. J. van der Meulen met medewerking van M. ten Bouwhuys, Groningen 1911. De derde druk, 1917, werd bezorgd door N. B. Tenhaeff.

² In het Nederlandse Postmuseum bevindt zich een dergelijk compleet biljet, helaas met een onbeduidend vignet. Fraaie voorbeelden zijn aanwezig in de Kon. Bibliotheek te Brussel, o.a. van de bekende lithografen Kierdorff en Jobard.

³ S. Moulijn, *De lithografische Prentkunst*, Amsterdam 1918. Dez., *De eerste jaren der lithografische prentkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1927.

⁴ In dit jaar vertrok hij volgens het *Nieuw Ned. biografisch Woordenboek* naar Den Haag. In het bevolkingsregister van Den Haag van 1830 komt hij nog niet voor. De bewuste aanbiedingsbrief is niet geagendeerd, doch berust met de litho in het Gemeentearchief.

tember 1841⁵. De diligence-prent is twijfelbaar in zijn Haagse tijd gedrukt maar het opschrift „Van Rotterdam op 's-Gravenhage” wijst op een Rotterdamse onderneming. Het is mogelijk dat deze laatste zijn drukwerk in Den Haag heeft besteld; wij voor ons geven echter de voorkeur aan de veronderstelling, dat Bemme de opdracht nog in zijn Rotterdamse tijd heeft ontvangen en de litho na zijn verhuizing, dus omstreeks 1831 heeft voltooid.

Er bestaat een goede reden, om de prent zo vroeg mogelijk in de Haagse tijd van Bemme te plaatsen, omdat er in de voorstelling iets is, dat niet klopt met een zo laat jaartal, namelijk het koninklijke wapen op één van de portieren (vgl. afb. 4). Volgens het Reglement op de dienst der openbare middelen van vervoer te lande, uitgegeven 14 december 1829⁶, mocht dit door diligences niet meer worden gevoerd. De betekenis die toenmaals aan het voeren van het wapen des konings werd gehecht was zo groot, dat wij zwaarlijk kunnen aannemen dat een diligence-onderneming nog in 1830 een afbeelding zou hebben besteld, die indruiste tegen een Besluit des konings. Wij blijven dan ook bij onze veronderstelling; de opdracht is vóór 1830 te Rotterdam aan Bemme gegeven, hij heeft er mede getraineed en het biljet te 's-Gravenhage, op zijn laatst in 1831, voltooid.

Het verkeer tussen Rotterdam en 's-Gravenhage

De vraag ligt voor de hand of na te gaan is, welke diligence-onderneming als opdrachtgever in aanmerking komt. Men krijgt echter geen houvast bij een onderzoek in deze richting tengevolge van de grote ontwikkeling van het personenvervoer te land in het tijdperk van Willem I. Bij zijn komst, in 1813, was de trekschuit nog het voornaamste vervoermiddel. Doch reeds waren enige bestrate wegen aangelegd en tegen het einde van zijn regering was het verkeersbeeld geheel veranderd.

„Noch auf preussischem Boden”, schrijft Dethmar in 1838, „ehe Du die Gränze überschreitet, findest Du schon holländische Industrie. Bis hierhin fuhrst Du auf einer festen Strasse von Rheinkies; wo diese endigt,

⁵ Dit gegeven werd verkregen door de vriendelijke medewerking van de afdeling Geschiedschrijving der Centrale Directie PTT. Het *Nieuw Ned. biografisch Woordenboek* geeft ten onrechte 1840 als jaar van overlijden.

⁶ Gegeven bij Kon. Besluit van 24 november 1829 nr. 73.

fangt ein neuer Weg von harten, kleinen Ziegelsteinen („klinkers”) an, welchen holländische Unternehmer im Jahre 1824 gebaut haben. In Ziegelöfen gebrannte Strassen habe ich noch nirgends gefunden als in Holland, welches nach allen Seiten hin von solchen Kunstwegen durchschnitten ist. Seit etwa dreissig Jahren hat man damit angefangen, diesen Strassenbahn in Holland einzuführen⁷.

De verbetering der wegen (mèt een betere rijtuigconstructie waarover wij hierna nog zullen spreken) had een groeiend aantal concessie-aanvragen ten gevolge: de postwagen werd het moderne verkeersmiddel, de trekschuit zakte in aanzien. Men make zich echter vooral geen voorstellingen van een samenhangend streekvervoer met één concessionaris in een bepaald ressort. Onder Willem I ontstond juist een menigte van kleine diensten, die vaak geheel of gedeeltelijk eenzelfde traject bedienden. Reeds in 1826 spraken B. en W. van Rotterdam, juist in verband met het traject naar 's-Gravenhage, hun bezorgdheid uit over de „ongebreidelde concurrentie”⁸ en in 1829 adviseerden zij mèt B. en W. van 's-Gravenhage, geen concessie voor deze route te verlenen aan de bekende J. P. Koens, gezien „het groot aantal wagens welke reeds tussen onze beide steden rijden zoodat er bijna geen vrije uren meer overig zijn”⁹. Doch uit de archivalia blijkt evenzeer de wens van de hoge overheid, de ondernemingszin zoveel mogelijk vrij spel te laten en de concessieverleningen gingen dus door. Als geen pertinente mededeling in enig archief gevonden wordt is het onmogelijk, een bepaalde onderneming van postwagens in aanmerking te brengen voor een aankondigingsbiljet met de voorstelling van Bemme erop.

Diligences en postwagens

Dat onze voorstelling behalve ongemeen ook karakteristiek is, danken wij aan het streven van

⁷ F. W. Dethmar, *Freundliche Erinnerung an Holland und seine Bewohner*, Essen - Rotterdam 1838-1841, 4 dln.; I blz. 17. Vgl. H. T. Colenbrander, *Inlijving en Opstand*, Amsterdam 1913, blz. 142. De landwegen hadden in de Republiek nimmer onder enig centraal beheer gestaan. Koning Lodewijk was begonnen enige grote wegen in staatsbeheer te nemen en te bestraten. Onder Keizer Napoleon werd hieraan uitbreiding gegeven bij decreten van 21 okt. en 16 dec. 1811. De andere wegen van enig belang werden tot departementale wegen verklaard.

⁸ Gemeente-Archief Rotterdam. Uitgaande brieven 9 oct. 1826 nr. 702.

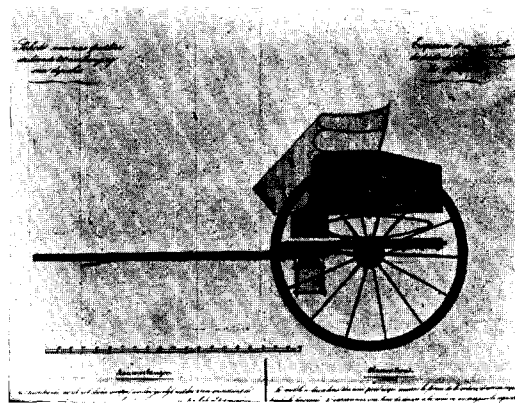
⁹ Aldaar. Ingekomen missiven 11 maart 1829 nr 384.

EEN VROEGE LITHOGRAFIE VAN EEN POSTWAGEN

Afb. 1. Vignet voor een aankondigingsbiljet van een diligence-onderneming, ± 1831. De diligence is van een destijds modern „op veren hangend” type. Lithografic gesigneerd: „Bemme fec. Lithog Hage”.

(Den Haag, Postmuseum)

Afb. 2. Postkar, afbeelding bij het bestek van de aanbesteding van postritten. Aannemers van zulke ritten moesten de post overbrengen met karren van het voorgeschreven model en voorzien met het gekroonde naamcijfer des konings. 1827.

(Den Haag, Postmuseum)

Van	Naar	Van	Naar	Van	Naar	Van	Naar
Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam
Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam	Amsterdam	Rotterdam

Afb. 3. Voorbeeld van een compleet aankondigingsbiljet van een diligence-onderneming. Steendruk Gebr. van Lier, tussen 1833 en 1835.

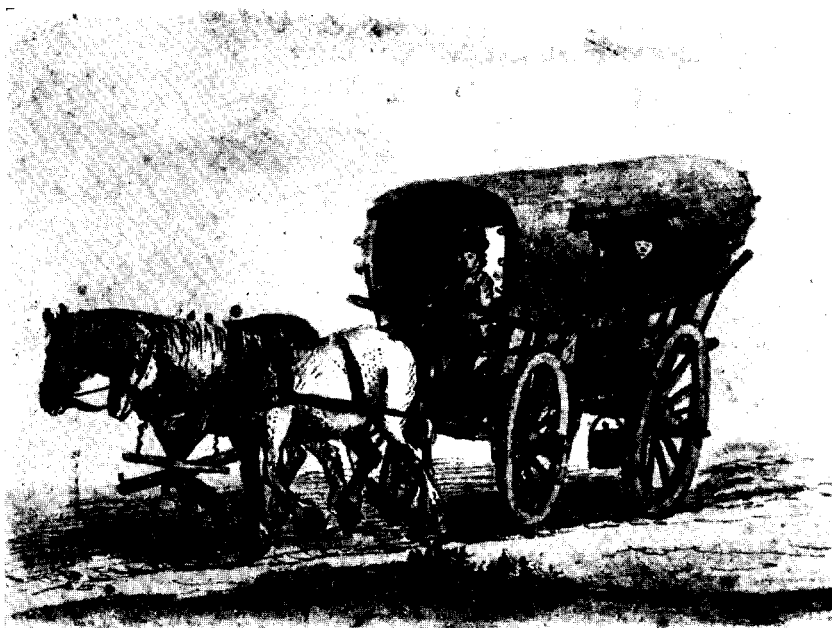
(Postmuseum, bruikleen D. Veldhorst)

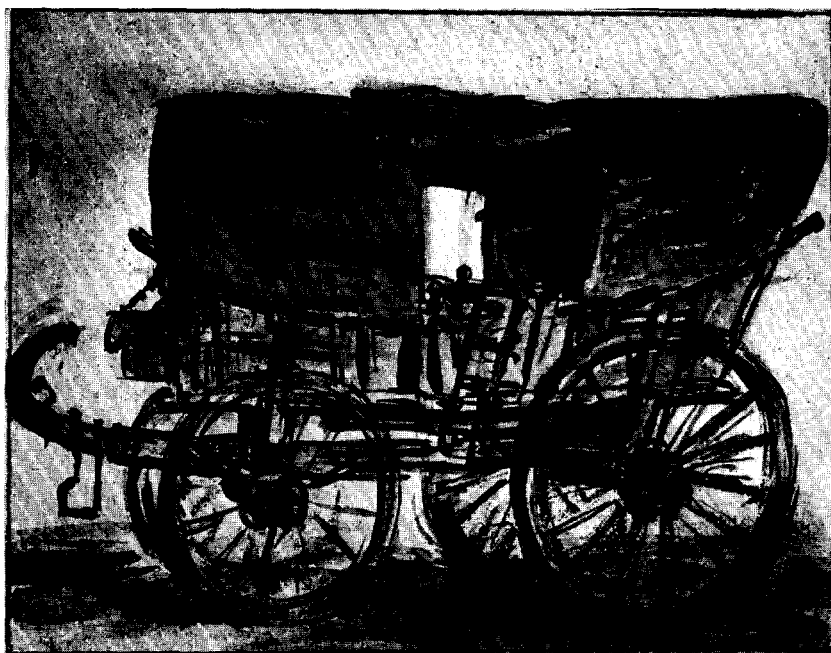
Afb. 4. Wapenbord van het portier ener diligence. Het koninklijke wapen en het opschrift „Sauvegarde” betekenen, dat de onderneming onder bijzondere bescherming van de koning staat. Tussen 1815 en 1829.

(Postmuseum, bruikleen „Oud-Dordrecht”)

EEN VROEGE LITHOGRAFIE VAN EEN POSTWAGEN

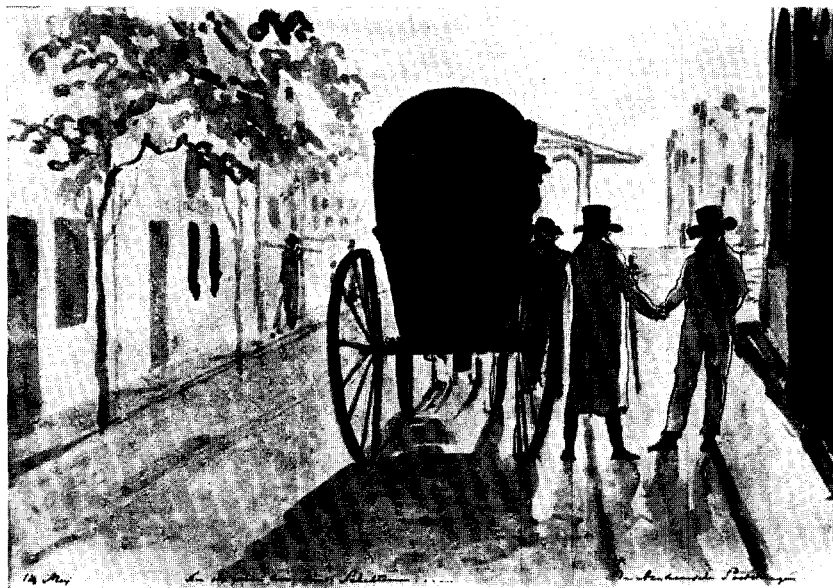

Afb. 5. Anonieme penseeltekening, 18de eeuw, van een postwagen met disselboom voor tweespan. (Den Haag, Postmuseum)

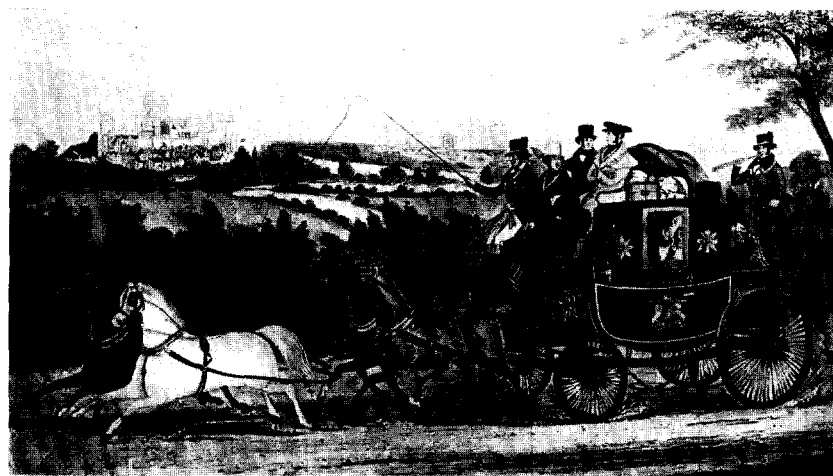

Afb. 6. Penseeltekening door S. A. Krausz (1760—1825) van een bolderwagen met kromme dissel. In de holte van de dissel een beugel, waarin de voerman zijn klomp plaatst. De langboom is tweedelig. Een lederen klep in de zij geeft toegang tot het inwendige. (Amsterdam, Rijksprentenkabinet)

EEN VROEGE LITHOGRAFIE VAN EEN POSTWAGEN

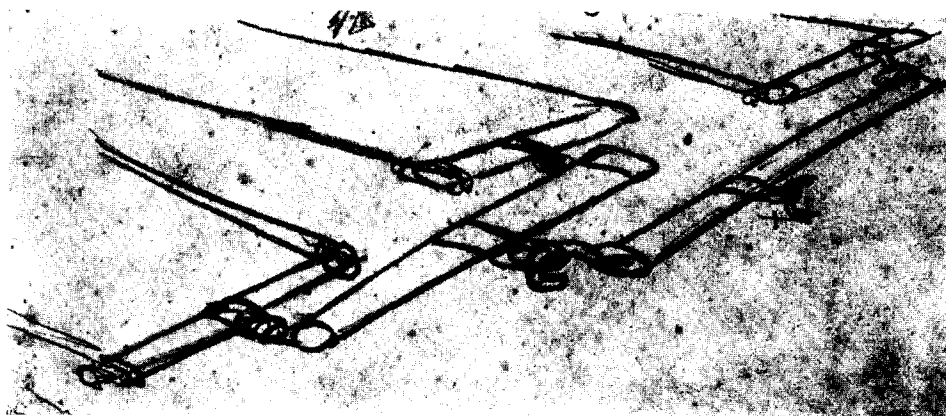

Afb. 7. Penseltekening door Jurriaan Andriessen (1742—1819), de postwagen van Amsterdam op Arnhem voorstellend. Het embleem achterop betekent niet, dat deze onderneming uitgaat van de post. (Amsterdam, Kon. Oudheidk. Gen.)

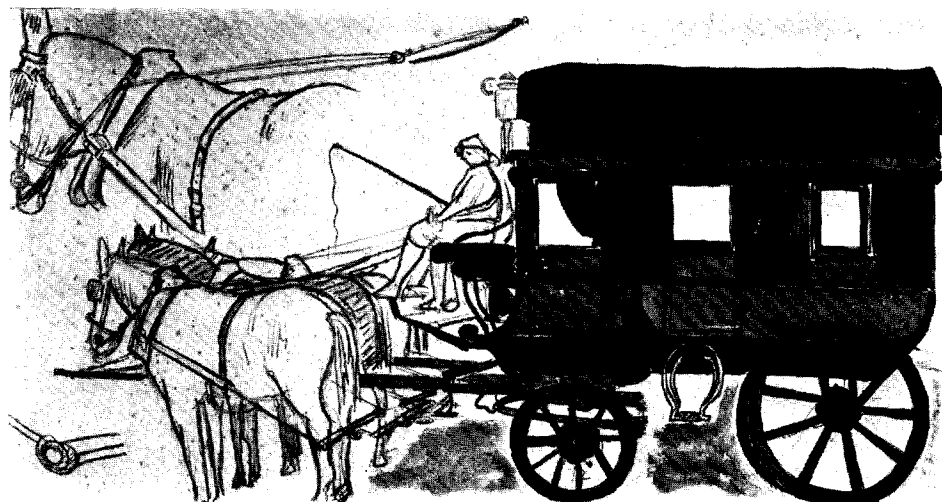
Afb. 8. Aquatint door Ch. Hunt van een Engelse mail coach. Achterop zit de mailguard bovenop de brievenkist. Ook deze ritten werden gereden volgens het systeem van aanbesteding met rijtuigen van voorgeschreven model. Er werd vaak van paarden gewisseld en de gemiddelde snelheid lag hoog. Zoals nu sommige treinen, hadden toen de bekendste ritten speciale namen, zoals de hier afgebeelde „Quicksilver” van Devonport naar London. (Den Haag, Postmuseum)

EEN VROEGE LITHOGRAFIE VAN EEN POSTWAGEN

Afb. 9. Schets door Anth. E. Grolman (1843—1926) van het samenstel van trecknuppels, dat de trekkraft van een driespan op de wagen overbrengt.

(n.v. A.T.O.-Van Gend en Loos)

Afb. 10. Gewassen tekening door Grolman van een diligence van Van Gend en Loos. Hierop is de besturing van de wagen door middel van twee disselbomen te zien.

(n.v. A.T.O.-Van Gend en Loos)

de lithograaf, een nieuwerwetse diligence zo nauwkeurig mogelijk weer te geven.

Ook voor dit punt moeten wij uitgaan van de Platen-Atlas, die in de eerste editie van 1911 de toelichting geeft: „Diligence van Den Haag naar Rotterdam v.v. in 1815. Blijkens de kroon en het koninklijk naamcijfer is het een post-rijtuig”. Hier worden twee verschillende benamingen aan het voertuig gegeven, „diligence” en „postrijtuig” terwijl wijzelf ook nog van „postwagen” gesproken hebben.

Nu late men zich door deze zozeer Nederlandse benaming „postwagen” niet in de war brengen. Daarmede werden openbare middelen van vervoer aangeduid die tussen vaste punten verkeerden en deze gingen in het geheel niet van de Posterijen uit. In het tijdperk dat hier ter sprake is, worden de namen „postwagen” en „diligence” afwisselend gebezigd. Het reeds genoemde „reglement . . . op de openbare middelen van vervoer . . .” van 1829, spreekt in artikel 25 van „ondernemers van diligences of postwagens (waaronder verstaan wordt elke soort van openbare rijtuigen, tot het overbrengen, op bepaalde tijden, van reizigers, met of zonder bijvoeging van vrachtgoederen, strekkende)” en, in de corresponderende Franse tekst, van „diligences ou messageries”.

Het koninklijke wapen en het opschrift „sauvegarde”

Ook het voeren van het koninklijke wapen betekent niet dat dienst gedaan wordt voor de overheid, doch belangrijk is het wel. Reeds in de eerste concessies aan diligence-ondernemers die Willem I, nog als soeverein vorst, verleende¹⁰, wordt hierover gezegd: „Aan de . . . gebeneficeerden wordt bij dezen verleend Onze bijzondere protectie en bescherming en toegestaan om ten blijke van dien Ons Wapen met het opschrift „Sauvegarde” op het portier hunner postwagens te voeren” (vgl. afb. 4).

Tevens werd bepaald dat de aldus onderscheiden postwagens voor geen ander particulier voertuig behoefden uit te wijken als de weg voldoende breed was.

Wij stoten hier op zeer oude rechtsbegrippen: het verlenen van bijzondere bescherming aan personen of groepen van personen, hetzij voor een bepaalde gelegenheid, hetzij voor lange tijd. De term *sauvegarde*, ook wel *salvanguardia*, wordt in verschillende middeleeuwse teksten aangetrof-

¹⁰ O.m. Besluit van 24 januari 1815 nr. 42.

fen¹¹. Voor ons tegenwoordig onderwerp is van belang, dat *sauvegarde* in de tijd van de Republiek der Verenigde Nederlanden een levend begrip was.

Dit hangt samen met de toestand van oorlog, waarin wij zo lang verkeerd hebben¹². Deze beïnvloedde de hantering van dit recht zozeer, dat Jan Wagenaar in de 18de eeuw als een der speciale bevoegdheden van de Staten-Generaal kon noemen dat zij *sauvegarde* of „brieven van vrijwaring” verleenden in tijden van oorlog¹³. Dit laatste is niet geheel juist. De postale deskundige Jacques Le Jeune kende dit recht eveneens en toen hij in 1761 plannen ontwikkelde voor een Nederlandse Paardenposterij merkte hij daarbij op dat de onderneming zou werken onder de „immediate *sauvegarde*” van de Staten-Generaal¹⁴.

Het recht stond ook niet uitsluitend ter beschikking van Hare Hoog Mogenden; ook de Prins van Oranje oefende het uit. Of dit nu geheel zelfstandig geschiedde dan wel gegrond behoorde te zijn op een voorafgegene resolutie der Staten-Generaal, valt niet uit te maken, gelijk zulks vaker voorkomt in onze staatkundige geschiedenis, zodra van gezagsverhoudingen sprake is.

Garne willen wij één bepaald geval van *sauvegarde* uit onze geschiedenis naar voren brengen omdat het voor iedereen gemakkelijk is na te lezen en omdat het bijzonder beeldend is. Het wordt verhaald door Gerard Brandt die, eveneens zeer gesteld op schoon Nederlands, de term met „vrije hoede” vertaalt.

In 1672 toen volksbewegingen prins Willem III tot de waardigheden van zijn voorouders hadden verheven, werden verschillende personen nog enige tijd met geweld bedreigd. Zelfs voor het huis van admiraal De Ruyter, die zich als opperbevelhebber op 's lands vloot bevond, ontstond op zekere dag een volksoploop. Op het vernemen van dit voorval verzocht De Ruyter

¹¹ DuCange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, ed. L. Favre, 1886 VII s.v. *salvanguardia*.

¹² Vgl. *de registers van de Resolutiën der Staten-Generaal 1576-1609*, bewerkt door dr N. Japikse, s.v. *sauvegarde*.

¹³ *Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, I, 2de dr., Amsterdam 1739, blz. 261. vgl. aldaar blz. 114, 302.

¹⁴ J. W. M. Benschop, „Bevordering van het Vreemdelingenverkeer in 1761: Plan voor een Paardenposterij van Jacques Le Jeune”, *Jaarverslag Ned. Postmuseum*, 1950, blz. 21.

schriftelijk aan Willem III, zijn huis alsmede zijn echtgenote en familie onder diens „illustre protectie” te stellen. Hij vroeg niet om een speciale bewaking maar om „affixie van een biljet van Sauvegarde” voor of aan zijn huis.

Brandt citeert deze akte van sauvegarde volledig, hetgeen voor ons onderwerp interessant is.

De tekst dan zegt dat Willem Hendrik, Prins van Oranje enz. enz., Gouverneur en Stadhouder van Holland, Zeeland en Westvriesland, Kapitein-Generaal en Admiraal der Verenigde Nederlanden in zijn „besondere protectie en sauvegarde” genomen heeft de persoon van de Luitenant-Admiraal Michiel Adriaansz. de Ruyter, mitsgaders zijn huisvrouw, kinderen en bedienden, alsmede zijn huis te Amsterdam, de meubels en al zijn roerende en onroerende goederen en effecten, waar deze zouden mogen wezen, „omme voor alle geweldt, plonderinge, insolentie en overlant, waar mede hij zoude moogen gedreight werden, beschut, beschermt en bewaart te zijn; lastende en ordonnerende derhalven allen en een iegelijken, van wat staat ofte conditie hij zoude moogen weezen, den voornoemden Luitenant-Admiraal de Ruyter, mitsgaders alle die van zijne familie, vrij en vrant, rustelijk en vreedelijk te laten wonen en alomme verkeerden, zonder hem aan zijn persoon ofte goederen eenighzins te molesteren ofte beledigen, op peene van onze indignatie, ende van daar over, anderen ten exempel, zonder conniventie, gestraft te werden”. En, voegt Brandt hieraan toe, „het zegel van Zijn Hoogheit was hier op gedrukt in rooden wassche”¹⁵.

Wie, ondanks de aanwezigheid van een dergelijk stuk, een aanslag pleegde, tastte de hoge autoriteit zelf aan, met wiens zegel het bekrachtigd was. Ook de Staten-Generaal hebben nooit twijfel laten bestaan aan de ernst van een inbreuk op een door hen verleend sauvegarde. De daders, zeggen zij reeds in 1588, zullen gestraft worden „aan den lijve”, „als perturbateurs van de gemeijne ruste”¹⁶.

Vrijwaring tegen inkwartiering en tegen vorderingen door krijgsvolk was op de duur het voornaamste praktische nut van een sauvegarde. Het is begrijpelijk dat het recht nog gehanteerd werd onder de regering van koning Willem I, die als soeverein vorst de regering aanvaardde in een tijd, waarin een Europese oorlog woedde. Het koninklijke wapen had een werkelijke bete-

kenis voor de diligences van die dagen. De kroon liet toe, dat de concessionarissen die sauvegarde bezaten, hun ondernemingen „koninklijk” noemden, maar tegen verdere vrijheden werd gewaakt. Toen ontdekt werd, dat sommigen cachetten gebruikten met het koninklijke wapen erin en ook wel de adressen van hun correspondentie van een bepaald stempel voorzagen, ontvingen de gemeentebesturen last, hieraan een eind te maken. „s Konings verlangen hieromtrent is derwijze stellig, dat hoogstdezelve het voornemen heeft doen blijken om van elk die zich aan eene overtreding van het tegenwoordig verbod mogt schuldig maken, zijne concessie in te trekken”¹⁷.

Evenwel behoorde het recht van sauvegarde in de 19de-eeuwse staat steeds minder thuis en bij het eerder genoemde Reglement van 1829 werd dan ook bepaald, dat dit opschrift met het koninklijke wapen en het predicaat „koninklijke” niet meer mocht worden gevoerd. Alle ondernemingen moesten in een nieuw register van vergunningen worden ingeschreven en vooraf hun wagens aan een gemeentelijke inspectie onderwerpen. Verschillende vroegen uitstel vanwege de korte termijn, waaruit opgemaakt mag worden dat een keuring volgens de nieuwe voorschriften werkelijk naar behoren is geschied en dat de koninklijke wapens met opschrift in 1830 van de wagenportieren zijn verdwenen. Onze afbeelding is dus karakteristiek voor een diligence tot 1830. Dat het opschrift „sauvegarde” ontbreekt zal moeten worden toegeschreven aan het onvermogen van de artist op het gebied van letterwerk.

Het koninklijke naamcijfer en de benaming „postrijtuig”

Resten nog het gekroonde naamcijfer des konings en de bestempeling tot postrijtuig in het onderschrift van de Platen-Atlas.

Inderdaad droegen de voertuigen, die in dienst der Posterijen stonden, de gekroonde W op de wagenbak. Het postmuseum bezit een officiële circulaire uit 1827, waarbij een bepaald model ener postkar wordt ingevoerd. Op de zijpanelen hiervan is de gekroonde W aangebracht (afb. 2)¹⁸.

Nu zal men tegenwerpen, dat dit bewijsstuk slaat op voertuigen die het eigendom van de

¹⁵ Gerard Brandt, *Het Leven en Bedrijf van den Heere Michiel de Ruyter*, Amsterdam 1701, blz. 744-746.

¹⁶ Res. Staten-Generaal 2 juni 1588 in: *Rijks Geschiedkundige Publikatiën*, 51, 's-Gravenhage 1922, blz. 233.

¹⁷ Gemeente-Archief Rotterdam. Ingekomen missiven 12 febr. 1828, nr. 229.

¹⁸ Rondschriften van de Staatsraad, *Administrateur der Posterijen en verdere middelen van vervoer van 24 december 1827*. Collectie Ned. Postmuseum.

Posterijen waren en dat wij juist vastgesteld hebben, dat de diligences aan particuliere ondernemers behoorden. Hoe konden nu particuliere voertuigen het embleem van een overheidsdienst dragen! Zo ligt de zaak echter niet en hier zit een verborgen bron van misverstand. De Posterijen hebben namelijk tot in de 20ste eeuw geen eigen voertuigen gehad. Alle postritten werden openbaar aanbesteed en de aannemers verbonden zich, wagens van vastgesteld model te gebruiken en hun postiljons in het voorgeschreven uniform te steken. Ook de paarden werden gekeurd en als postpaarden gemerkt. Dr. A. J. van der Meulen, de auteur van de eerste uitgave der Platen-Atlas, heeft stellig dergelijke postrijtuigen gekend. Juist in zijn dagen, omstreeks 1909, zijn de gekroonde W en het opschrift „Koninklijke Posterijen”, geruisloos verdwenen. Er is zelfs geen officiële beschikking over te vinden. Het onderschrift van de Platen-Atlas wil dus zeggen: „wij zien hier een openbaar vervoermiddel voor reizigersverkeer, maar getuige het koninklijke naamcijfer vervoert het ook post en daarom kunnen wij het een postrijtuig noemen”.

Dit laatste nu is zeker mogelijk. Wel werd het postvervoer zoals gezegd aanbesteed aan ondernemers, die daarvoor speciale rijtuigen bezigden, doch de diligences konden benut worden voor aanvullend vervoer. Dit is immers thans ook nog het geval met trams en autobusdiensten?

Wij vinden hiervoor ook bewijzen. In de eerste plaats bevatten de reglementen, die voor elke diligence-dienst afzonderlijk werden vastgesteld, steeds de verplichting, dat gratis alle pakketten, 's Rijks dienst betreffende, moesten worden overgebracht indien de gewone middelen der brievenposterij ontoereikend waren¹⁹. Ook kwam het wel voor dat een diligence contractueel tegen betaling dagelijks op een bepaalde rit een brievenmaal meenam. Toen nu onder koning Willem I het aantal diligence-ondernemingen steeds toenam, ontstond bij de regering het streven, hiermede meer stelselmatig contracten te sluiten voor brievenvervoer. Op 9 augustus 1826 verscheen een koninklijk besluit (nr. 119) dat deze materie regelde. Men make zich vooral niet de voorstelling dat een diligence-dienst met een postcontract bij elke afrit post meenam, want zulk een contract kon heel goed gelden voor slechts één zending of brievenmaal per dag en ook niet vice versa, doch soms slechts in één richting. In de jaren na 1826 hebben wij enige

bewijzen van dergelijke contracten aangetroffen; jammer genoeg niet van een contract wegens vervoer tussen Rotterdam en 's-Gravenhage, doch het is heel wel mogelijk, dat er nog een voor de dag komt. Op het ogenblik zouden wij dus slechts kunnen veronderstellen dat de dienst, waarop onze lithografie slaat, een dergelijk contract had en daarin vrijheid heeft gevonden, het gekroonde naamcijfer des konings van de postkarren ook op de eigen diligence aan te brengen. Ons is geen tweede afbeelding bekend van een diligence met dit embleem en wederom valt dus de nadruk op het ongemene van de voorstelling. Wij hebben geen bewijs kunnen vinden voor de stelling, dat diligences dit embleem wel meer voerden; integendeel hebben wij gevonden dat over deze zaak niet gesproken wordt waar men dit mocht verwachten. In het Rotterdamse Gemeente-archief berust namelijk een als formulier gedrukt en met de pen ingevuld contract, waarbij een diligence-dienst van Rotterdam op Utrecht zich verbindt, dagelijks één postzending over te brengen van Rotterdam naar Gouda. Hierbij wordt over het voeren van een kenteken niet gesproken²⁰.

Hoe het ook zij, het is beter onze diligence geen „postrijtuig” meer te noemen want dit bestendigt slechts een thans bestaande verwarring van begrippen.

De constructie van de postwagens

Het karakteristieke van de afbeelding ligt voor een groot deel hierin dat Bemme zijn best gedaan heeft een nieuwerwetse diligence zo duidelijk mogelijk weer te geven. De opdrachtgever kan dit gewenst hebben, want de openbare vervoerbedrijven gaven wel eens reden tot klagen. Toen een nieuw opgerichte onderneming veranderingen verzocht in haar reglement, zagen B. en W. van Rotterdam hierin een poging „om zich van al het gerij hunner snorwagens in dit veer te bedienen en alzoo, onder de naam van bijwagens en opene fourgons die schandelijke rijtuigen te gebruiken, waarvan zij zich voormaals bedienden en waarmede het leven der passagiers in de daad niet zonder gevaar was”²¹. In de avond van de 16de januari 1828 gebeurde aan de Hoornbrug te Rijswijk een ernstig ongeluk, doordat de met twaalf personen en een kind tot het toegestane

²⁰ Gemeente-archief Rotterdam. Ingekomen missiven 1827, nr. 1773, bijlage.

²¹ Aldaar. Uitgaande brieven 30 december 1825, nr. 1650.

¹⁹ Circulaires der Posterijen nr. 205, 6 februari 1826.

maximum beladen postwagen met slechts twee paarden was bespannen; deze konden de glad geworden steile oprit niet halen zodat de wagen terugrolde en achteruit in de bermsloot stortte. Twee naar Brussel terugkerende reizigers kwamen hierbij om het leven ²².

Behalve veiligheid is ook comfort een vanzelfsprekend thema in de vervoersreclame en ook in dit opzicht had men juist in het door ons besproken tijdvak nieuws mede te delen. Tot in de Napoleontische tijd waren de postwagens hier te lande eenvoudig van constructie geweest. Het waren bolderwagens zonder veren, waarvan de bak onmiddellijk op de aslijven rustte (afb. 5 en 6). Zij waren overhuifd door een linnen kap op hoepels met een leren klep in de zijde, die de ingang (tevens het ventilatiegat) afsloot. Vensters waren lang niet altijd aangebracht. De wagens hadden vaak een kromme dissel en de paarden liepen in dit geval dus niet tussen bomen, doch waren met lijnen aangespannen. De voerman, op een lage bank vooraan in de wagen gezeten, hield de rechtervoet op de dissel en de linker op het achterdeel van één der paarden om, als hij een dijkstoep afgang niet met de wagen bovenop de dieren te lopen. In 1761 noemde de Duitse geleerde Joh. Beckmann, „de vader van de technologie”, onze wagens licht en snel ²³, en dit oordeel werd door anderen gedeeld. Beckmann voegde er echter aan toe, dat de klanknabootsende naam „bolderwagen” sloeg op het oorverdovende klapperen van het zeil tegen de hoepels.

Maaskamp handhaaft de beschrijving van de bolderwagens nog in zijn bekende reisgids van 1815 ²⁴ en het onderscheid met de Engelse coaches, die de hoogste standaard voor personenvervoer in Europa vertegenwoordigden (afb. 8), was in die tijd wel erg groot. Dit kon niet zo blijven; de vorm van de Engelse wagenbak heeft hier te lande geen ingang gevonden maar wel de veerconstructie. In het licht van deze ontwikkeling moet men de berichten over onze diligence uit de tijd van koning Willem I bezien. De-

²² Een proces-verbaal van dit ongeval en omstandige nieuwsberichten met kleurrijke details zijn gepubliceerd door J. Giphart in: *Jaarverslag over 1958 van de Stichting Museum Rijswijk (Z.H.)*, Bijlage II.

²³ Joh. Beckmann's *Dagboek*, medeged. d. G. W. Kernkamp in: *Bijdr. Med. Hist. Gen.*, 33 (1912), blz. 361.

²⁴ *Le Voyageur dans les Pays-Bas Unis*, Amsterdam 1815, blz. 34.

²⁵ *Algemeen Reisboek door het Koninkrijk der Nederlanden*, Amsterdam 1824, II, blz. 2, 3.

zelfde Maaskamp vestigt in 1824 de aandacht op „een nieuwen koninklijken postwagen, op de Engelse wijze ingerigt, van Gend naar Amsterdam en v.v.” ²⁵. Met deze „inrigting” wordt vooral de vering bedoeld. In hetzelfde jaar berichten de ondernemers der „koninklijke diligences” te Utrecht dat hun wagens Amsterdam-Utrecht-Antwerpen zouden worden vervangen door „naar den nieuwsten smaak welingerichte op veeren hangende diligences” ²⁶. „Besloten, op veeren hangende rijtuigen met glazen” werden door de overheid reeds in 1822 geëist van de diligence van Rotterdam naar de Postbrug (aan de Haarlemmer Trekvaart onder Sassenheim), hetgeen betekende: het gebruik van bolderwagens is verboden ²⁷.

Bekijkt men onze litho met deze kennis gewaard, dan springt in het oog hoezeer Bemme zijn best heeft gedaan, de constructie van het onderstel goed te laten zien. Zijn voorstelling is er erg stijf door geworden en hij is er toch niet helemaal uitgekomen. Duidelijk ziet men de veren en de langboom, die de vóór- en achterstellen verbindt en een onwrikbaar verband moet scheppen zodat de wagenbak zonder wringing op de veren kan rusten, doch de paarden van Bemme zijn op een vreemde manier juist aan deze boom aangespannen, zodat zij het draaiel niet draaien kunnen ²⁸. De voor een leek ingewikkelde combinatie van twee zware disselbomen voor de bestuurbaarheid van de wagen en van de strengen en trekknuppels voor het voorttrekken, waren de lithograaf te machtig, ook al omdat hij een zijaanzicht tekende. De hierbij weergegeven detailstudies van de latere 19de-eeuwse kunstenaar Anth. E. Grolman maken ons dit duidelijk (afb. 9 en 10).

²⁶ E. E. Gewin, „Vóór een Eeuw”, *Jaarboekje Oud-Utrecht*, 1926, blz. 169.

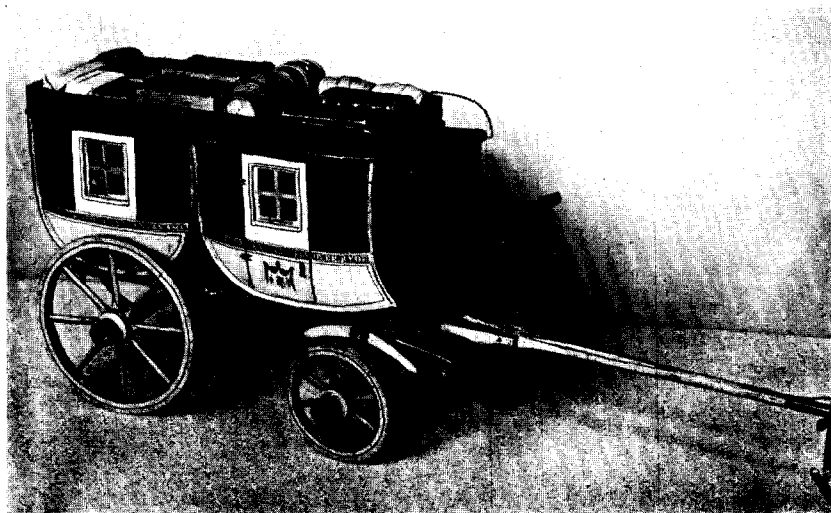
²⁷ Artikel 12 van het gedrukte reglement voor deze onderneming in de bibliotheek van het Gemeente-Archief Rotterdam. Dat de uitdrukking „op veeren hangend” inderdaad de omschrijving was van de moderne veerconstructie zoals onze prent deze toont, blijkt uit een in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel compleet bewaard gebleven aankondigingsbiljet, gelithografeerd door Jobard. Deze heeft in een groot, gedetailleerd vignet de moderne postwagen weergegeven. De tekst vermeldt o.m. dat gereden zal worden „avec des voitures élégantes et suspendues sur ressorts”.

²⁸ Vgl. voor de constructie van onderstellen J. A. van der Kloes en G. van Helden, *Het Handwerk van den Wagenmaker en den Wagensmid*, Amsterdam [1934], blz. 52-58.

EEN VROEGE LITHOGRAFIE VAN EEN POSTWAGEN

Afb. 11. De Hoornbrug te Rijswijk; op de weg naar Delft een geelzwarte postwagen, waarvan de wagenbak in twee kasten is verdeeld; een gebruikelijk wagentype in Nederland. Pencil door P. D. van der Burgh (1805—1879).
(Den Haag, kunsth. P. Schen)

Afb. 12. Model van een postwagen. Het onderstel is niet juist maar de zwart en gele bak is fraai. Blijkens wapen vóór 1829. Opschrift (aan beide zijde verschillende spelling): „Koninklijke postwaagen van Amsterdam op Gent in 24 uren overrijde”.
(Den Haag, Postmuseum, bruikleen v. h. Rijk)

EEN VROEGE LITHOGRAFIE VAN EEN POSTWAGEN

Afb. 13 en 14. Twee tegenover elkaar liggende schetsboektekeningen door jhr. Pieter van Loon (\pm 1820—1873), met drie soorten diligences; de Hollandse postwagen heeft een wagenbak van twee kasten, waarvan de voorste een coupé is. (Leiden, Prentenkabinet, negatievencollectie)

Afb. 15. De Boschbrug te den Haag. Grote postwagen, zoals er o. m. reden op de route naar Frankrijk. De bak heeft drie kasten, resp. genaamd coupé, berline, galerij of rotonde. Gekleurde litho Gebr. van Lier, 1836. (Den Haag, Gemeentemuseum)

De wagenbak is evenwel karakteristiek voor een Nederlandse diligence met zijn twee afzonderlijke „kasten” en de ervóór bevestigde bok. Dat zulk een voertuig een voortreffelijk stuk rijtuigmakerskunst was, maakte Bemme ons wel duidelijk. Zijn voorstelling strookt geheel met de zwart-gele wagenbak van de „Koninklijke postwaggen van Amsterdam op Gent in 24 ueren overrijde” waarvan het contemporaine model hierbij is afgebeeld (afb. 12). Wie er eenmaal opmerkzaam op geworden is, zal in de stoffering van onze schilderijen en prenten telkens weer een dergelijk rijtuig vinden (vgl. afb. 11). De amateur-tekenaar jhr. Pieter van Loon, die de tijd van de Camera Obscura zo raak geschetst heeft, heeft er een onderwerp in gezien, het verschil van de Hollandse diligence met die van andere

landen vast te leggen (afb. 13 en 14). Zijn Nederlandse wagen is zelfs nog kleiner en heeft vooraan slechts een halve kast of coupé.

Dit alles neemt niet weg dat men — op de verbindingen met het zuiden — ook zeer grote diligences met drie kasten in de trant van de Franse messageries heeft kunnen zien (afb. 15), doch op deze variëteit behoeven wij hier niet in te gaan.

En zo rolt dan onze diligence van Rotterdam op 's-Gravenhage daarheen getrokken door zijn drie naast elkaar gespannen paarden zoals dit op deze belangrijke „weg 1ste klasse no 4” geoorloofd was ²⁹.

²⁹ Gemeente-Archief Rotterdam. Ingekomen missiven 1830, nr. 1005; 1831, nr. 2033.

SUMMARY.

AN EARLY LITHOGRAPH REPRESENTING A MAIL-COACH

BY DR. R. E. J. WEBER

The mail-coach or stage-coach, represented in the Illustrated Atlas of Dutch History by A. J. van der Meulen with assistance from M. ten Bouwhuys (first edition Groningen 1911), is a fairly early example of lithography for the Netherlands. It was executed by Joh. Bemme, son of A. Bemme, during the period he spent at the Hague, in 1831 at the latest. The stage-coach represented here was a vehicle used for public transport between Rotterdam and the Hague. It belonged to a private company which was gran-

ted a concession. It is possible that the concessionaire also had a contract with the Post Office for the regular conveyance of mail on one or more journeys. The crested W on one of the carriage doors may point to this connection. The construction of the stage-coach is modern for its time; the carriage being divided into two parts is a characteristic of the Dutch stage-coach. A copy of this print is in the possession of the Dutch Postal Museum at the Hague.

WILLEM BACKERWEERD

BEELDHOUWER EN BOUWMEESTER

DOOR

DR. C. CATHARINA VAN DE GRAFT

De familienaam Backerweerd is ontleend aan de in het Utrechtse Buurspraakboek vermelde buurt „Backerweerd bij den corenopslach”, d.i. bakkersland bij de opslagplaats van het koren. N. van der Monde noemt in zijn boek over de straten van Utrecht een Bakkerweerdsteeg, vermoedelijk het tegenwoordig Ridderhofstad genoemd straatje. De ligging komt overeen met de buurt Backerweerd.

Te Utrecht treffen wij de naam het eerst aan in een schepenbrief van 1393, waar Wilhelmus Backerweert wordt genoemd als de stichter van een nieuw huis op het St. Janskerkhof. Ook was er een kanunnik van St. Pieter, eveneens Willem van Backerweerde geheten. Hij stond blijkbaar reeds in 1436 met dit kapittel in verbinding (zie Regesten van St. Pieter nr. 949) en wordt in 1449 kanunnik genoemd (reg. nr. 1144); in 1478 krijgt hij een morgen lands onder Zeist van zijn kapittel in erfpacht (regesten nrs. 1429 en 1439). Familierelatie met de bouwmeester is onbekend¹. De rekeningen der St. Janskerk vermelden in 1452 een uitbetaling aan heemraadslid dominus Wilhelmus Backerweerd. Het Utrechtse Procuratie- en certificatieboek 1487-1501 noemt in 1490 „meyster Willem van Backerwerde onse borger”.

Het geslacht verplaatste zich ook naar Deventer. In een Deventer gildebrieff komen voor: Bertoldus, filius Goswini de Bakerweerde 1364 en Goossen van Backerweerd, Rigter van Deventer in de jaren 1341, 1399 en 1402. In de rekeningen komt Bertold van Backerweerd in 1396 en 1403 voor als cameraar van Deventer. Willem van Backerweerde was Schout van Wijhe en komt ook voor op de Wapenkaart van Van Mierlo. Het Judiciaal van Frederik van Blanckenheim vermeldt Werbold van Bakerweerde in 1381 en 1416 en Belic van Bakerweerde in 1397².

Ook naar Zwolle verplaatste zich het geslacht.

¹ Mededelingen van mr. J. W. C. van Campen, gemeente-archivaris van Utrecht.

² Mededelingen van J. Geesink, gemeente-archivaris van Zwolle.

In de stadsrekeningen van 1405-1408 wordt daar Wilhelmus Backerweert genoemd als de jaarlijkse ontvanger van 6 gulden, met bijvoeging in de maandrekening bijv. over 1407, „van pensie van sijnen dienst to wedersegge”, d.i. als bezoldiging van zijn dienst tot opzeggings toe³. Was deze Wilhelmus Backerweert dezelfde als de stichter van het huis op het St. Janskerkhof en was hij wellicht ook de vader van Willem Backerweerd, die in de St. Michiels- of Grote Kerk te Zwolle het sacramentshuis beeldhouwde?

Over dit sacramentshuis vinden wij in de Zwolse jaarrekeningen de posten:

Jaarrekening 1468.

Item meister Willem Backerweert, den beldehouwer, die das sacramentshuys maket, toe vollestén sijnre huysuoven 6 heeren pond, facit 3 r. gul. 3 kr.

Jaarrekening 1469.

Item ghegeven Willem Backerweert, den beldehouwer, van dat hie dat sacramentshuys maket, toe vollestén sijnre huysuoven 6 heeren pond, facit 3 gold. r. gul.

Jaarrekening 1470.

Item meister Willem Backerweert, die dat sacramentshuys makede, toe vollestén sijnre huysuoven 6 heeren pond, facit 3 gold. r. gul.⁴

Uit deze posten mogen wij opmaken dat Backerweerd tijdens zijn arbeid aan het sacramentshuis van Zwolle een som gelds ontving voor het afwerken, het in orde brengen (toe vollestén) van zijn huis en erf of hofstede; huysuoven is moeilijk te verklaren. Bezat de familie Backerweerd te Zwolle een huis dat in slechte staat was en gaf de stad een som tot herstel i.p.v. de huisvesting die men aan een bouwmeester placht te verlenen? Doch de bezoldiging, die Backerweerd voor zijn sacramentshuis ontving, kennen wij niet, daar de rekeningen van de Grote Kerk te Zwolle eerst na 1600 zijn bewaard⁵.

³ F. A. Hofer, „Het sacramentshuisje van de St. Michielskerk te Zwolle en zijn vervaardiger”, *Versl. en meded. der Ver. tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis*, 23 (1904), blz. 6.

⁴ Hofer, *o.c.*, blz. 1.

⁵ Mededeling van J. Geesink.

Dit sacramentshuis, aan de zuidelijke tweede pilaar in het koor en aan de ongebruikelijke epistelzijde, was van kalksteen en had buitengewone afmetingen: de hoogte bedroeg ongeveer 7, de breedte 1.5 m. In het enorme kerkgebouw moest het domineren en een universeel pronkstuk voor allen zijn.

Als zoveel van de rijkdom en weelde der middeleeuwse beeldhouwkunst werd ook dit sacramentshuis door de beeldenstorm van 1580 vernield. Wij kennen het slechts uit enkele beschrijvingen. Zo weten wij uit de aantekeningen van kerkmeester Jan Wayer van 1562 dat het werd schoongemaakt met zachte borstels, vleugels en blaasbalgen, waaruit blijkt dat het opengewerkte delen had. J. van Hattum, die de overblijfselen heeft gekend, welke eerst in 1880 door een pleisterlaag werden bedekt, spreekt van een „Tabernakel van een ongemeene hoogte, en kostbaarheid; hetwelk door een' Schrijver eenige duizend kronen waardig geschat wierd", en dat meermalen in de kerkelijke geschriften wordt vermeld ⁶.

De ruwe vormloze oppervlakte aan de kerkmuur trok de aandacht van archivaris F. A. Hoefer, die begreep dat achter de pleisterlaag de resten van het voormalige sacramentshuis moesten liggen. Ook vernam hij dat hiervan op zolder nog overblijfselen lagen ⁷; deze werden overgebracht naar het Historisch Museum van Zwolle om daar met andere fragmenten van bouwkunst te worden bewaard.

Architect Th. Haakma Wagenaar heeft zich een dagenlang onderzoek getroost om bij deze fragmenten enige van het sacramentshuis terug te vinden. De oogst was schraal: enige overhuivingen van baldakijns, die geen vijftigste deel van dit beeldhouwwerk vertegenwoordigden. Deze werden gefotografeerd en in tekening gebracht (fig. 1 en afb. 1 en 2). Zij vertoonden nog sporen van een hemelsblauwe beschildering en van verguldsel.

Hoe gaarne had de vinder deze vergeleken bij de overblijfselen van het sacramentshuis. Helaas moest de Rijksdienst voor de Monumentenzorg zich verzetten tegen het afhakken van een gedeelte der bedekkende pleisterlaag. Deze weigering was aanvankelijk een grote teleurstelling, want hoe viel nu te bewijzen dat de gevonden

fragmenten inderdaad van het sacramentshuis afkomstig waren? Zij konden immers ook hebben behoord tot het beeldhouwwerk van het oksaal en tot de gebeeldhouwde overhuivingen van de zetels der hoge geestelijken.

Gelukkig bracht de *Beschrijvinge van Zwolle* door J. van Hattum hier uitkomst. In zijn uitvoerige beschrijving van het interieur der Grote Kerk vermeldt deze sedilia noch oksaal. Het koor was eerst afgescheiden door een muur, later door een laag muurtje, waarboven een fraai koperen traliewerk ⁸. Deze beschrijving is zo nauwkeurig, dat wij nu de gevonden beeldhouwfragmenten veilig als afkomstig van het sacramentshuis kunnen beschouwen.

Deze fragmenten dragen voor de tijd, waarin zij blijkens de boven aangehaalde bron (\pm 1470) zijn ontstaan, een sterk conservatief karakter, dat zich onderscheidt van de toenmalige uitbundige detaillering. Vormen en proporties getuigen van een gevoel voor monumentaliteit. Dit is werk van een uitermate verfijnd ambachtsman, die met een horlogemakersinstelling zeer minutieus afwerkte. Deze beeldhouwer moet een man van rijpe leeftijd zijn geweest, vermaard door zijn werk toen Zwolle hem een zo belangrijke opdracht gaf, doch zijn voorafgaand beeldhouwwerk kennen wij niet.

De heer Haakma Wagenaar acht de gevonden fragmenten overhuivingen van drie baldakijns, waarvan het ene in onderdelen afweek van het andere. Drie baldakijns treffen wij ook aan bij het enige gotische sacramentshuis, dat in Nederland nog in gebruik is, dat van Meerssen, kort na 1500 ontstaan en gerestaureerd door P. J. H. Cuypers.

Na de voltooiing van het sacramentshuis is Backerweerd te Zwolle blijven wonen en heeft hij daar nog andere werkzaamheden verricht, zoals blijkt uit de Zwolse stadsrekeningen:

1472 Item meister Willem Backerweert, die dat sacramentshuys makede, voir sine pensie (bezoldiging) 6 heren pond facit 3 r. gulden 4 kromst. 2 oirtken.

1473 . . . 6 heren pond facit 3 r. gulden 4 kromst. 2 oirtken.

1474 . . . die das heylige sacramentshuys makede voir syne pensie 6 heren pond facit 3 r. gulden 18 kromst. 2 oirtken.

item gegeven meister Willem Backerweert van den formen hy ons gemackt heeft ten laeden totten haeckbussen ende knyppbussen 2 cur. guld. facit 2 r. guld. 12 kromst.

⁶ J. van Hattum, *Beschrijvinge der stad Zwolle*, Zwolle 1775, V, blz. 83.

⁷ Hoefer, *o.c.*, blz. 2-3.

⁸ Hoefer, *o.c.*, blz. 2-3.

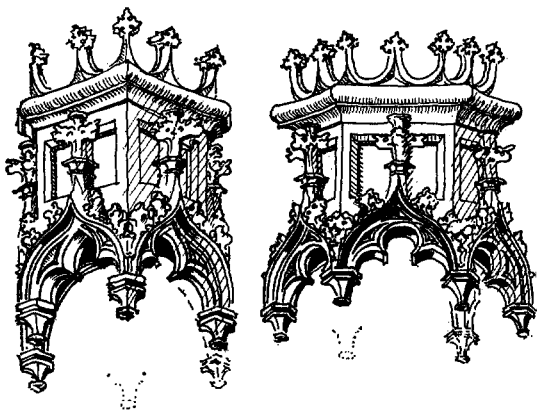

Fig. 1. Reconstructie van de baldakijns, afk. v. h. sacramentshuis in de St. Michielskerk te Zwolle; ontw. W. Backerweerd. Vgl. afb. 2.

(Tek. Th. Haakma Wagenaar)

1475 item meester Willem Backerweert voir syne pensie 6 heren pond facit 3 gulden.

1476-1479 hetzelfde⁹.

Wij zien hieruit dat Backerweerd zich o.a. ook heeft beziggehouden met het vervaardigen van vormen tot het laden van haak- en knijpbussen. Dit waren onderling niet veel verschillende vuurwapenen, die men met de hand afschoot of wel, van groter afmeting, op affuiten legde.

De vermaarde beeldhouwer verrichtte dus ook het werk van een eenvoudig deskundig ambachtsman. Hierin deelde hij het lot van de schilders, die in de Bourgondische en Vlaamse hofdienst het vrije schilderen afwisselden met het beschilderen van banieren en wapenschilden, tournooi- en magistraatskostuums. De kunst ging nog op in het leven; als iets eigens was men zich van haar nauwelijks bewust¹⁰.

Wij weten dus dat Backerweerd tot 1479 en mogelijk ook langer te Zwolle heeft gewoond. Doch wij weten niet wanneer hij vandaar is vertrokken, noch welke arbeid hij vervolgens verrichtte.

Wij krijgen eerst vaste grond onder de voeten als Kalkar hem in het voorjaar van 1488 opdraagt de muurwerken van de doopkapel der St. Nicolaïkerk op te trekken. Reeds in 1487 was men met de bouw begonnen door twee metselaars in dienst te nemen. In het voorjaar van

⁹ Fritz Witte, *Tausend Jahre deutscher Kunst am Rhein (Quellen zur Rheinischen Kunstgeschichte I)*, V, Berlijn 1932, blz. 114-115 en 129.

¹⁰ J. Huizinga, *Verzamelde werken*, Haarlem 1948-1953, III, blz. 310 en 325.

1488 heeft men het werk aanbesteed. Het werd toen gegund aan de laagste inschrijver: Meister Wilhelm; ongetwijfeld was dit Willem Backerweerd¹¹.

Met het optrekken van het muurwerk ten zuiden van de toren is Backerweerd waarschijnlijk in juni klaargekomen, want op 13 juni 1488 begint het timmerwerk¹², dat bij een kapel alleen de kap en de beschieting kan omvatten. Backerweerd zal vervolgens de verdere bouw hebben klaargemaakt en de muurschalken, vensters en kapitelen hebben vervaardigd. Toen de timmerlieden in het najaar van 1488 hun werk hadden voltooid, zal hij het gewelf met het schone patroon der gewelfribben hebben geplaatst.

Als Backerweerd deze arbeid te Kalkar heeft beëindigd, ontvangt hij de uitnodiging bouwmeester van de vermaarde St. Victorkerk te Xanten te worden. Men was daar niet tevreden over bouwmeester Gerard Loemer uit Keulen, ontstootte hem in 1488 en wenste geen Keulenaar tot opvolger. Liever verkoos men Willem Backerweerd¹³; men zal zijn arbeid in het zo naburige Kalkar hebben leren kennen en waarderen.

Vaak is beweerd dat Backerweerd bouwmeester van de Keulse Dom zou zijn geweest¹⁴. Het feit dat vele bouwmeesters van Keulen later te Xanten zijn beroepen, zal deze veronderstelling hebben bewerkt.

De Keulse Domrekeningen van de 15de eeuw zijn verloren gegaan¹⁵. Wel kent men de Keulse bouwmeesters van het einde der 15de eeuw allen bij name, doch Backerweerd komt onder hen niet voor¹⁶.

Als Backerweerd de uitnodiging van Xanten ontvangt, is hij niet langer te Kalkar, maar te Utrecht werkzaam. Welke arbeid hij daar verrichtte, weten wij niet.

Fritz Witte vermeldt zonder nadere opgave van kerk en bron: „Backerweerd war in Utrecht mit einem Sakramentshaus beschäftigt“¹⁷. Doch in de rekeningen van de Utrechtse kapittel- en parochiale kerken wordt dit sacramentshuis niet genoemd. Evenmin in de nauwkeurige beschrij-

¹¹ Mededeling van de archivaris van Kalkar.

¹² Mededeling van de archivaris van Kleef.

¹³ Stephan Beissel S. J., *Die Bauführung des Mittelalters*, Freiburg im Breisgau 1889, I, blz. 188.

¹⁴ Beissel, *o.c.*, blz. 181; F. A. Hoefler, *Wandelungen durch Oud-Zwolle*, Zwolle 1912, blz. 14.

¹⁵ Mededeling van het Historisch Archief te Keulen.

¹⁶ Mededeling van de Domverwaltung des Metropolitankapittels te Keulen.

¹⁷ Witte, *o.c.*, blz. 162.

ving der Utrechtse kerken door jhr. G. G. Calcoen, die daarin ook aan de sacramentshuizen zijn volle aandacht schonk.

Backerweerd werkte te Utrecht met een ploeg arbeiders en zal daar dus bouwwerk hebben verricht. Aan de Dom, de enige kerk, waaraan toen werd gebouwd, heeft hij niet gearbeid; in de Domrekeningen komt zijn naam niet voor¹⁸. Evenmin in de Utrechtse jaarrekeningen en in de rekeningen van Kameraars en Schutmeester 1488-1489, toen men gedurende de Hoekse en Kabeljauwse Twisten voortdurend bezig was de stadsmuren en poorten te versterken. Hij kan te Utrecht echter ook voor een particulier gewerkt, bijv. een huis gebouwd hebben.

Grote waardering is Backerweerd ten deel gevallen uit Xanten, dat moeite noch kosten spaarde om hem tot bouwmeester van de schone St. Victorkerk te verkrijgen. Hoe deze medewerking tot stand kwam, is evenals zijn werkzaamheid te Xanten, levendig door Beissel beschreven¹⁹. Wij kunnen hieraan nog een en ander toevoegen, doordat dr. Höroldt, Direktor des Landschaftsverbandes Rheinland te Keulen, de grote vriendelijkheid had de bouwrekeningen 1488-1491 van Xanten met het oog op Backerweerd door te zien.

Xanten begon met heer Rabanus van Thoenen naar Kleef te zenden om met heer Von Gemen, raadsman van de hertog, te onderhandelen over een geleidebrief, waarin de hertog verklaarde dat de nieuwbenoemde bouwmeester onder zijn hoede en bescherming stond. Toen deze brief na enig wachten door de bode van het kapittel bij de hertog van Kleef kon worden afgehaald, zond de fabrieksmeester een bode over de Rijn om hem aan Backerweerd te overhandigen. Deze nam de uitnodiging in overweging en reed te paard naar Xanten, waar hij in de week van 2-8 november 1488 aankwam en bij de fabrieksmeester Gerard van Goch afsteeg. Hierop heeft hij met het kapittel over bouw en salaris onderhandeld. Toen men het in de week van 28 december-4 januari over alle punten was eens geworden, nodigde de deken Backerweerd met enige heren aan zijn tafel.

Backerweerd reisde vervolgens naar Utrecht terug om zijn schikkingen te treffen en zond vandaar zijn arbeiders naar Xanten. Zij kwamen er op de maandag na de Paasweek aan, stelden zich

¹⁸ Mededeling van dr. W. Jappe Alberts.

¹⁹ Beissel, *o.c.*, II, blz. 188-189.

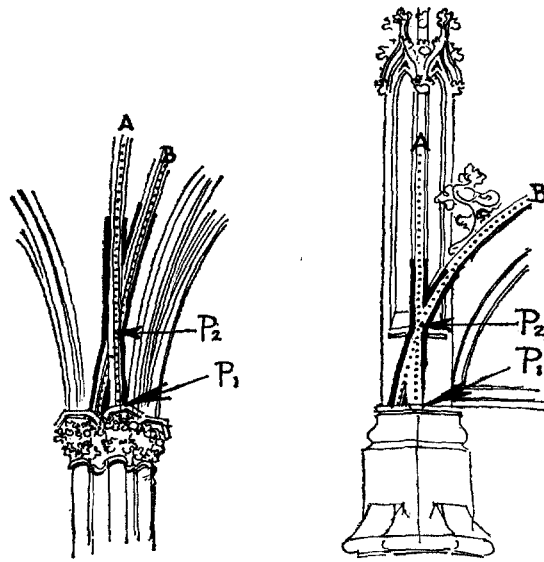

Fig. 2. Links gewelfribben in Xanten (vgl. afb. 4); rechts fragment deurbekroning huis Zoudenbalch Utrecht (vgl. afb. 8). In beide, iets gechargeerd geschetste voorbeelden zouden normaliter de gestippelde hartlijnen A en B elkaar in punt P, moeten raken doch zij snijden elkaar in punt P2. (Tek. Th. Haakma Wagenaar)

aan de fabrieksmeester voor en gingen aan het werk. Reeds waren de fundamenten gelegd waar in het vorige jaar de Johanneskapel en een deel van de oude kerkmuur waren afgebroken. Men moest nu de noordelijke zijbeuk van het westen naar het oosten optrekken, tot en met de vierde travee.

In de week van 3-9 mei volgde Backerweerd met vijf knechts, die daar volgens de rekeningen bleven. Doch hijzelf is tussen 11 en 16 mei weer vertrokken. Op 8 december 1489 keerde hij te Xanten terug en bleef er tot de week van 11-17 januari 1490. Het langst vertoefde hij daar van 19 mei 1490 tot de week van 13-19 februari 1491. In dit tijdsverloop kan hij Xanten hoogstens voor enige dagen hebben verlaten, daar hij volgens de rekeningen er iedere week drie tot vijf dagen arbeidde. Voor het laatst vertoefde hij van 22 juli tot 14 augustus te Xanten. Hij werd er steeds meester Willem uit Utrecht genoemd.

Uit de rekeningen weten wij dat Backerweerd in 1489 van Xanten naar Utrecht heen en weer reisde. Of hij dit in de volgende jaren ook noed deed of dat hij zich toen aan ander ondernomen werk wijdde, blijkt uit de rekeningen niet. Een bouwmeester nam verschillende opdrachten tege-

lijk aan en reisde van het ene bouwwerk naar het andere. Waar hij kwam, bleef hij enige dagen of weken en arbeidde dan met zijn arbeiders mee. Hiervoor ontving hij één stuiver per dag meer dan zij, boven zijn jaarloon. De arbeiders van Backerweerd genoten een dagloon van vijf stuivers, hijzelf een jaarloon van 25 goudgulden²⁰; een extra hoog bedrag omdat de arbeiders van verre kwamen.

Buiten Xanten heeft Backerweerd nog voor de hertog van Kleef aan diens burchten gearbeid²¹, welke hij waarschijnlijk van militaire versterkingen heeft voorzien, wat opnieuw de veelzijdigheid van deze kunstenaar zou bewijzen.

Daar het patroon der gewelfribben van Xanten en Kalkar ook te Kranenburg, Goch, Emmerik en Viersen wordt aangetroffen, is het mogelijk dat Backerweerd van Xanten en ook vroeger van Kalkar uit daar heeft gearbeid. Doch hij arbeidde niet te Wezel, zoals Beissel mededeelt omdat hij een zekere Willem voor Willem Backerweerd hield²²; in het archief van Wezel komt Backerweerd niet voor²³.

Gedurende Backerweerds verblijf te Xanten werden in de westelijke helft van het noordelijk dwarsschip door de glazenier (*artifex vitrorum*) drie nieuwe vensters gezet. Voor de venstertraceringen en het lofwerk zal Backerweerd de malen hebben ontworpen. Ook moet van hem afkomstig zijn het schone patroon der gewelfribben in de vier westelijke traveeën dat zo veel rijker is dan dat van de oostelijke helft van het noordelijke dwarsschip²⁴. Beeldhouwwerk heeft Backerweerd te Xanten niet vervaardigd. De drie voortreffelijke groepen van houtsnijwerk van het nieuwe Johannesaltaar, dat tijdens zijn verblijf te Xanten ontstond, wijzen blijkens de kleding naar de periode van omstreeks 1520-1530²⁵.

Over Backerweerd moet men zeer tevreden zijn geweest, want in 1489 verleende men hem de titel van *archilapicida*, eerste metselaar, een titel die slechts éénmaal, in 1454, aan Theodorik Moer was toegekend²⁶.

De tweede wereldoorlog heeft de gewelven van de St. Victorkerk doen instorten, doch deze

²⁰ Beissel, *o.c.*, II, blz. 160.

²¹ R. Klapheck, *Kalkar am Niederrhein*, Düsseldorf 1930, blz. 5.

²² Beissel, *o.c.*, III, blz. 38.

²³ Mededeling van de archivaris van Wezel.

²⁴ R. Klapheck, *Der Dom zu Xanten*, Berlijn 1930, blz. 24.

²⁵ Mededeling van dr. D. P. R. A. Bouvy.

²⁶ Beissel, *o.c.*, I, blz. 182.

zijn in oude stijl hersteld. De heer Haakma Wagenaar noteerde bij zijn bezoek op 2 februari 1960 aan de Victorkerk te Xanten en de doopkapel te Kalkar de volgende bijzonderheden in de aan Willem Backerweerd toegeschreven of door hem vervaardigde bouwplasticen:

Xanten.

Pijler 38 (noordelijke zijbeuk westzijde, afb. 3, 4, 5 en 6). Basement, schacht en kapiteel vormen als type in hoofdzaak een voortzetting van reeds eerder opgerichte pijlers. De kapitelen zijn van het in het midden der 15de eeuw gebruikelijke koolbladtype, conservatief en onpersoonlijk, doch met een bijzonder geprofileerde kelkrand onder de dekplaat (afb. 3).

Aan het basement valt een bijzonderheid waar te nemen, welke ik nog nooit ergens heb ontmoet. De „verkroppende” basement-profielen *doorsnijden elk aar* (afb. 5), waar zij een ongeveer rechte hoek vormen, ergo zonder de gebruikelijke verstekken. Na de doorsnijding zijn de profileringen abrupt afgesneden op de wijze van de doorsnijdingen in de laatgotische Duitse venstertraceringen (afb. 5 en 6). Hier ziet men dus de combinatie van zeer conservatief werk met een oorspronkelijk en laatgotisch detail. Een dualisme, dat ook in de Zwolse fragmenten opviel (conservatieve baldakijnvorm met laatgotisch gebogen lijstprofielen) en dat daarom, zonder dat de objecten zich laten vergelijken, de hand van dezelfde meester aannemelijk maakt.

De steenbewerking is in de onderhavige onderdelen te Xanten, evenals bij die in Zwolle, zeer verfijnd. Het materiaal was in Zwolle kalksteen, in Xanten Drachenfelstrachiet. Volkomen gelijkens in de materiaalbehandeling is daardoor uitgesloten.

Van de steenbewerking aan de Xantense basementen kan worden vastgesteld, dat zij wordt gevormd door een levendige verticale lange frijnslag in de rechte vlakken en een schuin gestelde smalle kantslag langs de uitwendige hoeken tussen deze vlakken (10 slagen 25 mm). In de hollen is een aan het profiel evenwijdige nog fijnere slag te zien met eveneens scheve kantslag. De bolle profielvlakken zijn gezocht.

Deze „finishing touch” verraadt de hand van een buitengewoon bekwaam steenhouwer en steekt zeer af bij de ruwe schareerslag op de pijlerschachten en kolonnetten (10 slagen 63 mm).

Het gewelf in het door Backerweerd gebouwde deel vertoont een doorsnijden van de ribben direct boven de geboorte, waar men een

spruitstuk zou verwachten (afb. 4 en fig. 2). Ook deze detaillering is voor de tijd van ontstaan vooruitstrevend en vereist de hand van een meester in het vak.

Kalkar.

Het gewelf in de doopkapel, een ster, is bij de instorting in 1918 zwaar beschadigd. Na 1945 is er opnieuw schade aan hersteld.

Het bouwbeeldhouwwerk eraan is te klein van afmeting en te hoog geplaatst om te beoordelen. Zelfs met een binocle lukt dit niet, en de zekerheid, dat de rozetten onder de gewelfsleutels oorspronkelijk zijn, ontbreekt.

De vier kraagstenen, waar het gewelf op rust, moeten van oudere datum zijn en kwalitatief staan ze zeer bij de verfijnde ribprofielen ten achter.

Aandacht verdient daarentegen het sacramentshuis in de St. Nicolaikerk, dat in afmetingen ongeveer met de veronderstelde maat van het Zwolse sacramentshuis overeenstemt.

Het is geplaatst aan de evangeliezijde (afb. 7) en hoewel het verfijnde bouwplasticen bevat, staat het bij de Zwolse fragmenten in kwaliteit ten achter, niet in verfijning, maar in plastische uitbeelding. De architectuurvormen doen zelfs aan die van de stukken uit Zwolle denken, maar het geheel is fragiel en aarzelend van opzet.

De vraag of dit stuk ook aan Willem Backerweerd mag worden toegeschreven, kan, zonder historische gegevens, nauwelijks worden gesteld. Helaas wordt in het archief van Kalkar de maker niet vermeld.

Een tweede ontdekking deed de heer Haakma Wagenaar bij een versierde zaal deur uit het huis Zoudenbalch dat Evert Zoudenbalch, thesaurier ten Dom en proost van Maastricht, zich in de Donkerstraat te Utrecht deed bouwen²⁷. Bij de deurbekroning zag de aandachtige beschouwer eenzelfde ineenstrengeling van het profiel als die hem bij de zuil te Xanten zo zeer had getroffen (afb. 8 en fig. 2). Deze zaal deur is overgebracht naar huize St. Hieronymus, Tolsteegsingel te Utrecht.

Het huis Zoudenbalch moet zijn gebouwd in

²⁷ De deur staat afgebeeld in S. Muller, *Oude huizen te Utrecht*, 's-Gravenhage 1902, pl. XV, doch de tekenaar G. de Hoog Hz. mistekende dit detail.

1467 en 1468²⁸, het is dus mogelijk dat Backerweerd hierbij werkzaam is geweest, voordat hij in 1468 aan het sacramentshuis te Zwolle begon. Was er destijds een relatie tussen Utrecht en Zwolle of Xanten? De stijl doet Rijnlants aan en is per se niet te identificeren met een der Utrechtse meesters die we kennen uit de Dom en de parochiekerken.

Nog was het noordelijk dwarsschip niet voltooid toen Backerweerd uit Xanten vertrok. Na 14 augustus 1491 wordt hij in de rekeningen niet meer genoemd. De reden van zijn vertrek weten wij niet, evenmin zijn wij bekend met zijn verder lot.

Hebben zijn krachten hem misschien begeven? Backerweerd zal toen wel een oud vermoeid man zijn geweest. Tijdens zijn beeldhouwen van het sacramentshuis moet hij al een rijpe leeftijd hebben bereikt en sedert waren ruim twintig jaar verlopen. Jaren van ingespannen arbeid en reizen over slechte wegen met altijd dreigend gevaar en nachtverblijf in herbergen waar meer personen van dezelfde kamer gebruik maakten en misschien zelfs meer reizigers hetzelfde bed deelden²⁹.

Xanten heeft de bouwleiding aanvankelijk toevertrouwd aan magister Jacobus lapicida; eerst in de zomer van 1493 werd Johannes van Langenberg uit Keulen tot opvolger van Backerweerd benoemd met de titel van architect. Deze is onmiddellijk na zijn benoeming naar 's-Hertogenbosch gereisd, zoals Beissel vermoedt, om met Backerweerd over de bouw te spreken³⁰, doch voor dit vermoeden ontbreekt elke grond.

Weinig is van het ons bekende werk van Backerweerd overgebleven, doch de vondsten bevestigen zijn bij overlevering bekende reputatie van begaafd kunstenaar.

Dit onderzoek heb ik kunnen volbrengen in samenwerking met architect Th. Haakma Wagenaar, die geen moeite spaarde, met hulp van mgr. A. E. Rientjes, die mij steeds met raad en daad terzijde stond, en door bijstand van archivaris mr. J. W. C. van Campen, die mij opwekte een nieuwe studie te wijden aan Willem Backerweerd, over wie ik reeds in 1957 een en ander had meegedeeld in het Jaarboek van „Oud-Utrecht”.

²⁸ Volgens Brocks lijst van kanunniken ten Dom, fol. 10, Rijksarch. Utrecht.

²⁹ B. H. D. Hermesdorf, *De Herberg in de Nederlanden*, Assen 1957, blz. 124-125.

³⁰ Beissel, *o.c.*, I, blz. 189.

SUMMARY.

WILLEM BACKERWEERD, SCULPTOR AND ARCHITECT

BY DR. C. CATHARINA VAN DE GRAFT

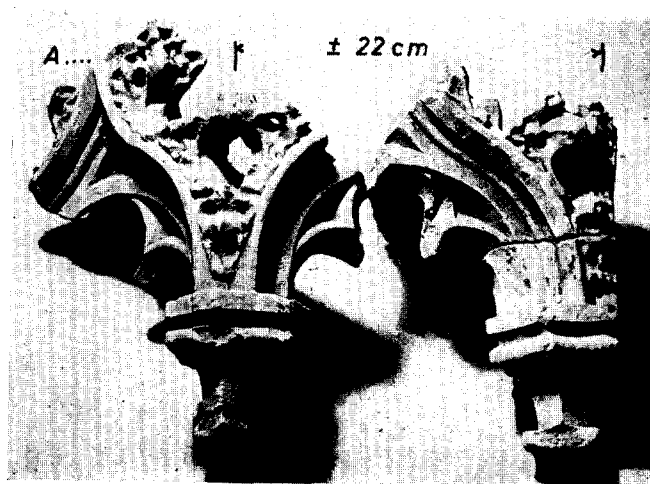
Willem Backerweerd was a citizen of the town of Zwolle, where he made a tabernacle for St. Michael's or the Great Church in the years 1448-1470. This tabernacle, which was of exceedingly large proportions, was generally admired. It was destroyed by iconoclasts in 1580, but the remaining fragments were visible for a long time, until in 1880 they were concealed from view by a coat of plaster. So far there has not been an opportunity to remove this coat. Fortunately, however, a few detached fragments survive that can only have belonged to this tabernacle. They are of a conservative style and warrant the conclusion that the artist was of a fairly advanced age at the time (c. 1470), but no earlier work by his hand is known to us.

After completing the tabernacle Backerweerd continued to work at Zwolle from 1472-1479, but his activities were of a simple nature. In 1488 he built the baptistry of St. Nicholas's Church at Kalkar which has a fine vault with star-like patterns. In 1488 and 1489 he worked at Utrecht where he may have built a house for a private owner. Here he received an invitation to become architect of St. Victor's Church at Xan-

ten, where he worked from 1489 to 1491. The aisle of the northern arm of the transept was erected by him. From Xanten he made several journeys to Utrecht and later to Cleves because of his activities connected with the Duke of Cleves' castles.

What strikes us about the portions of the churches of Kalkar and Xanten that were built by Backerweerd is the great refinement of the sculptural details (mouldings, capitals etc.). There is a remarkable similarity of style between the tabernacle at Kalkar and the fragments preserved at Zwolle. The question arises whether the tabernacle at Kalkar may have been executed by Backerweerd at an early age. Certain details in Zoudenbalch House at Utrecht (c. 1467) suggest that Backerweerd may also have had a hand in the construction.

Backerweerd left Xanten before the aisle of the northern arm of the transept was completed. The reason of his departure or his later fortunes are not known to us. Little survives of his work, but what has been found confirms his traditional reputation as a talented artist.

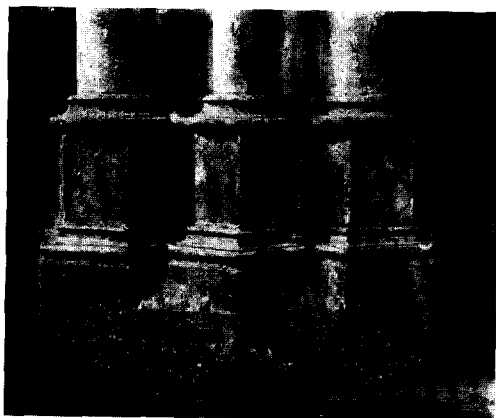
Afb. 1 en 2. Brokstukken van een der drie baldakijns v. b. voorm. sacramentshuis in de St. Michaëlskerk te Zwolle. Links de kern v.e. baldakijn; rechts de daarvan afgebroken overhuiving. In beide afb. A. op hetzelfde niveau te denken. Vgl. fig. 1.
(Foto Pieter Gerritse)

Afb. 3. Xanten, St. Victor. kapiteel v. pijler 38. Ontw. Willem Backerweerd.
(Foto Ver. z. Erhaltung des Xant. Domes)

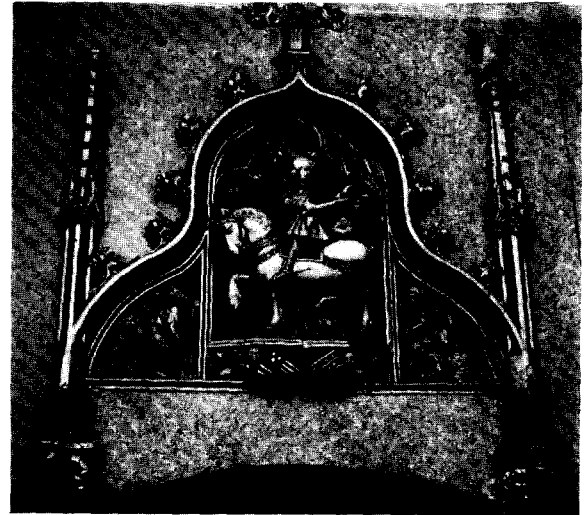
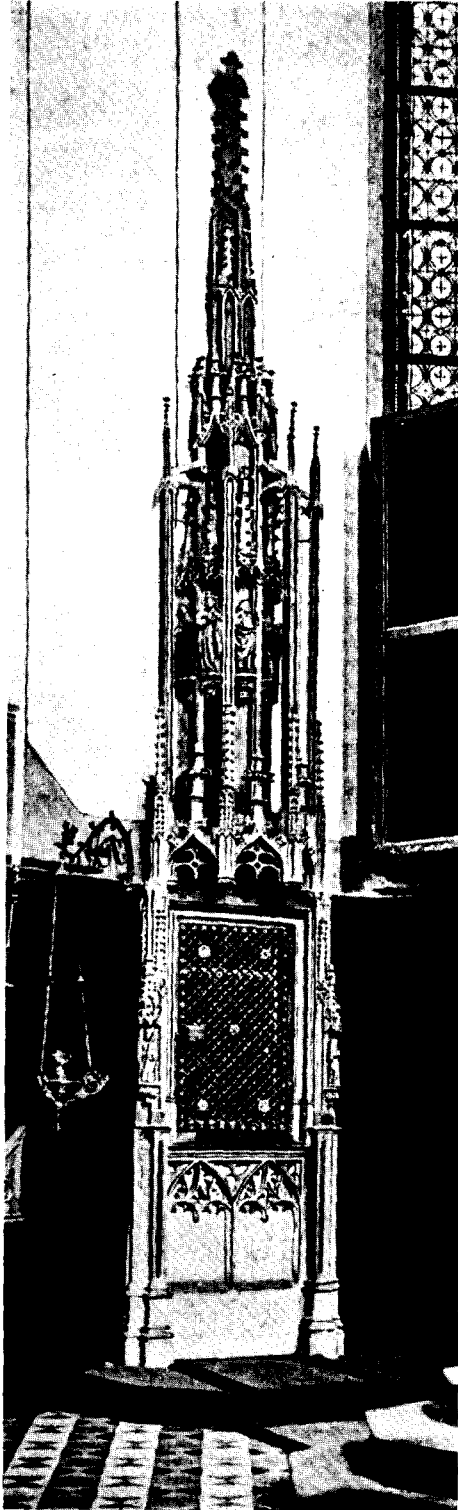
Afb. 4. Doorstekende gewelfribben boven pijler 38 te Xanten. Vgl. fig. 2.
(Foto Landesbildst. Rheinl.)

Afb. 5. Basement v. pijler 38 te Xanten, Ontw. Willem Backerweerd.
(Foto J. Koch)

Afb. 6. Detail van het basement van afb. 5, doorgestoken plintprofielen.
(Foto J. Koch)

Afb. 8. Utrecht, deurbekroning afkomstig van het huis Zoudenbalch. Vgl. fig. 2. (Foto Fr. van der Werf)

Afb. 7. Sacramentshuis in de St. Nicolaïkerk te Kalkar.

BOEKBESPREKING

M. J. Onghena, De Iconografie van Philips de Schone. Brussel. Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten, Verhandelingen, Boek X, aflevering 5, 1959.

Wij zijn, zoals men weet, niet verwend met beredeneerde portret-iconografieën van onze nationale figuren. Weinig slechts heeft het nuttige verzamelen van de gegevens, waarvan Moes, Frederik Muller en Van Someren een levenstaak hebben gemaakt, ertoe geleid, dat dit materiaal kritisch getoetst werd en verder wetenschappelijk bewerkt. Enkele studies van Van Beresteyn, een boekje van dr. H. E. van Gelder en een bescheiden aantal artikelen van verschillende belangstellenden is al, wat ons land tot nogtoe op dit gebied rijk werd.

Mejuffrouw M. J. Onghena heeft met haar iconografie van Philips de Schone thans een welkome bijdrage ter vulling van deze lacune geleverd. Zij volgde in zekere zin de studie van G. Glück over de „Bildnisse aus dem Hause Habsburg”, die in 1933 in het *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien* verschenen is, en het boek van F. J. Sánchez Cantón en J. Pita Andrade, *Los retratos de los reyes de España* (Barcelona, 1948). Maar de resultaten zijn hier tot veel groter omvang uitgedijd. Het is een degelijk stuk werk geworden, ruim van opzet, waarin alle kanten van het onderwerp belicht zijn. Het wil mij voorkomen dat Huizinga's *Herfstij der Middeleeuwen* en de later daar min of meer uit voortgekomen tentoonstellingen „Bourgondische Pracht”, die in 1951 te Dijon, Brussel en Amsterdam gehouden werden, niet vreemd zijn geweest aan het enthousiasme van de schrijfster voor het onderwerp en aan de wijze, waarop zij het in den brede behandelde.

Eerst wordt Philips de Schone in het kader van zijn tijd beschouwd. Dan volgt een overzicht van de biografische gegevens, welke ons over hem ter beschikking staan. Daarna komen Philips de Schone en de kunst van zijn tijd ter sprake, daarop de geschriften van zijn tijdgenoten, waarin hij genoemd wordt, en van de 16de eeuwse auteurs, die soms „van horen zeggen” nog berichten over Philips kunnen hebben gehad. Natuurlijk schenkt de schrijfster verder aandacht aan de plastische kunst en de literaire overlevering betreffende de iconografie van de vorst. Na dit alles volgt, als deel II, de catalogus der portretten. Hierbij heeft mejuffrouw Onghena zich

het jaar 1800 als eindpunt gesteld. Ongetwijfeld nam zij dit, op zichzelf tamelijk willekeurig gekozen, ronde jaartal als terminus, ten einde niet in de overvloed van materiaal te verdrinken. Toch vind ik deze beperking een beetje jammer, want het zijn vaak de talrijke portretten uit de historiserende periode geweest, die het beeld bepaald hebben, waarin een persoonlijkheid uit het verleden in de herinnering van het volk voortleeft. Ongetwijfeld kleven aan deze omstandigheid bezwaren; doch nu moge het beeld, dat de Romantiek tussen ons en de originelen uit een verder verleden heeft geschoven, onjuiste elementen bevatten, het kan soms zelfs ronduit vals zijn, maar dat neemt niet weg, dat men het onmogelijk uit de geschiedenis kan elimineren. Dikwijls is de hedendaagse generatie er, door het zien en herzien van boekillustraties, prenten, schoolplaten en standbeelden uit de vorige eeuw, veel méér een adept van, dan ons eigenlijk lief is. De „mythe” van menige historische persoon — wanneer hij niet tot de klassieke Oudheid behoort — stamt uit de 19de eeuw, het beeld dat het publiek (en ook vaak de beroeps-historicus) onwillekeurig van hem met zich mee draagt, eveneens. De voorbeelden uit de tijd zelf (en ook wel andere, authentieke of niet), waarop mannen als Walter Scott, Hendrik Conscience, Jacob van Lennep en de makers van de talrijke standbeelden van historische figuren, die in onze steden staan, zich inspireerden, zijn dikwijls door het werk van dergelijke verbreiders algemeen bekend geworden. Ligt hier niet een kernprobleem der historische iconografie?

In het geval van Philips de Schone klemt dit sterk omdat, zoals mejuffrouw Onghena constateerde, er eigenlijk geen contemporaine schriftelijke gegevens omtrent het uiterlijk van deze vorst bestaan, terwijl van de meeste portretten de originelen verloren gingen, zodat wij ons met ongeïnspireerde kopieën moeten behelpen.

Na zorgvuldig onderzoek komt schrijfster tot de conclusie, dat de bijnaam „de Schone”, waarmee Philips gewoonlijk wordt aangeduid — in navolging tot het „de Goede” en „de Stoute” van zijn overgrootvader en zijn grootvader — tijdens zijn leven niet werd gebruikt, maar eerst uit de tweede helft van de 16de eeuw dateert (bladzijde 48). Zij interpreteert deze als „charme, bevalligheid, gratie, een uiterst subtiële, moeilijk te bepalen en moeilijk weer te geven

kwaliteit, die nauw met het psychisch karakter samenhangt" (bladzijde 58). In de portretten van kopie-gehalte kan deze eigenschap uiteraard niet aanwezig zijn.

Eén bron heeft schrijfster bij al haar veelzijdigheid over het hoofd gezien: wanneer zij klaagt, dat de portretten in borstbeeld niets tonen van de rijzige gestalte van prins Philips en van de welgevormdheid zijner ledematen, had zij te rade kunnen gaan bij zijn kostelijke harnassen, die in de Hofburg te Wenen en in de Armeria te Madrid bewaard worden. Op overtuigende wijze zou zij hier een indruk van Philips' gestalte op verschillende leeftijden hebben gekregen.

Ik zie ervan af, de catalogus in details te bespreken. Muggenzifterij heeft geen zin bij dit respectabele werk. De lijst telt 225 nummers. Zij omvat schilderijen, prenten, tekeningen, miniaturen, gebrandschilderde ramen, wandtapijten, beeldhouwwerken, cameeën, rekenpenningen, munten en zegels, en loopt van zekere, goed gelijkende portretten tot volkomen waardeloze en beeltenissen, die per abuis voor die van Philips de Schone doorgaan.

Een literatuuropgave van achttien dichtbedrukte bladzijden en een résumé in het Frans besluiten het boek. De illustraties zijn er in een afzonderlijke omslag bijgevoegd.

Het werk ontving in 1952 een bekroning. De

definitieve publicatie is pas zeven jaar later verschenen, met het resultaat, zoals schrijfster meedeelt, dat er nog heel wat materiaal aan toegevoegd kon worden. Dit soort van studies kan alleen in de loop van lange jaren tot een hoog niveau van volledigheid rijpen.

Wat is nu de waarde van het boek van mejuffrouw Onghena? In de eerste plaats natuurlijk deze, dat wij hiermee een betrouwbare beschouwing bezitten over de uiterlijke verschijning van een onzer landsvorsten die, ondanks zijn vroegtijdig overlijden, van betekenis voor onze vaderlandse geschiedenis (en niet voor deze alléén) is geweest. In de tweede plaats dat wij een indruk krijgen van een grote hoeveelheid kunstwerken uit het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw, die in de loop der tijden verloren zijn gegaan. Bij gebrek aan aanwijzingen houden kunsthistorici en historici hiermee dikwijls te weinig rekening. Ten derde geeft een dergelijke iconografische studie ons inzicht in de opvattingen en de smaak van bepaalde groepen van mensen gedurende een bepaalde periode, en in de evolutie daarvan. De wijze waarop hier opdrachtgevers, kunstenaars en kunstwerken bijeengebracht zijn kan, naast andere methodes van groeperen, dikwijls zeer ten goede komen aan de historische en de kunsthistorische studie.

R. VAN LUTTERVELT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Mej. Dr. M. E. Houtzager, Dr. D. P. Oosterbaan, Mr. C. A. van Swigchem

Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 April 1961

Zesde Serie / Jaargang 14 / Aflevering 2

Met Nieuwsbulletin Aflevering 4

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Tb. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadbouwersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

IR. R. MEISCHKE

Het Slot te Zeist

Kolom 33

DR. FRIEDRICH MIELKE

Das holländische Viertel in Potsdam

Kolom 57

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Een sleutel tot de geschiedenis van de Oude Kerk te Delft

Kolom 77

Boekbespreking

Kolom 93

HET SLOT TE ZEIST

DOOR

IR. R. MEISCHKE

Met het herstel van het in de oorlog beschadigde slot te Zeist is in 1959 onder leiding van ir. J. B. Baron van Asbeck een aanvang gemaakt. Men begon met de herbouw van de zuidvleugel, die links van het voorplein is gelegen. Reeds spoedig kwamen er enige vondsten voor den dag, die een beter inzicht gaven in de oorspronkelijke toestand van het gebouw en de wijze waarop het tot stand kwam. Tevens deed zich de vraag voor in hoeverre men bij de restauratie naar de oorspronkelijke toestand diende terug te keren. Om deze vraag te kunnen beantwoorden moest men zich een beeld trachten te vormen van de geschiedenis van het gebouw. Thans kon worden vastgesteld dat de zijvleugels eerder tot stand zijn gekomen dan het middendeel. Hun westelijke eindgevels bleken niet als binnenmuren te zijn behandeld, want zij waren van goede gevelsteen opgetrokken, keurig afgevoegd en aan het weer blootgesteld geweest. Duidelijk blijkt dat de achtervleugel van het kasteel, het eigenlijke woongedeelte, later werd toegevoegd, blijkens jaarcijfers aan voor- en achtergevel en in het inwendige, in 1686. Wij vragen ons af hoeveel ouder de linker- en rechterzijvleugels kunnen zijn. Hebben wij hier te doen met onderdelen van één plan dat in verschillende fasen werd uitgevoerd, of is hier sprake van een toevallig gegroeide toestand?

De heerlijkheid Zeist en het Slot kwamen in 1677 in handen van Willem Adriaan van Nassau-Odijk, bloedverwant en gunsteling van de stadhouder Willem III, die toen vijf en veertig jaar oud was. Van Nassau-Odijk vroeg aan de Staten van Utrecht verlof om het oude vervallen kasteel door een nieuw te vervangen en alle rechten ook op het nieuwe huis over te dragen. Deze aankoop moeten wij zien als het begin van een algehele vernieuwing. Wij nemen aan dat de nieuwe eigenaar kort na 1677 begonnen is met het optrekken van beide zijvleugels en eerst een aantal jaren later de middelen ter beschikking had om het hoofdgebouw te bouwen. Waarschijnlijk bestond, toen de zijvleugels werden opgetrokken, een ander plan voor het complex. Vermoedelijk was een aanleg bedoeld met een vrij-

staand hoofdgebouw op de plaats van de latere achtervleugel. Bij alle landhuizen uit deze tijd, waar ons iets van de bouwgeschiedenis bekend is, blijkt dat men steeds verscheidene plannen liet maken en vaak van opzet veranderde. De opdrachtgevers bemoeiden zich zeer intensief met de bouwprojecten en stonden open voor velerlei suggesties. Vrijwel nergens wordt er dan ook bij een groot bouwproject een vaste lijn gevolgd, steeds worden de architecten gedwongen hun opzet te veranderen. Deze omstandigheden kennende, kunnen wij het als vrijwel zeker aannemen dat de zijvleugels van het Zeister slot gebouwd zijn voor een andere aanleg en mogelijk ook door een andere bouwmeester, dan die later het hoofdgebouw zou voltooiën.

Het voorplein en de zijvleugels.

Bij de 17de eeuwse kastelen en landhuizen speelt het voorplein een belangrijke rol. Men streeft naar een monumentale aanleg, liefst met een fraai bestraat voorplein dat aan alle zijden door gebouwen wordt omsloten. Aangezien men echter zelden de beschikking heeft over zoveel bijgebouwen dat hiermee een monumentale aanleg gevormd kan worden, groepeerde men rond het voorplein verschillende paviljoens die dan door muren worden verbonden. In de meeste gevallen legt men direct het hoofdgebouw aan het voorplein zodat het niet langer zoals vroeger door een gracht van de voorburcht wordt gescheiden. Voorbeelden van een dergelijke aanleg zijn het Huis Ter Nieuwburg bij Rijswijk, het Huis Elswout in Kennemerland, Vredenburg in de Beemster en Goudestein aan de Vecht, die alle tussen 1630 en 1640 tot stand kwamen.

Aangezien de kastelen in het westen van het land niet meer gecombineerd werden met een grote kasteelboerderij, doch het landhuis gescheiden werd van het agrarisch bedrijf, waren de gebouwen rond het binnenplein van geringe omvang. Meestal waren er slechts de stallen, koetshuizen en een enkele woning beschikbaar. Toch waren hiermee monumentale voorpleinen tot stand te brengen zoals de kastelen Heemstede (1645), Renswoude (1654) en Rijnhuizen tonen.

Bij de kastelen van de stadhouder waren er over het algemeen meer bijgebouwen noodzakelijk. Bij deze huizen werden veelal de keukens buiten het hoofdgebouw gebracht en waren er tevens verblijven voor het personeel nodig. Het plaatsen van de keukens in de bijgebouwen kan worden verklaard, doordat deze bij de stadhouderlijke verblijven groter dienden te zijn dan bij een normaal huis, en doordat de leiding van de keuken hier niet door de huisvrouw zelf geschiedde. Het slot Honselaarsdijk krijgt kort na 1640 aan weerskanten grote bijgebouwen die hier door terreinomstandigheden geen voorplein konden vormen. Het westelijke complex van deze bijgebouwen diende voor de stallen, in het oostelijk gedeelte waren de keukens en de kerk, bad en woningen ondergebracht.

Bij het Huis ten Bosch, dat in 1647 gebouwd werd en oorspronkelijk bedoeld was als buitenhuis voor Frederik Hendrik, is de keuken eveneens geheel buiten het gebouw gebracht. In het midden van de beide lange zijden van het voorplein staat een klein bouwwerk; aan de ene zijde met de keukens en aan de andere kant met de woning van de kastelein. De stalcomplexen liggen achter deze bijgebouwen en spelen in de gehele aanleg geen rol. Bij het jachtslot Soestdijk, dat Willem III in 1674 naar de plannen van Maurits Post liet optrekken, zien we een uitgebreidere bebouwing aan het voorplein. Ook bij dit stadhouderlijk kasteel zijn de keukens in de bijgebouwen ondergebracht, tevens zijn er personeelsverblijven. De stallen ontbraken hier, evenals bij het Huis ten Bosch, geheel aan het voorplein.

Op de vogelvlucht die Stuyvenburgh en Stopenaal van Soestdijk vervaardigden, staat als bestemming voor de linkervleugel stallen aangegeven (afb. 3). De Zweedse architect N. Tessin, die het gebouw in 1687 bezocht, vermeldt echter dat hier de keukens liggen, hetgeen overeenstemt met het opmetings- en uitbreidingsplan van Van Stolk uit het midden der 18de eeuw (fig. 1). Merkwaardig is dat bij deze aanleg het voorplein nog gemarkeerd wordt door torenachtige hoekpaviljoens die als woning dienden. Dit element is lang in zwang gebleven. De bijgebouwen van Honselaarsdijk werden er door gekenmerkt en ook de grote kastelen die omstreeks 1680 verzeen hadden veelvuldig dergelijke hoekpaviljoens aan het voorplein. Naast Soestdijk kunnen wij als voorbeelden noemen Amerongen en Het Loo.

Het voorplein van het kasteel te Zeist heeft een aanleg die in deze groep van stadhouderlijke

lusthuizen thuis hoort. Hoekpaviljoens en een afsluiting door gebouwen aan de voorkant ontbreken, het plein wordt begrensd door twee monumentale vleugels aan weerskanten, elk met een middenpartij. Uit de toelichting bij een grote vogelvluchtgravure van het slot, die Stoopendaal tekende en Visscher graveerde (afb. 4), blijkt dat de zuidelijke vleugel, aangeduid als nr. 3, de keuken bevat. De grote galerij of oranjerie die in de toelichting als nr. 4 genoemd wordt, heeft op de kaart geen nummer, het lange gebouw vlak achter de keukenvleugel kunnen wij als zodanig beschouwen. Over de bestemming van de noordvleugel geeft de vogelvlucht van Stoopendaal geen uitsluitsel. Een ver weg gelegen boerderij wordt als stalling en koetshuis aangeduid. Mogelijk had men een kleinere stalling en koetshuis bij het huis en een grotere dépendance verder af. Bovendien kunnen in deze vleugel zoals te Soestdijk dienstvertrekken of woningen zijn ondergebracht. Mogelijk diende een deel van deze noordvleugel als onderkomen van de slotheer en behield het deze functie zolang het hoofdgebouw van het kasteel niet gebouwd was.

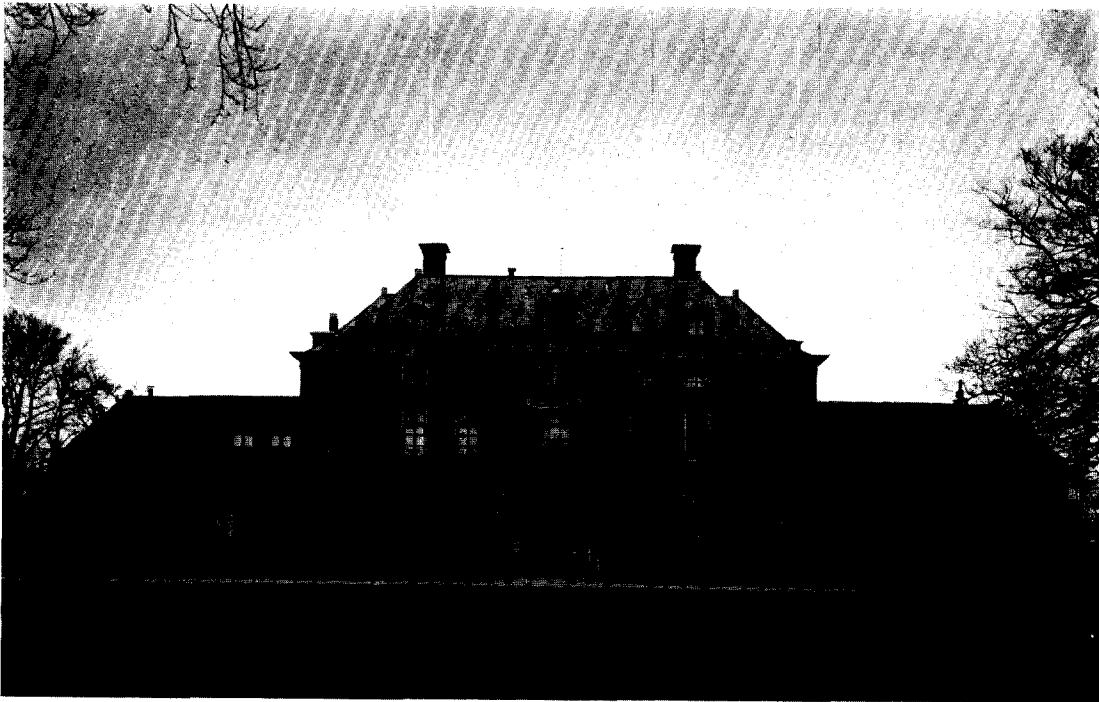
Bij het herstel van de zuidvleugel bleek, dat deze door vier oorspronkelijke binnenmuren in vijf delen was gedeeld. Het grootste compartiment aan de kant van het latere huis zal de keuken zijn geweest. Hier was een brede schouw aan de kopwand in het westen, terwijl in het midden van het vertrek een waterput werd aangetroffen. Bij een dergelijke keuken behoorden meer dienstvertrekken. Er kan een bijkeuken of waskeuken geweest zijn, een braadkeuken, bakkerij en office. De verdieping van deze vleugel die door lage tweelichtkozijnen werd verlicht kan voor huishoudelijke doeleinden, voorraadkamer en slaapvertrekken voor het personeel bestemd zijn geweest. De vogelvlucht van Stoopendaal en Visscher (afb. 4) geeft op deze vleugel een groot aantal schoorstenen te zien, die er waarschijnlijk wel geweest zijn en op een intensief gebruik wijzen.

Bij de restauratie kwamen voldoende aanwijzingen aan het licht om de oorspronkelijke gedaante van de zijvleugels vast te stellen. De omtrek van de openingen van vensters en deuren waren uit het muurwerk af te lezen. In de noordvleugel bevond zich nog een volledig kruiskozijn van de beganegrondruimte, in de zuidvleugel waren aan de achterzijde nog enige tweelichtkozijnen van de verdieping bewaard gebleven. Achter de kroonlijst van de brede deur in de zuidvleugel kwam nog de profilering van de

HET SLOT TE ZEIST

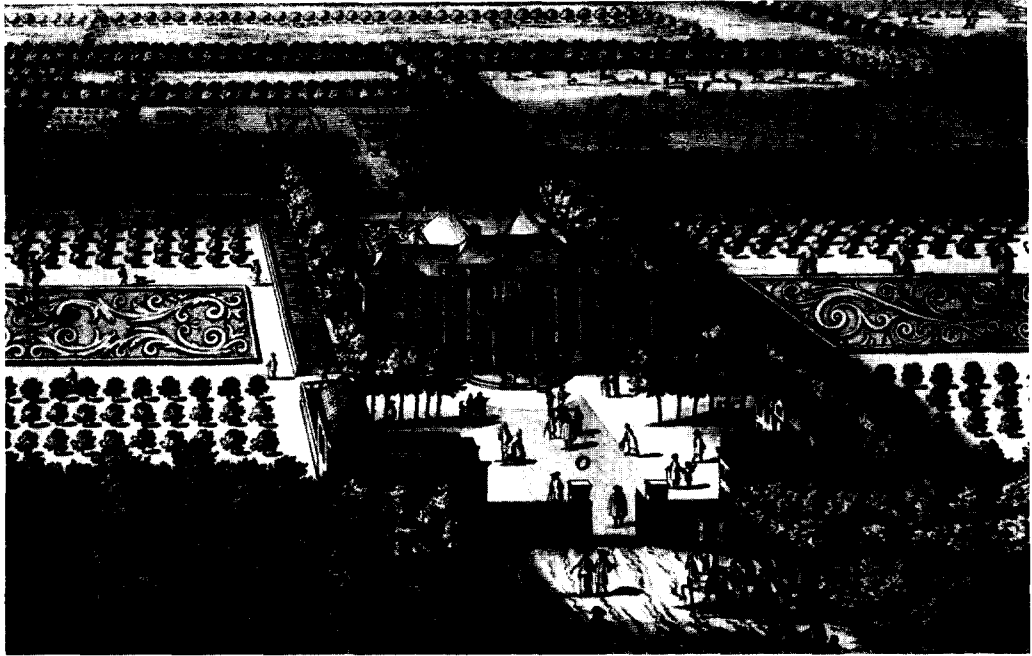

Afb. 1. Voorzijde.

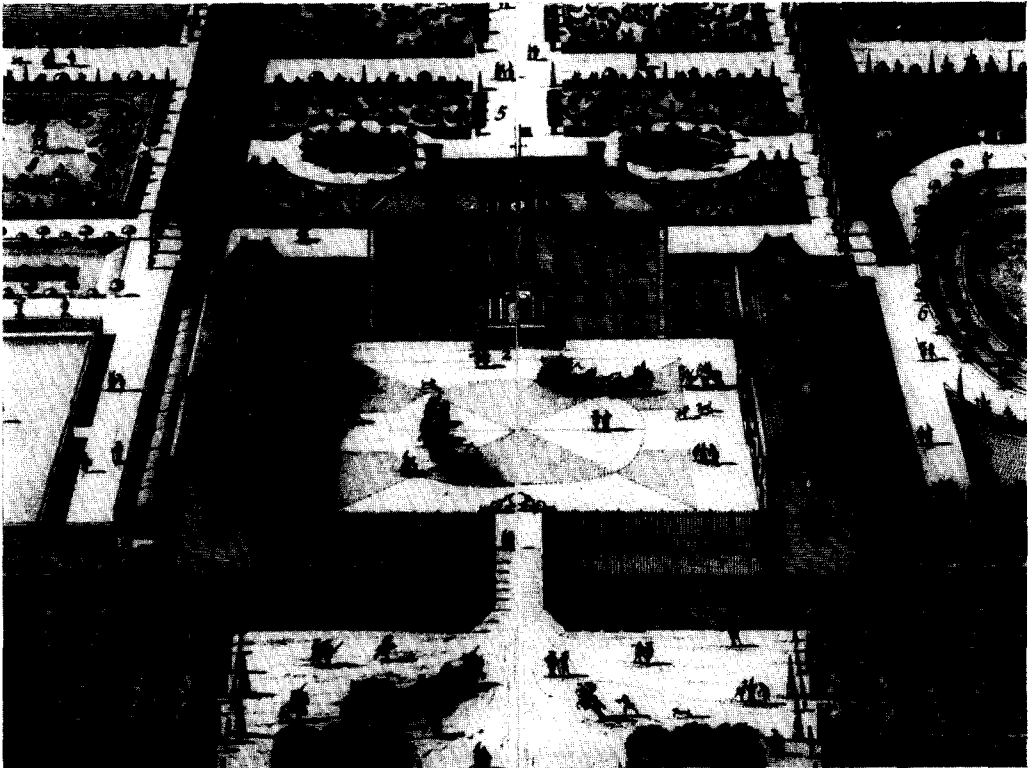

Afb. 2. Achterzijde.

HET SLOT TE ZEIST

Afb. 3. Het Huis Soestdijk ten tijde van de Koning-Stadhouder; gravure naar B. Stuyvenburgh door Stopendaal (detail).

Afb. 4. Het Slot te Zeist; gravure van N. Visscher naar D. Stoopendaal (detail).

bovendorpel van de oorspronkelijke middendeur voor den dag, die aantoonde dat deze deur een rijkere behandeling kan hebben verkregen dan de beide deuren terzijde. De latere deur aan de rechterzijde, toegang gevend naar de ruimte van de oudste keuken, bleek te bestaan uit de verbouwde 17de eeuwse deuren. De 17de eeuwse dubbele deur met volledig hang- en sluitwerk kwam hier gaaf voor de dag.

Alleen de gevels aan de kant van het voorplein waren van deze strenge architectuur. De achterkanten van de zijvleugels waren geheel willekeurig. Toch was men er ook aan de voorzijde niet geheel in geslaagd het gebruik ondergeschikt te maken aan de architectuur. Het ritme van vensters en deuren werd in de noordvleugel onderbroken door de grote ingang, waarvan de plaats nog in het muurwerk is te constateren. Deze brede ingang, die voor een koetshuis gediend kan hebben, had men, om hem zo min mogelijk te laten opvallen, aan de voorzijde geplaatst zodat het hek het uitzicht er op belemmerde. Ook de zuidvleugel schijnt hier op deze plaats brede deuren te hebben bezeten die echter smaller zijn geweest dan die aan de noordkant. Over de vensters aan de korte voorgevels van de zijvleugels laten de prenten enige onzekerheid bestaan. Wij zien er tweelichtkozijnen met een beplankt onderdeel dat voor ventilatie gediend kan hebben. Rechts bij het koetshuis was dit belangrijk. De voorste ruimte van de zuidvleugel zal waarschijnlijk als bijkeuken hebben gediend.

Hoe traditioneel de gevelarchitectuur van de zijvleugels ook zijn mag, de aanleg op zichzelf was dat geenszins. De betrekkelijk grote hoogte die deze zijvleugels door het aanbrenge van een verdieping hadden verkregen, het accentueren van de middenas maakte deze gebouwen meer dan de gebruikelijke bouwhuizen of voorburcht. Wij geloven dan ook niet, dat bij deze aanleg een geheel losstaand kasteelachtig gebouw als Amerongen of Gunterstein geprojecteerd was. Bovendien stonden deze zijvleugels ook niet op de gebruikelijke manier rondom in het water. De uitgesproken architectonische houding van de gevels wijst erop, dat er reeds van het begin de bedoeling heeft bestaan om een binnenplein te scheppen, waarbij een duidelijke relatie zou bestaan tussen een nieuw aan het voorplein grenzend hoofdgebouw en zijvleugels. De aanleg van dit voorplein duidt op de bedoeling een vorstelijk landhuis te stichten.

De voltooiing in 1686.

Het optrekken van het hoofdgebouw van het Zeister slot heeft enige tijd op zich laten wachten. Mogelijk heeft men zich, nadat de zijvleugels voltooid waren, gewijd aan het aanleggen van het fraaie park, en eerst toen dit ingeplant was, het optrekken van het hoofdgebouw ter hand genomen. Waarschijnlijk is men hiermee reeds in 1685 begonnen want het jaartal 1686 komt voor op de laatste delen van het werk, op de ingangspartijen van voor- en achtergevel en ook op de spreuk onder het borstbeeld van de stadhouder Willem III in de grote zaal.

In het jaar 1685 werd tevens een aanvang gemaakt met de bouw van het kasteel Het Loo, en beide gebouwen vertonen in opzet en detaillering zoveel overeenkomst, dat we er niet aan behoeven te twijfelen, dat hier dezelfde architect werkzaam was, en wel de stadsarchitect van Leiden, Jacob Roman, die veel voor Willem III werkte en in 1689 tot stadhouderlijk architect benoemd werd.

De vermoedelijk eerste opzet met een vrijstaand middengebouw werd opgegeven. De nieuwe hoofd-vleugel werd zo breed gemaakt, dat de open ruimte aan het eind van het voorplein geheel gesloten werd. Hiermee ontstond een novum in de aanleg van het buitenhuis, waaraan het voorbeeld van Versailles niet vreemd zal zijn. Het Zeister slot heeft dit aan drie zijden met hoge vleugels omsloten voorplein eerder gekregen dan Het Loo, waar hoofdgebouw en zijvleugels volgens de reisbeschrijvingen van Nicodemus Tessin in 1687 met halfronde kolonnaden aan elkaar verbonden waren. Eerst bij een herziening van het plan omstreeks 1690 werden bij Het Loo het hoofdgebouw en de vleugels aan elkaar vastgebouwd.

Doordat bij het slot te Zeist de zijgedeelten van het hoofdgebouw lager waren en vlak afgedekt, was het voorplein nog niet omgeven met een gelijkmatige rondlopende gevelwand, doch behield het hoofdgebouw nog enige zelfstandigheid. Deze distantie van het hoofdgebouw t.o.v. de overige pleinwanden werd nog versterkt doordat dit deel van het gebouw een leien dak kreeg en hier een nieuw en modern venstertype, het schuifraam, werd toegepast.

Hoewel de zijvleugels ouder waren en ongetwijfeld ontworpen voor een anders bedoelde aanleg, werden zij in 1686 onderdeel van een geheel dat wij mogen beschouwen als één conceptie. Het verschil in raamtype en detaillering kwam de architect waarschijnlijk wel gewenst

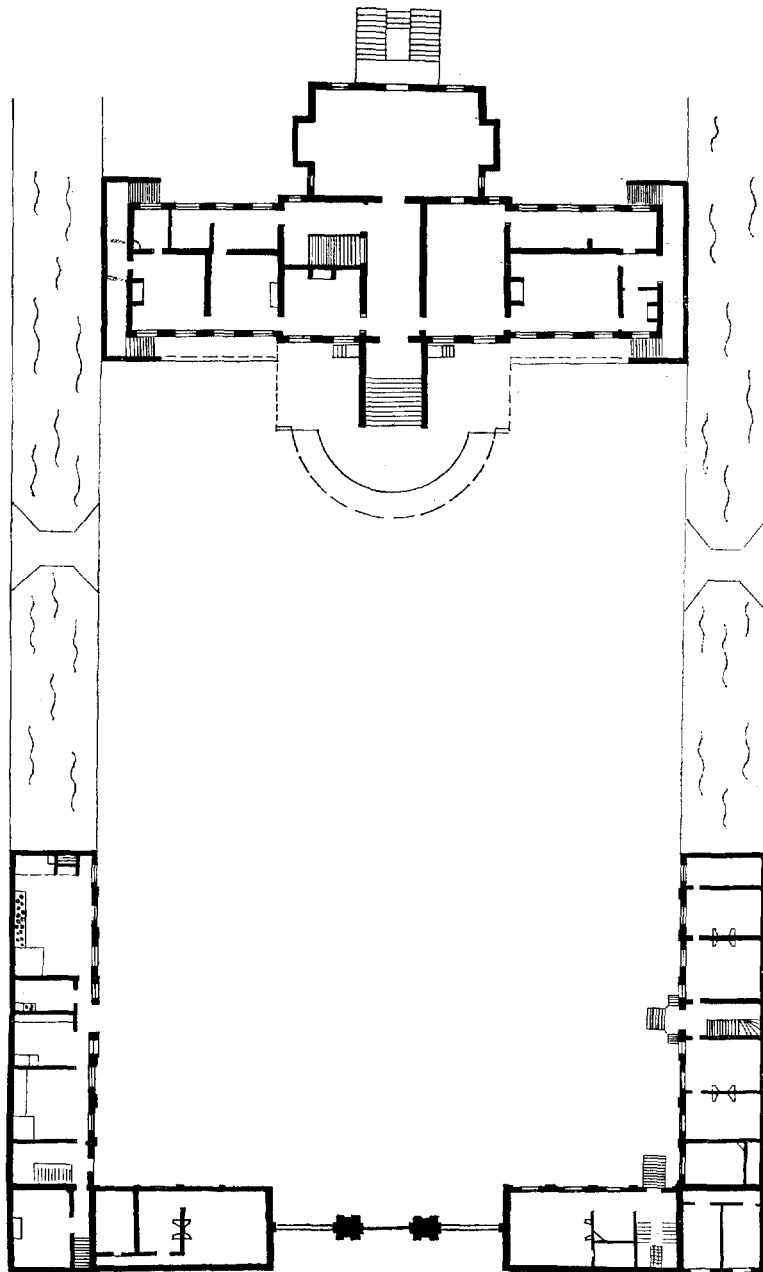

Fig. 1. Het Huis Soestdijk. Oorspronkelijke toestand (1674), gereconstrueerd naar een 18de eeuws uitbreidingsplan van Van Stolk. Schaal 1: 600.

voor aangezien het niet in de bedoeling lag het hoofdgebouw geheel en al in de pleinwand te laten opgaan. Ook als Roman de zijvleugels tegelijk met het hoofdgebouw had opgetrokken zou hij ze kruiskoosijnen gegeven hebben. Misschien zou hij de frontons op de middenpartijen achter-

wege gelaten hebben en de hoeken van lisenen hebben voorzien.

De zijstukken van het hoofdgebouw, die een verbinding vormden met de oudere zijvleugels moesten even hoog zijn als de laatste, de gootlijst werd hier omgevoerd. Hierdoor moest boven

de vensters een grote strook blind metselwerk komen, dat vooral aan de achterzijde opvalt (afb. 2). Boven de ruimten op de beganegrond lag, blijkens sporen in het gebouw, een loden plat. In combinatie met de hoge borstweringen (afb. 5 en 6) ontstond hier een diepe loden bak. Uit de beschrijving van Tessin van Het Loo blijkt, dat ook daar boven de kolonnade tussen hoofdgebouw en vleugels een loden plat was, dat zo geconstrueerd was dat er water op bleef staan om het lood tegen weersinvloeden te beschermen. De zware vloer en balklaag in deze zijstukken zou een belasting van 40 à 50 cm water kunnen verdragen. De veronderstelling is geopperd, dat hier het water werd opgezet voor de waterwerken van het park. Waarschijnlijk is deze bak hier wat dieper uitgevallen dan bij Het Loo door de aansluiting aan de reeds bestaande zijgebouwen.

Afgezien van enkele details, waarin de aansluiting tussen de beide bouwfases enigszins wringt, mogen we de aanleg van het Zeister slot als één conceptie beschouwen, die in 1685 tot stand zal zijn gekomen. Dit project behoort dan ook tot de beste en meest geavanceerde die de tijd te zien geeft en is vergeleken met de zoekende wijze, waarop in die dagen de gebouwencomplexen tot stand kwamen, van een buitengewone directheid.

In tegenstelling tot de zijvleugels, die in de loop der eeuwen ingrijpend werden verbouwd bleef de indeling van het hoofdgebouw vrijwel ongewijzigd. Slechts in de lage zijstukken van het hoofdgebouw, aansluitend bij de zijvleugels werd de indeling veranderd. De indeling van het zijstuk, grenzend aan de zuidvleugel werd thans teruggevonden, afgetekend in de balklaag erboven. Deze indeling kwam overeen met die van de kelderverdieping. Op de opmeting van 1921 blijkt deze indeling dan nog grotendeels aanwezig te zijn (fig. 2 en 3). In de kelders onder dit deel vond waarschijnlijk een uitbreiding van het keukenbedrijf plaats. De grote zaal van het slot was hiervandaan makkelijk te bereiken. Het zijstuk aan de rechterzijde bestond uit één of twee grote ruimten. Hier werd een fraai 17de eeuws kabinet in de noordvleugel uitgebouwd, waardoor de balklaag in dat deel van de zijvleugel verlegd moest worden, waardoor een kruiskozijn onbruikbaar werd en bij latere verbouwingen behouden zou blijven.

Van de afwerking van het hoofdgebouw staan ons nog belangrijke resten ter beschikking. De verdieping was zeer eenvoudig, witte wanden

en vlakke met planken afgetimmerde plafonds. Waarschijnlijk zijn er op de verdieping zoals bij zovele buitenhuizen oorspronkelijk vrijwel geen stookplaatsen geweest. De fraaiste vertrekken lagen op de beganegrond. De grote zaal bevat nog veel van zijn oorspronkelijke betimmering, terwijl het trappenhuis, hoewel overgeschilderd, zijn fraaie muurschilderingen bewaard heeft (afb. 8 en 9). De kamer achter dit trappenhuis bezit nog een uit de bouwtijd daterend beschilderd plafond. Ook het genoemde, in de noordvleugel uitgebouwde kabinet is nog een belangrijk stuk van de 17de eeuwse decoratie. De kelderverdieping, die onder het gehele hoofdgebouw doorloopt, bezit nog talrijke interessante details. Er zijn brede fijngemetselde gordelbogen, waarvan de baksteen oorspronkelijk was roodgekleurd, hetgeen fraai afstak tegen de witte gewelfvelden. In de monumentale kelderruimte onder de grote zaal bevinden zich resten van een schelpengrot, die nog tot de eerste aanleg zou kunnen behoren. De kelders van de vleugels die Roman toevoegde aan het slot te Breda, evenals die van de Voorst zijn volkomen identiek van detaillering. De attiek die de middenpartij van de voorgevel bekroont heeft veel overeenkomst met de attiek die Roman in 1681 toevoegde aan de Haagse Boterwaag. Zowel de opzet van het gebouw als de detaillering verdragen de hand van Roman. De decoraties van het interieur wijzen naar Daniel Marot, die ook op Het Loo met Roman samenwerkte.

De afwerking van het gebouw zal veel tijd gevergd hebben. Op de vermoedelijk oudste afbeeldingen van het huis, de gravures van C. Specht uit 1699, zien we een balustrade op de lage zijstukken van het hoofdgebouw (afb. 5), terwijl een rij beelden het voorplein afsluit. Op de iets jongere gravures naar Stoopendaal (afb. 4 en 6) ontbreekt de balustrade en zien we aan de voorzijde van het slotplein een hek. Het is niet waarschijnlijk dat een dergelijke beeldenrij zo spoedig zou zijn vervangen door een hek. Mogelijk was dit onderdeel omstreeks de eeuwwisseling nog niet voltooid, zodat Specht afbeeldde wat in de bedoeling gelegen kan hebben doch niet werd uitgevoerd. Het hek, dat omstreeks 1700 tot stand is gekomen, lijkt volledig op een hek uit dezelfde tijd van het kasteel Zuylestein. Het fraaie hek op het voorplein kan het sluitstuk van het project gevormd hebben. De balustrade op de zijstukken, die Specht afbeeldde, werd misschien nimmer uitgevoerd.

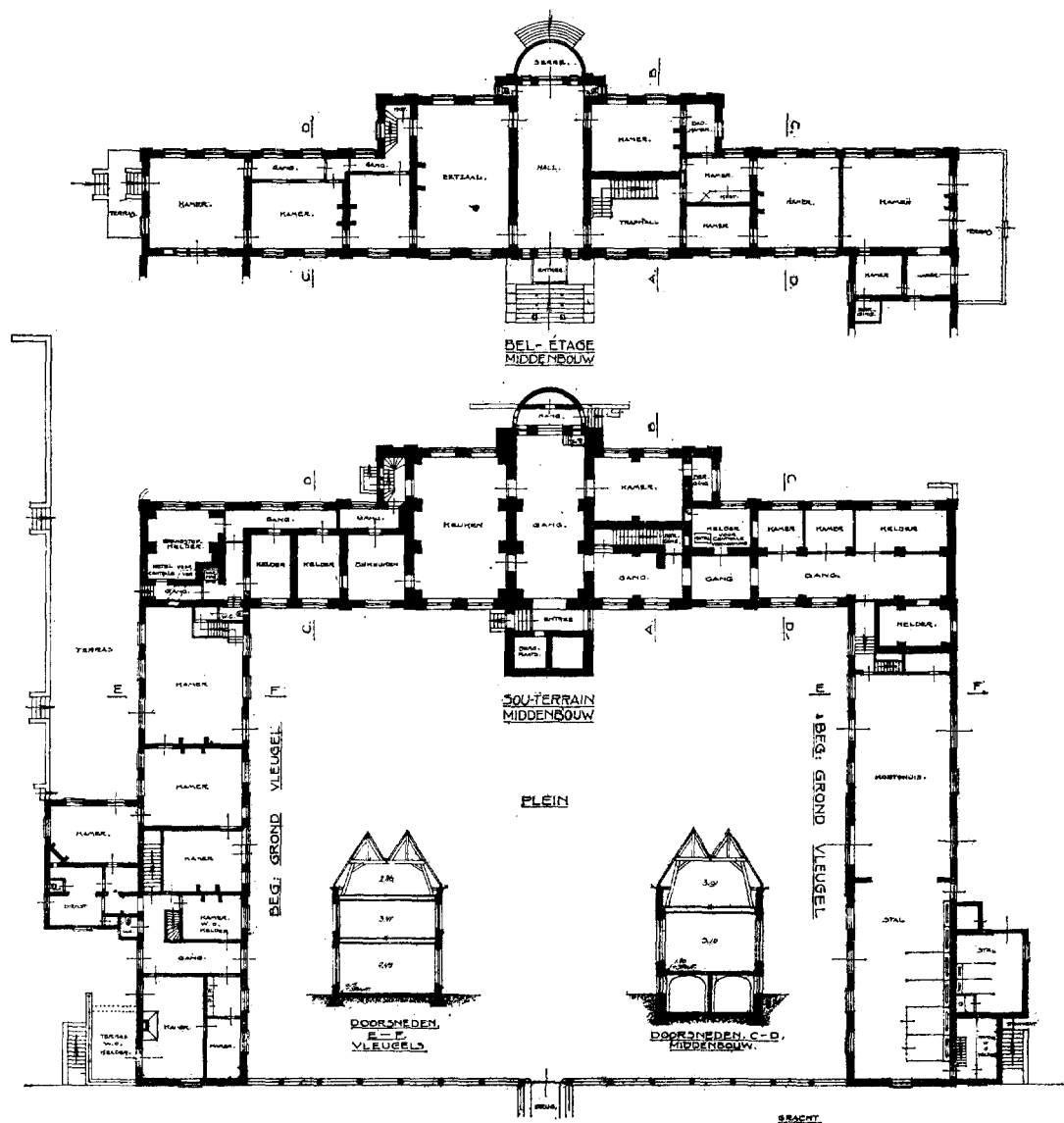

Fig. 2. Het Slot te Zeist naar een opmeting uit 1921. Schaal 1 : 600.

De schuifvensters.

Een belangrijk aspect van dit sobere gebouw vormen de vensters. Het is een van de eerste gebouwen, waarbij schuiframen werden toegepast. Over het ontstaan van het schuifraam zijn wij enigszins ingelicht door de reisbeschrijvingen van Nicodemus Tessin. Hij merkte schuifvensters op te Honselaarsdijk en op Het Loo. Op het huis Honselaarsdijk namen de schuifvensters een ondergeschikte plaats in. Zij vormden de doorgang tussen een kamer en een galerij. Op Het Loo was het schuifraam reeds doorgedrongen in de gevels

doch het werd nog slechts op een verdieping gebruikt. Tessin vermeldt uitdrukkelijk dat de tweede etage, dat is de hoofdverdieping waar de voornaamste vertrekken lagen, geheel van schuiframen was voorzien. Waarschijnlijk heeft de rest van het huis nog kruiskozijnen bezeten. Tessin beschrijft het schuifraam als volgt: Het bovenste venster, dat vijf grote ruiten hoog en breed was stond vast, het onderste dat even groot was kon bewogen worden door middel van koorden waaraan gewichten hingen. De onderste vensters liepen tussen latten, zodat men de koorden niet

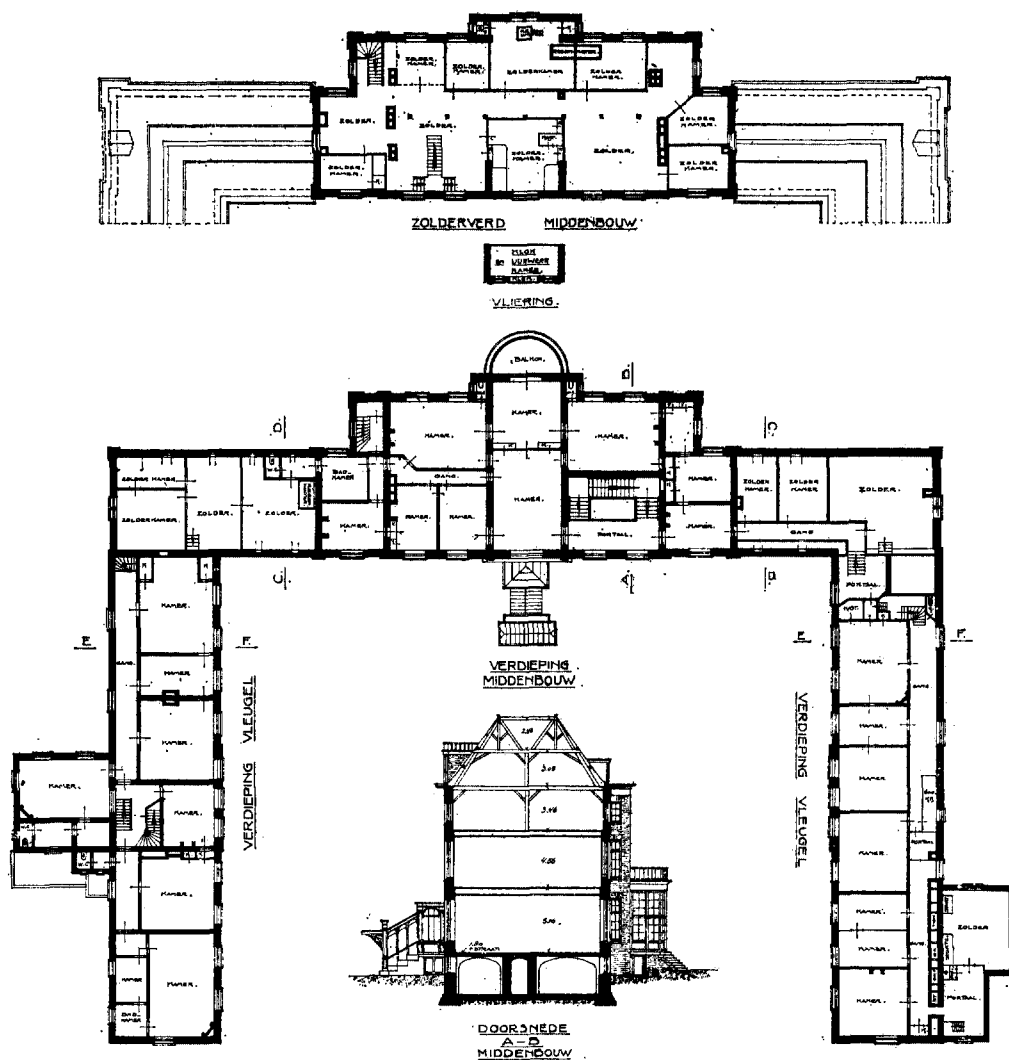

Fig. 3. Het Slot te Zeist naar een opmeting uit 1921. Schaal 1 : 600.

zag. De gewichten waren van lood en hadden de afmeting van een kleine hand; zij liepen in een kanaal dat men kon bereiken door platte belegstukken af te schroeven. De grote ruiten van Frans glas zitten in eiken raamwerk en zijn zonder lood mit einer gewissen Materie gefestigt”.

Deze uitvoerige beschrijving is van veel belang omdat daaruit blijkt, dat het oudste schuifraam weinig verschilt van de latere die ons beter bekend zijn. Opvallend is dat Tessin de ruiten groot vindt en dat hij als opmerkelijk aantekent,

dat ze niet in lood gevat zijn, doch in houten roeden.

Bij het slot te Zeist, dat ook in dit opzicht moderner is dan Het Loo, is het hoofdgebouw geheel van schuiframen voorzien. De talrijke gravures van het gebouw van Stoopendaal en Vischer evenals die van Specht, welke omstreeks 1700 het licht zagen, en de nog bewaard gebleven oorspronkelijke vensterkozijnen, tonen aan dat hier van het begin af schuiframen geweest zijn (afb. 4-6). De kozijnen aan de voorgevel zijn het gaafste bewaard gebleven, die aan de ach-

tergevel hebben andere onderdorpels gekregen. De zware kozijnen zijn opgebouwd uit drie delen, waarbinnen de koker voor de gewichten zich bevond. De vensters waren niet aangebracht in sponningen doch opgesloten tussen latten. Aan afdrukken op het kozijn waren de afmetingen van boven- en benedenvenster af te lezen. De kozijnen aan de traphal hebben aan de binnenzijde nog de oude gesneden belegstukken bewaard. Ook hier zijn aan de binnenzijde de oude blinden nog aanwezig. Een zelfde samenstelling van de kozijnen werd aangetroffen bij de restauratie van het huis de Voorst te Zutphen dat uit 1695 dateert en vermoedelijk eveneens door Roman werd gebouwd.

De gravures zowel als de gegevens aan de kozijnen wijzen uit dat de wisseldorpels van de ramen in het midden lagen, zodat er boven- en benedenramen ontstonden van gelijke vorm. De gravures tonen aan dat er een groot aantal ruitjes geweest moet zijn. Een oud raam op zolder, het oudste nog aanwezige raam in het gebouw, geeft een indeling in vijven aan. Dit raam kan niet naar boven opgeschoven worden doch klapt in twee delen naar binnen open. Een dikke roe dicht bij het midden geeft de sluiting aan. Dit zoldervenster heeft eenvoudige rechthoekige roeden, het is mogelijk, dat het eenvoudiger was dan de vensters der hoofdverdiepingen. Wanneer wij deze indeling toepassen bij de vensters op de beganegrond en de verdieping, dan komt hier in de boven- en benedenramen van ieder kozijn een indeling van vijf ruiten in de breedte en vijf in de hoogte. Wij vinden dus dezelfde indeling die ook op Het Loo voor de vensters op de verdieping gebruikt werd.

Het is zeer waarschijnlijk, dat we Jacob Roman als de uitvinder van het schuifraam mogen beschouwen. Zowel bij wijzigingen in Honselaarsdijk als bij de bouw van Het Loo was hij omstreeks 1685 betrokken. Met grote zekerheid kunnen wij hem als architect van het slot te Zeist beschouwen. Hiermee is zijn naam verbonden aan de drie eerste gebouwen waar het schuifraam werd toegepast, waarbij dan te Zeist het meest uitgebreide gebruik van dit raamtype gemaakt werd. Het ligt bovendien voor de hand dat Roman, die zijn loopbaan begonnen was met het voortzetten van het beeldhouwersbedrijf van zijn vader en die geheel doorkneed was in beeldhouwerswerk in hout, schrijnwerk en betimmeringen, deze merkwaardigheid in de buitenarchitectuur geïntroduceerd heeft. Vermoedelijk hebben er voordien in het binnenwerk van gebouwen in

betimmeringen, zoals kastwanden of buffetnisen, wel opschuifbare panelen of vensters bestaan. Het is waarschijnlijk een constructie die uit de houten betimmering op de architectuur is overgegaan. Er is geen gunstiger moment voor een dergelijke overgang van interieurmotieven naar de grote architectuur dan in het tijdperk van Roman en Marot.

De latere wijzigingen aan het gebouw.

Zo duidelijk als ons de oorspronkelijke toestand van het huis voor de geest staat, zo moeilijk zijn de latere veranderingen te achterhalen. Het hoofdgebouw is betrekkelijk gaaf bewaard, aan de zijvleugels werd veel veranderd, doch nimmer is er na het ontstaan van het gebouw een grote verbouwingsperiode geweest, die alles in een nieuwe conceptie heeft samengevat.

In 1745 werd het gebouw door de kleinzoon van de bouwheer overgedragen aan de Amsterdamse handelaar Cornelis Schellinger, die het aankocht ten behoeve van de Hernhutter-gemeente, die enkele jaren tevoren een nederzetting in ons land te Herendijk had gesticht. De Hernhutters begonnen in 1748 nieuwe gebouwen te zetten aan het Broeder- en Zusterplein. In de eerste jaren hadden zij echter de zijvleugels van het slot betrokken; hun kerkdiensten werden hier gehouden tot het gereed komen van het nieuwe kerkgebouw in 1770.

Deze verandering van bestemming heeft weinig ingrijpende wijzigingen aan het gebouw met zich meegebracht. Vermoedelijk werd toen de grote keuken van het huis van de zuidvleugel naar de ruimte onder de grote zaal gebracht. Waarschijnlijk werd op de plaats van de oude keuken de kerkzaal der Hernhutters ingericht. In het begin van de tweede helft der 18de eeuw vervaardigde Spilman enige tekeningen van het slot. De ene toont het slot in de verte met het Broeder- en Zusterplein al bijna voltooid op de voorgrond, de ander afgebeeld als gravure in de *Tegenwoordige Staat* (deel 22, 1772) geeft het gebouw afzonderlijk weer. Alles is nog bij het oude, de vensterindeling aan het voorplein is nog niet gewijzigd, het hek is nog aanwezig.

In de loop van de tweede helft van de 18de eeuw moet het slot, dat toen verhuurd werd, op bescheiden wijze gemoderniseerd zijn. Het kan zijn dat een wijziging noodzakelijk was nadat de Hernhutters de zijvleugels hadden verlaten. De noordvleugel toont deze laat-18de eeuwse verbouwing het zuiverste (afb. 7). Aan de zijde van het voorplein ontstond een nieuw gevelontwerp.

In het midden kwam een dubbele deur naar een koetshuis met doorrit naar het park. De beide andere ingangen bleven op hun plaats doch werden vernieuwd. Alle oude raamkozijnen werden uitgenomen en vervangen door schuiframen. De nieuwe vensters van de beganegrond hadden dezelfde afmeting als de vroegere kruiskozijnen. Op de verdieping werden de nieuwe ramen groter dan de oudere. Waarschijnlijk kregen de vensters een indeling van vier of vijf ruiten in de breedte.

Het is mogelijk doch niet zeker dat de zuidvleugel tegelijk met de noordvleugel is gemoderniseerd. De indeling op de beganegrond komt overeen met die aan de noordzijde. De midden-deur is hier voor de symmetrie herhaald en komt gedeeltelijk voor een binnenmuur. Op de verdieping verschilt de indeling echter; daar vindt men zelfs een geheel andere kozijnvorm. Het is niet uitgesloten dat de modernisering van de vensters van de verdieping van de zuidvleugel eerst veel later heeft plaats gevonden.

Alleen aan het voorplein werd voor de modernisering van de zijvleugels een wel doordacht plan gemaakt, de achtergevels behandelde men willekeurig. Het ontwerp van de voorgevels werd echter nogal aarzelend uitgevoerd, aangezien men in de noordvleugel op de beganegrond een volledig kruiskozijn liet zitten en de zuidvleugel wellicht later en mogelijk alleen beneden moderniseerde. Waarschijnlijk zijn met deze verbouwing de daken van de zijvleugels tot aan het hoofdgebouw doorgetrokken. De tegenstelling tussen de zijvleugels en het hoofdgebouw die het voorplein steeds gekenmerkt heeft ging bij deze verbouwing dan ook grotendeels verloren.

De achtergevel van het slot zal omstreeks deze tijd gewijzigd zijn. Waarschijnlijk waren van deze op het westen gelegen gevel de ramen en de onderdorpels van de kozijnen vergaan. Men maakte nieuwe vensters met een iets grotere ruitverdeling en lelijke hardstenen onderdorpels.

Het is zeer de vraag of al deze wijzigingen achter elkaar geschied zijn. Mogelijk zijn ze eerst bij stukjes en beetjes in de tweede helft van de 18de eeuw tot stand gekomen. Op een litho uit 1829 in het werk van Mourrot is het hek voor het plein verdwenen en zijn de daken doorgetrokken tot het hoofdgebouw. Het feit, dat de vensters op deze tekening zonder indeling als vlakken zijn aangegeven zou erop kunnen wijzen dat de Empireverdeling toen nog niet bestond; bij andere huizen die deze ramen bezaten werd dit venstertype steeds getekend.

In 1830 werd het kasteel verkocht uit het Hernhutterbezit, zodat het weer in handen kwam van een eigenaar, die het zelf bewoonde. Waarschijnlijk liet de nieuwe bezitter jhr. Jan Elias Huydecoper tot Maarseveen het huis wat opknappen. Ook nu was er weer geen sprake van een groots opgezet verbouwingsplan. Naar de behoefte zonder zich te bekommeren om het totaal aspect, werden de vensters gemoderniseerd. De kozijnen bleven overal intact en de nieuwe vensters met de grote ruitverdeling werden niet eens overal ingezet. Aan de achtergevel werden de vensters van de zolververdieping en die van diensttrappenhuis en zijkabinetten niet veranderd. De voornaamste interieurs bleven ongewijzigd, slechts de hal werd op bescheiden wijze gemoderniseerd. In het rechterzijstuk en op de verdieping werden enige kamers in de geest van de tijd veranderd.

Ook de zijvleugels werden weer enigszins gemoderniseerd hetgeen in etappen geschiedde. De zuidvleugel kreeg in zijn geheel een nieuwe raamindeling met grote ruiten, waarbij de kozijnen op de verdieping vernieuwd werden. De noordvleugel kreeg beneden Empire-vensters van twee verschillende typen. Op de verdieping en boven de deuren pastte deze verdeling niet zodat men daar tot een raamtype van drie ruiten in de breedte gedwongen was. De gevels aan de achterzijde bleven even utilitair behandeld als vroeger. Hier werden bovendien verscheidene aanbouwen toegevoegd. Door al deze wijzigingen werd de duidelijke architectuur van het slot geheel verdoezeld zonder dat daar een nieuwe conceptie voor in de plaats kwam.

In de tweede helft der 19de eeuw onderging het huis slechts ondergeschikte wijzigingen. De bewoning drong verder de zijvleugels binnen. In de zuidvleugel werden enige Oud-Hollandse kamers aangebracht; hier waren de voornaamste woonvertrekken van het slot gelegen hetgeen tot nieuwe verbindingen met de tuin aanleiding gaf. Ondanks de minder gelukkige wijzigingen behield het huis, zolang het bewoond werd, een zekere allure. De Empire-vensters gaven aan een bewoond gebouw, voorzien van gordijnen, nog een zekere waardigheid. Toen omstreeks 1920 de bewoning van het huis ophield en het daarna in handen van de gemeente overging straalde de holheid van het inwendige door de vensters. Vooral bij dit ondiepe gebouw waar men op sommige plaatsen doorheen kijkt werd de leegte voelbaar. De boompjes die het plein aan de voorzijde

's zomers afsloten verdwenen, en het gebouw verloor iedere charme.

De restauratie.

Eerst nu we de bouwkundige geschiedenis van het slot hebben beschreven, heeft het zin stil te staan bij de vraag in welke vorm het gebouw hersteld moet worden. De ervaring leert dat het nimmer verstandig is te veel terug te restaureren. Men kan de geschiedenis niet straffeloos terugdraaien omdat de geschiedenis in zichzelf zin heeft. Aan de andere kant stelt men zich de vraag, of de geheel en al op de bewoonbaarheid gerichte wijzigingen van de 19de eeuw gehandhaafd kunnen blijven, ook nu het kasteel niet meer bewoond wordt.

De eerste vraag, die zich dan ook opdringt is of de Empirevensters behouden dienen te blijven. Dit venster kan niet meer de stoffering krijgen die er bij past, hetgeen in dit geval van veel belang is. Bij deze vlakke architectuur is het venster zeer belangrijk en het heeft een veel grotere invloed op het aspect dan bijvoorbeeld bij een gebouw met een pilasterorde. Bij het hoofdgebouw dat in alle details gaaf is gebleven en waarbij de latere modernisering zich uitsluitend tot de vensters heeft beperkt, zou een andere vensterindeling meer passend zijn. Bovendien heeft dit gebouw grote waarde als specimen uit een bijzonder belangrijke periode van onze architectuurgeschiedenis, waarvan weinig voorbeelden in gave toestand bestaan. Tevens overheersen in het inwendige de elementen van de oorspronkelijke decoratie, zodat de interieurs het hier niet noodzakelijk maken een later venstertype te behouden.

Wanneer men de Empire-vensters zou opgeven en weer schuifvensters met roedeverdeling zou aanbrengen, dan komen hiervoor de 18de eeuwse vensters met verdeling in vieren, die de achtergevel eens heeft bezeten, niet in aanmerking. In de eerste plaats omdat dit venstertype een willekeurige fase in de ontwikkeling van het gebouw betekent en waarschijnlijk alleen aan de achterzijde toegepast was; in de tweede plaats omdat het een aantal architectonische bezwaren met zich meebrengt, zoals de lelijke vensterdorpels, de onjuiste ligging van de wisseldorpel en de ten opzichte van de massieve architectuur te dunne roeden.

Het enige dat men kan kiezen ter vervanging van de Empire-vensters, is het oorspronkelijke venstertype met de wisseldorpel in het midden en vijf ruiten in de breedte. Men zou nog kunnen

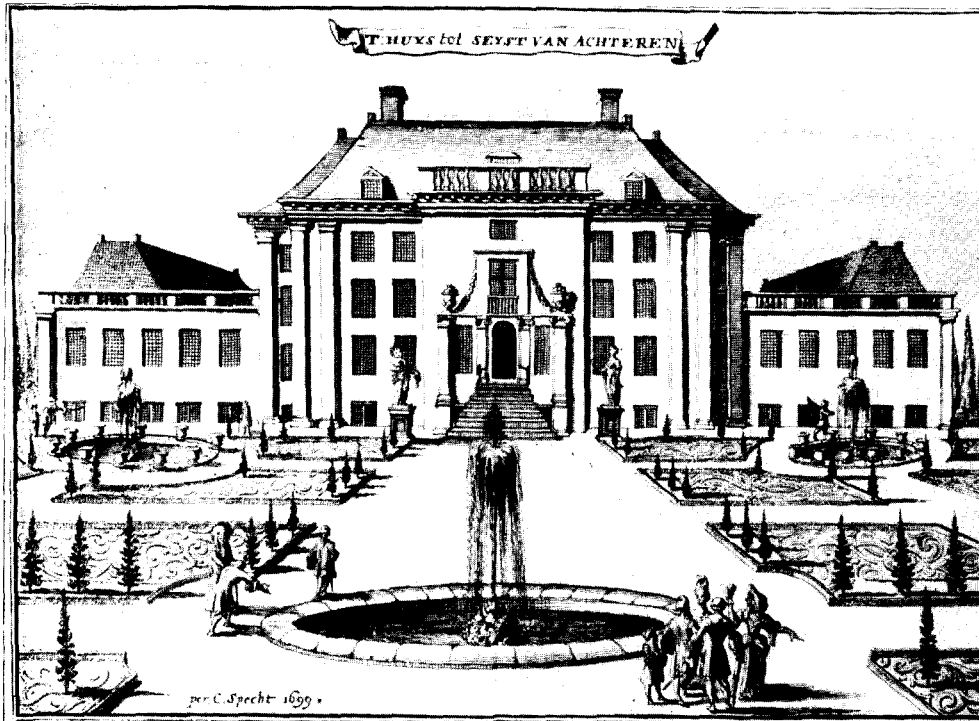
overwegen aan de voorzijde deze oorspronkelijke indeling en aan de achterzijde de indeling in vieren aan te brengen en zodoende terug te grijpen op een toestand, die in de tweede helft van de 18de eeuw waarschijnlijk bestaan heeft, ware het niet, dat in verschillende vertrekken de vensters gelijktijdig te zien zijn. Daardoor is het aan te bevelen ook aan de achterzijde het oorspronkelijke venstertype terug te brengen en tevens de later aangebrachte hardstenen onderdorpels van de vensters te verwijderen. Het sterke architectonische karakter van het gebouw, het verkrijgen van een openbare bestemming en het feit, dat over het oudste raamtype grote zekerheid bestaat, rechtvaardigt hier het terugbrengen van het oorspronkelijke venstertype. De ervaringen met het huis de Voorst dat ook onlangs zijn oorspronkelijke ruitverdeling heeft teruggekregen, zijn van dien aard dat wij ook voor het slot te Zeist daar veel van moeten verwachten.

Indien men besluit het hoofdgebouw zijn oude vensterindeling terug te geven, dan is hiermede het restauratieprobleem niet opgelost, doch slechts ingeluid. De vraag doet zich dan namelijk voor of ook in andere opzichten een oudere toestand hersteld moet worden. Deze vraag valt uiteen in twee punten; in de eerste plaats of het verbindingslid tussen hoofdgebouw en zijvleugels weer zijn oude gedaante zonder kap moet krijgen; in de tweede plaats of de vensters in de zijvleugels gewijzigd dienen te worden.

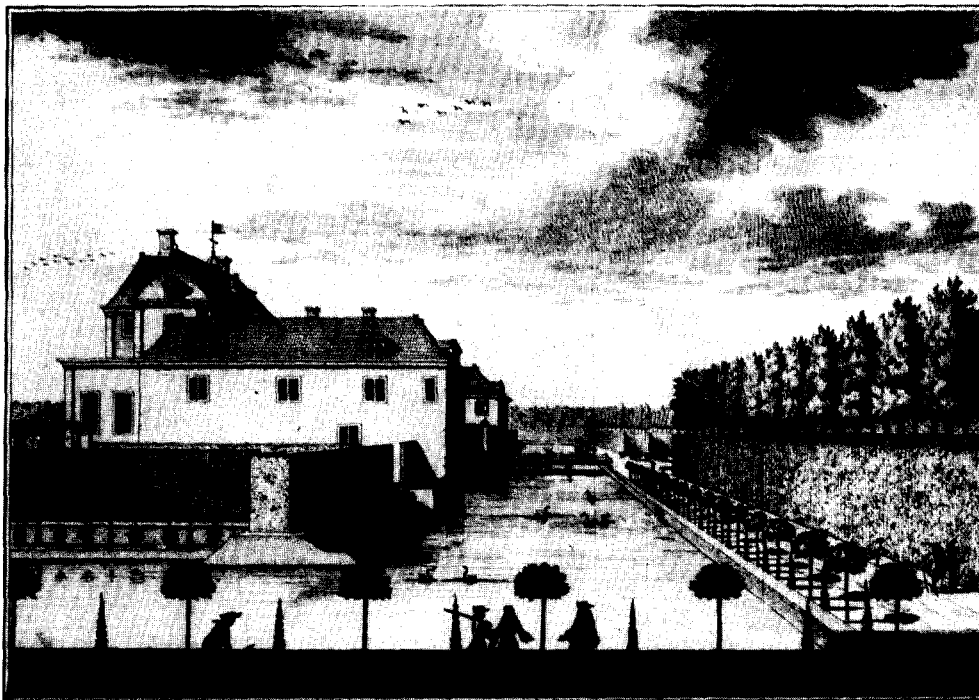
Het wegnemen van het dak op de verbinding tussen hoofdgebouw en zijvleugels beïnvloedt de architectuur van het gebouw zeer sterk. Uit een oogpunt van restauratie moet het verwijderen van dit onderdeel, dat de oorspronkelijke groepering van de hoofdmassa's teniet deed, toegejuicht worden. Te meer waar het herstellen van de oorspronkelijke toestand hier alleen bestaat in het wegnemen van een toevoeging, die bovendien aan de linkerzijde reeds grotendeels verloren is gegaan.

De vraag doet zich voor of, indien de kap verwijderd wordt al of niet een balustrade moet worden aangebracht. Een balustrade boven de kroonlijst van de zijstukken is esthetisch bestlist aantrekkelijk. Historisch blijft het de vraag of dit onderdeel, dat in de bedoeling kan hebben gelegen, ooit is uitgevoerd. Indien een balustrade wordt uitgevoerd, ontstaat een grotere vrijheid in de nieuwe afdekking van de zijstukken. Dit is van veel belang, omdat op de plaats van de vroegere verdiepte loden bakken dan een ruimte met bovenlicht verkregen kan worden, die een verbin-

HET SLOT TE ZEIST

Afb. 5. Tuinzijde, gravure van C. Specht, 1699.

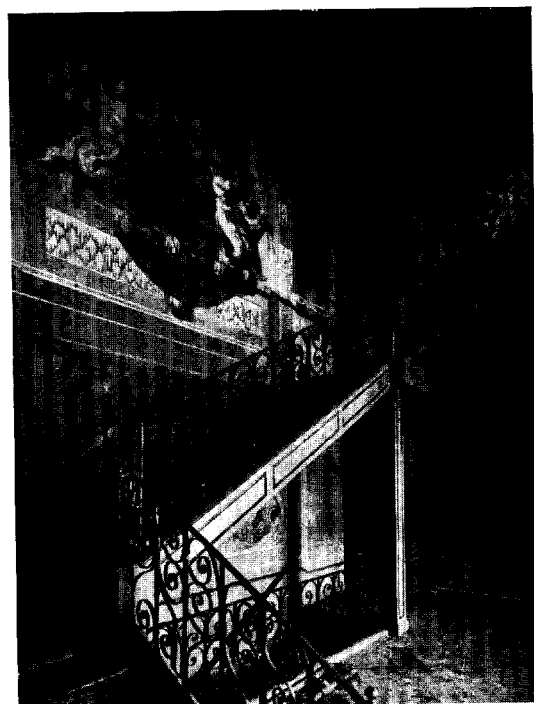
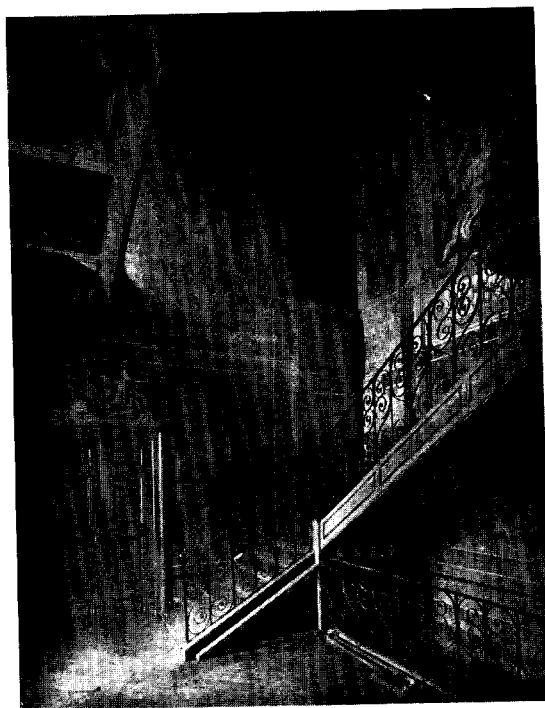

Afb. 6. Het Slot van opzij gezien; gravure van N. Visscher naar D. Stoopendaal.

Afb. 7. Bijgebouw rechts van het voorplein.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 8 en 9. Trappenhuis.

(Foto's Monumentenzorg)

ding op de verdieping van hoofdgebouw en zijvleugel mogelijk maakt. Deze verbinding zal de bruikbaarheid van het gebouw zeer vergroten. Uit praktische overwegingen zal men tot het aanbrengen van een balustrade besluiten die uit esthetisch opzicht eveneens gewenst is, doch die men uit historisch oogpunt wellicht liever niet zag doch wel kan aanvaarden. Ook op de middenpartij van de achtergevel zal een balustrade moeten worden aangebracht. Alle prenten stemmen met elkaar overeen in het feit dat hier een balustrade geweest is. Het voorbeeld zou genomen kunnen worden van de opbouw van de voorgevel.

Tot zover liet de weg zich duidelijk volgen. De vraag op welke wijze de zijvleugels hersteld moeten worden is het moeilijkste. Het handhaven van de huidige 19de eeuwse toestand komt hier al evenmin in aanmerking als bij het hoofdgebouw, aangezien deze toestand te willekeurig en te rommelig is.

Men kan overwegen terug te keren tot de laat-18de eeuwse toestand. Voor de noordvleugel zou dit mogelijk zijn. De brede middendeur is beslist mooi, de raamverdeling rustig en goed afgewogen. Bij de zuidvleugel stuit men op moeilijkheden. Was de verdieping daarvan in de 18de eeuw ook al gemoderniseerd of bleven de tweelichtkozijnen daar tot aan de 19de eeuwse verandering bewaard?

Nu zou het bij de ingrijpende reconstructie, die de zuidgevel moet ondergaan, geoorloofd zijn aan te nemen, dat de 18de eeuwse verbouwing hier op gelijke wijze werd uitgevoerd. Het herstellen van beide vleugels in laat 18de eeuwse trant is, wanneer men deze onderdelen van het gebouw op zich zelf beziet, beslist verantwoord. In groter verband gezien heeft het bezwaren. De oorspronkelijke spanning tussen hoofdgebouw en zijvleugels wordt niet bereikt. Er zou een gelijkmatig geheel ontstaan dat de kracht van de oorspronkelijke conceptie mist. Bovendien zouden de 17de eeuwse gegevens die nu nog in het gebouw aanwezig zijn, bij de ingrijpende vernieuwing die thans nodig is, verloren gaan. Er is ten aanzien van de 17de eeuwse toestand haast nog meer zekerheid dan ten aanzien van de 18de eeuwse. Waarom zou men tenslotte niet nog een stap verder terug kunnen gaan en bij dit belangrijke monument de oorspronkelijke toestand herstellen? Men mist dan bovendien het willekeurige vasthouden aan een jongere toestand voor een enkel onderdeel.

De zijvleugels waren na de 18de eeuwse verbouwing van een goede en rustige architectuur

die, wanneer zij op zichzelf stond, beslist gerespecteerd zou moeten worden. De kans echter om de oorspronkelijke tegenstelling tussen woongedeelte en de zijvleugels weer in het leven te roepen en daarmee de oorspronkelijke aanleg te herstellen, werd zo belangrijk geacht, dat de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg de voorkeur gaf aan een integrale herstelling van de architectuur van het voorplein boven het in de oude toestand herstellen van het hoofdgebouw en het handhaven van de latere verbouwing van de zijvleugels.

Er waren hier verscheidene bijkomende factoren die deze moeilijke beslissing mogelijk maakten. In de eerste plaats vroeg het inwendige van de zijvleugels niet meer dat contact met de buitenwereld dat de wijziging nodig had gemaakt. In de tweede plaats moest de zwaar beschadigde linkervleugel grotendeels herbouwd worden. De keuze ging voor dat deel niet tussen een handhaven van de oude toestand of vernieuwen, doch tussen het kopiëren van de 17de eeuwse of van de 18de eeuwse toestand. Van beide toestanden waren voldoende gegevens in het werk aanwezig; geen van beide kan geheel worden gevolgd.

Van de 17de eeuwse toestand zijn merkwaardig veel gegevens bekend. Het dak met fronton en dakkapellen is nog gaaf, van de tweelichtvensters op de verdieping en de kruiskozijnen beneden zijn voorbeelden bewaard en de plaatsen bekend. Zelfs van een deurkozijn en deur zijn de resten gevonden. Doch hoeveel gegevens er mogen zijn, spoedig komt het punt, waarop ze ontbreken. De merkwaardige kruiskozijnen aan de noordkant van de zijvleugels zijn niet meer te maken. Hier zal een gewoon kruiskozijn moeten worden toegepast. Ook is het de vraag of het gewenst is de brede deur in de noordvleugel weer aan te brengen. Wellicht is het beter deze onderbreking van de architectuur weg te laten. Bovendien ontstaan problemen aan de achterzijde van de zijvleugels. Hier dienen meer vensters te komen dan er vroeger waren. De eenheid van het interieur gebiedt hier 17de eeuwse vensters toe te passen. Doch ook bij de keuze van een latere toestand als uitgangspunt voor het herstel van dit deel zouden zich dergelijke inconsequenties voordoen.

De onvermijdelijke afwijkingen van de oorspronkelijke toestand blijven beperkt tot punten van ondergeschikte aard. Zij storen niet in de totaliteit en mogen geen verhindering zijn om het Zeister slot weer in zijn oude opzet te herstellen. De resultaten daarvan zullen verrassend zijn, het saaie gebouw zal weer gaan leven. Het

zal blijken dat dit gebouw één der fraaiste en best bewaarde voorbeelden is uit deze tot nu toe te weinig gewaardeerde periode van onze architectuurgeschiedenis. In geen andere periode heeft onze Nederlandse architectuur met zulke sobere middelen zo'n grote voornaamheid en monumentaliteit weten te bereiken. In geen periode zijn wij dichter bij de werkelijk grote architectuur geweest. Het zal van veel belang zijn één der beste voortbrengselen uit deze periode vrijwel in zijn oorspronkelijke gedaante te kunnen tonen. Wanneer wij bedenken hoe uit deze periode andere grote objecten waaraan het Zeister slot verwant

is, te weten Soestdijk, Het Loo en De Voorst, gewijzigd en verminkt zijn, dan beseffen we welk een uniek bezit hier bewaard bleef.

Indien de omstandigheden waarin de Monumentenzorg verkeert nog eens ideaal mogen worden, dan zou deze restauratie pas als voltooid moeten worden beschouwd, indien het fraaie hek langs het voorplein weer wordt aangebracht. Dit hek zou men kunnen kopiëren van het nog aanwezige hek op het kasteel Zuylestein. Daarmee zou dan een der glanspunten van onze 17de eeuwse architectuur volledig hersteld zijn.

SUMMARY.

THE MANOR-HOUSE AT ZEIST

BY IR. R. MEISCHKE

After the manor and seigniorial rights had been acquired by purchase by Willem Adriaan van Nassau-Odijk, a relative and favourite of William III's, the House was completely restored. First the two wings on either side of the yard were erected. They were planned as detached structures; the left wing was intended to be used as kitchens. We do not know what purpose the right wing served; it is possible that it contained the offices, part of the stables and a coach-house. The plan of this yard was modelled on the Stadtholder's property Huis ten Bosch at the Hague (1648) and the Manor-house at Soestdijk (1674).

The House was completed in 1686, presumably after a design that differed from the original one. The two wings were connected by a monumental block which contained the living-quarters, so that the yard was then enclosed on three sides. The completion of the main block was contemporaneous with that of William III's hunting-seat Het Loo. All details suggest that the same architect had a hand in the two designs: Jacob Roman, who was to be appointed Architect to the Stadtholder in 1689. The House at Zeist is more modern than Het Loo. The plan of three wings grouped round a courtyard occurred at an earlier date and was more in evidence in the former building. In addition, it was the first house in this country to be provided with sash-windows.

Sash-windows were not introduced in Holland until 1685. Their use was first recorded in the book of travels by the Swedish architect Nicodemus Tessin the younger in 1687. He mentions the House at Honselaarsdijk, where the sash-window formed part of the interior, and Het Loo, where it occurred only on an upper floor. The castle at Zeist shows that some progress had been made in the application of the sash-window. In all these works we can trace the hand of Jacob Roman, who may probably be looked upon as the man who introduced the sash-window for external architecture in this country. It is not unlikely that a similar type of window was already used for interiors at an earlier period.

Since at Zeist all the original window-frames, which were composed of separate units, survive and a window with the old panes and glazing-bars has been preserved, it is possible to reconstruct the original type of window. It consisted of a fixed upper sash, five panes high and five panes wide, and a sliding lower sash of the same size.

The House underwent a few minor and rather incoherent alterations in the course of time, so that the principal block and side-wings can be completely reconstructed now. Therefore it will be possible to restore this important late 17th century monument to its original condition.

DAS HOLLÄNDISCHE VIERTEL IN POTSDAM *

VON

DR. FRIEDRICH MIELKE

Die kulturellen Beziehungen zwischen den Niederlanden und dem ostelbischen Gebiet waren mannigfaltig. Schon aus der Zeit des ersten brandenburgischen Markgrafen Albrecht des Bären (1134-1170) berichtet Pfarrer Helmold in seiner Slavenchronik:

„Zuletzt, da die Slaven allmählich verschwanden, schickte er (Albrecht d. B.) nach Utrecht und nach den Rheingegenden und zu denen, welche am Ozean wohnen und unter dem Ungestüm des Meeres leiden, nämlich zu den Holländern, den Seeländern und den Flämingern und zog von dort viel Volk herbei, welches er in den Städten und Dörfern der Wenden ansiedelte ...“

Dieser Zustrom niederländischer Siedler hat auch in den folgenden Jahrhunderten mehr oder weniger intensiv angehalten. Der als „Fläming“ bezeichnete Höhenzug südlich von Berlin und die überall im Lande eingerichteten „Holländereien“ (Milchwirtschaften) sind sprachliche Dokumente dieses Zuwachses. Die Beziehungen zwischen den Niederlanden und Brandenburg wurden enger und planmäßiger, als sich die kolonisatorischen Interessen mit verwandtschaftlichen Bindungen der Fürstenhäuser verknüpften und als man überdies die holländischen Erfahrungen im Bauwesen schätzen lernte.

In der Mark Brandenburg blieb allerdings bei nahezu allen Bauvorhaben das eigentlich künstlerische Wollen Hollands im Hintergrund. Sie steht damit in einem Gegensatz zu den deutschen Hansestädten, wie Bremen oder Danzig, in denen der baukünstlerische Einfluß der Niederlande für das Stadtbild geradezu bestimmend geworden ist. In diesen Städten suchte und fand der Reichtum der Handelsherren einen adäquaten Ausdruck seiner repräsentativen Ansprüche in den geistig verwandten Architekturschöpfungen der Niederlande. Die Position der Mark Brandenburg dagegen war anders geartet. Hier gab es keinen bürgerlichen Reichtum, der seine architektonische

Schaustellung suchte. Bis zum Ende des 18. Jahrhunderts stand die innere Kolonisation, die Kultivierung des Landes im Vordergrund der landesherrlichen Sorgen. Wenn ein Monarch, wie Friedrich I. (Regierungszeit 1688-1713) oder Friedrich II. (Regierungszeit 1740-1786), die königliche Würde dokumentieren wollte, so schloß er sich der Zeitströmung an, die sich nach dem französischen Hofe richtete. Wir finden also in der Mark Brandenburg für die Zeit des ausgehenden 17. und des 18. Jahrhunderts ein interessantes Wechselspiel zwischen französisch orientierter fürstlicher Repräsentation und einer auf holländischer Erfahrung gegründeter Landeskultur. Beides manifestiert sich besonders deutlich in der Entwicklung der Stadt Potsdam.

Kurfürst Friedrich Wilhelm (Regierungszeit 1640-1688) war durch seine in den Niederlanden genossene Erziehung, durch die Heirat mit der holländischen Prinzessin Luise Henriette, einer Schwester Wilhelms II., und durch viele andere persönliche Beziehungen, von denen die Freundschaft mit Prinz Johann Moritz von Nassau-Siegen (1604-1679) vielleicht die bedeutsamste war, auf das engste mit den Niederlanden verbunden. Diese Verbindung fand ihren Ausdruck in weitgesteckten landschaftlichen Planungen und in dem Neubau des Potsdamer Schlosses (ab 1660), das künstlerisch mit Schloß Honselaersdijk verwandt ist.

Sein Sohn, Kurfürst Friedrich III., erlangte 1701 die preußische Königswürde und glaubte, daß dieser Rangerhöhung vornehmlich die französisch orientierte Kunst entsprechen müsse. Das markanteste Beispiel dieser Auffassung war in Potsdam das Fortunaportal, ein Bau, den Jan de Bodt 1701 aus Anlaß der Krönung als Abschluß des Schloßhofes errichtete.

Unter dem nächsten Monarchen, Friedrich Wilhelm I. (Regierungszeit 1713-1740), einem puritanisch strengen und ökonomisch denkenden Manne, schienen wiederum allein die holländischen Kulturleistungen nachahmenswert. Die von ihm betriebenen Erweiterungen der Stadt Potsdam, die den Ort von 220 auf 1154 Wohnhäuser

* Noot van de Redactie: Voor meer uitvoerige gegevens over dit onderwerp zij verwezen naar *Das Holländische Viertel in Potsdam* (Verlag Gebr. Mann, Berlin 1960), geschreven door de auteur van dit artikel.

vergrößerten, haben diesem ein stark holländisches Gepräge gegeben. Dieser Eindruck entstand allerdings im wesentlichen nur für deutsche Augen; einem Holländer wären die Beziehungen wahrscheinlich weniger aufgefallen, weil man in Potsdam nicht die Absicht gehabt hat, formale Kopien zu schaffen, sondern, weil man nur das übernahm, was an dem holländischen Vorbild nachahmenswert erschien. Das waren in erster Linie eine Ökonomie der Bauweise, der Grundrißentwicklung und der Raumdisposition, daneben aber auch eine Reife der Gestaltung, die in einem Kolonisationsgebiet erstrebenswert sein mußte.

Dennoch sind die Unterschiede nicht zu übersehen. Der Zwang zur Sparsamkeit und der Reichtum an Wäldern ließen vorwiegend Fachwerkbauten entstehen, die z.T. eine Putzfassade mit einem sparsamen Dekor erhielten. Über der Mittelachse der Häuser bestimmte das regelmäßig wiederholte Zwerchhaus das Bild ganzer Straßenfluchten. Alle Details, wie Fenster, Türen, Dachkonstruktionen und Traufausbildung haben keine Beziehungen zu niederländischen Arbeitsweisen. Es ist also wahrscheinlich, daß Holländer an diesen Bauten maßgeblich nicht beteiligt waren, sondern daß nur das holländische Vorbild als allgemeines, aber nicht näher gekanntes Ideal nachgeahmt wurde. Wir wissen aber auch, daß zu dieser Zeit bereits holländische Werkleute in Potsdam waren. Manger¹ berichtet von ihnen, und seit 1731 entstand bei Potsdam in dem Jagdschloß „Stern“ ein Bau, der ganz ohne Zweifel einen Holländer zum Baumeister gehabt haben muß. Sowohl in der architektonischen Konzeption, wie auch in der Einrichtung weisen alle Details auf die genaue Kenntnis original holländischer Vorbilder hin. Pappenheim hat sich ausführlich mit diesem Bau beschäftigt und ihn in *Oud Holland* veröffentlicht². Es mag also genügen, hier darauf hinzuweisen und festzustellen, daß mit dem Jagdschloß „Stern“ die direkte Bezugnahme auf holländische Architektur schon zu einer Zeit erfolgte (1731), als in der Stadt Potsdam die dort ansässigen holländischen Handwerker noch keinen bestimmenden Einfluß auf die allgemeine Architekturentwicklung genommen hatten.

Es scheint so, als ob wir einen Unterschied

¹ Heinrich Ludewig Manger, *Baugeschichte von Potsdam*, Berlin-Stettin 1789-1790, S. 10.

² Hans Eugen Pappenheim, „Jagdschloß Stern, ein wenig bekannter holländischer Barockbau bei Potsdam (1732)“, *Oud-Holland* 56 (1939), S. 66 ff.

machen müssen zwischen dem zwar holländisch

beeinflußten, aber doch zu einer eigenständigen Arbeitsweise und Gestaltung gelangten Bauwesen der Stadt und zwischen der genauen Reproduktion holländischer Bauweise, die vom preußischen König eine persönliche Förderung erfuhr, und die sich zwangsläufig ergab, als protegierte holländische Bauleute eine führende Stellung einnahmen.

König Friedrich Wilhelm hatte im Frühjahr 1732 eine Reise nach Amsterdam unternommen. Im Jahr darauf entstand in Potsdam ein erster Ziegelbau, der von den Zeitgenossen „das große holländische Haus“ genannt wurde. Der zweigeschossige Bau war mit seinen ungewöhnlich großen Raumhöhen von 16 Fuß (= 5.02 m) dazu bestimmt, dem Kommandanten des Leibregiments zur Wohnung zu dienen. Unter Friedrich Wilhelm bestand die Leibgarde durchweg aus Soldaten von mindestens 6 Fuß (= 1.88 m) Größe, der längste soll 9 Fuß (2.73 m) gemessen haben. Ein entsprechendes Maß dürfen wir von dem Kommandanten voraussetzen. Es ist also nicht von ungefähr, daß das erste in der vom König so sehr geschätzten „Holländischen Manier“ errichtete Haus in Potsdam dem Kommandanten der Leibgarde gegeben wurde, jener Truppe, die unter Friedrich Wilhelms persönlicher Regie zusammengestellt und ausgebildet worden war. Der holländischen Baukunst wurde mit dem „Kommandantenhaus“ eine Vorzugsstellung eingeräumt, die sich schon in den nächsten Jahren auf ein ganzes Stadtviertel ausdehnen sollte.

Bei allen Potsdamer Stadterweiterungen unter König Friedrich Wilhelm I. war zuerst eine Mauer gebaut worden, die das in Aussicht genommene Territorium umschloß. Erst dann wurden Straßen angelegt und Häuser errichtet. Diese Maßnahme war notwendig, weil die Riesengarde nur durch Zwang zusammenzuhalten war; die Mauer stellte die Grenze ihrer Bewegungsfreiheit dar. In gleicher Weise war die letzte Stadterweiterung von 1733 ausgeführt worden, allerdings hatte man bei der Bebauung des neuen Geländes ein Gebiet im Nordosten ausgespart. Hier entstand von 1737 an ein Viertel, das sich von den bisher geschaffenen Stadtteilen abhob. Es waren durchweg Backsteinbauten, die sich mit ihrem Ziegelrot von den übrigen Putz- und Fachwerkbauten distanzieren und die auch im Detail sehr weitgehend die Eigenheiten holländischer Baukunst zeigen. Die zeitgenössische Literatur berichtet, daß Jan Bouman der Erbauer des neuen Stadtteiles gewesen ist, den wir „Holländisches

DAS HOLLÄNDISCHE VIERTEL IN POTSDAM

Abb. 1. Die Gloriette auf dem Bassinplatz, 1739; 1949 abgerissen.

(Aufn. Max Baur)

DAS HOLLÄNDISCHE VIERTEL IN POTSDAM

Abb. 2. Mittelstraße 13—4, Giebelhäuser.

(Aufn. Dr. F. Mielke)

Abb. 3. Gutenbergstraße, gereichte Traufenhäuser (Vorgärten bis etwa 1928).

Fig. 1. Plan der Stadterweiterungen. Diesem Plan ist der Stadtgrundriß des 20. Jahrhunderts zugrunde gelegt, rekonstruiert und hinzugefügt wurden die Stadtmauer von 1733 mit der Erweiterung von 1752 westlich des Berliner Tores und das Holländische Bassin.

Viertel" nennen. Er war ein holländischer Zimmermann, war 1706 in Amsterdam geboren worden und 1732 nach Potsdam gekommen. Das unter seiner Leitung gebaute Viertel besteht aus vier Carrés mit zusammen 134 Häusern. Bis zum Tode Friedrich Wilhelms (1740) wurde ungefähr die Hälfte der Anlage fertig. Der Thronfolger, Friedrich II., setzte das Werk seines Vaters fort und konnte es 1742 beenden lassen.

Da sich die Sympathien Friedrich Wilhelms für holländische Baukunst bereits in den Bauten des Jagdschlusses „Stern" und des Kommandantenhauses eindeutig geäußert hatten, dürfen wir annehmen, daß die Ausführung eines Stadtteiles in spezifisch holländischer Manier auch auf eine ganz persönlichen Anregungen zurückgeht. Somit ist diese Anlage unzweifelhaft ein Dokument der Zuneigung des preußischen Monarchen zur holländischen Kultur und Baukunst. Diese Auffassung wird bestärkt durch die erwähnte Reise des Jahres 1732, die eine Übersiedlung holländischer Handwerker nach Berlin und Potsdam zur Folge

hatte. Zweifellos war diese Reise unter anderem zu dem Zweck unternommen worden, durch persönliche Fühlungnahme die Verhältnisse des anderen Landes kennenzulernen und um bei dieser Gelegenheit tüchtige Arbeitskräfte für das eigene Land zu gewinnen.

In diesem Zusammenhang muß erwähnt werden, daß es in den brandenburgisch-preußischen Staaten selbstverständliche Gepflogenheit war, allen Angehörigen fremder Nationalitäten die Ausübung ihrer Gewohnheiten zu gestatten, ja sie in ihren Eigenheiten durch großzügige Unterstützung und durch Errichtung entsprechender Bauten zu bestärken. So waren nicht nur für die katholische und die französische Gemeinde eigene Kirchen auf Staatskosten gebaut worden, sondern auch für die Russen und die Muselmanen. Ein ähnliches Entgegenkommen sollte den eingewanderten Holländern gezeigt werden indem man einen ganzen Stadtteil in der ihnen vertrauten Bauweise errichtete. Eine eigene Kirche war nicht erforderlich, weil der König selbst dem refor-

mierten Glauben angehörte und somit entsprechende Gotteshäuser vorhanden waren. Es wurde also alles getan, um Holländern den Entschluss zur Einwanderung leicht zu machen. Ob der Absicht auch der Erfolg entsprach, muß dahingestellt bleiben. Kania³ versuchte anhand der Namen der Ersteinwohner zu beurteilen, wie groß der Anteil der Holländer an der Besiedlung des Holländischen Viertels gewesen sein mag. Er kam auf die Zahl von 19 holländischen Familien (bei 134 Häusern). Diese Art der Untersuchung ist jedoch höchst anfechtbar, weil fremde Namen von der deutschen Umgebung auch vielfach eingedeutscht gesprochen und geschrieben wurden und wir also selten die Originalschreibweise vor uns haben, wenn wir zeitgenössische deutsche Urkunden studieren. Es muß demnach offen bleiben, wie weit das Holländische Viertel ein Viertel der Holländer war. Ohne Zweifel ist dagegen, daß die Architektur sehr viele holländische Charakteristika aufweist, ja daß sie sogar bis zu einem gewissen Grade der in Holland üblichen Bauweise entspricht.

Bei der Erbauung des Holländischen Viertels begegnen sich die Wünsche des Königs, der holländische Bauleute bevorzugte und ihre Mitarbeit an diesem Vorhaben protegierte, mit der Zuständigkeit des staatlichen preußischen Baubetriebes, der an planvolles Arbeiten und an praktisch erprobte Haustypen gewöhnt war. Beides verschmolz bei der Schaffung des Holländischen Viertels zu einer Anlage, die gerade in dieser Mischung ihren eigentümlichen Reiz besitzt.

Die Situation der vier Carrés war bestimmt durch das schon vorhandene Straßennetz im Westen, durch die Stadtmauer von 1733 im Norden und Osten und durch ein sumpfiges Gelände im Süden (Fig. 1). Das Bauen in Potsdam ist zu allen Zeiten sehr erschwert worden durch die sumpfigen Reste eines alten Havelarmes, der sich quer durch das Stadtgebiet zieht. Bei der planmäßigen Bebauung des Geländes hat man dieses Hindernis nur zum Teil überwinden können und darum die schwierigsten Stellen als Plätze unbebaut gelassen. Einer von diesen Plätzen ist der Bassinplatz südlich des Holländischen Viertels, der seinen Namen nach dem großen Wasserbassin trägt, das König Friedrich Wilhelm hat anlegen lassen. Zusammen mit dem Stadtkanal, der holländischen Grachten vergleichbar ist, diente es der

Entwässerung des Sumpfbereiches. In dem Bassin war eine künstliche Insel aufgeschüttet worden, auf der ein Lusthaus, eine Gloriette stand (Abb. 1). Ihre Position lag in der Achse der zum Brandenburger Tor führenden Brandenburger Straße und, im rechten Winkel dazu, in der Achse der das Holländische Viertel durchschneidenden Holländischen Straße (heute: Benkertstraße). Sie war also von zwei Richtungen her als point de vue gedacht und nahm durch ihre isolierte Lage auf der Insel vis-à-vis dem Holländischen Viertel eine bevorzugte Stellung ein. Der Bau ist 1739 fertig geworden. Als Friedrich Wilhelm im darauf folgenden Jahr starb, hatte die Gloriette ihre Aufgabe als Lusthaus des Königs im Angesicht seiner Lieblingsschöpfung, des Holländischen Viertels, bereits erfüllt. Der Nachfolger, Friedrich II., fühlte sich mit diesem Objekt weniger verbunden, weil seine Interessen anders geartet waren. Immerhin blieb das Lusthäuschen erhalten, selbst dann noch, als in der Mitte des 19. Jahrhunderts das Bassin zugeschüttet wurde und ein großer, ebener Platz entstand. Sogar den letzten Krieg hat es unversehrt überdauert bis es 1949 einem Siegesdenkmal der Sowjetarmee weichen mußte.

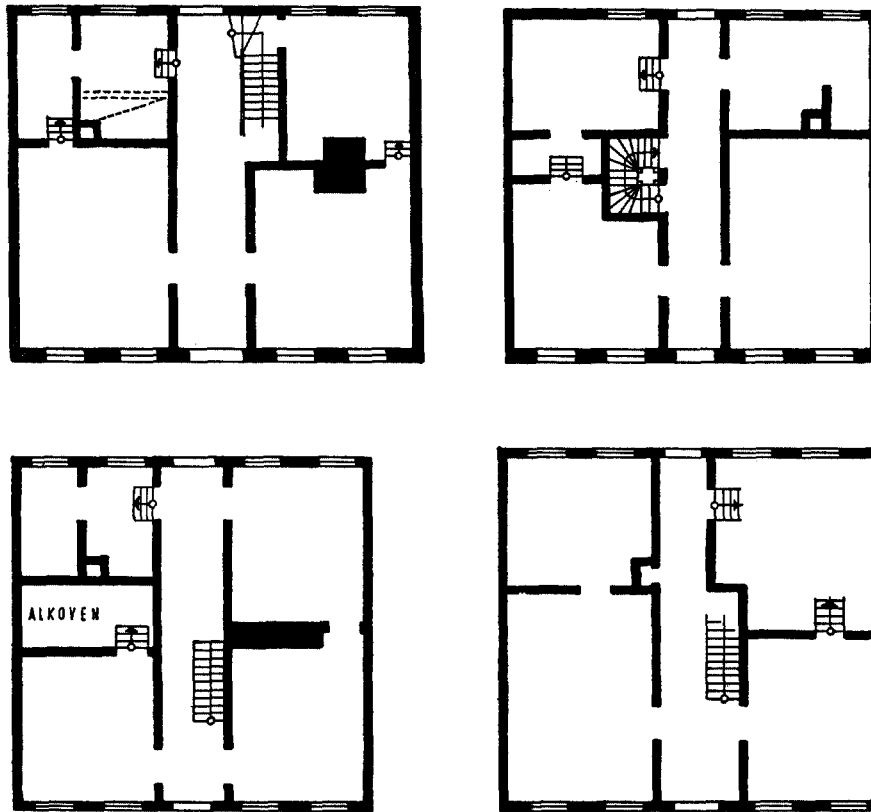
Kunstgeschichtlich verdient das Lusthaus einiges Interesse (Abb. 1). Alle Details des Baues, Fenster, Türen, Gesims und Dekorationen kommen niederländischen Gepflogenheiten sehr nahe. Das Dach dagegen zeigt einen chinesischen Charakter mit barockem Kurvenschwung, der, soweit ich in Erfahrung bringen konnte, dem holländischen Barock nicht eigentümlich ist. Vergleichbare Beispiele haben sich jedenfalls bisher nicht finden lassen. Dennoch haben alle zeitgenössischen Fachschriftsteller stets behauptet, daß dieses Lusthäuschen nach „holländischer Manier“ erbaut worden sei. Selbst Kania übernimmt diese Meinung kritiklos⁴. Es wird einer speziellen Untersuchung bedürfen, wie der holländische Einfluß für dieses Lusthäuschen abzugrenzen ist.

Die vier Wohnblocks (Carrés) des Holländischen Viertels wurden 1737 mit dem südwestlichen Carré an der begrenzenden Nord-Süd-Straße, die nach Nauen führt, begonnen. Es scheint so, als ob die zugewanderten Holländer in diesem Bereich zunächst sehr weitgehend freie Hand gehabt hätten. Zwar war ihnen wohl wenig Einfluß auf die Gesamtplanung eingeräumt worden, auf die Einteilung der Grundstücke und auf

³ Hans Kania, „200 Jahre Holländisches Viertel“, *Potsdamer Tageszeitung* vom 5.5.1937.

⁴ Hans Kania, *Potsdamer Baukunst*, Berlin 1926, S. 18.

T R A U F S T E L L U N G

G I E B E L S T E L L U N G

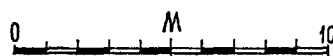
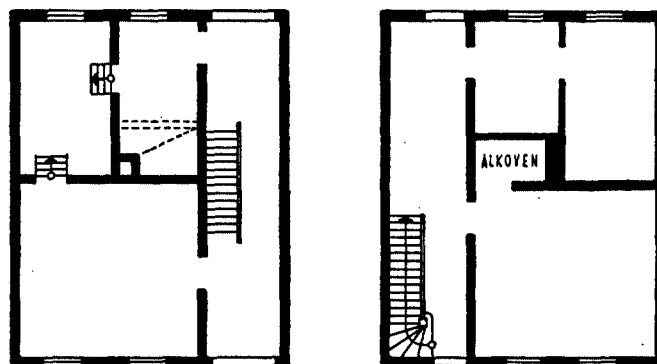

Fig. 2. Grundrißtypen.

die Grundrißgestaltung der Häuser, das alles wird in den Händen der deutschen Bauverwaltung gelegen haben. Dafür erkennen wir ihre Arbeit in der Gestaltung einzelner Bauelemente, die wenig ortsüblich ist, aber der holländischen Bauweise nahekommt, ja zum Teil mit ihr übereinstimmt. Auch herrscht in diesem Carré eine gewisse Ungleichheit der Disposition, eine individuelle Vielfalt von Einzelleistungen, wie sie in den anderen Carrés nicht vorkommt. Es fehlt die preußische Ordnung, die schon das Bild der früheren Bauvorhaben bestimmt hatte und die sich im Holländischen Viertel schließlich in Typenbildungen, sowie regelmäßigen und rhythmischen Reihungen äußerte. Eine solche Ordnung beherrscht das erste Carré nur äußerlich. Im Innern der Gebäude ist man hier noch frei davon. Da wir nun gerade in diesem Carré sehr eindeutige holländische Konstruktionsformen finden, ist die Annahme berechtigt, daß hier der holländische Einfluß sehr bestimmend war, während er sich in den drei anderen Carrés der deutschen Konzeption unterordnen mußte und nur noch in Details Geltung erlangen konnte.

Grundsätzlich haben wir drei Haustypen zu unterscheiden:

1. Alleinstehende Traufenhäuser mit Walmdach (Abb. 8, u. Fig. 3),
2. Gereichte Traufenhäuser mit Satteldach, das sich ohne Trennung auch über die benachbarten Reihenhäuser hinzieht (Abb. 3),
3. Giebelhäuser (Abb. 2, u. Fig. 2).

Alle Häuser haben zwei Vollgeschosse. Die Traufenhäuser sind in der Regel fünf Achsen breit (davon zwei Ausnahmen mit sieben Achsen), während die Giebelhäuser drei Achsen umfassen. Da die Eingänge bei den Traufenhäusern stets in der Mitte liegen, die seitlichen beiden Achsen also den Wohnräumen zugehören, nannte man die Giebelhäuser, bei denen die eine Wohnseite fortfällt, auch halbe Häuser. Die Flur geht stets von der Straße zum Hof durch. Die Treppe liegt entweder in diesem Durchgang oder ist seitlich etwas eingerückt, so daß die Flurbreite ungeschmälert genutzt werden kann. Mit dieser Lösung hat sich ein Typ herausgebildet, bei dem die Treppe vom Hof her ansteigt und sowohl im Antritt, wie auch im Austritt gewandelt ist. Nur bei drei Häusern liegen die Treppen scharf gewandelt etwa in der Mitte der Haustiefe seitlich des Flures. Da ein Zwang zu dieser Situation nicht vorliegt, mögen Erinnerungen an holländische Spilltraps bei der Anlage eine Rolle gespielt haben. Die Treppengeländer sind meist

von derber Art mit barocken Balusterbrettern und einem kantigen Antrittspfosten. Nur im Hause Mittelstraße 7 finden wir eine reichere Ausstattung mit plastischen Halbbalustern und einem rokokohaften Handlaufquerschnitt.

Die Disposition der Wohnräume entspricht der ortsüblichen und erprobten Baugewohnheit. Schon bei den vorangegangenen Stadterweiterungen hatte man an der Straßenseite der Häuser einen Wohnraum ebenerdig angelegt, zum Hof hin aber nur die halb so breite Küche auf dem gleichen Niveau gelassen. Die daneben übrig bleibende Kammer legte man um etwa einen Meter höher, so daß unter ihr Platz für einen Keller entstand. Den Keller ganz in die Erde zu verlegen, verbietet in Potsdam der hohe Grundwasserstand. Dieses Prinzip der Grundrißbildung wurde variiert durch Teilung der großen Vorderstube in zwei kleinere, durch Erhöhung beider Räume an der Hofseite oder durch das Einschieben eines Alkovens an der Mittelwand. Unveränderte Grundrisse der Entstehungszeit haben sich begrifflicherweise nirgends erhalten. Darum sind die Besonderheiten der Grundrißbildung nicht mehr in allen Einzelheiten erkennbar. Es läßt sich jedoch behaupten, daß eine Beziehung zu holländischen Grundrissen kaum gegeben ist. Selbst die höherliegende Kammer an der Hofseite läßt sich nur ungefähr mit einer Opkamer vergleichen.

Bei den Hausfassaden dagegen ist der direkte holländische Einfluß unverkennbar, am deutlichsten bei den alleinstehenden Traufenhäusern. Wenn wir uns auf die Schauseite beschränken, finden wir eine fast bis in das Detail genaue Parallele im Haus Vreedenhoff in Loenen a. d. Vecht (Abb. 9). Zwei Hauptgeschosse, eine Breite von fünf Achsen, Ecklisenen, der Eingang in dem schwach vortretenden Mittelrisalit mit einer bis zum Hauptgesims vorstoßenden Portaldekoration, die Ausbildung des hölzernen Hauptgesimses und die Pointierung mit Zierkonsolen, das Walmdach mit je einem Schornstein in den Walmpunkten — alles ähnelt den in Potsdam zum Typ erhobenen alleinstehenden Traufenhäusern verblüffend (Abb. 8 u. Fig. 3). Eine Abweichung besteht allein in dem Gebäudesockel mit Freitreppe und sichtbaren Kellerfenstern, die in Vreedenhoff die Fassadenproportion allerdings so beeinflussen, daß die gestalterischen Unterschiede offenkundig werden. Unterschiedlich ist auch die Art der Dekoration. Was in Holland kunsthandwerkliche Einzelleistung ist, wurde in den Potsdamer Nachschöpfungen zur Serienproduktion. Alle noch erhaltenen Hauptgesimskonso-

DAS HOLLÄNDISCHE VIERTEL IN POTSDAM

Abb. 4. Straße der Jugend 5.
(Aufn. Inst. f. Denkmalpflege.)

Abb. 5. Gutenbergstraße 72
(Aufn. Dr. F. Mielke)

Abb. 6. Straße der Jugend 1.
(Aufn. Inst. f. Denkmalpflege)

Abb. 7. Hebbelstraße 51.
(Aufn. Dr. F. Mielke)

DAS HOLLÄNDISCHE VIERTEL IN POTSDAM

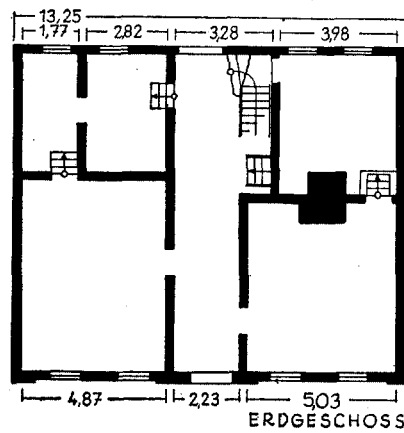
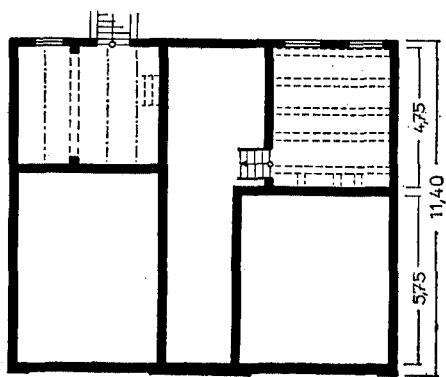
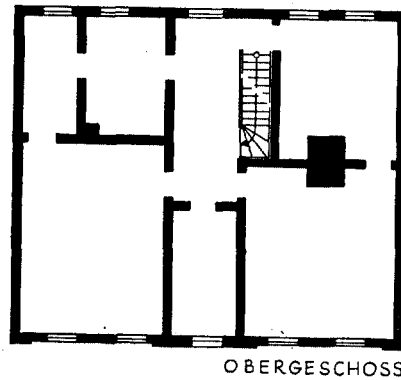
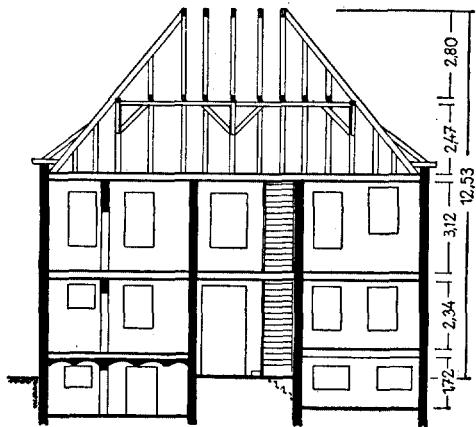
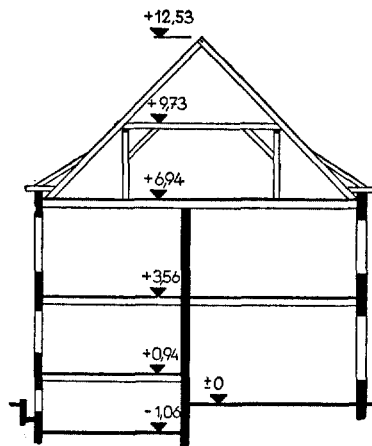
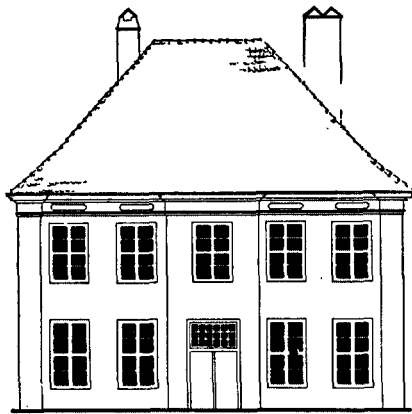

Abb. 8. Straße der Jugend 9. Alleinstehendes Traufenhaus. Die Portaldekoration ist im Obergeschoß zerstört, die Hauptgesimskonsolen sind entfernt.

Abb. 9. Loenen a. d. Vecht, Haus Vreedenhoff.

(Foto Monumentenzorg)

KELLER

OBERGESCHOSS

ERDGESCHOSS

Fig. 3. Mittelstraße 31.

len des Holländischen Viertels ähneln sich zum Verwechseln.

Bei den Portaldekorationen können wir eine gleiche Feststellung nicht machen. Es sind zu wenige von ihnen erhalten, als daß man ein Urteil abgeben dürfte. Statt einer Beschreibung mögen daher die beigegeführten Abbildungen die in Potsdam entstandenen Portaldekorationen charakterisieren (Abb. 4-7). Obwohl zweifellos holländische Vorbilder nachgeahmt wurden und vielleicht sogar Holländer selbst beteiligt waren, ist doch deutlich der Qualitätsabfall von den ursprünglichen, bodenständigen Leistungen in den Niederlanden zu den schematischen Nachbildungen in Potsdam bemerkbar.

Weniger beziehungsreich zu Holland als die alleinstehenden Traufenhäuser sind die gereihten Traufenhäuser des Holländischen Viertels (Abb. 3). Sie haben ebenso wie die anderen Traufenhäuser die obligatorische Breite von fünf Achsen. Die Gliederung der Fassaden durch Mittelrisalit, dazugehöriger Portaldekoration und Ecklisenen ist nur auf einige, im Straßenzuge besonders zu betonende Häuser beschränkt. Nicht das Schmuck- und Geltungsbedürfnis des Eigentümers bestimmte das Aussehen des Hauses, sondern maßgebend waren übergeordnete städtebauliche Gesichtspunkte. Das Haus war Teil einer Planidee, nicht Ausdruck individueller Baugesinnung. Ganz besonders kommt diese überpersönliche Gestaltung in dem, sich über alle Traufenhäuser hinwegziehenden Dach zum Ausdruck, das die Individualität des Einzelhauses verleugnet und sie in eine lange gleichförmige Kolonne einreihet. Es drängt sich der Vergleich mit den Hofjes auf, die sicherlich eine gewichtige Rolle als Anregung und Vorbild für das holländische Viertel gespielt haben.

Den geringsten Aufwand an architektonischer Struktur haben die Giebelhäuser aufzuweisen. Die Fassaden werden allein durch die Öffnungen der Tür und der Fenster gegliedert; auf Dekor wird verzichtet. Auch diese Häuser wollen nur als Gruppe wirken. Nie steht ein Giebelhaus allein, immer stehen sie zu dritt oder zu fünft nebeneinander oder bilden, wie in der Mittelstraße 1-13 eine längere Folge, in der die gleichartigen Giebel sich monumental reihen (Abb. 2). Die Mehrzahl der Giebel ist im Laufe der Zeit verändert worden und hat einen Umriss bekommen, der mit der Dachneigung parallel läuft. Die in der Mittelstraße 6-13 vertretenen Schildgiebel (Hals- oder Glockengiebel) entsprechen den einfacheren holländischen Bildungen und dürften auch in Potsdam original sein. Eine andere Form,

für die ich in Holland keine Analogien weiß, kommt in der Mittelstraße 16 und 21 vor und ist an anderen Häusern noch in Resten erkennbar. Vielleicht haben wir hier eine der wenigen Nachschöpfungen ohne direktes Vorbild.

Die Charakteristik der Straßenfronten im Holländischen Viertel wird heutzutage etwas beeinträchtigt durch bauliche und farbliche Änderungen. Die Mehrzahl aller Fassadenöffnungen, also der Fenster und Türen, hat eine neue Proportion erhalten, weil die alten Zargenkonstruktionen unbrauchbar geworden waren und durch neuzeitliche Maueranschlüge ersetzt wurden. Dadurch ist das optisch wirksame Öffnungsmaß von Außenkante Zarge auf das Lichtmaß der Leibung reduziert worden. Die Änderung hat die Relation der Öffnung zur Fassade so stark beeinflusst, daß ein eigentlich holländischer Charakter kaum noch wahrnehmbar ist. Rekonstruieren wir jedoch die ursprünglichen Schauseiten mit den größeren Öffnungen der Erbauungszeit, so entsteht ganz zweifellos wieder der Eindruck einer holländisch konzipierten Architektur.

Das im großen und ganzen gleichartige Aussehen der Dächer mag darüber hinwegtäuschen, daß sie von verschiedenartigen Konstruktionen getragen werden. An den Dachstühlen läßt sich der Einfluß von holländischer und deutscher Bauschulung am deutlichsten abgrenzen. Wir finden in weiten Bereichen des Viertels Konstruktionen mit stehendem Stuhl, mit Bindern und Leergespärren, wie sie auch in den übrigen Teilen der Stadt oder in anderen Orten vorkommen. Sie gehören also eindeutig der deutschen Konstruktionsweise an. Daneben finden wir jedoch, vornehmlich in den Bereichen des Holländischen Viertels, die schon in anderem Zusammenhang als stark holländisch orientiert bezeichnet wurden, mehrere Dachstuhlkonstruktionen, die sonst in Brandenburg nicht üblich sind und die unverkennbare Eigenheiten holländischer Zimmermannskunst aufweisen. Als Merkmale dieser Art wären die durchlaufende Binderkonstruktion (keine Leergespärre!), die aufgelegten Pfetten (in Deutschland dienen sie zur Unterstützung) und die Traufenausbildung anzusprechen. Besonders die in Brandenburg sonst völlig unbekannte Traufausbildung scheint als typisch holländisch empfunden worden zu sein. Sie ist bei allen Häusern des Holländischen Viertels obligatorisch, während sich die eigentlich holländischen Dachstuhlkonstruktionen nur auf gewisse, genau zu begrenzende Bereiche erstrecken.

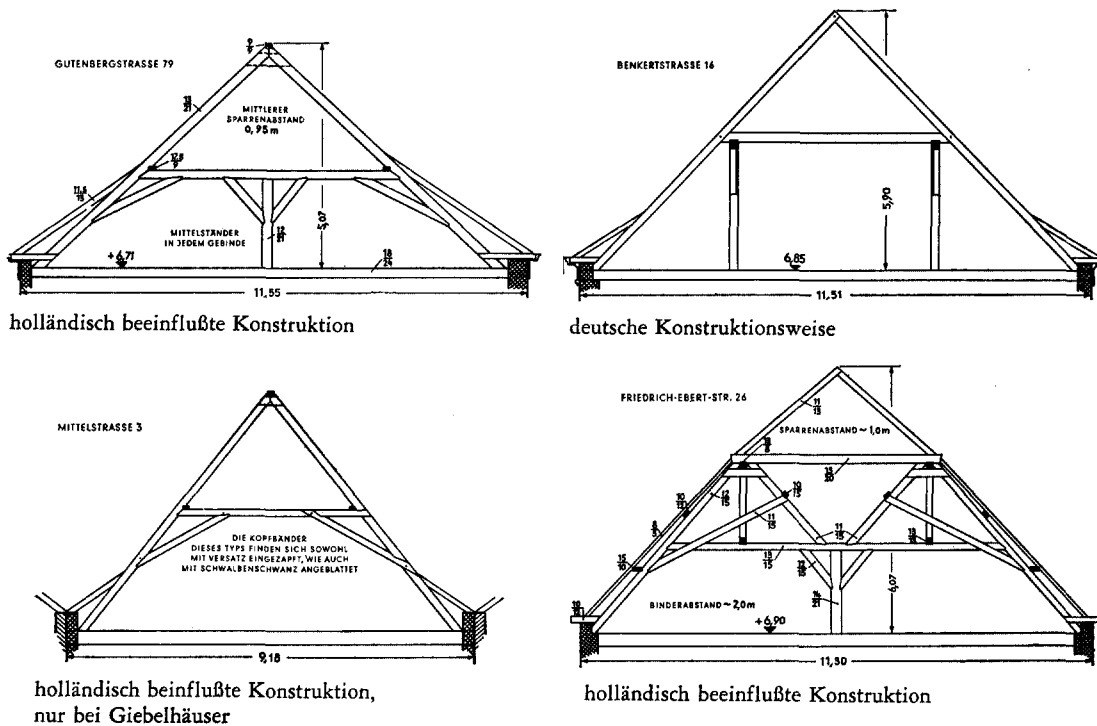

Fig. 4. Dachstuhltypen.

Der in Fig. 4 (rechts unten) gezeigte Dachstuhl kommt in der Friedrich-Ebert-Straße (früher: Nauener Straße) in sechs Exemplaren vor. Sein Umriss erinnert bis zu einem gewissen Grade an Mansarddächer, die Konstruktion dagegen ist völlig andersartig. Vermutlich fehlen bei ihm zwischen Sparren und Dachhaut einige Konstruktionshölzer, die in Holland üblich waren, die aber unter den veränderten Bedingungen in Deutschland nicht verstanden und darum nicht eingebaut wurden. Vielleicht liegt hier ein Ansatz zur Lösung der Frage des sogenannten „Holländischen Mansardendaches“. Mehrere Architekturschriftsteller des 18. Jahrhunderts, unter ihnen Johann Gotthilf Angermann⁵ unterscheiden zwischen holländischen und französischen Mansarddachneigungen. Interessanterweise aber sind — abgesehen von französischen Importen — in Holland selbst keine eigenen Mansarddachkonstruktionen entwickelt worden. Es wird also eine Bauweise als holländisch bezeichnet, die in Holland unbekannt ist. Da jedoch die Bezugnahme des Namens literarisch belegt ist und Mansarddächer

⁵ Johann Gotthilf Angermann, *Allgemeine praktische Civil-Bau-Kunst*, Halle 1766, S. 353.

mit flacherem Unterdach gerade im holländischen Einflußgebiet verbreitet sind, könnte eine Verbalhornung holländischer Konstruktionsideen vorliegen, wie bei dem abgebildeten Dachstuhl des Holländischen Viertels in Potsdam. Die Zusammenhänge sind aber noch zu wenig untersucht, als daß Gültiges gesagt werden könnte.

Das Holländische Viertel ist bis zur Gegenwart erhalten geblieben. Selbst der letzte Krieg, in dessen Verlauf die Potsdamer Altstadt zu mehr als 45% vernichtet wurde, hat das städtebauliche Ensemble dieses Viertels nur wenig geschädigt; lediglich an der Gutenbergstraße sind acht Häuser zerstört worden.

Der Gesamteindruck, den das Holländische Viertel im 20. Jahrhundert macht, entspricht natürlich nur noch ungefähr dem ursprünglichen Zustand. Neben den bereits erwähnten Veränderungen der Grundrisse und Fassaden, ist auch die Farbgebung dem wechselnden Geschmack erlegen. Um die vielfachen Änderungen des Mauerwerks farblich auszugleichen, wurden die Außenwände gestrichen. Das geschieht am zweckmäßigsten mit Ochsenblut, ist aber leider auch sehr oft mit anderen Mitteln, z.B. mit Ölfarbe vorgenommen worden. Desgleichen ist auch das Verständ-

nis für den Anstrich der Holzteile (Zargen, Portaldekoration, Hauptgesims) geschwunden. Ein weißer Anstrich, wie er in Holland selbstverständlich ist und auch in Potsdam üblich war, findet sich heute nirgends mehr. Ein mehr oder weniger intensives Grau, Grüngrau oder sogar Braun kommen als Holzfarbe heute vor und verfälschen den ursprünglichen und charakteristischen Farbklang rot-weiß, der durch das Grün der Pflanzen in den Vorgärten zu einem Dreiklang vervollständigt wurde (Abb. 3). Der dritte Ton dieses Akkords fehlt fast vollständig. Die letzten Vorgärten wurden in den zwanziger Jahren dieses Jahrhunderts beseitigt, um die Straßen verbreitern zu können. Die nüchterne Pflasterung mit granitnen Steinen kann für den Verlust der

grünen Vorgärten keinen Ersatz bieten und hat zu ihrem Teil dazu beigetragen, den holländischen Charakter dieses Viertels zu beeinträchtigen. Diese Beurteilung hat jedoch nur im Vergleich mit der holländischen Architektur ihre Berechtigung. Im Verhältnis zur deutschen Umgebung ist die Bauweise des Holländischen Viertels auch heute noch so auffallend, daß dieser Stadtteil seinen Namen mit Überzeugung tragen darf. Es war keiner der großen niederländischen Architekten dieser Zeit, der die Pläne entwarf und ihre Ausführung dirigierte, sondern das Viertel entspricht der deutschen Vorstellung, die man sich in Potsdam von der holländischen Art des Bauens machte.

EEN SLEUTEL TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE OUDE KERK TE DELFT

DOOR

IR. C. L. TEMMINCK GROLL

Ongetwijfeld is de Oude Kerk te Delft, met zijn markante toren, zijn grote daken en zijn schijnbaar willekeurig aaneengevoegde delen uit zeer verschillende perioden, een van de meest fascinerende gebouwen in Nederland.

Dit geldt wel zeer sterk voor schrijver dezes; een jarenlang verblijf in de onmiddellijke nabijheid van dit monument maakte het tot een deel van zijn leven. Hoe anders krijgt men de gelegenheid om het onder iedere denkbare belichting te zien? Maar toch ook op de meer vluchtige bezoeker laat het niet na een grote indruk te maken.

Lange tijd was het niet mogelijk, het interieur in zijn geheel te overzien. In verband met de restauratie en de voorbereiding daarvan was het door schotten in tweeën gedeeld¹. Nu deze verwijderd zijn blijkt wel, dat het inwendige al even boeiend en tegelijk raadselachtig is als het uitwendige. Raadselachtig, want uit verschillende punten ziet men een haast Piranesi-achtig verschiet van ruimten achter ruimten, zonder dat het verband daartussen duidelijk is. En wanneer men dan, in plaats van de kerk zelf, de plattegrond beziet, dan blijkt wel, dat een zeer gecompliceerde bouwgeschiedenis hieraan ten grondslag moet liggen. Maar hoé deze is geweest kan men er best niet uit aflezen². Deze ondoorgrondelijkheid —

geen twee pijlers staan tegenover elkaar, geen twee lijnen liggen in elkaars verlengde, geen twee afstanden zijn gelijk — draagt ongetwijfeld in hoge mate bij tot de grote aantrekkingskracht van het gebouw. Alsof het zich daarvan bewust is, geeft het niet gemakkelijk zijn geheimen prijs. Tijdens de restauratie was het in beperkte mate mogelijk, oude funderingen te onderzoeken³. Het scheen toen, alsof weliswaar een aantal vragen daardoor kon worden opgelost, maar dat er welhaast even veel nieuwe voor in de plaats kwamen.

Toch is het, dank zij de allerlaatste vondsten, mogelijk geworden, een hypothese op te stellen over de groei van deze kerk, welke een zeer groot aantal van de onregelmatigheden kan verklaren. Om de juistheid van deze hypothese te bewijzen zou het nodig zijn nog op enkele essentiële punten gravingen te verrichten. De voltooiing van het werk maakt dit laatste echter nu onmogelijk. Misschien zal het in een min of meer verre toekomst wél kunnen. Ondanks de aannemelijkheid van de hypothese zal dan toch wel blijken dat de keten nóg meer schakels bevat, dan nu kan worden vermoed!

Met zekerheid kan reeds worden gesteld:

1. Men heeft in de loop van de 13de tot en met de 16de eeuw talloze malen een nieuw plan op stapel gezet.

2. Vrijwel steeds heeft men, vóór een bepaald plan voltooid was, dit alweer verlaten ten gunste van een volgend plan.

3. Voor de verwezenlijking van elk plan is steeds zoveel mogelijk het materiaal verwerkt, dat door de sloop van oudere gedeelten vrijkwam.

Uiteraard bemoeilijken deze drie omstandigheden zeer het vaststellen van een exacte bouwgeschiedenis. Ook geven ze de indruk van een

¹ De restauratie stond onder leiding van architect H. van de Kloot Meijburg. De bijzonder nauwkeurige opmetingen, die deze nog voor de laatste oorlog daarvoor heeft doen vervaardigen vormden een belangrijk uitgangspunt bij deze studie. Namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd het werk behandeld door de hoofdarchitect J. A. L. Bom.

² Vgl. Cath. M. A. Gips, „Oude gebouwen in Delft”, *Bull. N.O.B.*, 2de S. 11 (1918), blz. 137. Dit is de meest uitvoerige beschouwing over deze kerk. Hierin worden door J. Kalf de verschillende delen gedateerd, maar er wordt niet ingegaan op de plannen, die aan de uitbreidingen ten grondslag hebben gelegen en evenmin op de vormen, die de kerk in vroegere perioden heeft vertoond. Kerk en toren worden nog genoemd door E. H. ter Kuile, in *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948, blz. 203 en 240, en in M. D. Ozinga

en R. Meischke, *De Gotische Kerkelijke Bouwkunst*, Amsterdam 1953, blz. 63, 78, 84, 95, 98 (kerk) en 19 en 56 (toren) en fig. 11, 12 en afb. 61.

³ Op vele punten, die van belang hadden kunnen zijn, kon geen onderzoek worden ingesteld, daar dit het werk gestagneerd zou hebben.

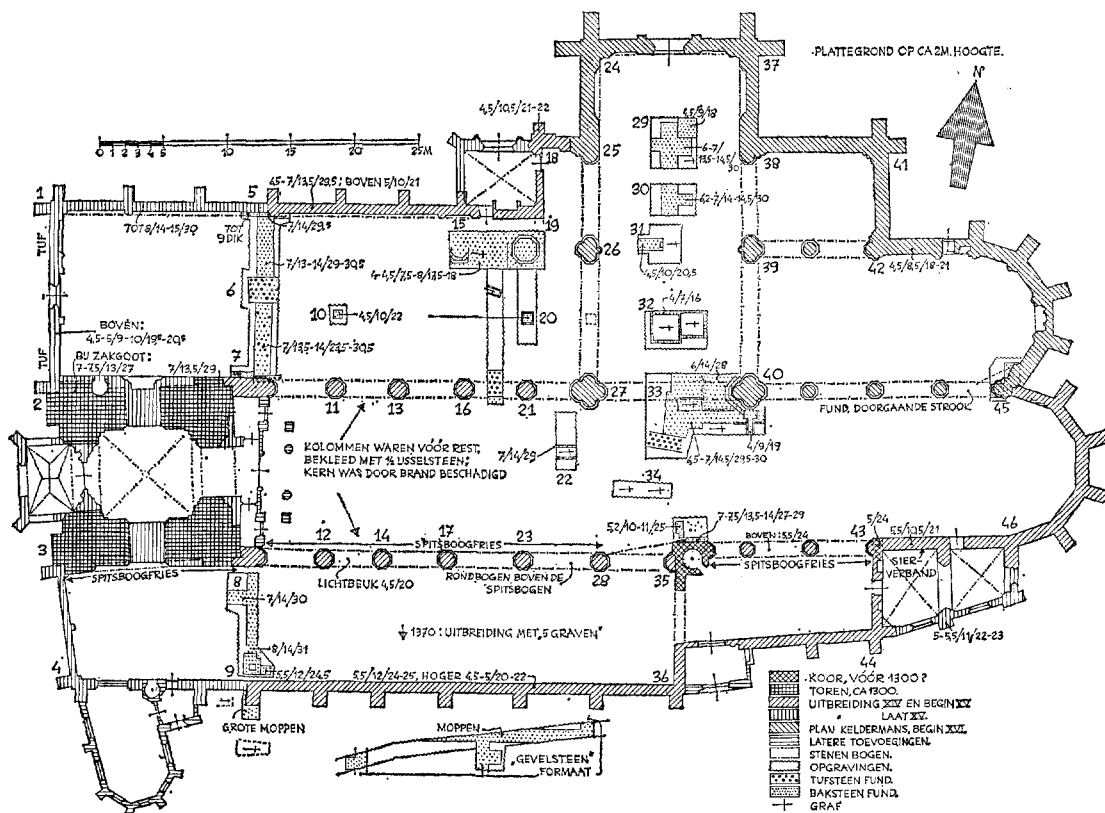

Fig. 1. Overzicht van de vondsten.

gebrek aan visie tijdens de bouw. Dit is echter niet het geval: verschillende der plannen op zichzelf getuigen van grote originaliteit en allure.

Voordat nu kan worden overgegaan tot het opbouwen van de bedoelde theorie, moeten eerst de verschillende vondsten en verdere gegevens — voor zover niet reeds elders beschreven — worden vermeld. Mogelijk blijkt te zijner tijd, dat uit de beschikbare reeks gegevens nog andere conclusies getrokken kunnen worden!

De vondsten, fig. 1 (chronologisch gerangschikt; de nummers verwijzen naar punten in de plattegrond). Voorzover de steenformaten in fig. 1 zijn aangegeven, zijn ze niet in de tekst vermeld.

1950⁴. Ten zuiden van 9-35 werden, tijdens graafwerk ten behoeve van een riool, funderingen van een muur met dwarsmuren en steunberen aangetroffen. Kennelijk heeft men twee steenformaten gesignaleerd, welke echter helaas niet zijn vermeld.

1955⁵. Een zware fundering in moppen, met tal-

⁴ Aantekeningen van het bureau H. van der Kloot Meijburg.

⁵ Aantekeningen van ir. J. J. Terwen en ir. J. J.

rijke versnijdingen, lag onder en terzijde van steunbeer 9. Vermoedelijk van grafkelders afkomstig waren baksteenconstructies bij 33 (steenformaten $6.5 \times 14.5 \times 31/32.5$ cm). Ten noorden van pijler 34 bevond zich tufsteen en baksteen tot $9.5 \times 15 \times 29.5$ cm (rood).

1956 (?)⁶. Een ingemetseld kapiteel aangetroffen in pijler 27. Gegevens hieromtrent zijn niet meer te achterhalen.

1957⁷. Bij 28 werd de noordoosthoek van een vroeger transept gezocht en gevonden (gezocht op grond van het vermoeden, dat het gedeelte 19-28-24 een fragment van een oud dwarsschip zou zijn en 34 een kruisingspijler). Tegen de noordoosthoek lag nog een latere aanmetseling. Een vervolg van de oostmuur van dit oude transept was bij 29 nog wèl, maar bij 30 niet meer aanwezig. Dit laatste waarschijnlijk tengevolge van de

Raue, gemaakt tijdens hun Historisch Stedebouwkundig Onderzoek. Hoewel de geschiedenis van de Oude Kerk hierbij geen hoofddoel was, kwamen hierover enkele gegevens aan het licht.

⁶ Mededelingen van opzichter Van der Linden.

⁷ Onderzoek van C. L. Temminck Groll in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 10 (1957) kol. *215, *228, *257.

ter plaatse zeer talrijke begravingen. Slechts een jongere, vanuit het westen aanlopende, muur werd bij 30 aangetroffen. Een uitsparing aan het einde gaf de indruk, dat daar een houten stijl ingemetseld was geweest.

Bij 31 waren alle oude funderingen ten offer gevallen aan een tweetal grafkelders.

Een enorm plateau van baksteen, plaatselijk tot dicht onder de vloer, bevond zich daarentegen bij 32. Het noordoostelijk gedeelte daarvan was kennelijk tegen het oudere zuidoostelijk deel aangebouwd. Op een diepte van ca 1.5 m onder vloerpeil lag nog ten zuidwesten van de baksteenklomp — waarin ook brokken Naamse steen en rode zandsteen waren verwerkt — een fundering van tufsteen. De richting daarvan week af van die van de as van het koor. Een poging om bij 22 een vervolg te vinden van dit tuf-fundament leverde niets op dan een bakstenen graf, hoewel ook hier tot 2 m diepte werd gegraven. Een achtkante pijlervoet bij 19 gaf geheel de indruk tot een onuitgevoerd deel van het Keldermansplan (hetgeen verderop ter sprake komt) te behoren. Ten zuiden daarvan, onder 20, lag een klein baksteenfundament van 70 × 70 cm, een soort hoge poer (grondslag op 2.21 m onder de vloer, op hout). Eén travee oostelijker was voordien al een overeenkomstige poer aangetroffen⁸. Dicht onder de vloer werd bij een steekproef onder 10 de bovenkant van een derde exemplaar blootgelegd, zodat wel aangenomen mag worden dat ze ook in de twee tussenliggende vlakken aanwezig zijn. Wat tussen 19 en 20 verwacht werd: een vroegere noordelijke zijmuur, werd niet gevonden.

1958⁹ In aansluiting op de vondsten van 32 kon na de afbraak van het steigerwerk de voet van pijler 39 beter vrijgelegd worden. Van de oudere fundering ten zuiden van deze pijler werd het vervolg gevonden; loodrecht daar overheen lag het fundament van een koorhek of oksaal. Ook de noordkant van pijlervoet 34 kon worden ontgraven, benevens een muurfragment loodrecht daarop, dat waarschijnlijk een vroeger koorhek ondersteunde.

Onder 44 lag nog de volledige onderbouw, inclusief de buitenplint, van de noordoostelijke koorsteunbeer, welke nu alleen bovendaks nog aanwezig is (door een overkraging ondervangen).

1959¹⁰ Een onderzoek naar de kappen leverde weliswaar interessante vondsten op, doch weinig wat voor de bouwgeschiedenis verhelderend was. Practisch alle kappen immers zijn vernieuwd ná de brand van 1536, toen de kerk al zijn huidige omvang had bereikt.

Van belang is nog, dat in het westelijk deel van de kap van de zuiderzijbeuk de spanten genummerd zijn van 1 tot 4 vanaf de bouwnaad bij de oostzijde van de toren naar de westgevel.

Ook moet vermeld worden, dat boven zijmuur 24-27

⁸ Mededeling van uitvoerder De Haan.

⁹ Aantekeningen van de heer Meindersma, destijds voor de Rijksdienst Monumentenzorg bij deze restauratie werkzaam.

¹⁰ Rapport van H. Janse, Rijksdienst Monumentenzorg.

van het noordertransept aanwijzingen zijn gevonden, dat hier een begin is gemaakt met het bouwen van een houten tongewelf en dat dit nooit tot stand is gekomen. Om met een geringere totale hoogte te kunnen volstaan, zijn er tenslotte houten kruisgewelven tusschen de muren aangebracht.

1960 Boven de arcaden van het schip werden in het metselwerk rondbogen aangetroffen, vermoedelijk ontlastingsbogen. Er was geen verschil tussen de steenformaten boven de bogen en die van de vulling; de bogen waren ongeprofileerd¹¹.

In de spits van de toren werd in het oppervlak geblazuurde steen aangetroffen¹².

Bij 6 bleek een zwaar fundament in tufsteen te liggen op 2 m diepte¹³. Enkele delen van grote bakstenen waren er in opgenomen. Volledig van tuf was de onderbouw van de zuidoosthoek van 7. Erboven kwam ook baksteen voor (moppen tot 9 à 10 cm dik). De naad, die onderin het zuivere tufsteenwerk van de baksteen scheidde, zette zich hogerop ook voort. Beide tufsteenmassieven waren verbonden door een (koud tussen beide gelegen) baksteenfundering, waarin vrij veel puin en ook verschillende blokjes tuf waren verwerkt. Ook de funderingsstrook 5-6 lag koud tussen de uiteinden.

Bij 5 lagen verschillende brokken metselwerk tegen elkaar. Zeer grote moppen (tot 10 cm dik, secundair) kwamen voor in de uit het westen aanlopende muur. In het opgaande werk moet 6-5-15 als één geheel zijn opgetrokken; 1-5 stond daar koud tegenaan.

Bij 15 vond men nog een pijlervoet, iets minder compleet dan die van 19, maar tot dezelfde opzet behorend en samen uiteindelijk op één doorgaande strook rustend. Een sleuf naar het zuiden, tussen 16 en 21, leverde géén vervolg van de van 6 uit naar het oosten lopende fundering. Wèl werd een sarcofaag van tufsteenblokken gevonden en een zwaar fundament van tuf tussen 16 en 21. Aan de zuidzijde was daar baksteen tegenaan gemetseld.

Bij 8-9 werd ook een oude westgevel ontdekt, op vrij grote diepte en in details door de ongunstige omstandigheden minder duidelijk. Bij 8 echter was een steunbeer te onderkennen en bij 9 een soort waterputje in iets kleinere baksteen(?)

1961 Aan de oostzijde van de doorgang tussen toren en kerk werden forse profileringen blootgelegd, die door het terugzetten van de aanmetselingen blijvend in het gezicht zijn gekomen¹⁴.

¹¹ Opmeting en foto bij de Rijksdienst Monumentenzorg.

¹² Mededeling van J. A. L. Bom; vgl. C. M. A. Gips, *o.c.*, blz. 140.

¹³ In de laatste maanden van 1960 konden nogmaals opgravingen worden verricht, deze keer onder leiding van A. van Pernis, R.O.B. Zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 13 (1960), kol. 268.

¹⁴ Op de tekeningen is aangegeven, hoe deze geprofileerde hoeken vóór de restauratie waren ingemetseld.

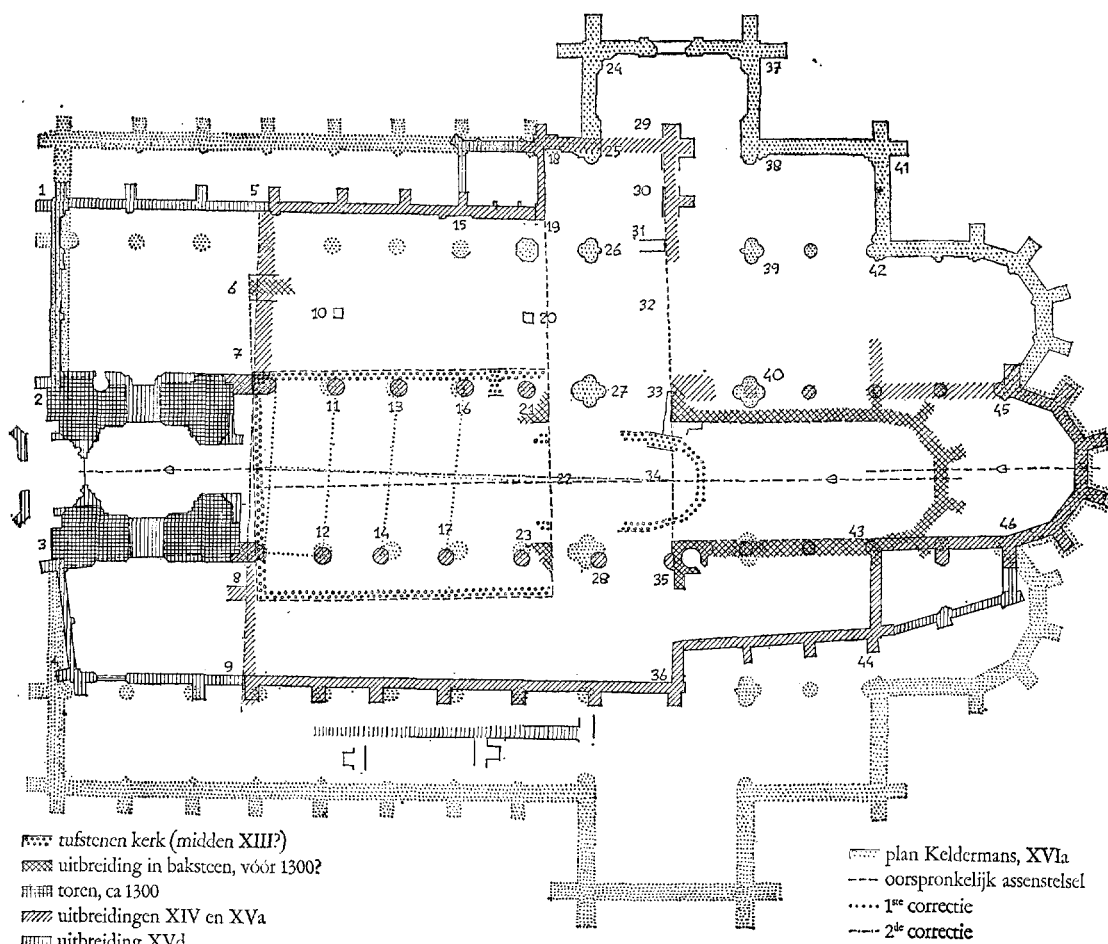

Fig. 2. De geschiedenis van de kerk. Op deze figuur zijn de meest recente toevoegingen (portaal aan de z.o.-zijde en kapel aan de z.w.-zijde) niet ingetekend.

Nu de theorie omtrent de groei van het gebouw (zie fig. 2). Om de vroegste stenen kerk op te sporen (van houten voorgangers zijn geen resten gevonden) moeten we afgaan op de geheel uit tuf bestaande fragmenten. Deze liggen bij 7 (zuidoostzijde), tussen 16 en 21 en tussen 33 en 34. Een mager resultaat, dat echter gezien het volgende nog wel enigszins gecompleteerd kan worden. Opvallend is namelijk, dat iets ten zuiden van de huidige noordelijke koorwand de fundering van een vroegere koorwand ligt. Aan de zuidzijde daarentegen heeft géén verschuiving naar buiten plaats gehad. De as van het koor lag dus vroeger 65 cm zuidelijker. Aangezien asverplaatsingen doorgaans zelden voorkomen (er was in dit geval een reden, zoals nog aangetoond zal worden), kan men aannemen, dat de eerste as met de nog nawijsbare vroegere as strookte. Dat

deze niet alleen die van het koor was, maar ook die van het schip (momenteel bestaat tussen beide een duidelijk richtingsverschil!) blijkt wel hieruit, dat de verbindingslijn tussen de beide eerstgenoemde fragmenten precies evenwijdig loopt aan de koor-as. Wanneer we nu de aan de noordzijde gevonden resten ten opzichte van deze as spiegelen vinden we dus de plaats waar de zuidelijke muur gelegen kan hebben. Juist tegenover het westelijk uiteinde van deze vermoedelijke muur is in een (latere) baksteenfundering een steunbeer nogal vreemd, zo dicht bij de toren, maar hij zou verklaarbaar zijn wanneer men aanneemt, dat daarachter nog de oude buitenmuur stond, die (waarschijnlijk met bogen doorbroken) gehandhaafd kan zijn bij de eerste verbreding van de kerk. Het derde fragment zou, wat richting betreft, deel uit kunnen maken van een half-

tienhoekige koorsluiting. Dat het wel een muur van enig belang was, blijkt al uit het feit, dat men de latere baksteenconstructies zover heeft uitgebreid dat ze er tegenaan liepen, zodat als het ware nog profijt werd getrokken van deze oude — in later tijd toch weer grotendeels weggesloopte — tuffundering.

Wanneer de veronderstellingen juist zijn, kunnen we dus stellen, dat de vroegste kerk een breedte had van 18 m, een totale lengte van ruim 35 m en een koor van 6 m binnenwerks. Wanneer dit laatste ook voor het middenschip gold, moeten de zijbeuken 3.5 à 4 m binnenwerks gemeten hebben.

De ouderdom is moeilijk vast te stellen. Het massieve tufsteenwerk doet vroeg aan, maar de overgang op dikke moppen bij 7 leek toch wel van het begin af zo te zijn geweest. Ook de (vermoedelijke) vorm van de koorsluiting wijst er op, dat men deze eerste kerk niet te vroeg moet dateren, en dat de vroegste betrouwbare vermeldingen (XIIIc 15) zeer wel op dit gebouw betrekking kunnen hebben.

Het was een zeer bescheiden basiliekje, waarvoor al spoedig een uitbreidingsplan werd gemaakt. Een mededeling uit 1289¹⁶ zou op verbouwingen omstreeks die tijd kunnen wijzen.

Bij deze eerste vergroting is gedacht aan een verbreding van het schip en aan een vergroting van het koor. Dit laatste kreeg een binnenmaat van 9.5 m en een diepte van ruim 20 m (aangezien zowel het vroegere als het latere koor een half-tienhoekige sluiting heeft gehad, is dit ook verondersteld voor het tweede koor)¹⁷; 35 is hiervan nog de zuidoostelijke kruisingspijler. Het fundament van de noordoostelijke pijler is een deel van het complex bij 33.

Een aanwijzing voor de voorgenomen verbreding is de vondst bij 6, waarvan de voorzijde precies in het verlengde ligt van de eerste westgevel. In eerste instantie is men niet verder gekomen dan de fundering voor de nieuwe buitenmuur; de verbinding met de kerk en dus ook de opbouw zijn pas in een later stadium tot stand gekomen. Uit de afstand van 6 tot de as blijkt, dat men een kerk van ca 32.5 m. breedte voor ogen had, be-

¹⁵ D. P. Oosterbaan in *Delftse Courant* van 29.12. 1956. Een definitieve publicatie van deze auteur is in voorbereiding.

¹⁶ C. M. A. Gips, *o.c.*, blz. 140.

¹⁷ C. M. A. Gips, *o.c.*, blz. 142, alweer wordt opgemerkt, dat de sluiting van het oude koor bij de derde travee begon. Ook het verschil tussen de steunberen ter weerszijden van dat punt (versnijdingen) wijst hierop.

staande uit drie ongeveer even brede beuken ($3 \times 9.5 + 4 \times 1$ m).

Hoewel de huidige zuidmuur uit een later tijdperk dateert, is het toch interessant, dat de punten 9 en 6 even ver verwijderd liggen van de oorspronkelijke as. Waarschijnlijk was in dit plan ook een dwarspand opgenomen. Dat de teruggevonden oude noordelijke transeptarm (18-29) inwendig 9.5 m mat, evenals het tweede koor, en dat de zijmuren loodrecht staan op de oude as¹⁸, doet de aanwezigheid veronderstellen van een vierkant kruisingsvak vóór het koor (daar de eindmuur niet evenwijdig liep aan de eerste as, maar aan een latere, zal dit transept zijn volle lengte pas in een latere episode hebben verkregen). Van dit kruisingsvak zijn ook de westelijke hoeken ingetekend op fig. 2. Een onderzoek is op deze punten niet ingesteld.

De toren. Voordat de uitbreiding van de zijbeuken werkelijk ter hand werd genomen is een aanvang gemaakt met de bouw van de huidige, zeer zware toren¹⁹. Het assenstelsel daarvan loopt nog zuiver parallel met dat van de eerste kerk. Alleen ligt, om voor ons onnaspeurlijke redenen (misschien verband houdende met ter plaatse reeds aanwezige²⁰ fundamente) de oost-west as 1.5 m. noordelijker.

Dit nu vormt de sleutel tot de verklaring van alle onregelmatigheden die in de plattegrond, zoals we die thans kennen, voorkomen. Ze zijn gevolgen van een voortdurende reeks van pogingen om het in dit stadium aanvaarde verschil tussen toren-as en koor-as voor het oog weer op te heffen.

De eerste correctie.

Wanneer men de verbindingslijn trekt tussen

¹⁸ Voor de westelijke zijmuur blijkt dit uit de opmeting, voor de oostelijke was dit tijdens de opgraving (die kuilsgewijze moest geschieden) nog niet duidelijk. Wèl was opvallend, dat meer naar het zuiden toe de vondsten steeds oostelijker lagen. Op de zuivere richting van de muurresten bij 29 en 30 is helaas niet voldoende gelet.

¹⁹ Deze wordt in de onder 2 genoemde bronnen op eind XIII of ca 1300 gedateerd wat de aanvang betreft.

²⁰ Kan deze gevolgtrekking — zonder reden heeft men de monumentale toren niet zover uit de as gezet — een nieuw licht werpen op het oude verhaal van de wachttorens?

het oostelijk uiteinde van de torenas en het westelijk midden van de toenmalige kruising, dan krijgt men de richting, die men het schip tussen toren en koor heeft willen geven (stippellijn op fig. 2). Dit blijkt uit de aanbouwen tegen de toren bij 7 en 8 en uit de ligging van 11/12, 13/14 en 16/17 tegenover elkaar. Van de kolommen zijn waarschijnlijk alleen de funderingen klaargekomen, die men voor de uiteindelijke plaatsing (waarin weer een tweede correctie is verwerkt) moest uitbreiden, doch niet meer volledig nieuw behoefde te maken.

De tweede correctie.

Vermoedelijk heeft men, toen eenmaal een begin met de uitvoering was gemaakt, de knikken in de as toch nog te opvallend gevonden. Er is toen gezocht naar een vloeiender verloop. Dit werd gevonden, door het midden van de toren met het oostelijk midden van de kruising te verbinden. Aangezien dit een vernieuwing van de gehele kruisingspartij zou inhouden, is het aannemelijk, dat deze nog slechts in ontwerp bestond en dat men daarvan nu bij de uitvoering afweek.

In de periode, waarin met trachtte deze correctie tot stand te brengen (puntstreeplijn op fig. 2), is weer een vervolg gemaakt met de verbreding van de kerk. De gevonden oude westgevel staat namelijk loodrecht op deze tweede correctie-as.

De derde correctie en de bouw van het tegenwoordige koor.

Toen de (huidige) zuidelijke zijmuur definitief gemaakt werd — dit moet omstreeks 1370 zijn geschied²¹ — heeft men de richting nog weer iets méér in die van de oorspronkelijke as gedraaid. Dit waarschijnlijk in verband met een gelijktijdig ontwikkeld plan om het koor te vergroten²², door het naar het noorden te verbreden (en het tevens te verlengen), waardoor men de afwijking nog weer iets kon verkleinen. Ondertussen kon men daarvan niet meer ten volle profiteren, omdat (in verband met reeds uitgevoerd werk) de zuidelijke kolommenrij al iets ten zuiden van de pijler 35 aankwam, terwijl de noordelijke

delijke precies aan zou gaan sluiten op die van het koor.

Of er uiteindelijk ooit een volledige noordelijke zijmuur voltooid is ter hoogte van het bij 6 gemaakte begin, valt te betwijfelen. Niet alleen vanwege de afwezigheid van resten, maar vooral ook vanwege de aanwezigheid van de, uiteraard zeer oude, sarcofaag van tufsteen blokken onder 15, juist waar deze muur had moeten lopen. Door de asverschuiving lag deze plaats trouwens in het geheel niet meer symmetrisch ten opzichte van de zuidelijke zijmuur. Wat dit betreft, zou men een noordelijke muur nu eerder verwachten ter hoogte van de (latere) pijlerfunderingen bij 15, 19 en 26. Deze pijlers, die deel uit maken van het nog te behandelen Keldermansplan, rustten op een dóórgaande strook. Het is niet uitgesloten, dat daarin een oudere kern is opgenomen. En wat is het uitgangspunt geweest bij het bepalen van de zijbeukbreedte in het Keldermansplan? Bij het koor is men er zeker vanuit gegaan, waar mogelijk, van bestaand (funderings-) werk te profiteren; dit zou dus ook hier het geval geweest kunnen zijn. Mogelijk houdt hiermee ook nog de vanuit het westen aanlopende fundering bij 31 verband.

Bij de reeds ter sprake gebrachte vergroting van het koor behoorde ook de bouw van de kapel ten zuiden van het koor, die ongetwijfeld een tegenhanger aan de noordzijde heeft gehad. Waarschijnlijk heeft ook in deze periode het oude noordertransept zijn volle lengte gekregen.

Plan tot verbreding van het schip.

Spoedig daarna vat men het plan op om de kerk wederom te verbreden. Deze keer begint men aan de noordzijde en bouwt men het gedeelte 5-19 van de tegenwoordige noordelijke zijmuur. De aanwezigheid van de poertjes, in baksteen van hetzelfde formaat als dat van de steen in de bovenbouw van deze muur, kan verklaard worden door aan te nemen, dat men daarop een schotwerk fundeerde. Op deze wijze kon een groot deel van de zijbeuk in gebruik blijven, terwijl men de vorige zijmuur sloopte en de steen daarvan voor de onderbouw van de nieuwe gebruikte.

Symmetrisch t.o.v. de laatste as heeft men tegenover de noorderzijbeuk ook de zuiderzijbeuk willen verbreden, blijkens de funderingstrook ten zuiden van 9-36. Dit plan is echter niet in uitvoering gekomen²³.

²¹ C. M. A. Gips, *o.c.*, blz. 141. De breedte van „5 graven” moet dan ca 7 m. geweest zijn. Keldertjes van 1.40 m. uitwendige breedte of kleiner zijn zeer wel denkbaar.

²² Het koor wordt in de onder 2 genoemde bronnen op eind XIV resp. vóór 1420 gedateerd.

²³ Waarschijnlijk is er wel een oorzaak geweest, die een volledige ontwikkeling naar het zuiden in de

Verlenging van de zijbeuken.

Vermoedelijk heeft men méér gezien in een oppervlaktevergroting door middel van het doortrekken van de zijbeuken langs de toren. Dit zal in de tweede helft van de 15de eeuw zijn geschied. Aan de zuidzijde van de toren springt bij deze verlenging het conflict tussen oude en nieuwe asrichting weer in het oog. Door de torenvoet te ommantelen, kon men de noordwand van de ruimte naast de toren nog een eind doorvoeren in de richting van de „nieuwe” as. Doordat de toren op de „oude” as staat, komt de westelijke steunbeer echter een eind naar voren ten opzichte van dit wandvlak (de oostelijke kan schuilgaan achter de beklamping). Daar de goot uiteraard buiten beide beren om moet gaan, ligt deze scheef ten opzichte van het wandvlak, hetgeen bovenaan door middel van een naar het oosten teniet lopende uitkraging wordt opgevangen! Aan de noordzijde bestond dit probleem niet, daar behoefde men slechts naar het westen toe de toren steeds zwaarder te beklampen om het wandvlak de „nieuwe” richting te kunnen geven.

Het is duidelijk, dat tijdens de bouw van de noordelijke verlenging werk uit een zeer vroege periode gesloopt werd (resterend materiaal van de allereerste kerk?), daar in de westgevel tufsteen en daarbij 5 moppen tot 10 cm dikte zijn verwerkt.

Toevoegingen.

Omstreeks het einde van de 15de eeuw heeft men de kerk toch wel als min of meer voltooid beschouwd. Er zijn toen nog een aantal kleinere toevoegingen gebouwd: het noorderportaal (15-19-18), de overwelfde ruimte ten zuiden van het koor (44-43-46), een kapel ter plaatse van de recente aanbouw aan de zuidwestzijde en tusslotte — mogelijk reeds volgens een Keldermansontwerp — het portaal voor de toren.

Het plan Keldermans.

In het begin van de 16de eeuw echter begint men met nieuwe energie aan de uitvoering van een zeer groots opgezet plan, ontworpen door (waarschijnlijk) Rombout II Keldermans²⁴, om

weg stond. Zeker is, dat een zuidertransept van het formaat zoals dat aan de noordzijde is gevonden nooit heeft bestaan. Ook de aanbouwen ten zuiden van het koor maken een wat „in elkaar gedrukte” indruk.

²⁴ Wat reeds lang vermoed werd, is door recent onderzoek van D. P. Oosterbaan bewezen. De vondst is voorlopig gepubliceerd in *Het Binnenhof* van 23.1. 1959; definitieve publicatie is in voorbereiding. Er is

de gehele kerk te vergroten en te verfraaien. In 1511 was men hieraan bezig. Het noordoostelijk deel van de koorpartij kwam hiervan gereed. Na de grote stadsbrand van 1536 waren er geen middelen meer om het werk voort te zetten. Op grond van het uitgevoerde gedeelte en de gegevens die de opgravingen aan het licht brachten, is het mogelijk het gehele plan te reconstrueren (fig. 2). Duidelijk is te zien, dat getracht is op verschillende plaatsen gebruik te maken van de bestaande funderingen. De noordgevel van het nu ontworpen hoofdkoor staat op dezelfde plaats als die van de (nog bestaande) voorganger. Hij heeft alleen (aangezien het koor zelf verder ongewijzigd bleef) niet de hoogte gekregen die men zich ten doel had gesteld²⁵.

Uit de afstand tussen de twee gereedgekomen kruisingspijlers (12.4 m hart op hart) blijkt, dat ook de zuidelijke koormuur op de plaats van de tegenwoordige gekomen zou zijn. Daar ter plaatse nauwelijks ruimte beschikbaar was voor enige verlenging in oostelijke richting, moet voor de sluiting hetzelfde gelden. Wanneer er aan een omgang was gedacht, hadden we daarvoor aanwijzingen in het noorderzijkoor moeten vinden. De schijfpijlers komen alle in de nabijheid van de huidige; de pijlers die de eerste zuiderzijbeuk van de tweede scheiden vallen ongeveer met de steunberen samen. Het oostelijk dwarsstuk van de buiten de kerk gelegen strook (ten zuiden van 9-36) zou juist in het zuidertransept van het Keldermansplan passen; t.o.v. de werken uit de vroegere perioden ligt het geheel willekeurig²⁶.

Verrassend is ook, hoe nauwkeurig het plan de toren omsluit, wanneer men de gegeven maten extrapoleert. Het is dus duidelijk, dat men deze — mogelijk opgesierd met flamboyante vormen — tegenover het koor als tweede uitgangspunt heeft gekozen. Ongetwijfeld heeft Keldermans over een behoorlijk nauwkeurige opmeting beschikt. Alle vorige plannen kan men zich denken, doordat maten zijn uitgezet vanaf draden, gespannen tussen bepaalde punten. De gehele wijze van doen wijst daar wel op.

sprake van „Meester Anthonis Kelderman van Mechelen stienhouwer” en van „meester Rombout”. Bij deze laatste komt regelmatig in de betalingen de term „jaergelt” voor, zodat het meest waarschijnlijk is, dat deze de eigenlijke leiding had bij de bouw.

²⁵ De profielen van de dagkanten van de vensters lopen dood tegen de gedrukte vensterbogen. Vgl. ook C. M. A. Gips, *o.c.*, blz. 145.

²⁶ Bekendheid van het steenformaat zou hier direct uitsluitel kunnen geven.

Hier past een woord van grote bewondering voor de ontwerper, die een groots, harmonisch geheel heeft willen maken — *mèt* relatief de meest eenvoudige middelen — van een gebouw, dat een tweeslachtigheid in zich droeg, waarmee ettelijke generaties al geworsteld hadden. Met behulp van zeer kleine richtingsverschillen en uiterst kleine afwijkingen van de rechte hoek was — bij uitvoering van het plan — het probleem van de twee-assigheid zodanig opgelost, dat deze voor het oog onzichtbaar zou zijn geworden.

Na de brand van 1536 heeft men de schade

zo provisorisch mogelijk hersteld. Overal was vóór de restauratie nog door brand aangetaste natuursteen te vinden. Verder werden de kappen vernieuwd. De Hervorming bracht zijn wijzigingen in het interieur mee, doch geen essentiële verandering aan het gebouw kwam meer tot stand. Nu echter, na de voltooiing van de restauratie komen de kwaliteiten van dit fraaie en interessante gebouw weer tot hun recht op een wijze, zoals dat sedert vierhonderd en vijftientig jaar niet meer het geval is geweest.

SUMMARY

A KEY TO THE HISTORY OF THE OLD CHURCH AT DELFT

BY IR. C. L. TEMMINCK GROU

One can immediately see from the groundplan of the Old Church at Delft that its architectural development over several hundreds of years has resulted in a complex and fascinating structure. During recent years it has been completely restored and attempts have been made to collect as many data relating to its history as was possible (fig. 1). The results of the investigation of masonry and foundations have not given us a complete picture of its history, but they have enabled us to form a hypothesis of the successive stages which could explain the many structural irregularities (fig. 2). The earliest (13th century) plan consisted of a modest basilica, built almost entirely of tufa; the choir had a five-sided termination. Towards the end of the 13th century an extension of the building took place which included an enlargement of the choir. No sooner had the widening of the nave been undertaken than the construction of the sturdy tower was embarked upon. For reasons unknown to us its east-west axis was situated five feet north of that of the church. Every time when subsequent reconstructions and enlargements were carried out, attempts were made to find a solution which would make the difference that had once been accepted

less conspicuous. Consequently it is possible to trace three axial directions of the nave, the connection between tower and choir. The solution which was eventually arrived at diminished the existing difference by an enlargement of the choir towards the north. By the end of the 15th century a more or less coherent structure was accomplished. None of the successive plans was ever fully completed and on each occasion some of the demolished material of a previous period was used again.

At the beginning of the 16th century, however, another renovation was undertaken, on a grand scale this time. The designer was probably Rombout (II) Keldermans; he was at any rate closely and regularly connected with the work. It is possible to reconstruct the entire plan from the north-east portion of the fabric, which has been completed, and from some of the foundations. The architect appears to have succeeded in designing a harmonious structure, for which he made use of a considerable portion of the existing foundations, in spite of the fact that the building had had a hybrid character for centuries. This feature remains, since building activities were not resumed after the fire of 1536.

BOEKBESPREKING

Friedrich Thöne, Hans Vredeman de Vries in Wolfenbüttel, Forschungen aus dem Kreisheimatmuseum Wolfenbüttel, Heft 6 = Sonderdruck aus Braunschweigisches Jahrbuch 41 (1960).

Hans Vredeman de Vries, in 1527 te Leeuwarden geboren als zoon van de Duitse soldaat Vredeman, heeft zoals bekend een zeer wisselvallig en zwervend bestaan gehad. Hij verbleef achtereenvolgens in Leeuwarden, Kampen, Mechelen, Antwerpen, Kollum, Mechelen, Antwerpen, Frankfort, Wolfenbüttel, Hamburg, Danzig, Hamburg, Praag, Hamburg, Amsterdam, Den Haag en Hamburg, waarna hij omstreeks 1606 in Holland gestorven moet zijn.

Begonnen als (glas)schilder met leertijden te Leeuwarden en Kampen, ontwikkelde hij zich later in vele richtingen. Nadat hij kennis had gemaakt met de door Pieter Coecke van Aelst uitgegeven boeken van Serlio en Vitruvius werkte hij in 1549 mee aan de triomfboog en zegewagens voor de intocht van Karel V en Philips II in Antwerpen. Zijn eerste werken werden te Antwerpen gedrukt.

Als bouwtheoreticus heeft hij voornamelijk door zijn boeken met ornamentprenten en zijn werken over de zuilenorden en de perspectief een enorme invloed uitgeoefend. Hij heeft voor het eerst de klassieke zuilenorden weten te combineren met eigentijdse siervormen, die vooral in Noordelijke landen gewaardeerd werden. Vandaar zijn invloed in de Nederlanden, Noord-Duitsland en Denemarken en zelfs in Engeland en Zweden.

Vredeman de Vries is ook als vestingbouwer werkzaam geweest, en wel in Antwerpen van 1577 tot aan de verovering van die stad door Alva in 1585, waarna hij eerst naar Frankfort vertrok en vandaar naar Wolfenbüttel. Na zijn vertrek uit Wolfenbüttel in het begin van 1590 ging hij via Hamburg, waar hij een grafkapel beschilderde, als vestingbouwkundige naar Danzig. Van zijn plaats verdrongen door Van Obbergen, aanvaardde hij ook daar schildersopdrachten. Later is hij te Praag nog enige tijd tezamen met zijn zoon Paul als schilder werkzaam geweest.

De veelzijdigheid van Hans Vredeman de Vries blijkt wel heel sterk uit de interessante studie, die Friedrich Thöne gewijd heeft aan diens korte verblijf te Wolfenbüttel. Van be-

lang is vooral, dat Vredeman de Vries aldaar blijkbaar ook als practisch architect zelf gebouwen heeft ontworpen en opgetrokken, waarvan er een nog bestaat. In verband met de vele nieuwe gegevens wil ik trachten de inhoud van deze publikatie hier enigszins samen te vatten.

Hertog Julius van Brunswijk, oorspronkelijk bestemd voor de geestelijke stand, had van zijn Leuvense studietijd veel Nederlandse relaties overgehouden. Toen hij na het sneuvelen van twee oudere broers tenslotte in 1568 zelf aan het bewind kwam en grote campagnes ondernam om zijn residentie te versterken en waterwegen te verbeteren, zag hij kans vele Nederlanders, die omwille van hun geloof of politieke overtuiging uit hun geboorteland gevlucht waren, naar Wolfenbüttel te roepen. Tot hen behoorde na de val van Antwerpen ook Hans Vredeman de Vries, die belast werd met de supervisie over de bouwcampagnes (zowel binnen als buiten de eigenlijke residentie!) en in Wolfenbüttel bleef tot na de dood van zijn opdrachtgever in 1589.

Archivalia geven een goede kijk op de uiteenlopende bezigheden van Vredeman de Vries in die jaren. Zo is in een stuk uit 1587 o.a. sprake van ontwerpen ter verbetering van waterwegen, naast ontwerpen voor een draagstoel, stoelen, een wagen, een stadspoort, de lusthof van de hertogin en de nog bestaande Nieuwe Kanselarij.

Van zijn activiteit als waterbouwkundige getuigen de bij deze studie afgebeelde sluisontwerpen uit 1587 (Niedersächsisches Staatsarchiv, Wolfenbüttel), twee pentekeningen in perspectief. Deze sluizen waren nodig om ten behoeve van de grote bouwbedrijvigheid in Wolfenbüttel hout uit de Harz gemakkelijker in vloten stroomafwaarts te kunnen brengen. Om de waterkracht te benutten zijn sommige sluizen gecombineerd met een watermolen. Enkele jaren geleden werden ten zuiden van Wolfenbüttel bij het riviertje de Ilse resten gevonden, die van een dergelijke sluisaanleg afkomstig kunnen zijn.

Het is volgens de schrijver zeer waarschijnlijk, dat Vredeman de Vries ook de eertijds bevaarbare grachten heeft aangelegd in de Heinrichstadt van Wolfenbüttel.

De prenten van Vredeman de Vries mogen veel als voorbeeld gebruikt zijn door anderen, over zijn eigen practische werkzaamheden als schepend architect was tot nog toe weinig bekend buiten zijn activiteiten als vestingbouwkundige

in Antwerpen en het feit, dat hij een ontwerp had geleverd voor het Antwerpse stadhuis. Daarom is het van veel belang, dat Thöne in Wolfenbüttel een bouwwerk weet aan te wijzen, ontworpen door Vredeman de Vries en onder diens persoonlijke toezicht opgetrokken. Het is de Nieuwe Kanselarij uit 1588, waarvan het ontwerp vermeld wordt in bovengenoemd archiefstuk uit 1587. Na het vertrek van Vredeman de Vries werd het in 1597 vergroot en later in de 19de eeuw verminkt, doch hoezeer het ook is veranderd, wij hebben hier te maken met het enige nog bestaande gebouw van Hans Vredeman de Vries. Te oordelen naar een gereproduceerde tekening uit 1789 was het vrij strak van architectuur en kan het rolwerkornament er slechts een ondergeschikte functie aan vervuld hebben. Thöne wijst echter op een allegorische kruizigingsvoorstelling van Vredeman de Vries, die nog ter sprake komt, op de achtergrond waarvan dergelijke gebouwen zijn voorgesteld.

De in het archiefstuk van 1587 genoemde poort, de Kaisertor, is nog slechts zeer fragmentarisch bewaard aan de Drievuldigheidskerk. Het afgebeelde, twee jaar jongere ontwerp voor de veldzijde van deze poort (Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg), toont echter eens te meer, dat Vredeman de Vries niet alleen als bouwtheoreticus, vestingbouwkundige of schilder gewaardeerd moet worden doch wel degelijk ook als scheppend architect.

Verder worden door Thöne enige kleinere objecten besproken en afgebeeld. Een retabelomlijsting in de Johanneskerk in Wolfenbüttel, sterk verwant met de ornamentprenten doch zeker niet daarnaar gekopieerd, zou volgens Thöne wellicht afkomstig kunnen zijn van een door Vredeman de Vries ontworpen epitaaf, die vermeld wordt door Carel van Mander; de lijst zou mogelijk vervaardigd kunnen zijn door de beeldsnijder Wolter von der Elsmar, die misschien

identiek is met Wouter Elsmar uit Antwerpen.

Ook zijn er enkele schilderijen van Vredeman de Vries bekend geworden; drie panelen uit 1590. In de eerste plaats de juistgenoemde kruiziging, allegorie op zonde en verlossing, acht jaar geleden ontdekt achter een wandbekleding in de Mariakerk. Op de achtergrond is de stad Jeruzalem voorgesteld met gebouwen in Vredeman-de-Vries-stijl. De schilderij komt volledig overeen met een uitvoerige beschrijving uit 1729, waarin zelfs de signatuur van de maker vermeld wordt. Thöne houdt sterk rekening met de mogelijkheid, dat twee panelen in de Herzog-August-Bibliothek met voorstellingen van de familie van hertog Julius vroeger als zijluiken gediend hebben bij deze allegorie. De geschilderde wapenomlijstingen aan de achterzijde der panelen en de perspectivische architectuur op de achtergrond der familiegroepen zijn geheel in de trant van de ornamentprenten en moeten van de hand van Vredeman de Vries zijn. Dit in tegenstelling met de houten figuren, die door een ander geschilderd zijn.

Tenslotte bespreekt Thöne een gesigeneerde tekening uit 1590 met de voorstelling van een rechtzitting in een Renaissancehal, die kort geleden werd verworven door het Herzog-Anton-Ulrich-Museum. Het is niet zeker of Vredeman de Vries de tekening voor of na zijn vertrek uit Wolfenbüttel gemaakt heeft maar in elk geval biedt zij in compositie, perspectiebehandeling, architectuur en ornamentiek als het ware de som van de details, die op zijn vroegere te Wolfenbüttel vervaardigde werken te vinden zijn.

De korte maar gedegen en rijk gedocumenteerde publikatie van Friedrich Thöne verdient alle aandacht. Zij geeft een goede indruk van de veelzijdigheid van Hans Vredeman de Vries en vult onze kennis over zijn leven en werk op enige essentiële punten belangrijk aan.

J. J. F. W. VAN AGT

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

*Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,
Mej. Dr. M. E. Hontzager, Dr. D. P. Oosterbaan, Mr. C. A. van Swigchem
Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.*

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentenleden f 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 Juni 1961

Zesde Serie / Jaargang 14 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 6

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE,
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

*Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg
Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;*

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Voorlopige Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT EXCURSIENUMMER

PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

Romeins Maastricht

Kolom 97

J. G. N. RENAUD

Middeleeuwse kastelen in Limburg

Kolom 109

Boekbespreking

Kolom 141

ROMEINS MAASTRICHT

DOOR

PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

Romeins Maastricht heeft geen geschiedenis; zo er geen bodemvondsten waren zou men zijn bestaan ternauwernood vermoeden. Zijn kiem is een *trajectus* (overgang, veer), schakel in een reeds veel oudere oost-westverbinding, welke route in de Romeinse tijd haar bijzondere betekenis kreeg toen zij werd omgebouwd tot een der voornaamste heerbanen in het noordelijk deel van het Imperium, deel van de directe verbinding tussen het Agrippijnse Colonia, via Tongeren en Bavai, en Bononia (Boulogne) aan de Kanaalkust. Maar ook de rivier zelf was, evenals de heerbaan, een verkeers- en handelsweg, terwijl valt aan te nemen, dat reeds eerder wegen waren getraceerd, die de loop der rivier in grote lijn volgden. Maar het was toch voornamelijk de heerbaan van oost naar west, die het Trajectus aan de Maas tot een knooppunt van wegen maakte en tevens tot een sleutelpositie in strategische zin, hetgeen het gedurende heel zijn historie zou blijven.

De aard van de oudste rivierovergang, juist benoorden de laatste uitlopers der Ardennen, kennen wij niet. Vermoedelijk was het een van ouds benutte doorwaadbare plek, waar bij hoge waterstand een primitieve pont kon worden ingelegd. Er zijn geen bewijzen, dat men ooit resten gevonden heeft van een vaste brug, die er in de bloeitijd der romanisering naar alle waarschijnlijkheid is gebouwd; zij zal van hout geweest zijn en de latere eeuwen zullen de sporen ervan grondig hebben weggevaagd.

De naam van deze nederzetting aan de Maas komen wij eerst vrij laat, in de vroege middeleeuwen, tegen: Gregorius van Tours noemt haar in de 6de eeuw *urbs Trajectensis*; weer later onderscheidt men haar algemeen van de andere *urbs Trajectensis* in het Noorden — Utrecht — door de omschrijvingen *Trajectum Superius*, *Trajectum ad Mosam*, *Mosaetrajectum*, welke laatste term dan uiteindelijk verdietst zal worden tot Maastricht. Hoe de Romeinen haar noemden weten wij dus niet, al ligt het voor de hand dat ook zij van *Trajectus* of *Trajectum* zullen hebben gesproken.

Men kan zeggen, dat Servatius aan het begin

der geschreven historie van Maastricht staat. Gregorius van Tours vermeldt zijn komst ad *Trajectensem urbem*, alwaar hij in 384 zou zijn overleden. Heeft de Romeinse bezetting inderdaad, zoals men pleegt aan te nemen, tot in de aanvang der 5de eeuw geduurd, dan heeft Servatius zijn nieuwe zetelstad nog als een Galloromeinse gemeenschap aangetroffen. Genoemde schrijver getuigt ook van het bestaan ener brug: immers de overleden bisschop werd in de nabijheid daarvan, terzijde van de grote weg, bijgezet. Waar men als vaststaande mag aannemen, dat deze rivierovergang heeft gelegen in het verlengde van de huidige Bredestraat, Plankstraat en Eksterstraat, dan lag Servatius' graf slechts circa 500 meter van daar verwijderd, terwijl de heerweg naar Tongeren langs de voet van de heuvel, waar zich het *coemeterium* bevond, heenleidde.

Even vaag als het historische is ook het topografische beeld van het Romeinse Maastricht. Met enige fantasie herkennen wij in het huidige stratenplan het door middeleeuwse her- en verbouwingen zwaar aangetaste oorspronkelijke systeem van rechte straten en regelmatige huizenblokken. De bodemvondsten bevestigen dit: afgezien van de begraafplaatsen ontbreken zij, waar ook de resten van dit stratensysteem ontbreken. Dit terrein komt overeen met het gebied, dat door de oudste middeleeuwse ommuring uit de 13de eeuw wordt omsloten, die echter uiteraard ook de inmiddels op het grote *coemeterium* ontstane grafkerk van St. Servatius in haar omvatting opnam. In de loop van de 3de eeuw is een klein kerngedeelte van dit woongebied hecht omsloten door zware vestingmuren, die op bepaalde afstanden door ronde torens werden onderbroken. Dit *castellum* deed dienst als versterkt bruggehoofd en als veiliger wijkplaats voor de bevolking in tijd van nood. De *cardo* was niet anders dan de daar gelegen aanzet van de heerbaan (thans Eksterstraat — *Dextra Via* — en Plankstraat), zijn langgerekte *decumanus* viel ongeveer samen met de huidige Stokstraat (fig. 1).

Van deze versterking zijn diverse resten gevonden. Reeds in 1910 ontdekte men onder en bij de

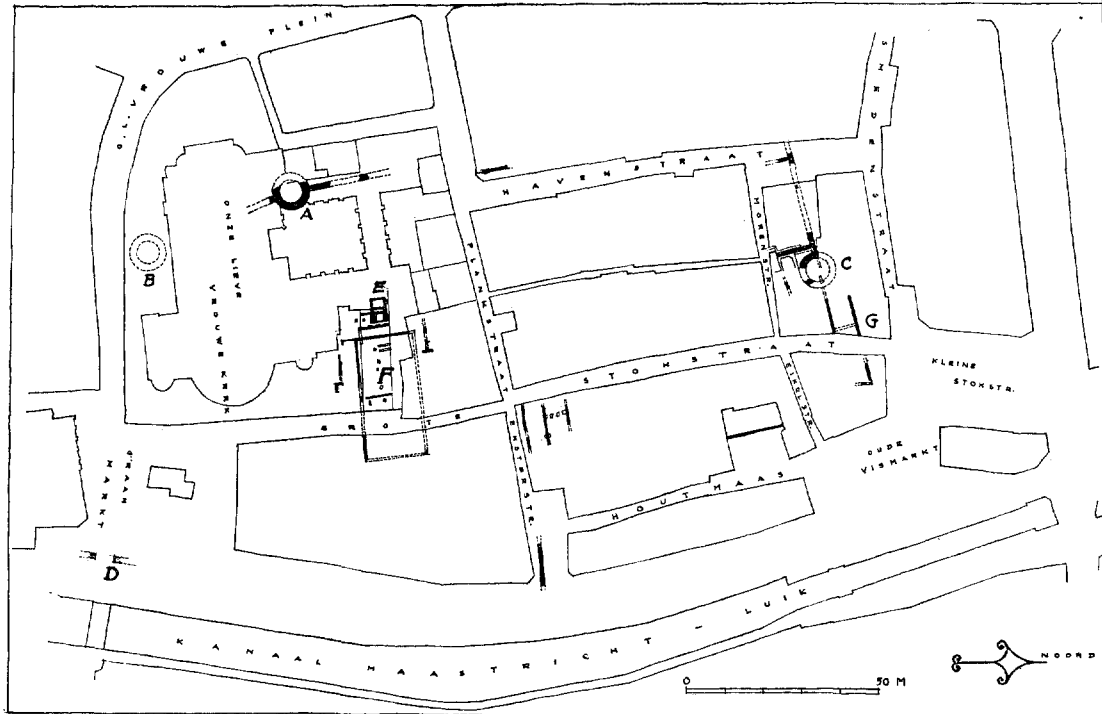

Fig. 1. Maastricht, Romeinse resten op het gebied van het castellum. Naar gegevens van de R.O.B. getekend door drs. J. Sprenger.

westelijke arm van de kloostergang der Onze-Lieve-Vrouwekerk het muurwerk van een ronde toren (fig. 1, A), benevens delen van de erbij aansluitende muur. Wijlen architect W. Sprenger heeft deze opgemeten en gepubliceerd. De toren had inwendig een diameter van 6.14 m terwijl de muren 1.38 m dik waren; de gehele middellijn mat dus nagenoeg 9 meter. Het metselwerk vertoonde diverse versnijdingen. Het naar het noorden aansluitende deel van de vestingmuur heeft een dikte van ruim anderhalve meter; aan de tegenovergestelde kant is de aanzet van de muur iets naar het zuid-oosten gericht. In het verlengde van deze muur vond men in 1921 aan de zuidzijde der kerk de sporen van een tweede toren (B). Een derde werd voor enkele jaren door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ontdekt, nu aan de noordkant, in de nabijheid van de Morenstraat (C). Het muurwerk verliep gedeeltelijk onder de latere bebouwingen, terwijl onder de funderingen resten van nog oudere gebouwen werden aangetroffen, hetgeen er ten overvloede op wees, dat men deze versterkingen had opgetrokken in en door een reeds eerder bestaande nederzetting (afb. 3). Pogingen om sporen te vinden van de oostelijke

poort, aan het naar de Maas gekeerde uiteinde van de Eksterstraat, bleven zonder overtuigend resultaat, temeer waar men ternauwernood gegevens bezit over het verloop van deze oostelijke muur. Toch werden er reeds bijna een eeuw geleden, in 1868, de eerste sporen van gevonden bij het slopen van de Onze-Lieve-Vrouwepoort (D). Men vond er n.l. de resten van een klein poortgebouw, waarschijnlijk een *poterne*, een doorgang, die het de bewoners mogelijk maakte de rivier te bereiken (fig. 2). Veel exacte en betrouwbare gegevens hebben wij er niet over en een nieuw onderzoek op dit punt, dat door twee stenen in het huidige plaveisel met het wat grootprakige opschrift *PORTA REGIA* wordt aangeduid, zou wel gewenst zijn, temeer omdat men hier allicht kostbare gegevens kan opdoen over de juiste ligging en het verloop van de muur langs de Maasoever¹.

¹ Victor de Stuers, die bij de opgraving aanwezig was en tekeningen van de situatie vervaardigde, ontleende de benaming *Porta Regia* aan de in de middeleeuwen voorkomende benaming voor de Onze-Lieve-Vrouwepoort. De aansluitende straat werd ook *Via Regia* genoemd.

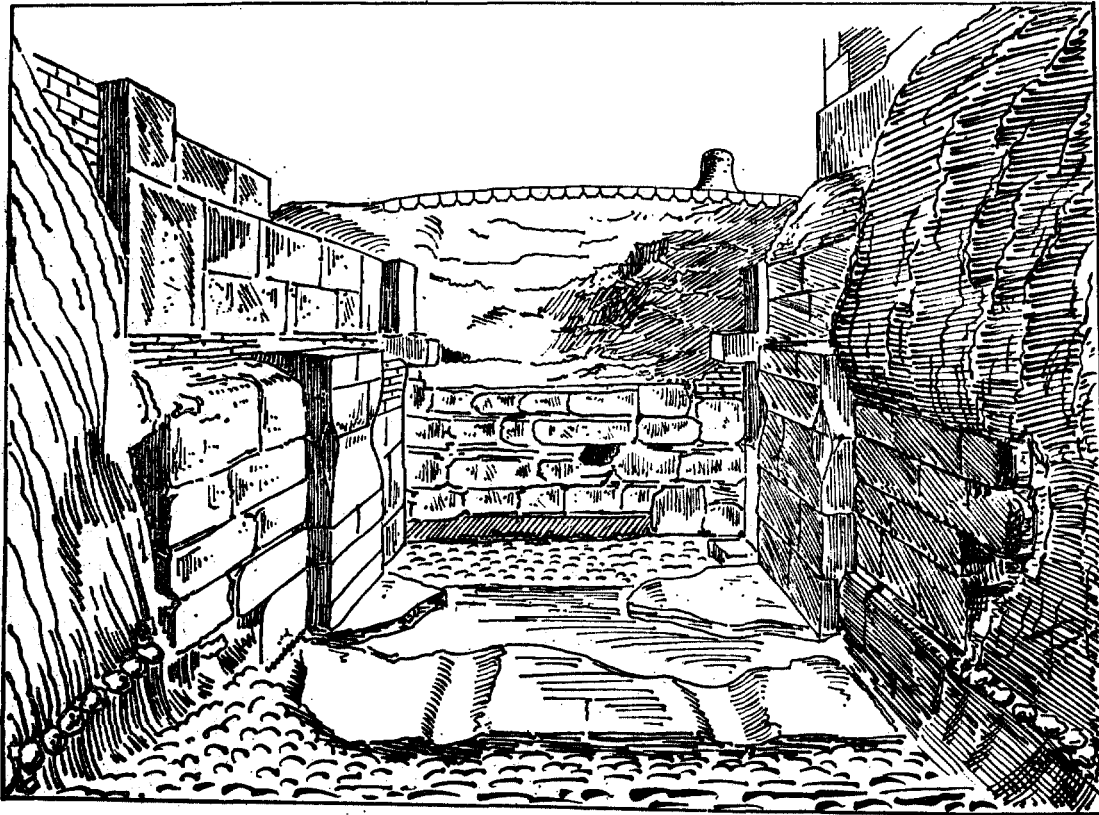

Fig. 2. Tekening van de vermoedelijk Romeinse poterne, die in 1868 werd opgegraven en daarna weer afgedekt. In de bestrating zijn goten uitgekapt (of karresporen uitgesleten). De assen der passerende karren hebben de opstaande zijkaanten van de smalle poortdoorgang beschadigd (Uit: Publ. de la Soc. hist. et arch. dans le Limbourg, 1881).

Reeds veel eerder, in 1840, waren in het Stokstraatcomplex de resten gevonden van een Romeins gebouw met de stookinrichting (*praefurnium*) van een *hypocaustum*, waarschijnlijk ten behoeve van een badinrichting. Ook op diverse andere punten, achter en bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk, werden soortgelijke vondsten gedaan, terwijl heel de bodem vol bleek te zitten met allerlei verspreide resten van muurwerk, dat in de helling achter de apsis slechts ongeveer één meter onder het straatniveau lag (elders tot circa 4 m.!).

Vlak daarbij kwam in 1902 bij de bouw van een school andermaal een zeer belangrijke rest aan het licht, namelijk overblijfselen van een gebouw met een compleet bewaarde overwelfde kelder van circa 3.5 bij 2.5 meter (E). Het gewelf bestaat uit een dubbele laag platte dakpannen (*tegulae*), waarboven *opus cae-*

mentium, beton, gestort is. Een gedeelte van de roodachtige bepleistering van dit gewelf is nog intact. In de wanden bevinden zich enkele nissen. Nabij deze kelder ontdekte men de resten van een vrij groot gebouw, dat aan de buitenkant van een der wanden met muurlisenen was versterkt. Gedeeltelijk daarover heen is in de latere tijd, in de Laat-Romeinse of in de Merovingische periode, een zeer groot rechthoekig bouwwerk gesticht, opgetrokken uit velerlei materiaal en versierd met lagen visgraatverband en horizontaal gelaagde tegels (F). Het schijnt binnenwerks 30.90 m. lang te zijn en 15.30 breed. Vóór de korte zijde in het westen trof men op gelijke afstanden een reeks vierkante stenen funderingen aan, terwijl soortgelijke stenen inwendig de ruimte in drie gelijke banen verdelen. Dr. Goossens heeft de veronderstelling geuit, dat dit een Christelijke kerk geweest zou zijn, een Merovingische

basilica met open narthex en drie beuken op houten zuilen². Hij neemt aan dat de grondslagen van de apsis, die er bij zou kunnen aansluiten, onder de huizen aan de oostkant der Stokstraat zullen liggen; wellicht zal onderzoek ter plaatse dit nog kunnen aantonen, waardoor dan de ware aard van dit gebouw — en zijn juiste datering — zouden komen vast te staan. Een van de funderingsstenen van de inwendige pijlers bevindt zich in het Museum, hij draagt het graf-schrift van zekere Caius Priscinius Probus, zoon van Priscus. De zwaarte van de last, die deze steen te torsen heeft gehad, heeft hem kruiselings in vier delen doen barsten.

De meer recente onderzoekingen tijdens de sanering van het Stokstraatkwartier, van welke onderzoekingen men terecht grote verwachtingen had, hebben afgezien van genoemde toren bij de Morenstraat, nog geen uitzonderlijke resultaten opgeleverd. Enerzijds kwam dit door de zeer intense moderne bebouwing van het noordelijk gedeelte, anderzijds wordt het onderzoek op vrij grote diepte (2 tot 4 meter) door de wateroverlast van het nabijgelegen kanaal zeer bemoeilijkt. Er kwamen diverse muren tevoorschijn, maar van onderlinge samenhang is nog niet veel gebleken. Hypocausten, die in het zuidelijke deel van het castellum in groten getale werden aangetroffen, ontbreken hier tot nu toe. Wel constateerde men, dat een vrij groot gebouw dwars voor de noordelijke toegang naar de Stokstraat heeft gelegen (G). Dit is niet verwonderlijk, aangezien het waarschijnlijk is, dat slechts de *cardo* met een poort aanving en eindigde, en niet de *decumanus*, terwijl voor de aanleg der castellum-muren een deel der eerder bestaande bebouwing moest wijken.

Het ligt voor de hand, dat ook het oostelijke bruggehoofd enige versterking behoefde en dat daar dus eveneens sporen van gebouwen en bewoning moeten worden gezocht. De naam van dit stadsdeel aan gene zijde der Maas bevestigt dit: Wijk (uitgesproken Wiek) herinnert immers aan het Latijnse *vicus*, dat wijk, dorp of buurt betekent. Inderdaad legde men er sporen van bewoning bloot en wel voornamelijk in de Rechtstraat, die evenwijdig aan de rivier verloopt, rechts en links van de plek, waar de Romeinse weg de oever bereikte. Van versterkingen is tot op heden geen spoor gevonden.

Men kan zich afvragen of de merkwaardige

² Vgl. A. Verbeek, „Spuren der frühen Bischofskirchen in Tongeren und Maastricht“, *Bonner Jahrbücher* 158 (1958), blz. 346-371.

straatnaam Staat — Grote Staat en Kleine Staat — wellicht teruggaat op het Latijnse *statio*, dat allerlei betekenissen kan hebben: plaats waar de militaire wacht zich ophoudt, vergader-, wandel- of rechtsplaats. Nu wil het geval, dat juist langs de Grote Staat de oudste sporen van Romeinse bewoning gevonden zijn — zeker al uit de periode van Claudius — terwijl daar ter plaatse ook vuurstenen artefacten uit de late steentijd voorkomen, hetgeen op continuïteit van de bewoning zou kunnen wijzen. Ook te Wijk heeft men het oudere, 1ste eeuwse aardewerk aangetroffen in de Brugstraat en ten noorden daarvan. Dit wijst er o.i. op, dat de oorspronkelijke voorde aanmerkelijk veel noordelijker heeft gelegen, dan de Romeinse en ook dan de middeleeuwse brug. Men vindt de oude route terug in de Brusselsestraat, noordzijde Vrijthof, Grote Staat en Jodenstraat. Recht tegenover deze laatste bevindt zich op de oostelijke oever de Wijker Heidenstraat, in dit verband een veelzeggende benaming. Het feit, dat de vaste brug meer naar het zuiden werd gebouwd, verklaart dan tevens het gebogen tracé van de Bredestraat, die naar het noorden afbuigt om de oude route weer te ontmoeten en dan verder in de richting Tongeren te volgen. Het Romeinse wegdek werd inderdaad gevonden bij de bouw van het ziekenhuis St. Annadal; westelijk daarvan kunnen wij haar, onder de benaming Romeinse Baan, tot over de huidige landsgrens volgen. Kort voor het bereiken van de laatstgenoemde buigt zij iets naar het zuiden af en verloopt verder vrijwel parallel aan de moderne weg naar Tongeren. Op de oostelijke oever vindt men inderdaad in de Rechtstraat voornamelijk jonger aardewerk (2de-4de eeuw), gelijk dat ook in het tegenoverliggende castellum het geval is. Hetzelfde verschijnsel doet zich voor ten aanzien van de muntvondsten: de oudere munten overheersen in het noordelijke deel der nederzetting, in het zuidelijke zijn die van het late keizerrijk op overstelpende wijze in de meerderheid.

Wat de mobiele vondsten aangaat, hiervan kan men zeggen, dat zij naar verhouding betrekkelijk schamel zijn. Er is weliswaar een vrij grote overvloed aan ceramiek en scherven gevonden, maar werkelijk opvallende stukken zijn er nauwelijks bij; hetzelfde geldt in nog sterkere mate voor de munten en de overige voorwerpen. Zij kunnen de vergelijking met de vondsten te Tongeren, te Nijmegen en zelfs te Heerlen niet doorstaan; de werkelijk opvallende Romeinse stukken in het Maastrichtse Museum komen uit de provincie. Een nadrukkelijke uitzondering dient echter gemaakt te worden voor een tak der kunst, die door

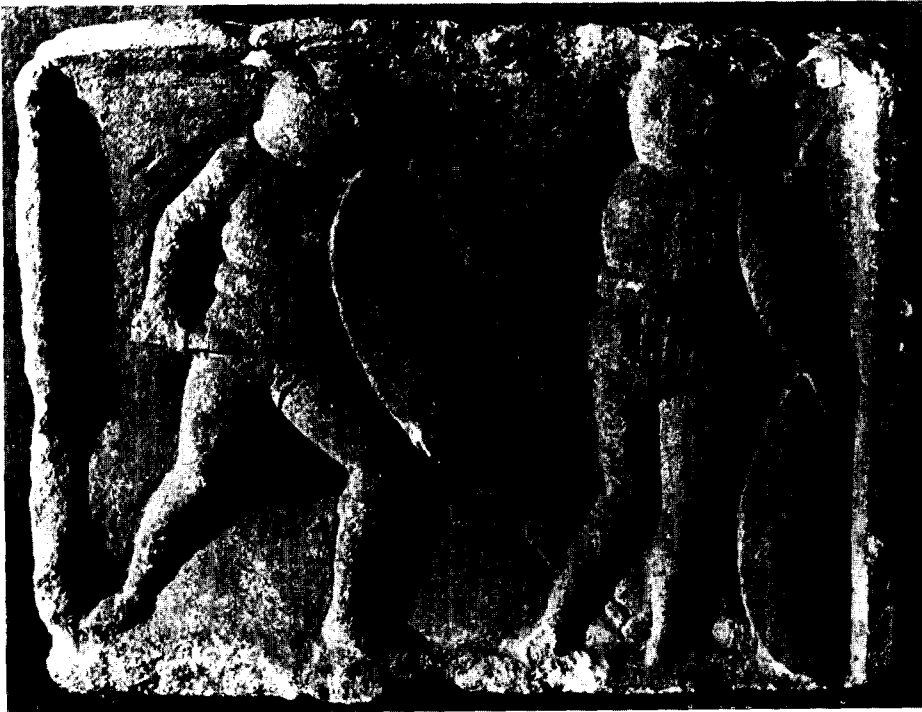

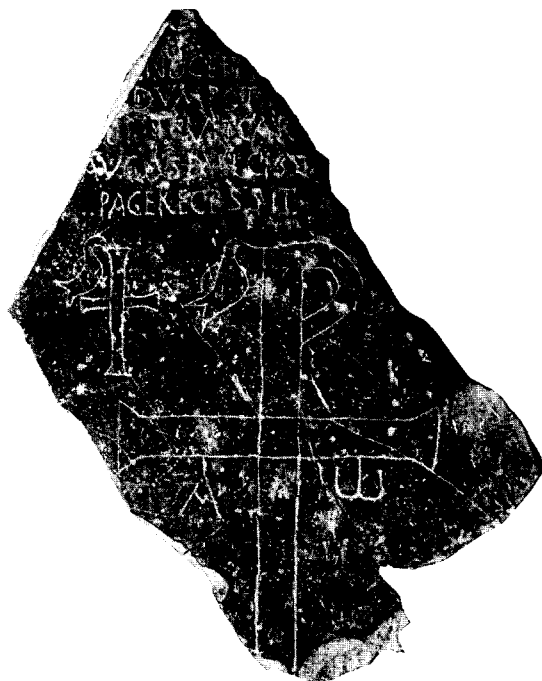
Abb. 1. Gladiatorensteen; Maastricht,
Bonniefantemuseum.
(Foto F. Lahaye)

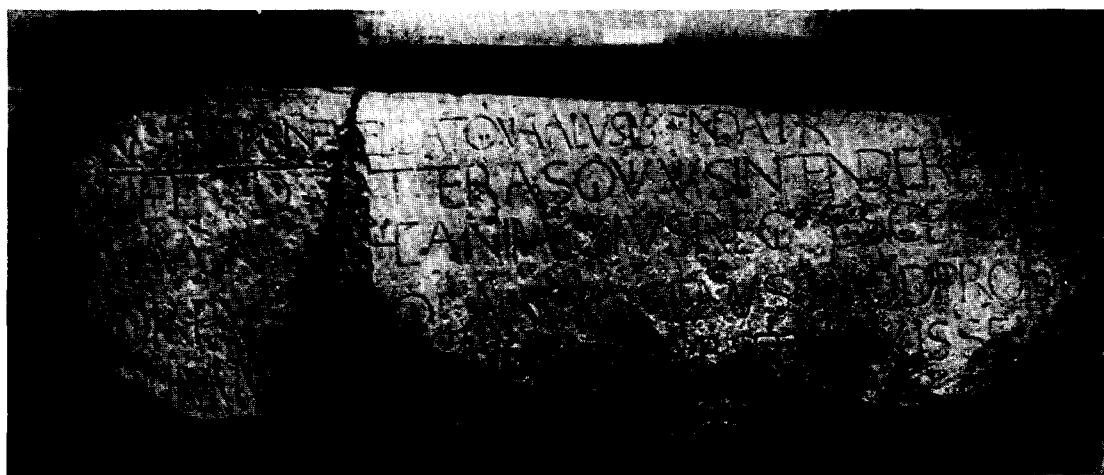
Abb. 2. Viergodensteen, Apollo
Bonniefantemuseum.
(Foto F. Lahaye)

Afb. 3. Toren C van het castellum tijdens de ontgraving in mei 1959, uit het westen; op de voorgrond een gedeelte van de stads. muur. (Foto R. O. B.)

Afb. 4. Fragment van een christelijke grafsteen, Merovingisch-Frankisch; Bonnefontenmuseum, (Foto F. Lahaye)

Afb. 5. Sarcofaagdeksel met inscriptie, Karolingisch, Bonnefontenmuseum.

(Foto F. Lahaye)

alle verdere eeuwen heen in het Maasdal een milde voedingsbodem vinden zal, namelijk de sculptuur. Op dit terrein zijn in de Maastrichtse bodem enkele spectaculaire stukken aan het licht gekomen, die onze aandacht ten volle waard zijn.

Vooreerst de *Gladiatorenstein* (afb. 1). Dit wel bij uitstek Romeinse stuk — zoals vrijwel al de andere sculpturen uit vrij harde kalksteen gekapt — kwam omstreeks het begin van deze eeuw te voorschijn bij het graven van een kelder in de Plankstraat, dus binnen het castellum. De beeldhouwer, die dit reliëf vervaardigde, geeft er blijk van, dat hij de menselijke figuur in haar vormen en in haar expressiviteit zeer wel wist weer te geven. Wij zijn getuige van het einde van een tweegevecht: de zwaardvechter rechts heeft zijn wapen laten vallen en hij strekt zijn linkerhand, met de handpalm omhoog, naar de toeschouwers uit, in de hoop, dat zij hun zakdoeken zullen zwaaien of hun duimen omhoog zullen steken en roepen: „Mitte” (Laat hem gaan!). Zijn tegenstander schijnt evenwel te verwachten, dat het publiek *pollice verso*, met de duimen omlaag, „*l u g u l a*” (Maak hem af!) zal schreeuwen en hij staat gereed om de dodelijke steek toe te brengen. De bewapening der twee gladiatoren is niet, zoals in de meeste gevallen, ongelijk, namelijk de gepantserde en van een kort zwaard voorziene *mirmillo* en de met een drietand en met een net gewapende *retarius*; immers hun beider helmen herinneren aan die van de *mirmillo* en zij zijn gewapend met een kort zwaard en een vrij groot schild. Hun enige kledij is het *subligaculum*, een soort sportbroekje, met een zware, waarschijnlijk lederen gordel, die het middel beschermt. Een soortgelijke band bevindt zich onder de linker knie, ter beveiliging tegen het stoten van de schildrand. De rechterarm is geheel omwonden met een *manica*, mouw van leren riemen.

Een tweede belangrijk stuk is de *Viergodenstein* (afb. 2), die in 1903 onder de vloer van de Onze-Lieve-Vrouwekerk werd aangetroffen. Het is een onderdeel van een zgn. Jupiter- of Gigantenzuil, die men op driesprongen en kruispunten plaatste. Hij is circa een halve meter hoog en vertoont op de vier zijanten resp. de figuren van de zittende Hercules, Apollo met de citer en de hem toegeheiligde raaf, een vrouwelijke godheid, vermoedelijk Fortuna, met de *cornucopia* en ten slotte een niet duidelijk te benamen figuur, wellicht Pluto of Coelus. De Apollo is het beste bewaard en ook deze figuur getuigt van de bedrevenheid van de beeldhouwer in het weergeven van de menselijke gestalte. Wel-

licht heeft hem het bekende beeld van de Zonnegod voor ogen gestaan, dat wij kennen als de Apollo van Belvedere, al is de houding van de op de citer rustende linkerarm geheel anders dan bij dit illustere voorbeeld. Het Museum bezit nog enkele fragmenten van een veel grotere Viergodenstein, echter zo sterk verweerd en beschadigd, dat wij er in dit verband geen aandacht aan zullen schenken, evenmin als aan enkele marmeren importstukken — een jongenskopje en de portretkop van Septimius Severus — en aan diverse andere fragmentarisch bewaarde sculpturen, kapitelen, basementen en delen van zuilschachten en -trommels. Een uitzondering zouden wij willen maken voor de levensgrote zgn. *Mars torso van Wijk*, in 1857 gevonden onder de fundamenten van de toen gesloopte kerk aldaar. Het is de torso van een naakte mannenfiguur met een over schouder en rug gedrapeerde mantel. Mars is het naar alle waarschijnlijkheid niet; men heeft wel gedacht aan Hercules. Wij willen één merkwaardigheid niet onvermeld laten. Toen wij circa tien jaren geleden het Museum verhuisden van de Lenculenstraat naar de Bonnefantien, lag deze torso, in afwachting van zijn definitieve herplaatsing, korte tijd op de binnenplaats. In die tussentijd viel een mals buitje en tot onze niet geringe verbazing verscheen, door de bevochtiging van het oppervlak, zeer duidelijk de kleur van de oorspronkelijke polychromie, die echter weer even ras verdween als de zon de regen deed verdampen.

Het is duidelijk dat in de *urbs Trajectensis* de Romeinse cultuur geleidelijk is overgegaan in de Merovingisch-Frankische. In de talrijke Merovingisch-Frankische graven van de pandhof van St. Servaas bleken de bijgaven nog overwegend van Romeinsen huize te zijn. In Romeinse bouwresten vindt men hier en daar nog sporen van Frankische bewoning. In de muren van de St. Servaas treft men grafstenen met inscripties aan, die zich van verbasterd latijn bedienen, maar zeer zeker in Merovingische tijd op het daar nog steeds aanwezige coemeterium waren geplaatst. Een verdere van deze christelijke getuigenissen, die voor ons land tot de alleroudste in hun soort behoren, kwam te voorschijn bij de opgravingen in de genoemde Pandhof; ook hij was reeds als bouwsteen gebruikt in de fundering van een zaalkerkje, dat daar vroeger had gestaan (afb. 4). Hij was gekapt in hardsteen — een materiaal, dat men overigens in deze vroege periode zelden toepast — en hij bleek afkomstig te zijn van een kindergraf. De tekst, voor zover nog aanwezig, bleek bijna woordelijk overeen te

stemmen met die van een ander grafschrift uit dezelfde periode, door wijlen Van Nispen ontdekt in het muurwerk boven het gewelf van de Keizerzaal en thans nog slechts in afgietsel compleet bewaard. Belangwekkend was vooral de grote voorstelling van de crux monogrammatica, Christusmonogram in de vorm van een kruis, vergezeld van een duif. Op hetzelfde fragment bevond zich een kleiner soortgelijk monogram — nu zonder duif — en de aanzet van een derde.

Een verre uitloper van de Romeinse cultuur werd ongeveer terzelfder plaatse ontdekt (afb. 5). Het was een grote zandstenen plaat, blijkbaar een sarcofaagdeksel, in twee stukken gebroken (tezamen circa 198 × 76 cm), van een lange inscriptie voorzien, die bij haar vondst op het eerste gezicht om haar prachtige kapitalen voor Romeins werd gehouden, maar waarvan wij na de overbrenging naar het Museum weldra een veel latere datum van ontstaan vermoedden. Er waren immers talloze ligaturen in de tekst, de hoofdletter C werd soms hoekig weergegeven en de met een kruis openende tekst bleek uit inwendig rijmende zgn. Leonijnse verzen te bestaan. Door vergelijking met soortgelijke inscripties kwamen wij tot de overtuiging, dat wij hier te doen hadden met een product der Karolingische Renaissance en wij waagden ons aan een eerste lectie van de tekst voor zover nog aanwezig (in dit tijdschrift, jaargang 1955, kol. 77 e.v.); Prof. Vollgraff gaf kort daarna een ietwat afwijkende lezing (*Mnemosyne*, 1955, blz. 145 e.v.) en ten-

slotte kwam Rudolf Egger met een derde (*Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Österreichischen Akademie der Wissenschaften*, 1955, Nr. 25). Wij willen deze laatste, minder bereikbaar dan de beide andere, tot slot van dit summier overzicht aanhalen, als de aan het einde wegstervende zwanenzang van Romeins Maastricht:

Iste lapis ne (e)vellat(ur), quia alius (s)ubtendatur.
O lec(t)o(r) li)tteras, qui vis intendere scr(ip)ta(s),
Sis mem(or) huic animae, quius requ(i)escere ter(rae)
Corpus in hoc antro scimus, quod pro dolo(r) orno);
(Li)utin (n)amq(ue s)uo nunc abstraxisse V(...o)
.....t. on.....is i....

VOORNAAMSTE BRONNEN:

Jos Habets, „Découvertes d'antiquités dans le Duché de Limbourg”, *Publications de la Soc. hist. et archéol. dans le Limbourg*, 18 (1881) blz. 3 e.v.

J. W. H. Goossens, in: *De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Prov. Limburg, De Monumenten in de Gemeente Maastricht*, 's-Gravenhage, 1926-1953, blz. 27 e.v.

A. W. Bijvanck, *Nederland in den Romeinschen Tijd*, 3de druk, Leiden 1945, blz. 316 e.v.

J. Sprenger, „Beknopt overzicht der voor- en vroeg-historische oudheden en hun vindplaatsen in de Gemeente Maastricht”, *Oudbeidd. Mededelingen Rijksmus. v. Oudheden*, Leiden, 1948, blz. 15 e.v.

J. E. Bogaers, „Militaire en burgerlijke nederzettingen in Romeins Nederland”, in: *Honderd Eeuwen Nederland*, 's-Gravenhage, 1959, blz. 143 e.v.

H. Hardenberg, „De Romeinse Tijd”, in: *Limburg's Verleden*, I, Maastricht, (1961), blz. 117 e.v.

SUMMARY

ROMAN MAASTRICHT

BY PROF. DR. J. J. M. TIMMERS

Roman Maastricht is known to us only from excavated finds. It was mentioned as urbs Trajectensis for the first time by Gregory of Tours (6th century). It developed at the crossing of the river Meuse and the main road from Cologne to the Channel coast by way of Tongres. In the 2nd century it was a fairly extensive settlement. In the 3rd century a walled castellum was erected within its boundaries of which only three circular towers and a gate of lesser importance have been traced, in addition to the remains of private dwelling-houses and other buildings. An earlier Roman settlement had presumably been situated somewhat north of the permanent Roman bridge, which dated from a later period. This explains the fact that across the bridge the main road

bends in north-westerly direction to join the original road east of the present Vrijthof.

Finds consisting of pottery and coins are considerable in number, but of no more than ordinary importance. Of great significance are the remains of Roman sculpture, among which a relief representing two gladiators and a stone that bears the effigies of four gods are particularly worth mentioning. The Roman culture gradually merged into the Merovingian-Frankish culture, which has left a number of early Christian epitaphs. The lid of a sarcophagus, a product of the Carolingian renaissance, which bears an inscription in Leonine verse, clearly betrays influences of the Roman culture.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN LIMBURG

DOOR

J. G. N. RENAUD

Vaak moet er een dwingende aanleiding zijn om de aandacht eens op een speciaal onderwerp te richten. Ongetwijfeld behoort een excursie van de Oudheidkundige Bond tot de oorzaken, die er toe kunnen leiden zich op een dergelijk onderwerp te bezinnen en zich in gemoede af te vragen, of de tijden rijp zijn om een beschouwing aan de middeleeuwse kastelen van de provincie Limburg te wijden.

Men kan dan gemakkelijk tot de erkenning gebracht worden, dat het inderdaad nut heeft om een tussentijdse rekening van de stand van zaken op te maken en toch ongemeen veel moeite hebben om zijn aarzelingen te overwinnen. Want hij, die de archeologie van het middeleeuwse kasteel tot zijn arbeidsveld gekozen heeft, bedenkt met een zekere schroom, om niet te zeggen: met een verdrietelijk gevoel van onbevredigd-zijn, dat onze „comptes rendus” in feite altijd het karakter van een tussentijdse afrekening dragen. In trouwe, kunnen we eigenlijk ooit zeggen, dat we met een moeilijk onderwerp afgedaan hebben? Ik geef niettemin toe, dat het soms zelfs heel aantrekkelijk kan zijn de stand van zaken te bepalen.

Het begint zo langzamerhand namelijk een algemeen aanvaard inzicht te worden, dat de geschiedenis van een kasteel niet alleen bestaat uit de genealogie van de voormalige bewoners of het relaas van hun „faits et gestes”. We vragen ons heden ten dage bovendien af, hoe het gebouw door de opeenvolgende generaties onder de invloed van de steeds veranderende krijgskundige principes gewijzigd werd. Zo nu en dan wekken enthousiaste krantenartikelen de illusie, dat we al aardig op weg zijn de laatste problemen te ontraadselen. De ingewijde echter weet maar al te goed, hoe tastend en aarzelend we verder komen in dit nieuwe gebied.

Nu is het niet de bedoeling van dit artikel een volledige opsomming te geven van alles, wat er in de loop der jaren al gedaan is om onze kennis van het kasteel in het Maasgebied te verrijken; binnen het kader van dit overzicht kunnen slechts enkele belangrijke zaken aangestipt worden. Daaronder behoort dan m.i. de studie, die

wijlen jhr. dr. E. van Nispen tot Sevenaer aan Valkenburg wijdde en in 1929 in het *Bulletin van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond* publiceerde. Een studie, die stimulerend op de Stichting „Kasteel van Valkenburg” werkte en tot ontgraving van belangrijke overblijfselen voerde. De funderingen van een ronde en een veelhoekige toren kwamen voor den dag; bouwdeelen, die getuigenissen bleken te zijn uit de tijd vóór het ontstaan van de grootse ridderzaal.

Een volgende schakel in de keten van oorzaak en gevolg: de chartermeester van het Alg. Rijksarchief, de heer J. M. van de Venne, schreef in opdracht van de Stichting een boek over de geschiedenis van het kasteel Valkenburg, waarin een ruim gebruik gemaakt werd van gegevens uit de oude rekeningen ter reconstructie van de bouwgeschiedenis. Het zal de insider duidelijk zijn, dat er nog vele vragen onbeantwoord bleven. Intussen heeft een en ander zeer verhelderend gewerkt en prikkelt het tot nieuw onderzoek.

Wellicht heeft Van Nispen tot Sevenaer tevens het zijne gedaan om pater A. Munsters aan te moedigen het onderzoek van de ruïne van Stein ter hand te nemen. Sedert 1920 waren de Paters Missionarissen eigenaars van bouwval en woongebouwen van de voorburch; omstreeks 1930 begon pater A. Munsters met behulp van zijn studenten de overblijfselen van de heuvelburch te onderzoeken. Tal van bijzonderheden kwamen aan het licht, die een duidelijker inzicht gaven in de ontwikkeling van het complex. Intussen bestudeerde dr. W. Thöne de geschiedenis van het geslacht en publiceerde in de *Publications* van 1936 het resultaat van zijn historische studiën betreffende de heren.

Het prachtige complex Hoensbroek werd in 1927 gekocht door de vereniging „Ave Rex Christi”. In 1928 werd aangevangen met een restauratie van het verwaarloosde slot onder leiding van de architect G. de Hoog Hz. De opzichter G. Wisse had een open oog en grote belangstelling voor de geschiedenis van het gebouw. Vooral in de dertiger jaren deed hij tal van verrassende ontdekkingen van grote waarde voor de bouwgeschiedenis; in tekening en foto

werden ze zorgvuldig geregistreerd. Het valt te betreuren, dat het Wisse niet gegeven was de resultaten van zijn onderzoek in een monografie verwerkt en algemeen toegankelijk te zien.

Het zal bekend zijn, dat vooral het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog vernietigend is geweest — in de strikte zin van het woord — voor kerken en kastelen in het Limburgse land. Zoals de kerken het voorwerp zijn geworden voor uitvoerige onderzoeken, zo zijn voor en na ook enige kasteelruïnes door de archeoloog onder handen genomen.

De zomer en een gedeelte van de herfst 1951 gingen heen met een uitvoerige bestudering van overblijfselen boven en onder de grond, waardoor de geschiedenis van deze merkwaardige burcht veel begrijpelijker is geworden. De consolidaties, aangevangen in 1958, hebben nieuwe gegevens opgeleverd.

In datzelfde jaar 1958 werd de ruïne van Geysteren bedreigd met totale afbraak. Wilden we nog iets van de bouwgeschiedenis van dit merkwaardige huis achterhalen, dan moest onverwijd tot opgraving worden overgegaan. De resultaten bleken even onverwacht als verheugend. De kern van de aanleg bestond aanvankelijk uit een ronde toren, omringd door een schildmuur met een weergang op steunberen.

Tenzelfdertijd werd een aanvang gemaakt met het onderzoek van de ruïne Montfort. Mede in verband met zijn bekende boekje in de Heemschutserie had Van Nispen tot Sevenaer een opmeting van de bouwvallen laten maken. Sedert A. H. Simonis zijn studie *De Windhoek van Gelre* publiceerde (1932), scheen trouwens de belangstelling voor de vergeten plek wat opgeleefd. Ongetwijfeld bood de ruïne de onderzoeker een dankbaar arbeidsveld; daar de afmetingen indertijd bij demping van de gracht te ver blootgelegd waren, moest er iets gebeuren om de muren voor omvallen te behoeden. Het uitgraven ging gepaard met het anaarden van de voetingen der muren; helaas moest dit noodzakelijke werk uit geldgebrek voortijdig onderbroken worden.

Het prachtige kasteel van Horn heeft de oorlog zonder ernstige schade overleefd. Wat granaten van vriend en vijand gespaard hadden, viel ten offer aan de loodgieter. In juli 1948 brandde de woonvleugel geheel uit. Het duurde tot 1954, eer plannen voor een onderzoek naar de bouwgeschiedenis werden gemaakt. Na enig graafwerk kwam in april — mei 1955 de grote onderneming op gang, gedurende welke een sleuf dwars over het binnenplein werd gegraven. Een

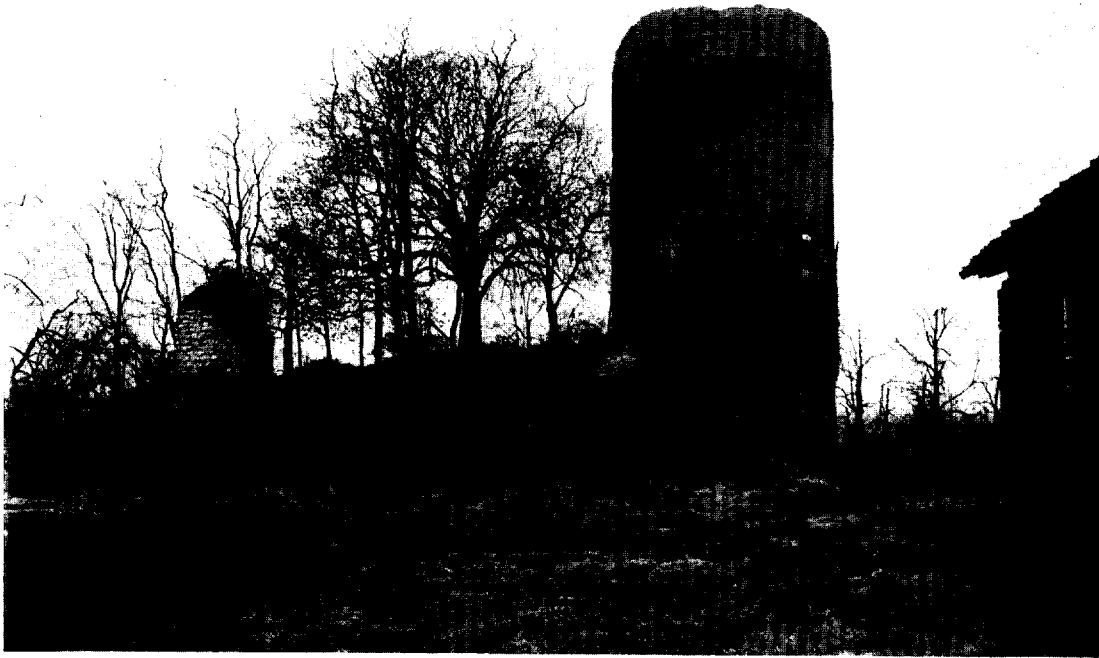
sleuf, die vele meters diep werd en het verrassende inzicht bracht, dat de hooggelegen hof niet ontstaan was door afplating van een natuurlijke hoogte, maar door het opvoeren van een elders gegraven grond.

Nog tijdens de oorlogsjaren wilde de Gemeente Kerkrade de vraag opgelost zien, welke ontwikkeling het huis Ehrenstein had doorgemaakt. Men koesterde de wens eventueel verdwenen delen na de oorlog te herbouwen en zó aan de benodigde ruimte voor de uitbreiding van het in het gebouw gevestigde museum te komen. Aanvankelijk scheen de opgraving geen uitzonderlijke zaken op te leveren; een binnenplein, omgeven door drie woonvleugels kan men niet bepaald tot bijzondere gevallen rekenen. Echter, na verloop van tijd kwam op enige afstand van de buitenmuur een tweede muur te voorschijn. Ongetwijfeld hadden we hier de ringmuur voor ons, die in de oorkonden vermeld werd. Tussen huis en ringmuur een gracht: zie hier een verschijnsel, waarvoor men tevergeefs vergelijkingsmateriaal zoekt.

Om de opsomming tenminste de schijn van volledigheid te geven tenslotte nog enkele kleinere onderzoeken en waarnemingen. Bij een voorlopige sondering op de ruïne van Schaesberg bleek, dat de kern van de aanleg bestond uit een rechthoekig gebouw, later opgenomen in de achtervleugel. Het complex stelt overigens vragen, die niet zonder diepgaand onderzoek beantwoord kunnen worden.

Tijdens de voorbereidende studies voor hun boek *Er ligt een eiland in de Maas* (1955) stelden de schrijvers W. Sangers en A. H. Simonis in 1952 enig onderzoek in naar het kasteel der heren van den Bergh uit het begin van de 16de eeuw en de middeleeuwse sterkte der heren van Pietersheim. In 1953 completeerde en voleindde ondergetekende de steekproef, die al met al een bevredigende eindconclusie mogelijk maakte. Het huis der heren van Pietersheim kon niet anders dan een woontoren geweest zijn, omgeven door een vrij zwakke schildmuur. Het kasteel der heren van Bergh bleek tamelijk sterk af te wijken van de voorstelling, die een oude, vertrouwde lithografie er van gaf.

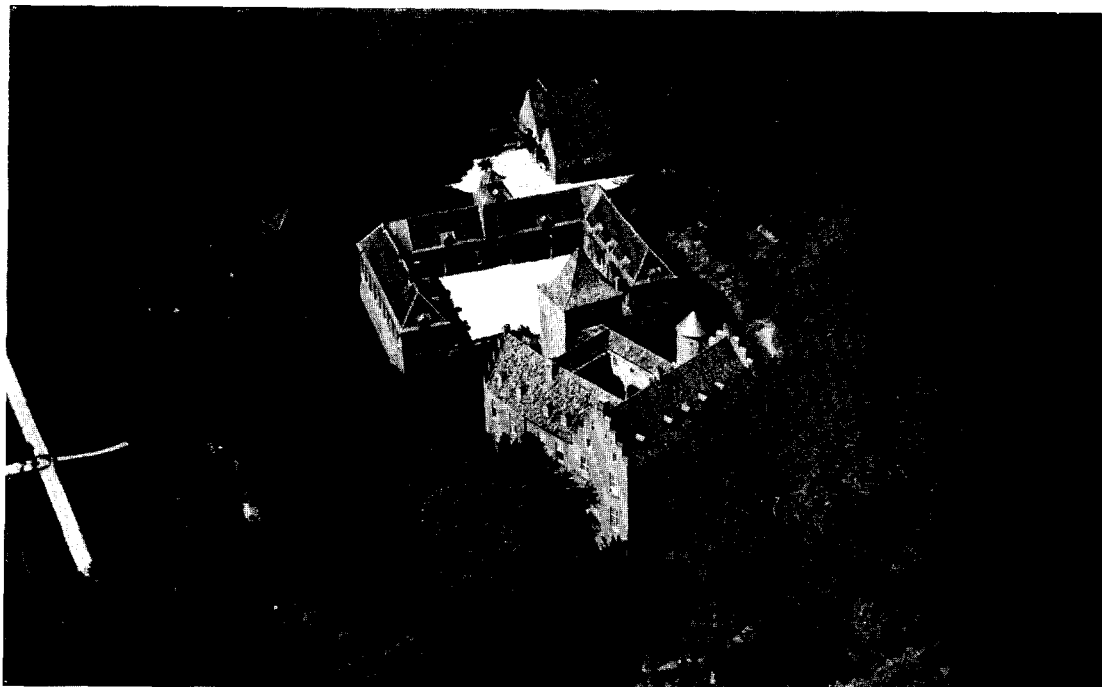
Het kasteel van Well heeft sedert het vorig jaar de bijzondere aandacht van enkele belangstellenden. Gebleken is, dat de veronderstelling van Mialaret, neergelegd in zijn *Beschrijving van de Monumenten in Noord-Limburg*, niet te handhaven valt. De achtervleugel heeft beslist geen kleine uitbreiding aan de grachtzijde ondergaan.

Afb. 1. Ruïne van het slot Millen; toren aan de rand van de oudere motte. (Foto J. G. N. Renaud)

Afb. 2. Swalmen, Oudborg aan de Swalm; ruïne van de donjon. (Foto J. G. N. Renaud)

Afb. 3. Luchtfoto van het kasteel van Geysteren.

Afb. 4. Kasteel van Geysteren; overzicht van de opgravingen.

(Foto R. O. B.)

Sporen in het muurwerk wijzen op verdwenen hangtorens op de hoeken van de achtergevel. Overigens blijft er aan Well nog veel mysterieus.

Tijdens de afgelopen jaren werd enig muurwerk bij de prachtige torenruïne van Millen blootgelegd, zodat de noodzaak ontstond, hier de nodige metingen te verrichten. Vanzelfsprekend ging dit gepaard met graafwerk om aanvullende gegevens te verkrijgen. De toren bleek in een rondgaande muur te zijn opgenomen, die men had opgetrokken uit secundair verwerkt materiaal (mergel en baksteen). De toren zelf schijnt pas uit het einde van de 14de eeuw te dateren: mogelijk toe te schrijven aan een herbouw door Jan van Meurs. Concentrisch met deze overblijfselen werd een deel van een tweede ringmuur teruggevonden, bestaande uit twee vierkante torens en een tussenliggende muur met weergang op steunberen. De onderzoeken geven nog een lacuneus beeld van de aanleg en zullen te zijner tijd voortgezet dienen te worden. Op Oost tenslotte (zuidelijk van Maastricht) stelde men tijdens een ingrijpende restauratie vast, dat de kern van het bouwwerk, uit een woontoren bestaat.

Het nagaan van de bouwkundige ontwikkeling der kastelen in de streken om de Maas wordt beslist niet vergemakkelijkt door een keur van oude afbeeldingen of door rijkelijk archiefmateriaal. Dit laatste ligt wel zeer verspreid over Brussel, Maastricht, Düsseldorf of Arnhem, om nu maar de voornaamste depots te noemen. Vaak zou men evenwel in buitenlandse huisarchieven moeten doordringen om de gewenste gegevens te vergaren. In vele gevallen komt men niet verder dan een genealogie van de bezitters van een bepaald kasteel. Er zijn echter enkele gevallen, waarin rekeningen bewaard zijn. Onderhoudsrekeningen, die ons onmiddellijk in aanraking brengen met het onderhavige gebouw; bouwrekeningen, die uitsluitel geven over de tijd van ontstaan van een bepaald onderdeel van een complex.

We moeten helaas constateren, dat ook het tamelijk gemakkelijk bereikbare deel van het archiefmateriaal nog onvoldoende bestudeerd is. De publikatie van een stuk betreffende Montfort door dr. J. S. van Veen (*Maasgouw*, 1918) moet als uitzondering dankbaar in herinnering gebracht worden. Niet als enige uitzondering, want monografieën als over Valkenburg en Heer (J. M. van de Venne) of over Stevensweert (Sangers en Simonis) brengen veel bronnenmateriaal en verdienen alle waardering.

Vergeten we ook niet de recente publikaties

van C. A. Huygen en anderen in de reeks uitgaven van de Restauratiestichting Limburg, die de niet geringe verdienste bezitten te steunen op de jongste litteratuur en dus de stand van het onderzoek registreren.

Vanzelfsprekend zou er heel wat te noemen zijn, dat direct of zijdelings voor de studie van het Limburgse kasteel van belang is. Ik denk bijvoorbeeld aan de studie van J. Linssen over de heren van Meerheim of Swalmen en andere publikaties. Om allen recht te doen wedervaren, zou ik het hierbij niet mogen laten. Maar, zoals bij de aanvang reeds gezegd, het is onmogelijk om binnen het kader van dit bestek volledig te zijn.

Wanneer we nu de kastelenschat van Limburg aan ons voorbij laten gaan, komt de vraag op of er sprake kan zijn van bijzondere kenmerken. Een vraag, die in zijn algemeenheid ontkennend beantwoord moet worden. Toch zijn er enige bijzondere verschijnselen, die men niet mag veronachtzamen. Ik denk daarbij aan de hoogteburcht Valkenburg, de Lichtenberg op de St. Pieter, die nooit natte grachten gehad kan hebben en de eigenaardige situatie bij Mheer.

Overigens komt men spoedig tot de geruststellende conclusie, dat de meeste bekende kasteelvormen, van de eenvoudige woontoren tot aan het meest samengestelde complex, in Limburg vertegenwoordigd zijn. Maar al is dan ook het bestaan van verschillende ontwikkelingsvormen gemakkelijk te demonstreren, zodra men ze binnen het kader van een chronologisch bepaalde ontwikkeling tracht te brengen, stuit men op grote moeilijkheden. Dateringen zijn er namelijk slechts heel weinige bekend.

Hoensbroek zou omstreeks 1370 gebouwd zijn. Echter, hoe zag het versterkte huis van Herman Hoen er uit? Valkenburg moet omstreeks 1100 ontstaan zijn. Is de veelhoekige toren, waarvan althans de fundering teruggevonden werd, het hoofdbestanddeel van dit kasteel in zijn eerste vormgeving? De geregelde stamreeks van de heren van Horn vangt aan met Willem, levende gedurende de eerste helft van de dertiende eeuw. Mogen we de bouwtijd van het kasteel ook in die dagen zoeken? Bij uitzondering weten we van Montfort, dat Hendrik van Gelre de burcht omstreeks 1260 heeft laten bouwen. Wat evenwel te zeggen van Geysteren, Well of Blijenbeek?

Laten we van dit onbevredigende thema afstappen en overgaan tot de behandeling van enkele veel voorkomende typen. Ter inleiding diene het volgende. Ik zal trachten in de komen-

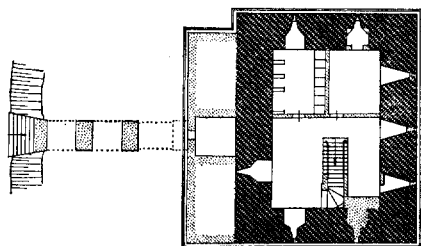

Fig. 1. Heer, plattegrond kelder; schaal 1 : 500.
(Opmeting Monumentenzorg)

de bladzijden — zo mogelijk onder gebruikmaking van de resultaten van merendeels nog niet gepubliceerde onderzoekingen — wat dieper op de ontwikkeling van Limburgse kastelen in te gaan. Het heeft evenwel beslist nooit in de bedoeling gelegen een schets van architectonische ontwikkeling van elk te behandelen kasteel te geven. In de meeste gevallen zou dit een hinderlijk onvolledig beeld opleveren! Daarom werden de beschikbare gegevens gegroepeerd om bepaalde, scherp te omlijnen verschijningsvormen. Het gevolg is, dat een bepaalde sterkte in verschillende ontwikkelingsfasen uit zijn bestaan ook in onderscheidene groepen ter sprake moest komen. Deze enigermate verwarrende omstandigheid doet zich bijvoorbeeld voor ten aanzien van Geysteren en Kessel. Deze burchten vindt men derhalve wel herhaaldelijk genoemd, maar steeds in een ander verband.

De woontoren mag wel de eenvoudigste vorm van versterkt huis genoemd worden; hij heeft ook in Limburg een grote verspreiding gehad. Hier evenmin als elders behoort men de woontoren met een bepaald tijdperk te verbinden; er zijn vroege en heel late woontorens. Of echter het in 1070 genoemde castrum te Heer, eigendom van het St. Servaaskapittel te Maastricht, iets met de nog bestaande toren van doen heeft, waag ik te betwijfelen. En dat niet zozeer, omdat het mij onwaarschijnlijk zou voorkomen, dat voor de techniek van het bouwen in steen in de 11de eeuw een dergelijke opgave nog te zwaar zou zijn. De grote kerken leggen getuigenis af van een technisch en architectonisch kunnen, waarvoor een woontoren heus geen grote problemen opgeworpen zal hebben. In West-Europa werden trouwens op het eind van de 11de eeuw reeds enorme torens opgetrokken. Maar in het geval van Heer vraagt men zich af, of het kapittel van St. Servaas inderdaad omstreeks 1070 tot de voor

die tijd hoogst ongebruikelijke maatregel overgegaan is een in zijn soort niet onaanzienlijke woontoren van 15×11.75 m, met muren van circa 2.30 m te laten bouwen ter verdediging van zijn belangen (fig. 1). Eerder zou men kunnen aannemen, dat de gebouwen van een agrarisch bedrijf met een wal en gracht waren beschermd. Het ontbreken van dateerbare details laat slechts ruimte voor het vermoeden, dat de toren, waarvan alleen de kelderverdieping overbleef, in de 13de eeuw gebouwd is. Misschien mogen we voor een enkel geval een bouwtijd in de 11de eeuw aannemen, namelijk voor de overblijfselen van de kolossale donjon, verborgen in de heuvel van Kessel. Bij het onderzoek van de ruïne van de ronde versterking, die nu de burchtheuvel aan de Maas bekroont, kwamen de overblijfselen te voorschijn van een toren met zijden van ongeveer 14 meter lengte bij een muurdikte van omstreeks 2 meter. De vulmuur droeg aan buitenzijde een bekleding van maaskezel, ijzeroersteen en Romeins baksteenmateriaal. Aan de binnenzijde had men de huid van tuf verwijderd, alvorens een heuvel over de nog 3 meter hoge resten van de toren op te werpen. In feite hebben we geen enkele aanwijzing voor een juiste datering van de burchttoren van de graven van Kessel en een datering omstreeks 1100 is dan ook maar een vrij willekeurige benadering. Vast staat niettemin, dat omstreeks 1150 de heuvel andermaal opgehoogd en vergroot was; op een onbekend tijdstip in de jaren tussen 1150 en 1200 heeft men de ringmuur opgetrokken (fig. 2).

Wij zijn geneigd, het fundament van de veelhoekige toren op de rots van Valkenburg omstreeks 1100 te dateren. Of bestond het in 1122 verwoeste Castrum van Gozewijn van Valkenburg uit enige woonhuizen zonder een uitgesproken militair karakter, omgeven door een stenen schildmuur met een donjon-achtig poortgebouw? Een vraag, die momenteel nog niet beantwoord kan worden. Zeker is, dat de militaire betekenis van vele versterkingen tot in de 13de eeuw slechts bepaald werd door het weerstandvermogen van de ringmuur, die als een schild de kleine conglomeraat beschermd. De krijgswaerbouw met zijn kenmerkende details ontwikkelde zich langzaam; schoorvoetend zal men overigens het voorbeeld van elders gevolgd hebben!

Om op de woontorens terug te komen: Het is in vele gevallen niet zonder bodemonderzoek uit te maken of een zware donjon als alleenstaande sterkte gebouwd is, dan wel als hoofdtoren —

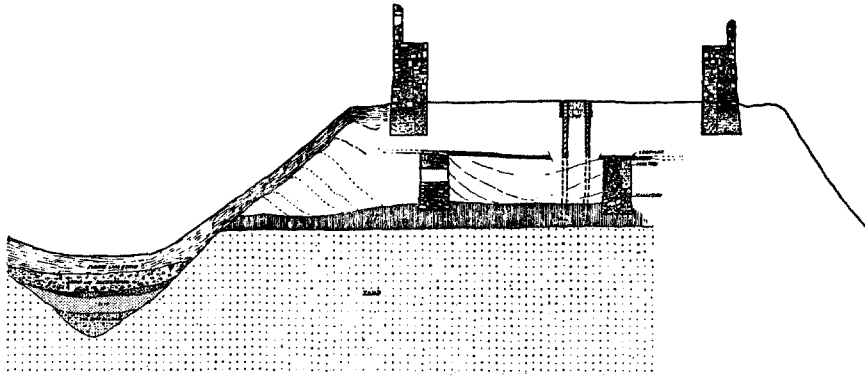

Fig. 2. Kessel, doorsnede noord-zuid; schaal 1 : 500.

(Tekening R.O.B.)

„meesten toren” zeggen de Vlamingen zo karakteristiek — van de aanvang af in een complex was opgenomen. Wanneer men voor het boeiende muurbrok staat, dat overbleef van de burcht der heren van Meerheim in de buurtschap Merum (gem. Herten), dan valt zonder moeite de enig overgebleven wand van een toren in het restant te herkennen. Een alleenstaande, al dan niet beschermd door een schildmuur; zouden we hem nog tot de 12de eeuw mogen rekenen? Ook in dit geval biedt alleen een opgraving de mogelijkheid althans tot een gedeeltelijke beantwoording van de vragen te geraken.

Het restant staat op de hoek van een terrein, dat aan twee zijden tamelijk steil afvalt naar een oude Maasbedding. De toren moet ongetwijfeld tot de groten van de oude generatie gerekend worden. Hij is opgetrokken in vulmuurwerk met een bekleding van kiezel, tuf, kolenzandsteen en ijzeroersteen in regelmatige, zij het in dikte variërende lagen. De muren hebben een zwaarte van ongeveer 3.80 m. De binnenwand meet 6.85, de buitenzijde omstreeks 14.50 m. Pogingen van de Duitsers om het restant te laten springen, mislukten.

De donjon van Rijckholt (gem. Gronsveld) is kennelijk veel ouder dan de aangebouwde vleugels, waarvan we trouwens weten, dat ze in de eerste decennia van de 18de eeuw gebouwd zijn. Heeft hij echter ooit alleen gestaan, omringd door een gracht of beveiligd door een schildmuur en een gracht? De funderingen van muren en een ronde hoektoren, onlangs tijdens een restauratie teruggevonden, geven te denken! Voor het kasteel Oost (gem. Eijsden) schijnt dit wel zeker. Jammer, dat de oude woontoren door ingrijpende verbouwingen van het complex, waarin hij in de

loop der tijden was opgenomen, moeilijk als zodanig te herkennen valt.

Door een onderzoekje in 1953 heeft schrijver een gedeelte van de burcht der heren van Pietersheim in Stevensweert kunnen blootleggen. Deze bestond uit een woontoren met muren van circa 1.50 m dikte. Op een afstand van ruim 4 meter bevond zich een schildmuur van 60 cm dikte. Strikt genomen is deze muur alleen aan de voorzijde aangetroffen; op andere punten was onderzoek niet goed mogelijk. Dit, gevoegd bij de overweging, dat 60 cm zelfs voor een buitenste verdediging van ondergeschikte betekenis toch wel wat weinig is, maant tot grote voorzichtigheid bij de interpretatie. De eerste heer van Stevensweert, Joannes van Petershem, leren we kennen uit een oorkonde van 1300. Wellicht heeft hij de woontoren omstreeks de eeuwwisseling laten bouwen.

Met een vrij grote mate van zekerheid mogen we Borgharen aan de 13de eeuw toeschrijven. De ridders van Haren komen sinds 1231 voor als voogden van Maastricht en zij bewoonden daar een huis, de z.g. „poort van Haren”. In de loop van de 13de eeuw zullen zij de burcht gesticht hebben, die nu als Borgharen bekend staat (fig. 3).

De ronde schildmuur is aan de achterzijde van het huidige slot nog niet geheel verdwenen; in de kelders bespeurt men de overblijfselen van een zware vierkante toren. In 1318 werd de toren door de bisschop van Luik ingenomen en zou volgens het verhaal in de „Brabantsche Yeesten” afgebroken zijn. Klaarblijkelijk heeft men hem dan later weer op de oude fundamenten herbouwd; een tekening van Jan de Beyer (1703-1768) laat hem gemakkelijk herkennen.

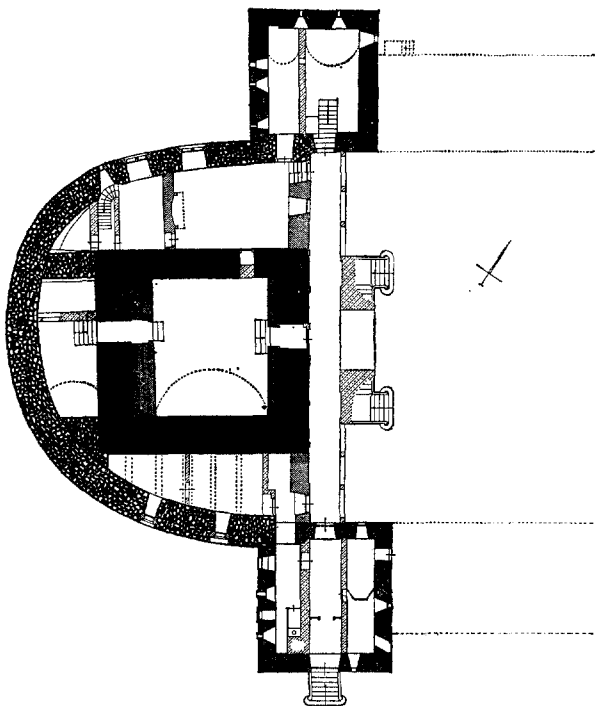

Fig. 3. Borgharen, plattgrond kelders; schaal 1 : 500.
(Opmeting Monumentenzorg)

De ervaring leert, dat het met dat afbreken vaak nog wel mee valt; men haalde de muren om en liet een puinhoop achter, die soms door de omwonenden als steengroeve werd benut. Toen Adam van Haren in 1330 Borgharen van de Hertog van Brabant in leen kreeg, zal hij het kasteel herbouwd hebben.

De archeoloog — van huis uit een zelfpijniger — stelt zich bij dit alles enkele nare vraagjes. Werd de schildmuur bespoeld door een gracht, of had men oorspronkelijk de voet beschermd door een schuin oplopende berm? Hoe hebben we ons de weergang van de schildmuur te denken? Op steunberen, of hoog boven de grond over uitkragingen?

Verrassend duidelijk kwam het type (donjon met schildmuur) te voorschijn tijdens een onderzoek, dat schrijver in 1958 op de kasteelruïne van Geysteren instelde. Op het binnenplein werden funderingen uit grote blokken ijzeroersteen blootgelegd (afb. 4). Zij behoorden tot een ronde toren van 5 m middellijn binnenwerks bij een muurdikte van 1.80 m. Concentrisch verliep op een afstand van 6 m de schildmuur, voorzien van een weergang op steunberen. De omstandigheden

lieten niet toe, bovendien details zoals toegang en waterput vast te stellen.

De datering vraagt ook in dit geval een afzonderlijke studie, die nog niet ter hand genomen is. In 1251 wordt vermeld een vrouwe Machteld van Geysteren. Dan verdwijnt de naam, tot in 1326 een Jan van Geysteren ten tonele verschijnt. De zoon van Machteld, in 1251 weduwe, noemt zich Ludolf, voogd van Stralen. Was Machteld erfdochter uit een 13de eeuws geslacht van heren van Geysteren? Ik laat dit thema gaarne ter bewerking aan de Limburgse historici over. Intussen schijnt mij een datering van de oudste periode van Geysteren in de 13de eeuw niet al te ongemotiveerd.

Dit oudste Geysteren lag op een hoogte, beveiligd tegen de hoge waterstanden van de Maas; men zou zelfs in de verleiding kunnen komen om van een château à motte te spreken, ware het niet, dat men in Limburg veel sprekender voorbeelden van dit type kan aanwijzen. De versterking op een kunstmatige heuvel vertegenwoordigt een kasteelvorm, die in tegenstelling tot de woontoren aan een bepaalde tijd gebonden is. We kennen in Normandië het château à motte uit de tweede helft van de 11de eeuw; in Engeland verrijzen er vele na de Normandische invasie van 1066.

Deze versterkingen, uit krijgskundige overwegingen op hoogten gebouwd, steken nog heel wat meer boven hun omgeving uit dan de kastelen, die men om overwegingen van waterstaatkundige aard op hoogten heeft gezet. Dit laatste nu schijnt mij met het kasteel van Geysteren uitgesproken het geval.

Wanneer in het gebied langs de Maas de heuvelburchten verschijnen, is moeilijk te zeggen. Wie durft Limbricht met stelligheid te dateren of het ontstaan van Wijnandsrade vast te stellen? Van Nispen meende aan de hand van een archiefstuk uit 1342 het „Goyt zu Nuwenberch” te mogen identificeren als de heuvel met sterkte te Wijnandsrade, waarmee ridder Winand van Rode in dit jaar beleend werd. Hij veronderstelt dan in verband met die karakteristieke naam „Nuwenberch”, dat de sterkte op een heuvel lag en niet lang voor 1342 ontstaan was. Echter, reeds in 1318 verklaart een Winant de Rode zijn castrum van de Hertog van Brabant te leen te houden, gelijk zijn vaderen het te doen pleegden! Het ligt mij verre om aan de hand van deze gegevens te willen beweren, dat we het nu wel weten; veel houvast geeft de verklaring van Winant van Rode niet. Echter we kunnen nu met een geruster

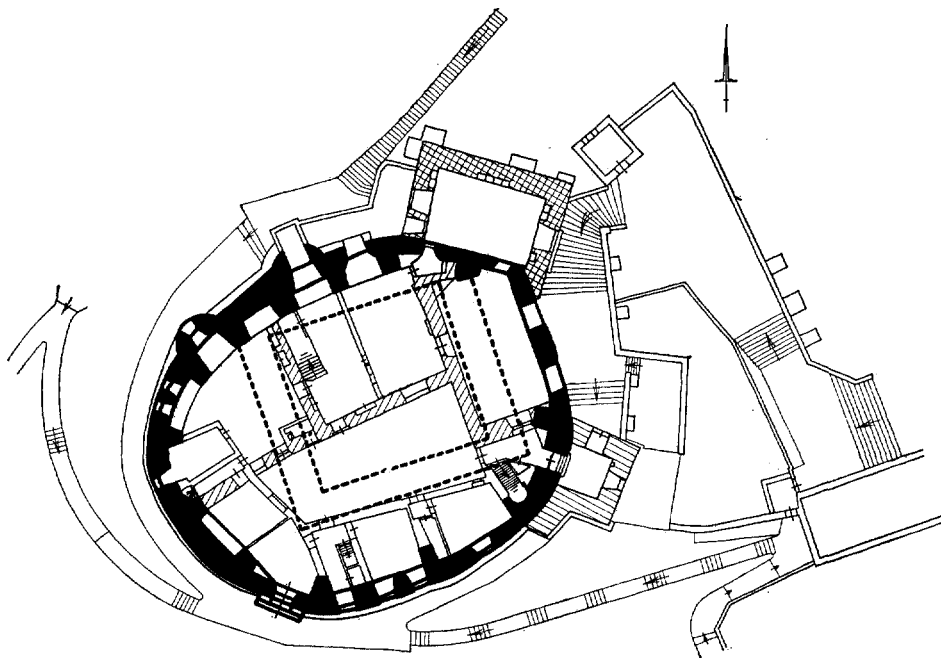

Fig. 4. Kessel, plattegrond; schaal 1 : 500.

(Tekening Monumentenzorg)

geweten het opwerpen van de heuvel naar de 13de eeuw verplaatsen. Waarop we dan bedachtzaam laten volgen, dat men de defensieve grondgedachte, waarop het aanleggen van heuvelburchten berustte, tijdens de eerste helft van de 13de eeuw reeds definitief verworpen heeft.

Een merkwaardige gang van zaken onthulde ons het onderzoek van de kasteelruïne van Kessel, die schrijver in 1951 en 1958 uitvoerig onderzocht. Boven kwamen reeds enige resultaten van het onderzoek ter sprake. Hier hebben we nu het merkwaardige geval, dat een „gelijkvloerse” versterking vervangen wordt door een heuvelburcht. Het geschiedt in etappes. Eerst wordt de bestaande toren tot op 3 meter afgebroken, waarna men een hoogte over de resten opwerpt. Gezien de woonlaag, die wij op circa 3.50 m onder het huidige burchtplein aantreffen, moet de hoogte bewoond zijn geweest. Trouwens, het kleine opgravingsvlak, dat de omstandigheden ons veroorloofden, leverde bovendien een zware verbrande paal van een aanzienlijk houten gebouw op.

Na de tweede ophoging met ongeveer 3.50 meter ontstond de ovale ringmuur, die een ruimte omsluit van omstreeks 20 × 25 meter. De muur rust op een grondbogenconstructie; ter plaatse

van de steunberen van de weergang gaan de stiepen enige meters diep het heuvellichaam in. De steunberen van de weergang waren voor een groot gedeelte door latere verbouwingen verdwenen; weggebouwd of zelfs uitgebroken (afb. 6). Er waren echter nog zo vele aanwijzingen in het opgaande muurwerk, terwijl de funderingen alle werden aangetroffen, dat het gerechtvaardigd was de weergang bij de consolidatie in 1958 weer aan te brengen. Dit had bovendien het constructieve voordeel, dat de zeer verzwakte ringmuur weer steun kreeg (fig. 4). Tijdens de consolidatie kwam de gelegenheid, een eigenaardigheid in het muurwerk van de ringmuur aan de noordzijde, tussen de twee uitspringende torens, te onderzoeken. Een stukje van een rondboog, een doorlopende verticale voeg. Het bleek, dat zich hier een overblijfsel bevond van een oude ingang, waarschijnlijk de oorspronkelijke. Zijn plaatsing aan de zijde van voorhof, die men hier in Kessel gevoeglijk met de benaming nederhof zou kunnen aanduiden, is volkomen logisch en vanzelfsprekend. Het scheppen van woonruimte tegen het oostelijk gedeelte van de ringmuur en de bouw van de uitspringende donjon op het noordoosten zullen de verplaatsing van de ingang veroorzaakt hebben. Zo positief als deze conclusie

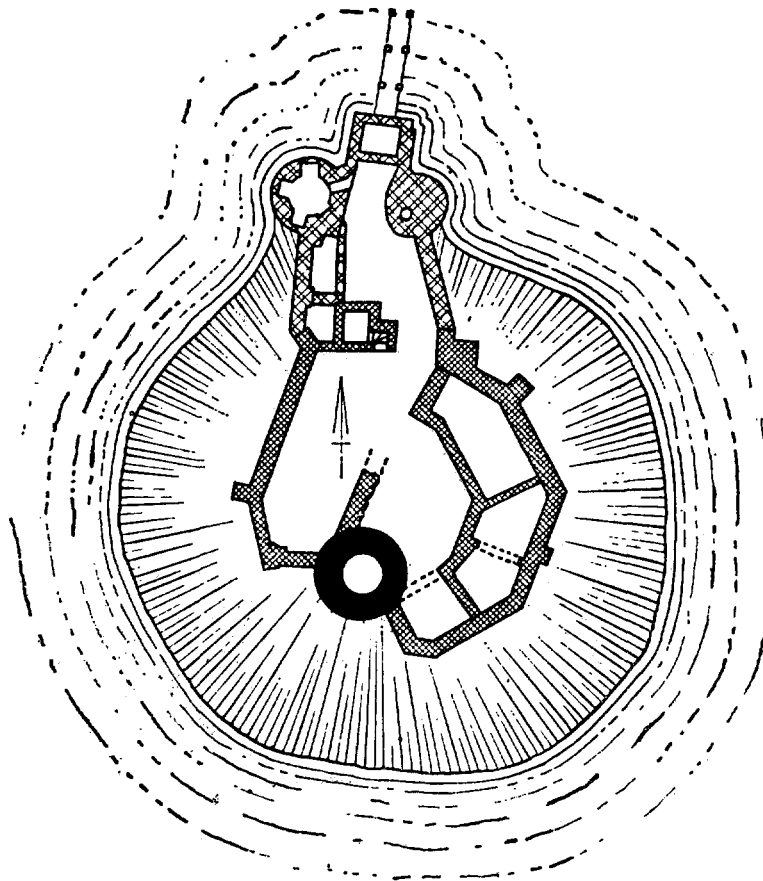

Fig. 5. Stein, plattegrond

(Tekening R.O.B.)

hier neergeschreven is, liggen de zaken strikt genomen niet. Een hernieuwde bestudering van de gegevens en nauwgezette overweging zal nodig zijn om tot een verantwoorde conclusie te komen. Hoe dan ook, voorlopig zien we de ruimte tussen de halfronde uitspringende muurtorens aan de noordzijde maar voor een ingang aan. In ieder geval moest die weer gedicht worden, toen de grote zaal op het noorden gebouwd werd. De toegang kwam nu weer aan de zijde van de nederhof, de uitspringende toren op het zuid-oosten.

Er is overigens met Kessel nog al het een en ander gebeurd. Langzamerhand werd de gehele ringmuur ingesloten door woongebouwen (afb. 5), zodat er slechts een kleine binnenhof overbleef. Om echter tot een verantwoorde bouwgeschiedenis van Kessel te geraken zullen zeker de rekeningen van de Drost van Kessel doorgenomen moeten worden. In 1279 toch deed Graaf

Hendrik van Kessel het kasteel aan Reinoud I van Gelre over, zodat de lotgevallen sindsdien in de rekeningen van de Gelderse graven — voor zover bewaard tenminste — te volgen moeten zijn.

Het machtigste château à motte in Limburg is ongetwijfeld de heuvelburcht van Limbricht, die zich verscheidene meters boven het watervlak van de gracht verheft. De middellijn van het plateau meet ongeveer 36 meter. Hierop verheft zich een rechthoekig gebouw van ongeveer 24×28 meter, bestaande uit vier vleugels om een binnenplaatsje van 10×11.50 m. Het bestaande slot stamt niet uit de middeleeuwen, maar werd in 1630 begonnen. Slechts in de kelder rechts achter ziet men enige vierkante meters oud muurwerk opgebouwd uit grote blokken. In de gehele rechterzijvleugel schijnt trouwens ouder, wellicht 16de eeuws muurwerk, bewaard te zijn.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN LIMBURG

Afb. 5. De burcht Kessel, uit het zuiden, naar een aquarel van J. A. van der Drift (1808—1883), R.K. pastorie Kessel.

Afb. 6. Ruïne van Kessel; overblijfselen van twee bogen van de weergang.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. Oud-Ehrenstein bij Kerkrade.

(Foto J. G. N. Renaud)

Afb. 8. Slot Montfort uit het westen.

(Foto J. G. N. Renaud)

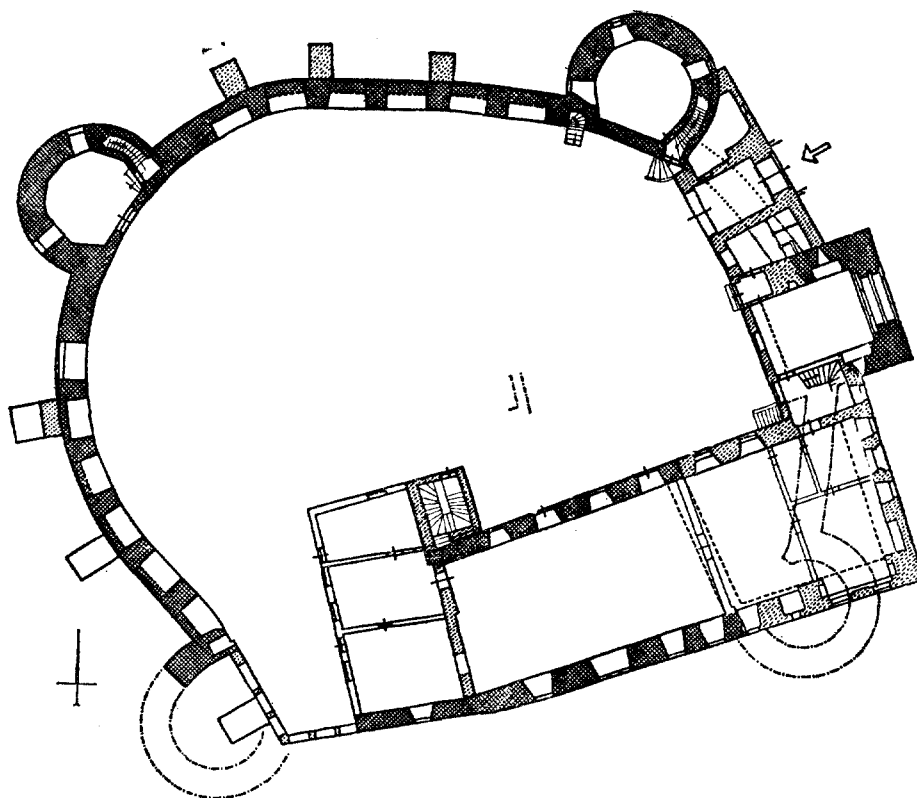

Fig. 6. Horn, plattegrond; schaal 1 : 500.

(Tekening Monumentenzorg)

Schilderachtig zijn de bouwvallen van Stein (afb. 11 en 12). De donjon draagt niet ten onrechte de naam „Witte Toren”, omdat de muur met mergel bekleed is. Hij verheft zich nog tot een hoogte van 16 meter, terwijl de muur een dikte van 3 meter heeft. De oorspronkelijke ingang ligt hoog boven de begane grond, namelijk op ongeveer 6 meter. Eertijds viel de toren derhalve alleen via een houten trap of een ladder te bereiken. De fundamenten van de donjon rusten op een geschapen grond, ongeveer 5 meter diep onder het plein. Hetgeen dus betekent, dat de heuvel ten dele als kunstmatig beschouwd moet worden. Het waterpeil zal vroeger in zomer en winter grote verschillen vertoond hebben; de ligging van het kasteel op de uitmonding van de Ur in de Maas verklaart deze omstandigheid voldoende. Nu verheft het binnenplein om de toren zich ongeveer 8 meter boven de vijver.

De op de toren aansluitende muren zijn slechts ongeveer een meter diep gefundeerd en kunnen — van technisch oogpunt uit — bezwaarlijk tegelijk met de toren opgetrokken zijn. Vermoe-

delijk heeft aanvankelijk een palissadering het plein voor de toren beschermd; toen de opgedragen grond eenmaal tot rust gekomen was, heeft men de zeven zijden van de ringmuur kunnen bouwen, die van aanleg een wel erg onregelmatige achthoek maakten.

Tegenover de donjon bevindt zich het overblijfsel van de kleine, nagenoeg vierkante poorttoren. In het nog bestaande keldergedeelte vertoont zich een schietsleuf, gericht op de voorburch (fig. 5).

Waarschijnlijk in de 15de eeuw ging men over tot een uitbreiding; tegen de helling van de heuvel op bouwde men aan de voorzijde een trapeziumvormige neerhof met een fors ingangsblok: een vooruitgeschoven vierkante toren, geflankeerd door twee ronde bakstenen torens. Eigenaardig doet de hooggelegen brug aan, die te halver hoogte van de uitsparing in de torenwand zijn oplegging en draaipunt vond. Het gat daaronder fungeert als (open)brugkelder. Het zal de lezer wellicht duidelijk zijn, dat mijn opvatting van de bouwgeschiedenis afwijkt van die, welke

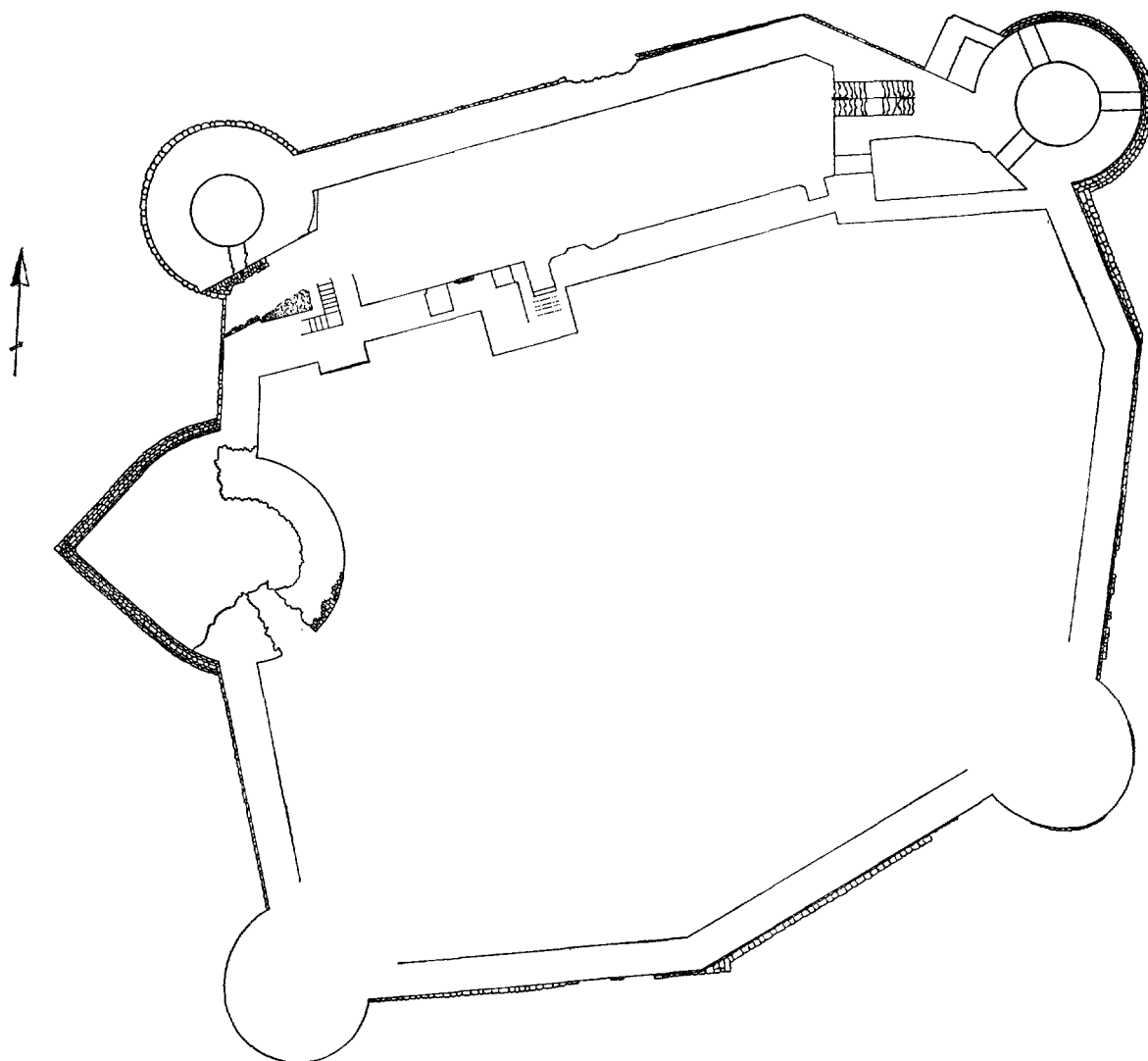

Fig. 7. Montfort, plattegrond; schaal 1 : 400.

(Opmeting R.O.B.)

Van Nispen tot Sevenaer in zijn bekende boekje (blz. 64, fig. 10) voorstaat. Bestudering van de overblijfselen ter plaatse echter scheen mij genoeg gegevens op te leveren om een afwijkend inzicht te kunnen verdedigen.

Wanneer kan de burcht van Stein ontstaan zijn? Uit de onderzoekingen van Pater Munsters valt af te leiden, dat de heren van Stein voortkomen uit het geslacht van Elsloo. Arnold, zoon van Herman van Elsloo was de eerste, die zich „van Stein” noemde (1230). Misschien heeft reeds zijn vader de motte met donjon gebouwd, waarop Arnold de ringmuur met aangebouwde

woonvleugels deed optrekken. Vader Herman wordt in de oorkonden vermeld van 1202 tot 1222, zodat we de beginperiode van de burcht te Stein wellicht tijdens de jaren om 1200 mogen zoeken.

Velen zullen neiging hebben om ook Horn een château à motte te noemen. In dit geval echter hebben we te maken met een kasteel, dat zijn verdediging niet zo zeer op een hoge ligging, dan wel op zijn grachten gebaseerd heeft. Het hooggelegen binnenplein lag vrij voor de hoogste standen van de sterk wisselende Maas; in droge perioden hielden de grachten nog water,

ofschoon de muren dan door het talud van de waterspiegel gescheiden waren. Een opgraving op het binnenplein heeft geleerd, dat dit vele meters opgehoogd is. Overigens treft men in Horn een prachtig voorbeeld van een ronde burcht met uitspringende torens. Daar het plan bestaat, binnenkort een afzonderlijk artikel aan Horn te wijden, ga ik hier niet verder op Horn in (fig. 6).

Sinds Van Nispen in zijn boekje bijzondere aandacht aan Montfort besteedde zijn er enkele aspecten van de geschiedenis bestudeerd en heeft er een beperkt onderzoek plaats gevonden in 1958 (fig. 7).

De vraag of graaf Otto van Gelre (1229-1271) reeds een begin heeft gemaakt met de bouw van het kasteel te Montfort, dan wel of zijn broeder Hendrik, eerste heer van de heerlijkheid Montfort, het kasteel deed optrekken, berokkent de archeoloog geen moeilijke ogenblikken. Bij de grote onzekerheid betreffende het tijdstip van bouw van de meeste kastelen voelt men zich al heel voldaan, wanneer in het geval van Montfort een grote bouw-activiteit omstreeks 1260 als vaststaand mag worden aangenomen. En na de studie van J. H. Linssen over de vorming van de heerlijkheid Montfort voelt men zich gerechtigd tot de veronderstelling, dat Hendrik van Montfort als bouwheer mag gelden. Voor zo ver ik de ruïne momenteel ken, schijnt ze mij uit één bouwplan te zijn ontstaan.

Evenals in het geval van Horn hebben de bouwers het terrein sterk opgehoogd, om in dit waterrijke gebied met grote verschillen in de waterstand droog te kunnen wonen. De muren waren aangeaard en een talud daalde langzaam af tot het diepste punt van de gracht. De profielen in de sleuven, bij het onderzoek van 1958 gegraven, spraken in deze een duidelijke taal. Toen bleek tevens, dat de muren bij de ontmanteling na 1794 te ver waren uitgegraven. Om grond te vinden voor het dempen van de gracht heeft men de muren tot de onderste laag van hun beschermende gronddekking beroofd.

Reeds Simonis en Sanghers hadden in hun boekje *Beknopte Geschiedenis van Montfort* (1950) het vermoeden geuit, dat we ten dele tegen funderingen aankeken. In 1958 is getracht tenminste een begin te maken met de aanaarding van de muurvoet. Op enige afstand tekent zich het resultaat reeds in het profiel van het ruïne-complex af (afb. 8).

Van Nispen veronderstelde indertijd voorzichtig, dat de langgerekte ruimte aan de noordzijde

wel eens een dwingel zou kunnen zijn. Bij nader onderzoek is echter gebleken, dat de ruimte overwelfd is geweest. Een zorgvuldige bestudering van de ingangspartij leert, dat men de burcht moet betreden hebben op het peil van het burchtplateau tussen de muren. Tegen de toren ter linkerzijde ontwaart men de sleuf van de hamei, het valhek, dat bij een dreigende overval onmiddellijk werd neergelaten. Evenals bij Stein diende de gapende ruimte onder de brug aanvankelijk als brugkelder. Later schijnt men de muur doorgeslagen te hebben, om een directe toegang tot de overwelfde ruimte te verkrijgen. Over een kleine trap vlak bij de ingang bereikte men het burchtplein. Ook aan de oostzijde hebben zich kelders bevonden, waarvan een klein deel ontgraven is (fig. 7).

Montfort heeft maar één heer gekend en is na het overlijden van Hendrik (1284) tot de grafelijkheid van Gelre teruggekeerd; reeds in 1277 had Hendrik vastgelegd, dat de heerlijkheid met de burcht op zijn neef zou overgaan. Reinoud en zijn opvolgers hebben drosten op het kasteel gezet. Het werd herhaalde malen belegerd en verkeerde omstreeks 1540 in een toestand van erg verval. Hoe het gebouw onder de oorlogsomstandigheden had geleden, leren we uit het rapport van de Brabantse rekenmeester Van Dieve, die op last van Karel V omstreeks 1550 een onderzoek instelde naar de burcht. Dieve bezoekt Montfort op 28 maart en stelt vast, dat deze geheel uitgebrand is, „zoodatter nyet en es gebleven dan die mueren”.

Dan volgt er een beschrijving van het gebouw, die van groot belang is.

„t Es noch geheel ommuert ende staen in de meuren vier torrens, op elken hoeck einen torre, die geen van viere en hebben cappe, maer die drie hebben steenen welfselen, die gescapen zijn geheel te bederven ende vervallen, indem dezelve nyet en worden gedect”.

Tussen de voorburcht en het huis bevindt zich een brug, die 85 voet lang is en gesteund wordt door 8 jukken. Vanaf het vijfde zijn de jukken zeer hoog en doen de brug stijgen tot aan de poort van het huis. Deze bijzonderheden staan ons duidelijk voor ogen, wanneer we ons herinneren, hoe hoog het burchtplein boven de omgeving ligt. Intussen valt uit deze beschrijving zonder moeite op te maken, dat er in de tweede helft van de 16de eeuw grote veranderingen tot stand zijn gekomen. Maar daarover later. De beschrijving is te aardig en te instructief, om er nog niet een stukje uit over te nemen.

„Omtrent den inneganck van den huuse bij der poor-

ten staet eenen grooten hoogen torre, geheeten den Grauwen torre, dwelck is dat principael gevenckenisse van den voirs, huysen. In den voirs, huysen zijn groot, schoon kelders in den twee zijden op d'een zijde noortoost, dienende die kelders tot backhuys ende tot brouwehuys. Op d'ander zijde worden die kelders gebruyckt tot peertstallen, die al deurleekick zijn ende weren wel van noide dichtgemaict".

Men heeft klaarblijkelijk Montfoort weer opgeknappt. En dat niet alleen, men heeft de burcht aangepast aan de steeds zwaarder eisen, die de oorlogvoering aan de versterkingen ging stellen.

Wellicht omstreeks 1550 werd om het middeleeuwse slot een zware muur gebouwd in de vorm van een vierkant; op de hoeken voorzien van ronde bastions. Onwillekeurig denkt men aan het Vreeburg te Utrecht en vraagt zich af: Keldermans? Wellicht geeft een nader onderzoek in het archief te Brussel antwoord op deze vraag (afb. 9 en 10).

De muur moet zo ongeveer in de middeleeuwse gracht opgetrokken zijn; het werd dus noodzakelijk deze gracht aan de buitenzijde te verbreden en met de vrij gekomen grond de ruimte tussen de burchtmuur en de nieuwe ringmuur aan te vullen, opdat er een loopvlak zou ontstaan, waarop tevens het geschut achter de beschermende borstwering kon worden geplaatst. Dit stadium in de geschiedenis van Montfort is ons bewaard gebleven in een plattegrond en een perspectief, waarschijnlijk getekend door de ingenieur Philippe Taisne omstreeks 1620. De chartermeester van het Rijksarchief te Maastricht de heer J. M. van de Venne, komt de eer toe de tekeningen te hebben ontdekt (afb. 9 en 10). Taisne gebruikte deze voorstudies klaarblijkelijk bij het uitwerken van een grote kaart, die onder meer Montfort met omgeving in vogelvlucht uitbeeldt.

In 1794 werd het kasteel door de Fransen bezet en verwoest. Daarna zal de muur met bastions afgebroken zijn en de gracht aangevuld met de opgetaste grond. Hier heeft men ook het oude, middeleeuwse talud vergraven, zodat de onderste lagen van de muren aan het licht gekomen zijn. Het spreekt vanzelf dat één der conserveringsmaatregelen moet bestaan uit het aanaarden der voetingen. Overigens valt er nog genoeg te doen, om de prachtige ruïne voor het nageslacht te behouden.

De korte opsomming van de plaatsgevonden onderzoekingen in de aanvang van dit artikel vermeldt ook Millen. Hangende het onderzoek zou er eigenlijk niet veel aanleiding zijn, nog even op Millen terug te komen, ware het niet

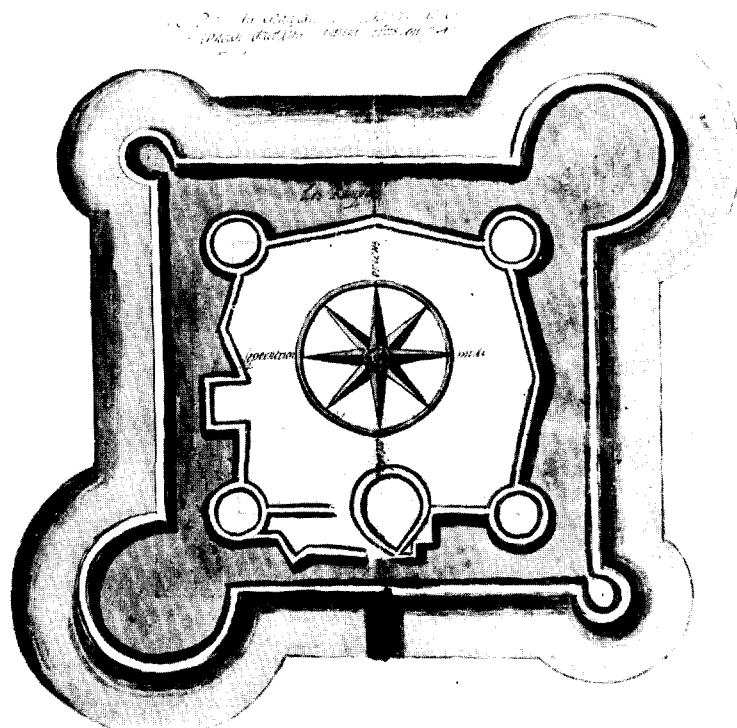
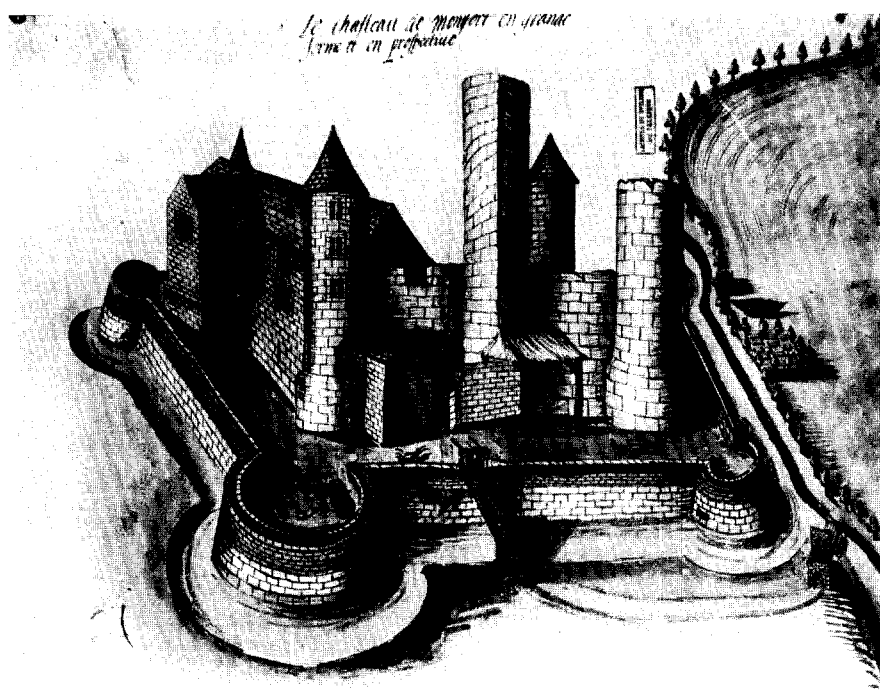
uiterst nuttig nogmaals onder de aandacht te brengen, hoe men de gecompliceerde geschiedenis van deze sterkte zal hebben te zien. In 1365 verzoekt hertog Eduard van Gelder aan Jan van Meurs, de sterkte weer op te bouwen. Inderdaad schijnt heer Jan daarmee een begin te hebben gemaakt. De motte uit een vroeger stadium van Millen heeft de plannen in een bepaalde richting gestuwd. Aan de voet van de heuvel verrees een ronde donjon, die naar de oude trant pas hoog boven de begane grond een toegang had (afb. 1). Binnen de op de toren aansluitende ringmuur moet een weergang op spaarbogen gebouwd zijn; tegen de toren aan ziet men de sporen ervan. Uit deze gegevens valt af te leiden, dat binnen de ringmuur het burchtplein nog opliep naar het midden, waar wellicht een gebouw stond.

Om deze ringmuur ontstond bij gedeelten een tweede, voorzien van uitspringende vierkante torens. Het onderzoek is overigens nog niet ver genoeg gevorderd om een compleet beeld van de aanleg te geven. Terwijl bij de eerste van de zo juist beschreven bouwfasen mergel en baksteen in de funderingen is gebruikt, verwerkte men bij de tweede uitsluitend baksteen. Het traktaat van Venlo (1543) schijnt aan dit alles een eind te hebben gemaakt. Millen had zijn rol als sterkte uitgespeeld.

Ook Geysteren geeft een ontwikkeling te zien, waarbij de oudste periode geen sporen in het latere gebouw achterliet. Op een onbekend moment moet de oude toren met zijn schildmuur geheel verdwenen zijn. Bij de bouw van het nieuwe huis heeft men nauwelijks rekening gehouden met de ronde vorm van het kasteelplacement en aan de noordzijde sneed de nieuwe buitenmuur een segment van de oude schildmuur af. Het moet in hoofdzaak een in L-vorm aangelegd complex geweest zijn met een binnenhof, aan de overblijvende zijden afgesloten door een muur (fig. 8). De ingangstoren op de noordwesthoek behoorde nog niet tot dit begin van een nieuw leven, noch de ronde traptoren op de noordwesthoek van de grote zaal. Wellicht bevond zich de toegang niet aan de westzijde maar aan de zuidzijde. Er bestaat namelijk een vermoeden, dat de voorburcht oorspronkelijk tussen kasteel en kerk gelegen was. Een onderzoek moet hier evenwel nog klaarheid brengen.

De bouw van de zware toren aan de westzijde — al van de aanvang af als poorttoren bedoeld? — luidde de ontwikkeling in van de veelhoekige uitbreidingen aan noord- en zuidzijde van de kern. In 1666 pas ontstond de zuilenhof. Twee

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN LIMBURG

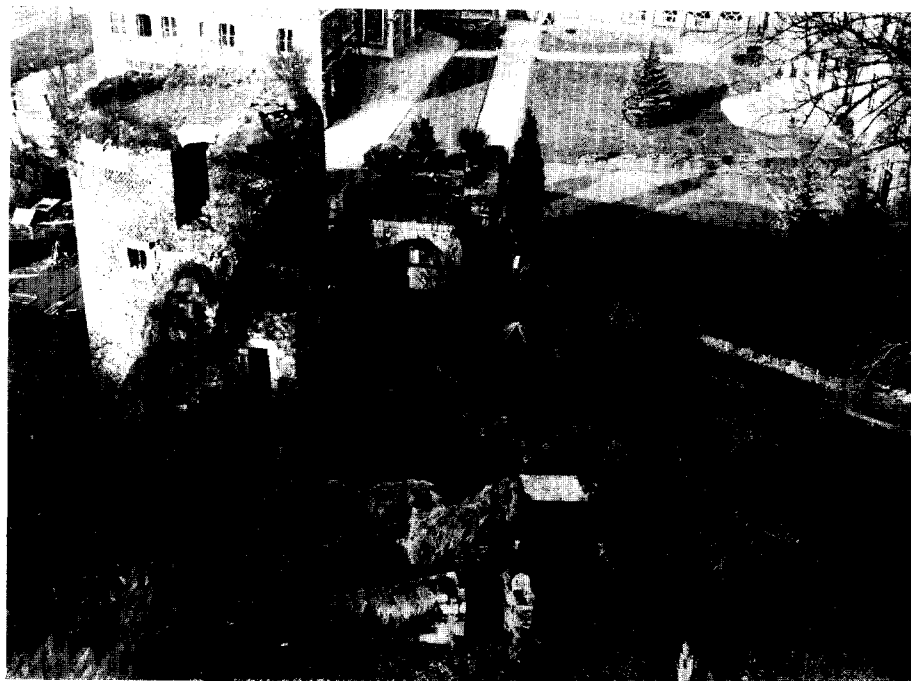

Afb. 9 en 10. Opstand en plattegrond van Montfort naar Philippe Taisne, 1626.
Brussel, Rijksarchief.

MIDDELEEUWSE KASTELEN IN LIMBURG

Afb. 11. Slot Stein; op de achtergrond de Witte Toren. (Foto Monumentenzorg)

Afb. 12. Slot Stein; gezicht op de ruïnes vanaf de donjon. (Foto J. G. N. Renaud)

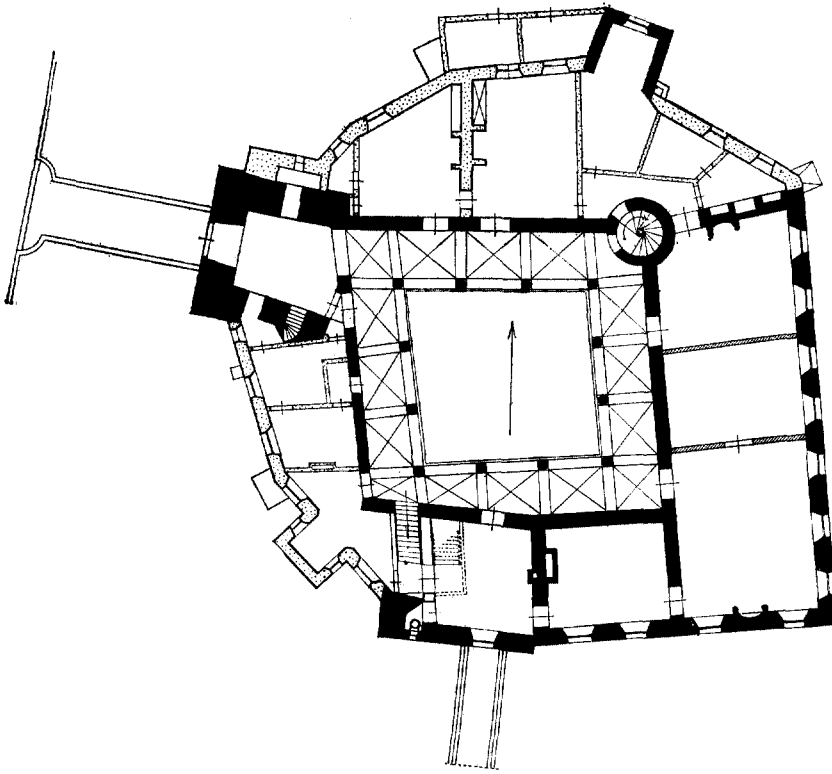

Fig. 8. Geysteren, plattegrond; schaal 1 : 500.

(Opmeting Monumentenzorg)

verwoestingen, kort na elkaar — 1918 en 1944 — hebben een eind gemaakt aan het bestaan van een interessant bouwwerk.

Een vrij onbekende ruïne bij Swalmen bewaart ons een allermerkwaardigste vorm van donjon. Een achthoek noemt men de grondfiguur wel eens. Maar zo is het nu ook niet precies; twee tegenoverstaande zijden zijn verlengd, zodat een rechthoekige ruimte ontstaat, aan beide zijden begrensd door een apsis met $\frac{3}{8}$ sluiting. Uitzonderlijk zijn ook de raamnissen, aan de binnenzijde gedekt met spitsbogen (afb. 2).

De heren van Swalmen, die men met deze ruïne in verband zou kunnen brengen, komen eerst in de 2de helft van de 13de eeuw uit de anonimiteit te voorschijn. Sigerus de Swalmen treffen we aan in een oorkonde van 1272. Volgens zijn zegel heet hij eigenlijk Seger van Broekhuizen, zodat de afkomst der latere van Swalmens duidelijk is.

Het huis wordt in 1381 vermeld, wanneer Robijn van Swalmen het verkoopt aan zijn neef Diderick van Oost, bezitter van Hillenrade. Ro-

bijn had het huis geërfd van zijn broeder Werner Vosken van Swalmen, die sinds 1337 in de oorkonden optreedt. De bouwkundige details en het formaat van de gebruikte baksteen in het metselwerk wijzen eerder op de 14de, dan op de 13de eeuw en wij kunnen daarom voornamelijk aannemen, dat Seger van Broekhuizen „militis de Swalmen” omstreeks 1270 althans de als bouwval bestaande burcht gebouwd zou hebben.

Uit de tweede helft van de 14de eeuw dateert het oudste zichtbare deel van Hoensbroek, de zware ronde toren. Tijdens de restauratie zijn verscheidene sporen gevonden van het middeleeuwse gebouw, die echter nog niet voldoende bestudeerd zijn om een oordeel over de voorgeschiedenis van het huidige complex mogelijk te maken. Gelukkig heeft de opzichter bij de restauratie, wijlen de heer G. Wisse, zijn waarnemingen verwerkt in een handschrift. In ieder geval is duidelijk, dat het statige Hoensbroek gegroeid is uit een recht bescheiden aanvang.

Dat geldt ook voor Schaesberg, welks ruïne de onderzoeker uitnodigt tot gedetailleerde studies.

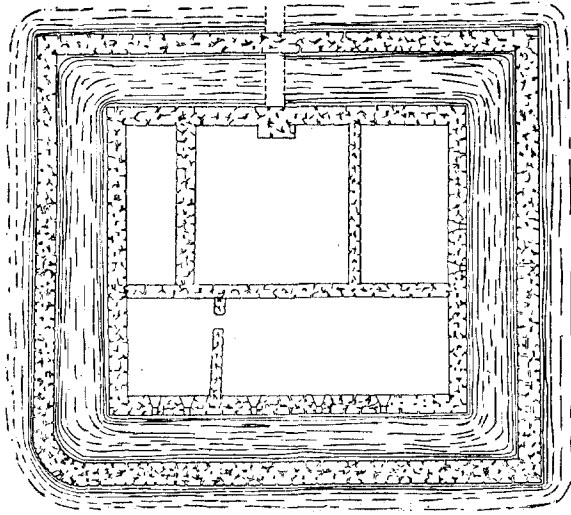

Fig. 9. Ehrenstein, reconstructie van de middeleeuwse plattegrond; schaal 1 : 500. (Tekening R.O.B.)

Rechts achter laat zich een rechthoekige ruimte afzonderen, die ongetwijfeld voor de kern van het latere complex aangezien mag worden.

Sluiten we dit relaas met een korte beschouwing over het onderzoek van Oud-Ehrenstein bij Kerkrade (afb. 7). Wanneer men — van Kerkrade komende — Ehrenstein in de diepte ziet liggen, zijn hoofdgebouw en voorburcht duidelijk te onderscheiden. Men betreurt het niettemin zeer, dat een lelijk gebouw beide delen verenigt tot één complex. Het hoofdgebouw mag in hoofdzaak — voor de grote massa van zijn muurwerk — nog wel als middeleeuws beschouwd worden. Het bestaat uit twee vleugels, die haaks op elkaar staan. Een onderzoek wees al spoedig uit, dat een derde vleugel en een sluitmuur de aanleg oorspronkelijk completeerden tot een rechthoek van 23.50×20 meter. De sluitmuur, naar de voorburcht gekeerd, bevatte de waarschijnlijk eenvoudig gehouden doorgang. Een kleine verzwaring in de fundering laat geen ruimte om een indrukwekkend poortgebouw te construeren.

Zo moeten we ons dan Ehrenstein voorstellen, dat in de tweede helft van de veertiende eeuw ontstaan is; in 1363 wordt een Adam van Ehrensteyne genoemd. Al spoedig moet men dit huis, op zichzelf niet zo bijzonder weerbaar, van een meer effectieve verdediging hebben voorzien. Men bouwde namelijk op ongeveer 3 meter afstand een ringmuur in de gracht, waardoor er iets

ontstond, dat men een natte dwingel zou kunnen noemen (fig. 9). Het is niet precies bekend, wanneer dit geschiedde, maar volgens omschrijvingen van de burcht uit de jaren omstreeks 1400 bestond toen de ringmuur reeds.

De heren van Ehrenstein hebben niet veel geluk gehad. Heer Adam zag zich in 1403 genoodzaakt, zijn huis te verpanden. Zylmann von Rischmällen en zijn vrouw Heylke Bucks lieten zich in 1403 met Ehrenstein belenen.

Op den duur werd de ruimte tussen huis en ringmuur aangevuld. Waarschijnlijk is dit in de 16de eeuw gebeurd, af te gaan op de vondsten uit de grond voor de aanvulling gebruikt. Op de strook heeft men wel gebouwd, zij het niet intensief. Wij troffen tenminste bij de noord-west hoek een stookplaats aan. Overigens schijnt men de ringmuur al weer afgebroken te hebben, voordat de ruimte geheel door woonruimte was ingenomen. Hoe dan ook, Ehrenstein biedt in zijn oudste fasen een voorbeeld van een op zichzelf uitzonderlijke ontwikkeling.

Dit overzicht van de geschiedenis van het middeleeuws kasteel in Limburg is maar een benadering. Interessante voorbeelden bleven onbesproken. De invloed der kasteelboerderijen in de voorburchten op de bouwtrant van de Limburgse boerderij bleef buiten beschouwing.

De overgang van de middeleeuwse forteresse, of het versterkte huis, naar het min of meer verdedigbare landhuis uit de 16de en 17de eeuw kwam niet ter sprake. Het zijn onderwerpen, die beter kunnen blijven rusten totdat de bestudering wat meer materiaal opgeleverd heeft. In ieder geval moge uit dit relaas blijken, dat de kastelologie zich ook het Limburgse kasteel heeft aangesloten.

LITTERATUUR:

- P. C. Boeren, *De oorsprong van Limburg en Gelre*, Maastricht, 1938.
- H. Hardenberg, „De koningshof Asselt en de oorsprong van Roermond”, *Historische opstellen over Roermond en omgeving*, Roermond, 1951, blz. 105-141.
- J. H. Linssen, „Het ontstaan van het ambt Montfort”, *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 88-89 (1952-1953), blz. 43.
- J. H. Linssen, „Over de afstamming van de heren van Kessel”, *Maasgouw*, 72 (1953), kol. 137-142.
- J. H. Linssen, „Drossaarden van Montfort”, *Maasgouw*, 72 (1953), kol. 179-184.
- J. H. Linssen, „Een aantekening over de heren van Swalmen”, *Maasgouw*, 73 (1954), kol. 69-80.
- J. H. Linssen, „Een verkenning van de heren van Mereheym”, *Publications*, 90-91 (1954-1955) blz. 161-185.

- J. H. Linssen, „De edelheren van Brempst”, *Maasgouw*, 74 (1955), kol. 65-72.
- E. W. Moes en K. Sluyterman, *Nederlandsche kasteelen en hun historie*, 3 dln., Amsterdam, 1912-1915.
- A. Munsters M.S.C. „Der Wohnsitz der Edelherren von Stein”, *Publications*, 72 (1936) blz. 285-295.
- A. Munsters M.S.C. *Kasteelgids Stein*, 1946.
- Von Negri, „Ehrenstein und die Herren von Ehrenstein”, *Maasgouw*, 58 (1938), blz. 64-66.
- E. van Nispen tot Sevenaer, *Nederlandsche Kasteelen*, Amsterdam, 1942.
- E. van Nispen tot Sevenaer, „Het kasteel Oost te Eysden”, *Maasgouw*, 61 (1941), blz. 4-9.
- E. van Nispen tot Sevenaer, „Suggestieve onvolledigheid bij onze kroniekschrijvers”, *Publications*, 85 (1949), blz. 459-464.
- J. Sprenger, „De ruïne Lichtenberg”, *Maasgouw*, 61 (1941), blz. 17-21 en 36-42.
- W. Thöne, „Beiträge zur Geschichte der Edelherren von Stein mit dem Rautenwappen”, *Publications*, 72 (1936), blz. 241-284.
- J. M. van de Venne, *Geschiedenis van Heer*, Heer, 1957.
- J. M. van de Venne, *Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg zijn beren en hun drossaarden*, Valkenburg, 1951.

SUMMARY

MEDIEVAL CASTLES IN LIMBURG

BY J. G. N. RENAUD

The present article on castles in the province of Limburg has been written on the occasion of the annual meeting and excursion of our Society. Many details still remain to be investigated, so that the article is in the nature of a compte rendu, presenting the results of the research that have been obtained so far.

The castles of Limburg have already drawn the attention for a long time. We mention the article on Valkenburg castle by Dr. van Nispen tot Sevenaer (*Bull. N.O.B.* 1929). Father A. Munsters and his students investigated the ruins of Stein and published the finds in the Yearbook of the Historical Society. In post-war years investigations were carried out of the ruins of Geysteren, Kessel and Montfort. Researches on a large as well as on a smaller scale were undertaken at Horn, Millen and Stevensweert.

Limburg had a considerable number of keeps that contained the living-quarters. The cellar of the keep of Heer (fig. 1) is a surviving fragment of this type of tower. It probably dates from the 13th century. Concealed in the hill of Kessel are the remains — three metres high — of a keep whose walls were two metres in thickness. Its sides measured about fourteen metres (fig. 2).

Borgharen castle consisted of a keep and defensive wall (fig. 3). The investigation of Geysteren yielded a very satisfactory find: a circular keep of 8.60 metres in diameter within a circular defensive wall with a wall walk supported on buttresses (Pl. 4). Geysteren castle was situated on a mound as a protection from the Meuse water, although it was not a genuine château à motte. However, there are some good examples of this type of castle in Limburg. Limbricht is a

large “motte”, with a top of some 36 metres in diameter, surmounted by a structure of 24 × 28 metres. This building was erected in 1630 and had been preceded by a medieval one, of which no traces have been left.

Kessel is another good example of this type. The motte was raised on top of the old keep that was used as a living place. On the mound a wall was erected with a wall walk supported on arches. Eventually a projecting keep and living-quarters were added.

The ruins of Stein castle, situated on a hill eight metres above the water-level, are worth mentioning. Originally the keep was not accessible at groundfloor level; its entrance was six metres above the inner courtyard. The front part (Pl. 11) was built in the 15th century against the side of the mound and merges into the old curtain wall (fig. 5).

Horn presents an excellent example of a castle with a circular groundplan and projecting towers which enabled the walls to be covered by flanking fire. It probably dates from the mid-thirteenth century.

It is exceptional that we should know the exact period of construction of Montfort castle. Hendrik van Gelre had it erected about 1260 (fig. 7). When the castle was dismantled and the moat filled up, too much soil was removed, so that the foundations were laid bare. They are gradually being covered up with earth again. In the mid-sixteenth century a wall with bastions was raised round this medieval fortification. This stage was represented in a drawing by the engineer Philippe Taisne about 1625 (Pl. 9-10).

In Millen (Pl. 1) we have to do with an old

motte, presumably dating from the 12th century. In the 13th century the buildings were destroyed. The reconstruction was undertaken by Jan van Moers about 1370. The tower probably dates from this period. Foundations of a curtain wall have been excavated.

By the end of the middle ages the keep and wall at Geysteren disappeared. They were replaced by a rectangular castle which burnt down

several times before being destroyed for good in 1944 (Pl. 3, fig. 8). In the vicinity of Swalmen we find a more or less octagonal keep, probably dating from the 14th century (Pl. 2).

Old Ehrenstein is an interesting castle, which originally had three wings used as living-quarters (Pl. 7). About 1400 the entire building was enclosed by an inner moat and wall (fig. 9).

BOEKBESPREKING

Katherine Fremantle, The Baroque Town Hall of Amsterdam, Orbis Artium, Utrechtse kunsthistorische studiën IV, Utrecht 1959. Haentjens Dekker & Gumbert. Prijs f 65.—.

Met het voormalige Amsterdamse raadhuis heeft Miss Katherine Fremantle wel het dankbaarste onderwerp gekozen, dat voor een iconologische, stijlcritische en cultuurhistorische studie onder de na-middeleeuwse monumenten in Nederland te vinden is. Geen kunstwerk kan zo sterk en met zulk een algemeenheid als zichtbare kristallisatie van het beschavingsleven van de Republiek gelden. Het is als het ware een wereldlijke tegenhanger van de gotische kathedraal, een beeldende „summa” van ideeën omtrent bestuur, recht, maatschappij, handel, nijverheid en caritas, het is het monument van burgerlijke vrijheid en verantwoordelijkheid bij uitstek.

Men neemt het voortreffelijk verzorgde en rijk verluchte Engelse boek daarover dan ook niet ter hand zonder enige — misschien wat kinderlijke — afgunst, omdat het niet door een Nederlander is gemaakt, maar zodra men merkt, dat het geschreven is met een kennis van de 17de eeuwse Nederlandse cultuur, die even diep reikt als die van menig Nederlands geleerde, en met een inlevingsvermogen dat slechts op lange en aandachtige omgang met onze 17de-eeuwse literatuur en kunst kan berusten, is men verzoend met de gedachte, dat onze eigen kunsthistorici nagelaten hadden dit onderwerp dusdanig uit te buiten. Bovendien heeft de schrijfster zich verzekerd van de medewerking en de steun van zeer vele andere Engelse en Nederlandse specialisten en men krijgt zelfs de indruk, dat zij bij haar consulten geen enkele bevoegde autoriteit op het gebied van de 17de-eeuwse geschiedenis en kunst heeft overgeslagen. Hierdoor, door de medewerking op fotografisch terrein en mede door de verschillende voor haar studie beschikbaar gestelde fondsen is dit boek voor de wetenschapsbeoefening een toonbeeld geworden van internationale bundeling van krachten. Het is alleszins toe te juichen, dat aan de schrijfster voor dit werk in 1959 de Carel van Mander prijs is toegekend.

Met deze vaststellingen wil allerminst afgedongen worden op de waarde van verschillende der vroegere publicaties over het Amsterdamse stadhuis, met name van de uit 1942 dagtekenende monografie door dr. R. van Luttervelt, die in

een geserreerd overzicht vrijwel geen aspect onbesproken heeft gelaten van wat nu ook Miss Fremantle's aandacht getrokken heeft, maar van een dermate uitvoerige documentatie en overvloedige illustratie kon in de brochure-achtige vorm van de Amsterdamse Heemkennis-reeks toch geen sprake zijn.

Wel dient vooropgezet te worden, dat, evenmin als de eigenlijke bouwgeschiedenis, de bouwtechnische aspecten van het raadhuis zich in de belangstelling van de schrijfster mogen verheugen; over de materiaalsoorten, de steenbewerking, metseltechniek van de gewelven, de kapconstructie, over de raam-indeling vernemen wij niets, behalve dan over de bekende heipalen; ook de voorbereiding van de decoratie en de profielsteen op de stedelijke bouwwerven en van de sculptuur in de ateliers van Quellinus en Verhulst, een omvangrijke bedrijvigheid, die zich over vele jaren uitstreckte, blijft buiten beschouwing. De studie houdt zich alleen op met het zuiver plastische en beeldende, het artistieke aan het gebouw, niet met het ambachtelijke, en ligt dus in de lijn van de iconologische methoden van de Warburg-kringen, van Panofsky, van de structuur-analyse van Sedlmayr (bijvoorbeeld toegepast in zijn onderzoek van de gevel der Karlskirche in Wenen) en van Hekscher.

Na in het kort de politieke en economische geschiedenis van de Noordelijke Nederlanden en het ontstaan en de groei van Amsterdam geschetst te hebben, markeert de schrijfster de Vrede van Munster in 1648, waar met name het gewest Holland en de stad Amsterdam zegevierden en waarborgen ontvingen voor hun vrijheid en de voortzetting van hun reeds veelzijdig ontwikkeld handelsleven. In hetzelfde jaar werd de eerste steen gelegd voor het nieuwe Amsterdamse raadhuis en, hoewel de voorbereidingen en eerste ontwerpen daartoe al van vóór dat jaar dagtekenden, werd het gebouw dat ging verrijzen toch beschouwd als een symbool van de verworven vrede en pas na de vrede werd een uitgewerkt plan definitief door het stadsbestuur aangevaard, namelijk het ontwerp van Jacob van Campen.

Het ware interessant geweest, wanneer de schrijfster ook nog even het ontwerp van Philip Vingboons uit 1644 en de redenen waarom het afgewezen werd, in haar overzicht van de voor-geschiedenis had betrokken en de anonieme

geveltekening had genoemd, die misschien eveneens op Vingboons teruggaat. Het ontwerp van de mysterieuze SCL, merkwaardig uitheems, bepaald Frans van allure, is zo open, joyeus en zuidelijk barok, dat Van Campens gebouw erbij tot star classicisme wordt. Daarom had het in een studie over „The Baroque Town Hall” misschien nog eens onder de loupe genomen kunnen worden.

Al krijgt men de indruk, dat het raadhuis min of meer abstract aan de Dam tussen de oudere bebouwing is neergezet — het ontwerp van Vingboons is in schaal veel meer aangepast aan de omgeving —, toch zijn er stedenbouwkundige bemoeienissen geweest. Aanvankelijk was het gebouw veel smaller gedacht en in een plattegrondtekening van Cornelis Danckerts de Rij is het van de Nieuwe Kerk gescheiden door een langgerekt bouwblok, waarnaast een drievoudige arcade toegang geeft tot het kerkterrein. Het stadhuis in zijn uiteindelijke gedaante overtrof in schaal zijn gehele omgeving, maar niet vergeten mag worden, dat bij de kerk, op aandringen van de vurigste protestanten in het stadsbestuur, een hoge toren geprojecteerd was, die Van Campen zich volledig in gotische vormen gedacht had en die zou meegewerkt hebben aan een schaalvergroting van de gehele situatie. Jammer genoeg is geen van de prenten of schilderijen, waarop die toren alvast achter het stadhuis en de Dam oprijst, noch een der houten modellen van de toren in het Rijksmuseum, afgebeeld in het verder toch uiterst overvloedige illustratiemateriaal, hoewel dit juist voor de stedenbouwkundige overwegingen rond de raadhuisbouw toch een belangrijk gegeven is. Ook de draaiing van de hoofd-as van het gebouw, voorgenomen in de planwijzigingen van 1647, moet samengehangen hebben met de bouw van de kerktoren en tevens met de verbreding van de Nieuwe Zijds Voorburgwal.

Vervolgens wordt in grote trekken beschreven hoe het gebouw er na zijn totstandkoming uitzag en in hoeverre het onvoltooid bleef: de tamboer van de klokketoren had omgeven moeten worden door acht beelden, die de windstreken verpersoonlijkten, in plaats van de kogge als windvaan was aanvankelijk aan de figuur van een meermin of triton gedacht, al deze elementen in overeenstemming met de versiering die Vitruvius beschrijft van de toren der winden, door Andronicus van Cyrha in Athene gebouwd. De gevels aan de binnenhoven zouden ook een kolossaalorde van pilasters gekregen hebben, zoals de

maquette in de Amsterdamse Waag laat zien, maar, zo kan de lezer vaststellen, het zuidelijk gevoel voor monumentale binnenhoven heeft ten onzent maar zelden inspirerend gewerkt en uiteindelijk zijn de twee hoven dan ook vlak en saai geworden. De fonteinen met allegorische sculptuur voor die hoven zijn nooit uitgevoerd, hetgeen alweer in overeenstemming is met de Nederlandse onverschilligheid tegenover dergelijke sierstukken.

Daarna worden de inwendige indeling van het gebouw en de bestemming der verschillende vertrekken aan een nauwkeurige ontleding onderworpen en wordt aangegeven, hoe die ruimtelijke verdeling van bestuurs- en personeels-taken, de hiërarchische geleiding van het interieur, door de sierende sculptuur sprekend in beeld gebracht wordt. Daarbij worden de regeringsvorm, de organisatie van het Amsterdamse stadsbestuur en het nauwkeurig omschreven ceremonieel der zittingen in het oog gehouden en nagegaan, hoe zij in het gebouw en zijn tooi weerspiegeld worden.

Een geleerd uitgedokterd en goed sluitend repertoire van allegorische, symbolische en historische motieven, rechtstreeks of langs omwegen ontleend aan de antieke mythologie, het Oude Testament en de Griekse en Romeinse geschiedenis, zetten de luister en de waardigheid van het stedelijk regeringsgebouw kracht bij en dienen als nobel vermaan het bestuur zuiver te houden en steeds te spiegelen aan de grootste historische voorbeelden. Vooral de antieke historie wordt in dienst gesteld van het nieuwe, onafhankelijke bewind en bij voorkeur zijn dus episodes uit de republikeinse tijd van het Romeinse Rijk gekozen (van dit verschijnsel, antieke geschiedenis als politiek instrument, zien we een herhaling tijdens de Franse Revolutie in de onderwerpen van schilderijen van David, Guérin en anderen. Zo gaat de hele zinnebeeldige toetsel, die in de versiering van het gebouw vervat is, langs 's lezers oog, en niet alleen deze opvallende taferelen, maar ook de kleine onderdelen, zoals de vruchten, bladeren, schelpen en tropeeën in de festoenen en guirlanden worden scherpzinnig op hun betekenis onderzocht.

Dat alles vindt zijn bekroning in het decor van de Burgerzaal, gebouwd op één kosmologisch thema. De zaal is als het ware een beeldende samenvatting van het universum. Over het vloer-mozafek, het gewelf, de wanden, maar ook in de galerijen om de zaal heen zijn de antieke motieven verdeeld. Zo worden in het hoofdbestand-

deel van het gebouw de werkzaamheden van het stedelijk bestuur beeldend opgenomen in de universele harmonie.

De schrijfster gaat na, wie dit repertoire opgesteld kan hebben en welke kringen als „brain-trust” opgetreden zijn voor dit wijd vertakte, weldoordachte schema. De uitvoerige humanistische kennis, die aan het ensemble ten grondslag ligt, is van vele zijden gekomen. Prof. H. van de Waal heeft in zijn *Drie eeuwen vaderlandse geschied-uitbeelding* al erop gewezen, dat de Bataafse episoden aangegeven kunnen zijn door Cornelis de Graeff, die vele malen tot het burgemeesterscollege van de stad behoorde, schoonzoon was van P. C. Hooft en in humanistische kringen verkeerde. Pontanus had in zijn geschiedenis van Amsterdam in 1611 de opstand tegen Spanje onder Willem van Oranje vergeleken met de opstand van de Bataven tegen Rome onder Claudius Civilis; Vaenius had de Bataafse episoden in beeld gebracht en naar zijn schilderijen had A. Tempesta etsen gemaakt, die Vaenius' *Bataavorum cum Romanis Bellum*, geschreven naar Tacitus' berichten, verluchtten en rechtstreeks tot model dienden van de cyclus in het raadhuis. Jacob van Campen zelf stond in nauwe betrekking met Constantijn Huygens en bezocht met hem in 1640 de Muiderkring. Vergilius was een onuitputtelijke bron voor met zin geladen thema's, die door Vondels bemiddeling ter kennis van de beeldende kunstenaars gebracht is. Van Manders *Wileggingh*, zijn verklaring van Ovidius' *Metamorphoses* werd eveneens gebruikt. Voor de symbolische en allegorische motieven, de gebaren en attributen der goden en personificaties werd verder ijverig gebruik gemaakt van de in 1593 verschenen *Iconologia* van Cesare Ripa, in 1644 in Nederlandse vertaling verschenen, waarbij echter opgemerkt mag worden, dat de kunstenaars zeker niet op een vertaling hebben gewacht alvorens zijn emblemenvoorraad aan te spreken. Schilders en beeldhouwers hielden zich destijds intensief op met de schone letteren en hanteerden het woord van Plutarchus, dat „schilderij stomme Poezy, de Poezy spreekende schilderij” is. De mythologie, het Oude Testament en de antieke geschiedenis leverden stof te over voor veelzinnig te duiden motieven. Langzamerhand is wel komen vast te staan, dat men de 17de-eeuwse beeldende kunst niet gemakshalve in een beperkte monumentale stroming met litteraire aandacht en een brede stroming van lyrische stemmingskunst en intimiteit kan indelen. Voor het beeld-denken was

iedere kunstenaar toegankelijk. Het boek van Ripa en veel andere emblemenboeken gingen van hand tot hand. Maar nergens zijn al die motieven tot zulk een hecht metrisch systeem gebonden als in het Amsterdamse raadhuis, dat daardoor tot een zichtbare idee verheven werd, tot beeld van de historische betekenis van Amsterdams onafhankelijkheid en voorspoed. Tot in onderdelen is hier doelbewust en berekend een monument geschapen. Een iconologische benadering van de kunst let vaak meer op gestalte dan op gehalte en in dit boek zal men daarom weinig te lezen vinden over Rembrandts moeizame pogingen een aandeel in de decoratie van het stadhuis te krijgen, die zo ongelukkig eindigden. Een kunstliefhebber met gevoel voor het tragische zal dit nog vandaag de toenmalige Amsterdamse bestuurders kwalijk nemen, vergetende dat zij en de kunstenaars dier dagen heel anders tegenover het kunstwerk stonden en hoge eisen aan de zichtbaarheid van het onderwerp stelden. Juist in een monumentaal geheel kon Rembrandts zo sterk individuele en subjectieve opvatting onmogelijk een plaats vinden. Martin, Neumann en anderen mochten dertig tot veertig jaar geleden al weinig belangstelling gehad hebben voor de monumentale trant in de 17de-eeuwse kunst, die zij stroef en slecht gebouwd vonden, onze aandacht voor het tijdsbeeld, de betekenis, komt al tot andere gevolgtrekkingen, ofschoon wel niemand ooit bijvoorbeeld de Oranjezaal in Huis Ten Bosch het toppunt van onze kunst zal gaan vinden. Het onderhavige boek dient zijn belangstelling niet alleen onder kunsthistorici te vinden, maar ook onder Neerlandici en historici, juist om het arsenaal van politieke, wijsgerige en dichterlijke begrippen en ideeën, dat aan het behandelde ensemble ten grondslag ligt.

Bij Miss Fremantle's uiteenzetting van dit samenstel moge echter nog het volgende aangetekend worden. In dit boek wordt de iconologie van het Amsterdamse stadhuis te zeer als een autonoom en speciaal in Amsterdam bedacht geheel beschouwd. Wel worden de litteraire bronnen en de gedachtenwereld der humanisten ter stede grondig doorzocht, maar te veel wordt uit het oog verloren, dat er al lang een uitgebreid iconologisch repertoire voor de stadhuizen bestond. De schrijfster beijvert zich wel, om de stilistische ontwikkelingen die aan de architectuur, sculptuur en schilderijen van het stadhuis voorafgingen, op te sporen, maar veel van de oorsprong en de weg der thema's blijft in het duister. Voor het Laatste Oordeel, een aloud

stadhuisthema, tot ver in de middeleeuwen teruggaand, verwijst zij naar een artikel van Troesch. Al even oud is het motief van Salomo's Oordeel in de Vierschaar der stadhuizen. Allegorische figuren zoals de Matigheid, de Kracht, de Wijsheid, Voorzichtigheid, Vrede, Gerechtigheid, Caritas, zijn er geijkte voorstellingen. Antieke historiën, zoals die van Manius Curius Dentatus komen al een eeuw eerder voor op de schouw in het raadhuis van Kampen door Colijn de Nole. Men ziet Dentatus ook op een schilderij in het Bossche stadhuis en de scène van Seleucus komt op een schilderij van Jan de Bray in de schepenzaal van het stadhuis van Haarlem voor. Van de geschiedenis dezer thema's, de prototypen en de daarvoor gebruikte literatuur zou men gaarne meer willen weten, maar de schrijfster zelf verontschuldigt zich al voor het achterwege laten van dit onoverzienbare speurwerk (blz. 88). Hetzelfde geldt voor de verdere en latere spreiding van deze thema's, die bijvoorbeeld in het raadhuis van Enkhuizen weer breedvoerig zijn opgevat en wel rechtstreeks op Amsterdam geïnspireerd. Of in Vlaanderen nog parallellen te vinden zouden zijn, is een vraag; de deels verbrande, deels op andere wijze geslonken versiering van het stadhuis van Antwerpen liet voornamelijk onderwerpen zien, die op de Oostenrijkse monarchie en op de katholieke Kerk betrekking hadden en bepaald niet een „republikeinse” en onafhankelijke geest ademden.

De ontwikkeling in de vormen, die onmiddelijk aan het Amsterdams stadhuis voorafgegaan zijn, worden in de tweede helft van het boek nauwkeurig nagegaan. Een lange weg is afgelegd vanaf de bouwstijl van de vroege 17de eeuw, die geen enkele binding met het antieke ruimtegevoel en de Italiaanse renaissance had, waarvan hier niets anders doorgedrongen was dan een vracht nieuwe siermotieven, die vrijwel anorganisch en willekeurig over gevels werd uitgestrooid en slechts tweedimensionaal werd verwerkt. De uiteindelijk bereikte stijlfase is daarentegen geen Amsterdamse of binnenlandse aanwezigheid, maar onderhoudt nauwe betrekkingen met de opvattingen elders in Europa, waarnaar een Hollandse intellectuele elite zijn voelhorns heeft uitgestoken. Een grote rol spelen dan de kennis en de invloed van de secretaris van de stadhouder, Constantijn Huygens, die niet alleen een uitgebreide bibliotheek over architectuur bezat, Vitruvius, Alberti, Serlio, Vignola, Scamozzi, Jacques-Androuet du Cerceau, en be-

vriend was met Rubens, maar op zijn reizen ook zelf kennis maakte met een nieuwe architectuur, die van binnen uit verwant was aan de klassieke: het werk van Palladio, Jean Ier Androuet du Cerceau, Inigo Jones. Vermoedelijk heeft hij de laatste zelfs persoonlijk gekend. Ook langs andere wegen zijn Franse concepties, uiteindelijk teruggaand op Italiaanse, tot het stadhouderlijke hof doorgedrongen. Het slot Honselaarsdijk was Frans van aanleg en heeft karakteristieke gemeen met het Palais du Luxembourg in Parijs, en het is best mogelijk, dat er, behalve Jacques de la Vallée, ook andere Franse meesters aan gewerkt hebben. Ook de aanleg van het Plein in Den Haag, naar het voorbeeld van de Place des Vosges (Place Royale, beurtelings aan Claude de Chastillon en Louis Métezeau toegeschreven), zal door de aan het hof heersende smaak beïnvloed zijn (bij deze passage in het boek komt ook het Frans aandoende raadhuis-ontwerp van SCL voor Amsterdam in herinnering).

Al die invloeden, Frans en Palladiaans, komen in het werk van Jacob van Campen samen, maar toch was hij niet slechts een braaf uitvoerder van Huygens' en andermans bedenkels. Hij kende zijn Vitruvius, had ook zelf in Italië gereisd, en veeleer is het zo, dat Huygens in zijn architectuur-opvattingen ook veel aan hem te danken heeft. De Franse stijl leert hij door zijn deelneming aan de werkzaamheden voor de paleizen van Frederik Hendrik kennen. Het Amsterdamse stadhuis nu is een versmelting van die Franse en Italiaanse opvattingen: Honselaarsdijk en het palazzo Farnese in Rome hebben er gelijkelijk trekken aan geleend, maar de bouwmassa's zijn met Palladiaanse spankracht samengetrokken. Verrassend is onder andere Miss Fremantle's ontdekking, dat Van Campen getrouw details gekopieerd heeft uit Vincenzo Scamozzi's *L'idea dell' architettura universale* uit 1615, en, waar de gravures uit dit boek geen uitkomst gaven, vormen geput heeft uit de *Quattro Libri* van Palladio en diens tekeningen van de porticus van het Pantheon. Zo gaan de deur-omlijstingen in de galerij rechtstreeks op Scamozzi terug, de korniezen en pilasters in de Burgerzaal onderscheidenlijk op Scamozzi en op Palladio's weergave van het Pantheon.

Zo vinden hier vele al in de laatste decennia vastgestelde feiten en veronderstellingen uitbreiding en nieuwe bewijzen. De schrijfster verwerpt de veronderstelling van Van Luttervelt, dat de reconstructie van de tempel van Salomo door pater Villalpandus bij de raadhuishouder en

-versiering een rol gespeeld zou hebben, een reconstructie die geheel op Vitruvius en de stijl van Palladio gegrond is. Wat de koepel betreft ten slotte, verwijst Miss Fremantle kortweg naar Bramante's Tempietto in Rome en de navolgingen daarvan in Italië en Frankrijk. Toch kunnen wij ons niet onttrekken aan de gedachte, dat Van Campen hier eigenlijk een inbreuk maakt op een Palladiaans vormgevoel: de toevoeging van dit klokketorentje, hoe „klassiek” op zich ook van opzet, is toch een heel onorthodox, een „gotisch” uitsteeksel aan het zo gesloten bouwlichaam. Het lijkt een toegeven aan een Nederlands atavisme, dat een raadhuis vanouds verbonden zag met een toren of torentje, dat plaats bood aan een beiaard of op zijn minst één klok. Als dakruiter en in gotische vorm vinden we het bijvoorbeeld aan de raadhuisen van Gouda, Tholen, Culemborg; in renaissancestijl en met de allure van een echte toren, oprijzend binnen uit het gebouw, in Franeker en Bolsward; een zelfde functie vervult de oude gotische toren binnen het stadhuis van Hendrick de Keyser in Delft. Arent van 's Grave-sande vindt een meer klassieke oplossing in het raadhuis van Middelharnis, 1639. Deze traditie, omgevormd, maar niet verworpen, is, dunkt ons, in het Amsterdams stadhuis voortgezet en voor een in de Italiaanse smaak geoefend oog moet dit onderdeel toch niet gemakkelijk te verteren geweest zijn. Fremantle meldt zelf in ander verband terloops, dat de gebroeders De Bovio het een „torre di disegno bizzarro” noemden. In ons land wordt het echter gretig nagevolgd (Enkhuizen, Vlaardingen, veel later nog Weesp; ook het stadhuis van Maastricht kreeg een toren). Ook het Engelse en Franse vormgevoel worden niet erdoor gestoord, zoals uit verschillende Engelse kastelen en landhuizen en Franse raadhuisen en kastelen uit de loop van de 17de eeuw blijkt.

Vervolgens wijdt de schrijfster aandacht aan de herkomst van de stijl der sculptuur aan het stadhuis, die, met die van Artus Quellinus, in Vlaanderen te vinden is. De ontwikkeling vanaf het begin van de 17de eeuw is dezelfde als in de architectuur en gaat van ongebonden, analytische groepering en nevenschikkende detaillering naar synthetisch en constructief gebonden massa's. In beeldengroepen treedt concentratie op, doordat de figuren in houding, blik en beweging op elkaar betrokken zijn. Niet alleen was Rubens' werk in de Republiek al onmiddellijk welbekend — de stadhouder had schilderijen van hem, er was briefwisseling tussen Huygens en Rubens —, maar het is zelfs mogelijk, dat Jacob van Campen

bij hem in de leer is geweest; hij wordt althans door de betrouwbare Baldinucci als „discepolo”, leerling of volgeling van Rubens betiteld. Die navolging is al heel duidelijk in de schilderijen van de Oranjezaal van Huis ten Bosch, waar Jacob van Campen de regie voerde en zijn eigen aandeel, „Frederik Hendrik de drie rivieren overtrekkend”, op Rubens' tafereel van Aartshertog Ferdinand in de slag bij Nordlingen inspireerde. Quellinus staat eveneens dicht bij Rubens; door Duquesnoy is hij slechts tijdelijk beïnvloed in Italië, waar hij meer naar de antieken keek dan naar Bernini. Wat er barok is in zijn stijl, komt hoofdzakelijk van Rubens. Daarom zal het Quellinus en zijn helpers, onder wie Rombout Verhulst de voornaamste was, niet moeilijk gevallen zijn, om zich naar de strikte aanwijzingen in het sculpturaal programma, dat Van Campen hun oplegde, te schikken. Diens schetsen zijn overigens wel zeer schetsmatig, doch een goed verstaander had er blijkbaar voldoende aan en „it might be true to say that, like Aaron, he acted as a mouth-piece for a prophet who was inarticulate”. Hij is even gemakkelijk barok expressief als antiek gematigd; de reliëfs in de Vierschaar zijn Romeins fijnzinnig uitgewerkt; zijn guirlanden zijn rechtstreeks met die van Ara Pacis vergelijkbaar.

De congenialiteit van Van Campen en Quellinus is het, die de architectuur en de sculptuur van het raadhuis tot zulk een hechte eenheid heeft gemaakt. Het laatste hoofdstuk bevat een scherpzinnige iconologische ontleding van de twee frontons aan de gevels van het stadhuis. Zowel de op Ripa teruggaande allegorische en symbolische motieven worden nagegaan als de plastische prototypen voor de figuren en details afzonderlijk, die onder andere in het werk van Rubens te vinden zijn. Daarbij is menige interessante parallel opgespoord, terwijl ook de mogelijkheid geopperd wordt, dat van Campen op zijn Romereis de tempel van Castor en Pollux heeft gezien, wel het enige antieke bouwwerk in Italië op dat moment, waar nog een geheel met figuratief reliëf gevuld fronton was te zien.

Het boek eindigt met een critische bibliografie, waarin alleen het ontbreken opvalt van het boekje van H. Brugmans en A. W. Weissman, *Het stadhuis van Amsterdam* (Amsterdam 1914), waarin toch bijzonderheden over de stedelijke regering, de bouwgeschiedenis en begeleidende commentaren van tijdgenoten te vinden zijn, die een opneming alleszins rechtvaardigen; ook had *De zeventiende eeuwse beeldhouwkunst in de Noordelijke Nederlanden* door Elisabeth Neur-

denburg (Amsterdam 1948) toegevoegd kunnen worden.

De ordening van de onderwerpen van het boek had wellicht iets strenger, meer synthetisch kunnen zijn. Het is toch nog altijd het beste om te beginnen met een ontleding van het architectonisch kader, met het programma van de architectuur, de „mater artium” en vandaar naar de versieringen te gaan. Nu maakt de samenstelling enigszins de indruk van een reeks losse artikelen.

Maar de enkele critische opmerkingen, waar-

mee deze beschouwing doorvlochten is, hebben natuurlijk geenszins ten doel, afbreuk te doen aan de prestatie, die deze rijke studie betekent. Er wil slechts mee aangetoond zijn, hoeveel interessante onderwerpen in de Nederlandse stadhuizen in het algemeen, hun gedaante, de iconografie van hun beeldende versiering, hun vormontwikkeling nog besloten liggen. Hier wachten nog verscheidene taken voor ondernemende kunsthistorici.

C. PEETERS

EEN SLEUTEL TOT DE GESCHIEDENIS VAN DE OUDE KERK TE DELFT; RECTIFICATIE

In de tekst van kol. 79-81 zijn enige fouten geslopen, die aanleiding zouden kunnen geven tot verwarring. Bij een aantal nummers moet namelijk 1 opgeteld worden. De lezers wordt aangeraden de navolgende verbeteringen over te nemen:

Kol. 79. Achter 1950: 9-35, lees 9-36.

Kol. 80. Regel 3: 33, lees 34.

Regel 4: 34, lees 35.

Achter 1957: 28, lees 29.

2 regels verder: 19-28-24, lees 19-18-25.

1 regel verder: 34, lees 35.

3 regels verder: 29 en 30 moeten zijn 30 en 31.

Kol. 81. Regel 5: 31, lees 32.

Regel 8: 32, lees 33.

Achter 1958: 32, lees 33.

1 regel verder: 39, lees 40.

4 regels verder: 34, lees 35.

4 regels verder: 44, lees 45.

C. L. TEMMINCK GROLL

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Mej. Dr. M. E. Houtzager, Dr. D. P. Oosterbaan, Mr. C. A. van Swigchem

Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen, Prof. Dr. J. J. M. Timmers.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 September 1961

Zesde Serie / Jaargang 14 / Aflevering 4

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvanck;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Tb. H. Lunsingh Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingh Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

J. J. F. W. VAN AGT

De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage

Kolom 153

H. JANSE

Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland

Kolom 181

Boekbesprekingen

Kolom 195

DE SINT JACOBSKERK TE 'S-GRAVENHAGE

DOOR

J. J. F. W. VAN AGT

Herstellingen aan de daken en vensters der Sint Jacobskerk, die sinds de vorige restauratie weer noodzakelijk waren geworden, hebben geleid tot uitvoeriger werkzaamheden, waarbij onder meer gepoogd is het interieur te verbeteren. Dit heeft gelegenheid geboden tot onderzoekingen, die een einde hebben gemaakt aan een dateringsprobleem, dat reeds meer dan een halve eeuw bestond. In 1900 had C. H. Peters voor het eerst de aandacht gevestigd op de merkwaardige ruimtevorm van het schip¹, waarin het houten tongewelf van de middenbeuk door de even hoge tongewelven van een reeks dwarsbeuken doorsneden wordt. Volgens Peters zou deze ruimtevorm met zijn op een toekomstige ontwikkeling van de bouwkunst vooruitlopende centraliserende tendentie eerst ontstaan zijn na een brand in 1539. De restauratie in de jaren 1912-1920 bood nieuwe gezichtspunten, die Peters en na hem dr. E. H. ter Kuile² ertoe brachten de datering van het schip ruim een eeuw vroeger te stellen en in verband te brengen met berichten over bouwbedrijvigheid in 1434 en volgende jaren. Enkele jaren geleden evenwel hebben dr. M. D. Ozinga en ir. R. Meischke opnieuw gepleit voor een datering na 1539, zulks in verband met de plaats van de kerk in de algemene architectuurgeschiedenis³. Zo bestonden er twee theorieën, over de houdbaarheid waarvan slechts een nieuw onderzoek van het gebouw uitsluitel zou kunnen verschaffen. Hiertoe heeft de huidige restauratie de mogelijkheden geboden. Dit onderzoek nu heeft de onomstotelijke bewijzen geleverd, dat de huidige ruimtevorm al vóór de brand van 1539 heeft bestaan, waaruit — de geschreven bronnen in aanmerking genomen —

¹ C. H. Peters, „De Groot- of St.-Jacobs-Kerk te 's Gravenhage”, *Die Haghe*, 1900, blz. 113 e.v.

² C. H. Peters, „Bijdrage tot de geschiedenis der Groot- of St. Jacobs-Kerk en mede tot die van het dorp „Die Haghe”, *Die Haghe*, 1923, blz. 18 e.v. E. H. ter Kuile, „De bouwgeschiedenis van de Groot- of St. Jacobskerk in Den Haag”, *Oudheidk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 6 (1936), blz. 55 e.v.

³ M. D. Ozinga en R. Meischke, *De Gotische kerkelijke bouwkunst*, Amsterdam 1953, blz. 89 e.v.

volgt, dat het schip in wezen nog 15de eeuws moet zijn al stammen de kappen uit de 16de eeuw.

Met recht kunnen wij in het schip van de Sint Jacobskerk dus het prototype zien van het zogenaamde „Haagse halletype”, dat o.a. in Voorburg, Vianen en Aalsmeer zijn meest consequente navolgingen heeft gekregen doch tevens van ingrijpende invloed is geweest op bijvoorbeeld de Oude Kerk te Amsterdam en de Grote Kerk te Gouda.

Daar er ook gegevens voor de dag zijn gekomen over vroegere fasen van de bouwgeschiedenis, wil ik trachten een en ander in chronologische volgorde te behandelen om in deze samenhang nader te kunnen ingaan op de hoogst belangrijke 15de eeuwse verbouwing.

*Toestand omstreeks 1400: driebeukig pseudo-basilicaal schip, uitspringend dwarspand en eenbeukig koor (fig. 4 en 7; vgl. fig. 2)*⁴

Wij hebben te maken met een betrekkelijk jonge stichting. Aanvankelijk bezit de om het grafelijke paleis gelegen nederzetting nog slechts een kapel, ressorterend onder de parochie van Monster. Tijdens het bewind van Floris V, de bouwer van de Grote Zaal op het Binnenhof, wordt deze kapel verheven tot een zelfstandige parochiekerk, evenals haar moederkerk te Monster onder het patronaat van de abdij van Middelburg. Hoewel er in 1335 reeds sprake is van de „grote kercke” dateren de eerste berichten, die rechtstreeks met bouwbedrijvigheid te maken hebben eerst uit 1399⁵. Deze berichten zijn in verband gebracht met het oostelijke dwarspand en wel op grond van het baksteenformaat (23/24 x 11 x 5.5 cm; 10 lagen = 65 cm). Bij de restauratie is echter gebleken, dat in dezelfde periode een eenbeukig vijfzijdig gesloten koor

⁴ De afbeeldingen in de tekst zijn gemaakt naar tekeningen, die de heer W. J. Berghuis vervaardigd heeft ten behoeve van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

⁵ *Bijdr. bisd. Haarl.*, 1 (1873), blz. 71. *Meded. v. d. Ver. t. beoef. d. gesch. v. 's Gravenhage*, 1 (1880), blz. 300 en 301.

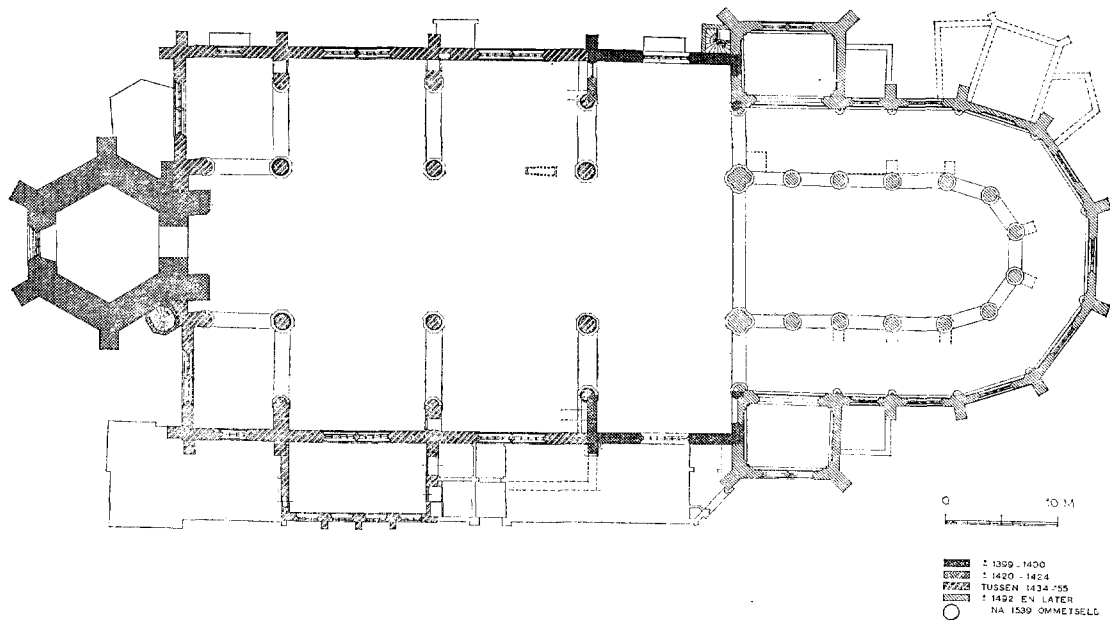

Fig. 1. Plattegrond met aanduiding der bouwperiodes; oude funderingen en enige vroegere aanbouwen gestippeld. (tekening Monumentenzorg)

moet zijn gebouwd (fig. 1 en 2), waarvan enige jaren geleden funderingen zijn aangetroffen onder zuilen van het tegenwoordige koor (baksteen $24 \times 5/6$ cm). Vorig jaar is tevens tussen dit vroegere koor en de noorderdwarsarm de vierkante fundering (175×175 cm) gevonden van een voormalige traptoren, die met deze beide in verband gemetseld was (baksteen $23 \times 11/12 \times 5.5$ cm; 10 lagen = 71 cm). Bij de bouw van het huidige koor met zijn zijkapellen moest een venster in elk van beide oostelijke transeptgevels worden dichtgemetseld⁶.

Aan de westzijde sloot op dit dwarspand een ongetwijfeld ouder driebeukig schip aan, waarvan de middenbeuk dezelfde breedte had als het tegenwoordige middenschip doch de zijbeuken smaller waren (fig. 2). Van de zijmuren waren alleen funderingsaanzetten (bovenaan 82 cm dik) bewaard bij het dwarspand (fig. 1). De zuidmuur lag blijkens deze resten en blijkens sporen in het opgaande werk van het dwarspand

⁶ Peters, *o.c.*, 1923, blz. 52. Het venster van de zuiddwarsarm is bij de laatste restauratie zichtbaar gemaakt in de vorm van een nis. Het andere is weergegeven op een overigens romantisch aangevulde tekening van J. Jelgershuis uit 1810 in het Haagse gemeente-archief, afgebeeld bij Peters, *o.c.*, 1900, pl. 3, t.o. blz. 154.

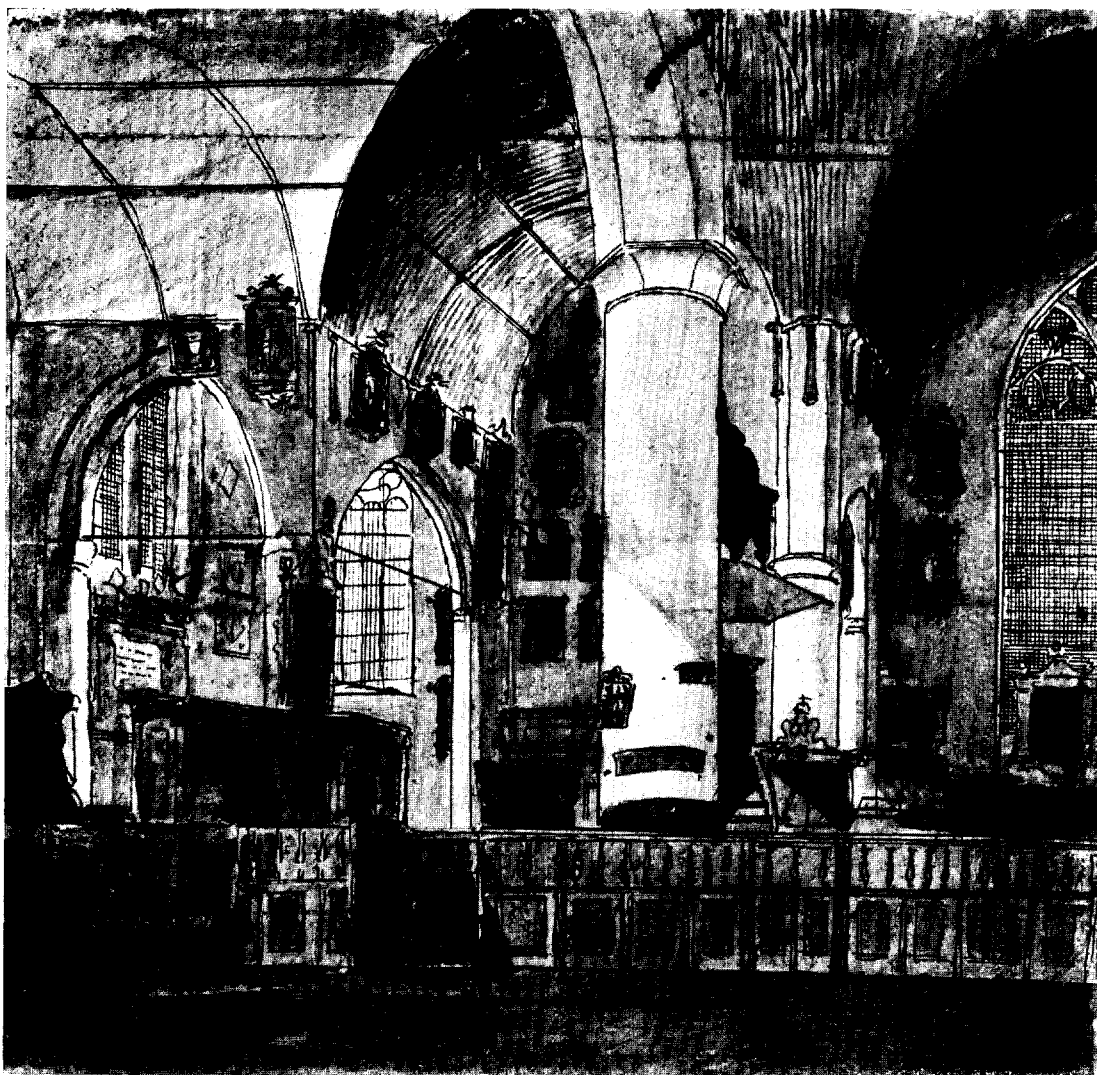
(het ophouden van een plintlijst o.a.) ongeveer 110 cm van de binnenwand van het huidige schip; de voormalige noordbeuk was ongeveer anderhalve meter smaller dan de vroegere zuidbeuk. De in deze funderingsresten aangetroffen baksteen was vrij groot ($29 \times 16 \times 7$ cm; 10 lagen = 81 cm); het is echter mogelijk, dat deze steen, die ook voorkomt aan de westmuur van het dwarspand, afkomstig is van afbraak. De zuilen van het tegenwoordige schip staan op vierkante fundamenteën (ongeveer 170×170 cm), die blijkens het formaat van de toegepaste baksteen ($26/28 \times 12/14 \times 6.5/7$ cm; 10 lagen = 79 cm) zullen behoren bij de oudere aanleg. De zuilen op de westhoeken van de kruising hebben fundamenteën uit dezelfde soort baksteen. Deze fundamenteën zijn veel zwaarder (236×236 cm) doch van de zuilen, die er op rusten, is dan ook sinds de vorige restauratie bekend, dat zij een samengestelde vorm hebben gehad.

De breedteverhoudingen tussen middenschip en zijbeuken van deze vroegere aanleg deden vermoeden, dat de opbouw pseudobasilicaal geweest is; een dakmoet van het vroegere middenschip in de oostmuur van de toren en teruggevonden resten van oud buitenmetselwerk aan de westelijke transeptgevel boven de veronderstelde bekapping van de vroegere zuidbeuk, maakten

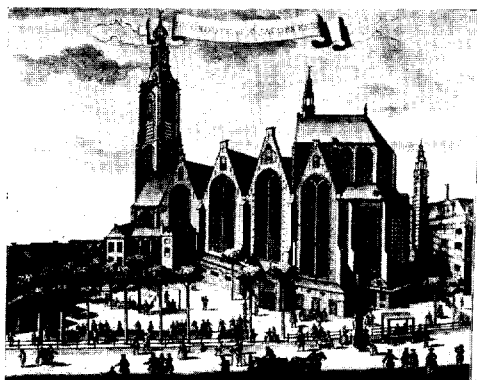
Afb. 1. Interieur in 1651 naar een schilderij van G. Houckgeest.

(Düsseldorf, Kunstmuseum)

Afb. 2. Schip naar het noordwesten omstreeks 1760;
tekening J. de Vignon.

(’s-Gravenhage, Gemeente-archief)

Afb. 3. De kerk omstreeks 1730.

(uit J. de Riemer, Beschrijving van ’s-Gravenhage)

dit vermoeden tot zekerheid; dakmoeten van de zijbeuken zijn evenwel niet gevonden, zodat hun hoogte hoogstens bij benadering kan worden vastgesteld (fig. 2 en 4). Ongeveer gelijke plattegrondverhoudingen vinden wij terug bij vroegere bouwfasen van de kerken te Vianen en Geertruidenberg, die in de 14de eeuw eveneens een pseudobasilicale opbouw hebben gehad⁷. Daar de bodem van het schip verder bijna volledig gestoord is door begravingen zijn er geen verdere funderingen gevonden van het vroegere schip, ook niet van verdwenen zuilen. Toch moet het vroegere schip een andere traveemaat hebben gehad, hoogstwaarschijnlijk gelijk aan die van de kleine scheibogen bij de toren. Een nog kleinere traveemaat — gelijk aan die van het koor — is uitgesloten, omdat er in dat geval geen plaats zou zijn geweest voor de gemetselde, inwendig afgepleisterde sarcofaag van uitzonderlijke afmetingen (binnenwerks 240 cm lang; baksteen 30 x 15 cm), die met het hoofdeinde georiënteerd ligt voor een altaarfundering (altaar van St. Quinten) bij de noordwestelijke kruisingspijler (fig. 1). Funderingsonderzoek heeft verder uitgewezen, dat de meest westelijke dwarsbogen in de huidige zijbeuken niet zijn uitgebrouwen in oude westgevels, zoals de verdere architectuur m.n. de nissen erboven zouden doen vermoeden; dit werk behoort volledig tot de volgende bouwperiode. Het vroegere schip strekte zich reeds verder naar het westen uit en de dakmoet in de oostmuur van de later ervoor gebouwde toren bewijst, dat de nokhoogte van het dak ongeveer anderhalve meter lager was dan thans. Daar deze toren eerst twee decennien later begonnen werd en er in 1405 reeds sprake is van klokluiden is het mogelijk, dat er eerst een dakruiter of een houten klokkestoel geweest is⁸.

Omstreeks 1400 moet de Sint Jacobskerk dus een driebeukig, pseudobasilicaal schip gehad hebben van vijf traveeën, een nog grotendeels aanwezig dwarspand, dat uitsprong, en een eenbeukig koor, waarvan de funderingen onder de scheibogen van het huidige koor liggen. Het schip met zijn lagere daknok zal ouder geweest zijn dan de overige delen want in 1434 moest het wegens bouwvalligheid vervangen worden.

⁷ C. L. Temminck Groll, „De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 10 (1957), kol. 70 e.v., fig. 2. J. J. F. W. van Agt, „De Sint Gertrudiskerk te Geertruidenberg”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. 150 e.v., fig. 6.

⁸ *Med. Ver. 's Gravenhage*, 1 (1880), blz. 301.

Uit opgegraven puin is vorig jaar een kapiteel-fragment te voorschijn gekomen, dat wegens zijn overeenkomst met 14de eeuwse kapitelen in de kerk van Zevenbergen zeer goed een overblijfsel kan zijn van het 14de eeuwse schip (afb. 9)⁹. De gedrukte uitgesproken dorpse verhoudingen van de toenmalige, overigens bepaald niet kleine kerk, spreken ook heden van buiten nog zeer duidelijk omdat bij de nieuwbouw in de 15de eeuw een schip tot stand kwam, waarvan de zijtopgevels in hoogte bij de eindgevels van het dwarspand werden aangepast.

Torenbouw, ± 1420-1424 (fig. 2 en 7).

Tegen dit driebeukige schip werd omstreeks de jaren 1420-1424, zoals wij uit rekeningen weten¹⁰, de toren gebouwd met zijn merkwaardige zeszijdige plattegrond (baksteen 21.5 x 10 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 75/67 cm). De veelhoekige plattegrond kan geïnspireerd zijn geweest op de achtszijdige Lange Jan van de abdij van Middelburg, waarmee de parochie van Den Haag zulke nauwe relaties had. Zeszijdige torens bezit ons land verder niet meer sinds die van Nieuwerkerk op Duiveland in de laatste oorlog verwoest werd. Opmerkelijk is nog, dat de toren van de kerk van Monster, waaronder Den Haag eens ressorteerde, door de grote ondiepe spaarnissen en de weinig uitspringende steunberen sterk doet denken aan de Haagse. Er is overigens aan de toren van Den Haag zoveel gerepareerd, dat het moeilijk is geworden om de kwaliteit te beoordelen van de architectuur. De oorspronkelijke afdekking werd reeds in 1539 door brand vernield en vervangen door een bekroning, waarvan de overblijfselen in 1951 verwijderd zijn. De torenromp, die in 1855 vrijwel volledig beklampt werd, is na 1940 in etappes gerestaureerd. De 19de eeuwse beklamping is toen vervangen door een geheel nieuwe buitenbekleding, doch er waren te weinig aanwijzingen voor een betrouwbare reconstructie van de middeleeuwse detaillering; de in die jaren aangebrachte steunbeerbëindigingen en de traceringen der bovenste spaarnissen berusten dan ook op fantasie. Wel waren er voldoende gegevens in het werk te zien voor de reconstructie van het gewelf over de benedenruimte.

⁹ R. Meischke, „De Sint Catharinakerk te Zevenbergen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. 179 e.v., afb. 10 en 14.

¹⁰ *Med. Ver. 's Gravenhage*, 1 (1880), blz. 301. Peters, o.c., 1923, blz. 26.

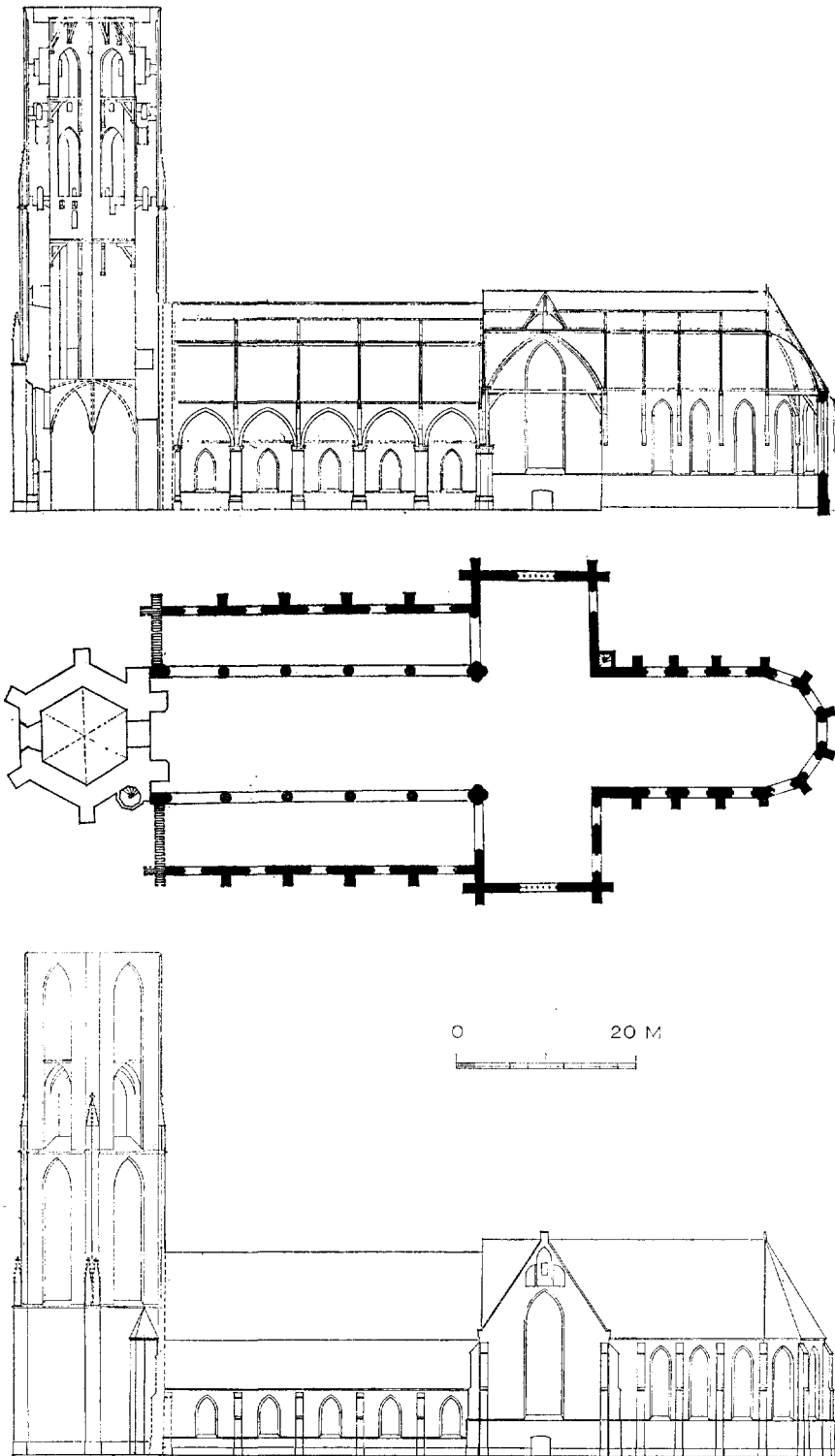

Fig. 2. Reconstructie van de kerk na bouw van koor, dwarspand (\pm 1399-1400) en toren (\pm 1420-1424) tegen een ouder schip. (tekening Monumentenzorg)

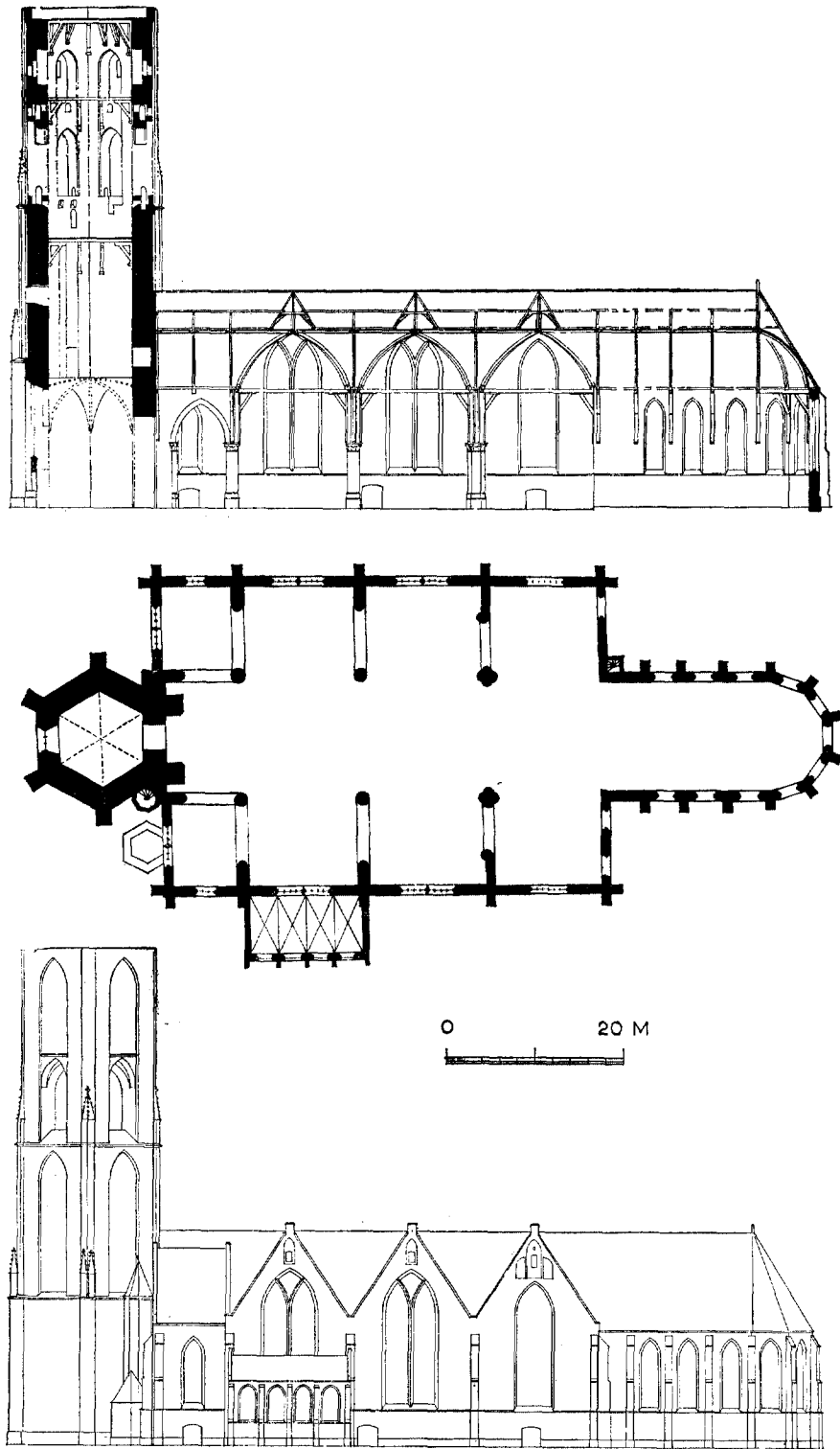

Fig. 3. Reconstructie van de kerk na de bouw van het huidige schip en de kapel van Assendelft (tussen 1434 en 1455). (tekening Monumentenzorg)

Ontstaan van het „Haagse halletype”, ± 1434-1455 (fig. 3 en 4).

In 1434 zijn „die ouderheijde ende cranckheijde van de parochiekercke in den Hage” van die aard, dat Philips de Goede octrooi verleent om de ingezetenen aan te slaan ten einde „an de voorsz. kerke te doen tijmmeren en werken ten minsten coste, ten meesten oirbaer en profijte een nieuw werk”. In 1436/37 schenkt hij over drie jaren 300 schilden voor de bouw¹¹. In deze periode moet, zoals uit het volgende zal blijken, het huidige schip gebouwd zijn ter vervanging van het smallere pseudobasilicale schip van weleer. De werkzaamheden zullen voltooid zijn geweest omstreeks 1455 toen een vicarie van het hoofdaltaar der kerk verplaatst werd naar de kapel van de heer van Assendelft¹². Een jaar later vormde de vergadering van het kapittel van het Gulden Vlies als het ware de bekroning van het werk.

Dit schip, opgetrokken van kleine baksteen (20/21.5 x 4.5/5 cm; 10 lagen = 58 cm, behoudens grotere afbraaksteen onderaan aan de noordzijde) heeft van het begin af de ruimtevorm gehad, die wij thans kennen (afb. 1, 2 en 7), doch de ruimtewerking ervan is aanzienlijk veranderd toen na de brand van 1539 de zuilen ommetseld werden en er een nieuwe overkapping kwam zonder trekbalken.

Vier van de oude steunen zijn zichtbaar geweest toen in 1920 de ommantelingen werden vervangen. Toen is o.a. gebleken, dat de zuilen op de westhoeken van de oostelijke kruising de resten bevatten van viervoudige bundelpijlers¹³. Boven de middelste zuil aan de zuidzijde kwamen de resten tevoorschijn van het oude kapiteel met sporen van twee bladkransen¹⁴. Een nader onderzoek was mogelijk toen vorig jaar de beide westelijke zuilen van hun nog ten dele 16de eeuwse ommetselingen werden ontdaan. Hoewel zeer ernstig door het vuur aangetast vertoonden deze ledestenen zuilen op vele plaatsen een gaaf oppervlak, waarop de „slag” onder een dunne pleisterlaag nog goed zichtbaar was. Boven de noordelijke zuil van dit paar werd tevens het oor-

spronkelijke kapiteel blootgelegd met sporen van afgehakte bladeren (afb. 8).

Voor het oplossen van de dateringsvraag waren deze vondsten nog niet voldoende. Sterkere aanwijzingen verschaftte echter een onderzoekstocht in de 16de eeuwse kappen. De zijtopgevels van het schip vertonen namelijk aan de binnenzijde enige brandsporen, terwijl bovendien de uitsparingen zichtbaar zijn voor de gordingen van een oudere, ongetwijfeld 15de eeuwse overkapping; deze gordingen hebben iets hoger gezeten dan de 16de eeuwse. De topgevels bestonden dus al vóór de brand van 1539. Deze vroegere overkapping had in tegenstelling tot de huidige, trekbalken op korbelen, zoals duidelijk is gebleken uit de 34 cm brede uitsparingen van muurstijlen, die boven de kapitelen op kraagstenen hebben gerust (afb. 8). Dergelijke uitsparingen zijn gevonden op plaatsen, waar men wellicht sporen van afgehakte scheibogen verwacht zou hebben. De muurstijlen hebben echter in volkomen homogeen muurwerk gezeten. Dit alles toont overtuigend aan, dat er tussen middenschip en zijbeuken van de huidige aanleg nooit arcaden geweest zijn. Deze werden direct bij de bouw achterwege gelaten.

Uit dit alles volgt, dat de vroegere pseudobasiliek met haar smallere zijbeuken tussen 1434 en 1455 in haar geheel moet zijn vervangen door het huidige halleschip. Het ontwerp hiervan was even eenvoudig als geniaal. Ten westen van het reeds bestaande dwarspand werden namelijk twee nieuwe aaneengesloten dwarspanden gebouwd, die elk corresponderen met twee voor-malige schiptraveeën. Zo ontstond de karakteristieke aaneenschakeling van drie even grote dwarsgerichte ruimten, doorsneden door een middenbeuk van gelijke hoogte. Bij de toren schoot een stuk over, dat de gedaante kreeg van een travee van een normale hallekerk. Hoewel de traveemaat van dit westelijke stuk nog gebaseerd moet zijn op de korte traveeïndeling van de vroegere pseudobasiliek, kan er in opbouw niets van bewaard zijn. De profilering van de zuilbasementen, die onder een 16de eeuwse beklamping bewaard waren gebleven (afb. 10), maakt het namelijk aannemelijk, dat ook de zuilen 15de eeuws zijn, al staan zij op oudere fundamenten. Bovendien heeft men toen getracht om een onregelmatigheid weg te werken, die ontstaan was bij de bouw van de toren. Uit de bewaarde dakmoet van de vroegere pseudobasiliek blijkt namelijk, dat deze toren niet nauwkeurig op de middenas van het schip geplaatst was. Bij het

¹¹ J. de Riemer, *Beschrijving van 's Graven-Hage*, Delft 1730, blz. 277. *Med. Ver. 's Gravenhage*, 1 (1880), blz. 302.

¹² S. W. A. Drossaers, *Het archief van den Nassauschen Domeinraad, 's-Gravenhage*, 1949-1955, 1ste deel, V, nr. 121, blz. 44.

¹³ Peters, *o.c.*, 1923, blz. 24-25.

¹⁴ Peters, *o.c.*, 1923, blz. 53.

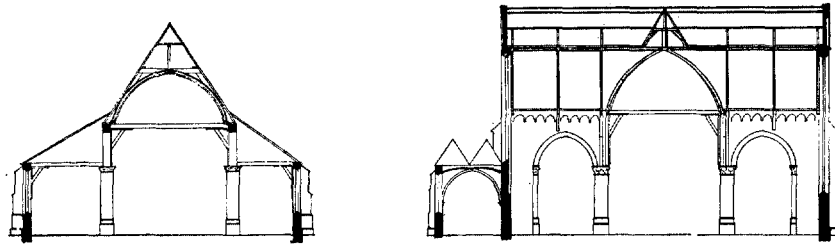

Fig. 4. Links vermoedelijke dwarsdoorsnede van het vroegere schip uit de 14de eeuw; rechts doorsnede van het tussen 1434 en 1455 gebouwde schip vóór de brand van 1539. (tekening Monumentenzorg)

optrekken van de meest westelijke travee van de hallekerk heeft men dit euvel verholpen door de nieuw te bouwen zuidelijke scheiboog iets anders te richten. Kortom er is toen een volledig nieuw halleschip gebouwd en wel het huidige.

Het zogenaamde Haagse halletype, waarbij het middenschip doorkruist met een reeks even hoge dwarspanden de ruimte bepaalt, is dus een schepping der 15de eeuw. Het systeem is gesproten uit eenzelfde gedachtegang als de vele 16de eeuwse West-Nederlandse pseudobasilieken, waarvan de houten zijbeukgewelven doorsneden worden door steekkappen naar hoge zijvensters in topgevels. In Oost-Vlaanderen vinden wij een der voorgangers van dit type namelijk de kerk te Dendermonde met een zuidbeuk uit de eerste helft van de 14de eeuw¹⁵. De zijbeukoverdekking bestaat daar uit een reeks dwarse tongewelven. Uitwendig heeft de zijbeuk de gedaante van een aaneengesloten reeks kleine dwarskapellen. Hetzelfde ziet men in Zuid-Holland nog bij het laat-15de eeuwse schip van de kerk te Abbenbroek.¹⁶

Bij de Haagse hallekerk zijn de dwarsgerichte elementen reeds vroegtijdig gelijkwaardig geworden met de middenbeuk. De tongewelven doorsnijden elkaar op gelijke hoogte, zodat er van de hoofdbeuk slechts een aaneengesloten reeks kruisingen is overgebleven. De oudst bekende navolging van het Haagse systeem dateert van \pm 1470. Toen kreeg de Oude Kerk te Amsterdam de eerste van een reeks zijkapellen, die volgens het Haagse systeem aansluiten op de zijbeuken; omstreeks 1510 volgde er een lichtbeuk

met hoge zijvensters in topgevels, corresponderend met dwarse tongewelven, die het hoofdgewelf doorsnijden¹⁷. Inmiddels verrezen er na omstreeks 1500 op tal van plaatsen in West-Nederland de bekende pseudobasilieken met reeksen zijtopgevels voor hoge vensters ter verbetering van de lichtinval¹⁸. Anders echter dan bij de oudere pseudobasilieken te Dendermonde en Abbenbroek sluiten op deze vensters inwendig geen afzonderlijke dwarse tongewelven aan doch steekkappen, die het „halve” tongewelf van de zijbeuk doorsnijden; een vermenging dus met het type der traditionele pseudobasiliek. De meest evidente navolgingen van de Haagse Sint Jacobskerk kwamen in de eerste helft van de 16de eeuw tot stand: de kerk van Voorburg tussen 1511 en 1514, de uitbreiding van de Kloosterkerk te 's-Gravenhage omstreeks 1540, de kerk te Vianen na 1540 en de kerken van Leimuiden (afgebroken in 1805) en Aalsmeer omstreeks 1549¹⁹. Ook werd het Haagse systeem in de zijbeuken van de Grote Kerk te Gouda gevolgd na de brand van 1552.

De bouw van het huidige koor, omstreeks 1492 (fig. 5).

Na 1455 had de kerk dus al vrijwel de gedaante van thans, behoudens het koor, dat nog eenbeukig was, de torenbekroning en de overkapping.

In 1492 werd het beeld van Sint Joris met een zeil afgedekt, toen „men in de kerke dat stroe-

¹⁵ S. Leurs, *Geschiedenis van de Vlaamsche kunst*, Antwerpen-'s-Gravenhage, z.j., I, blz. 129 e.v.

¹⁶ M. D. Ozinga, „De kerken van Abbenbroek, Poortugaal, Geervliet en Spijkenisse”, *Oudbk. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.*, 4de s. 4 (1935), blz. 52 e.v.

¹⁷ H. Janse, „De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 11 (1958), kol. 167-173.

¹⁸ C. L. Temminck Groll, *o.c.*, kol. 85-87, fig. 4.

¹⁹ E. H. ter Kuile, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948, blz. 295. Temminck Groll, *o.c.*, kol. 80 e.v. Ozinga en Meischke, *o.c.* blz. 93.

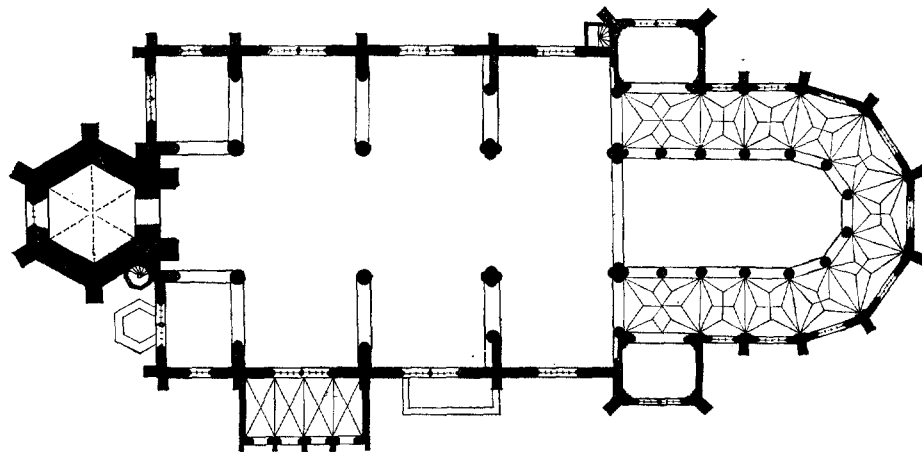
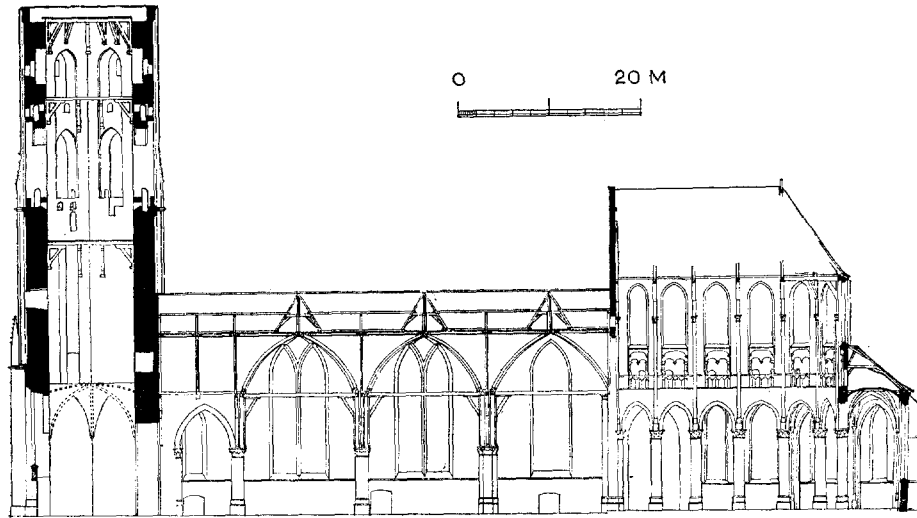

Fig. 5. Toestand omstreeks 1500, na de bouw van het huidige koor met omgang en dwarskapellen in 1492 en volgende jaren. (tekening Monumentenzorg)

dac in 't coor afbrack'²⁰. Er zal hier sprake zijn van een nooddak bij de bouw van het huidige basilicale koor met omgang (afb. 1, 4, 6 en 11). Een dakmoet, die in de jaren 1912-1920 ten oosten van de triomfboog ongeveer ter hoogte van het schipdak zichtbaar is geweest zal van dit nooddak afkomstig zijn²¹. Met de bouwtijd strookt het materiaal, dat aan de zuilen en vensterdagganten is toegepast: Bentheimersteen, die eerst in de laatste decennien van de 15de eeuw in deze streken werd ingevoerd. Op de oostelijke hoeken van de kruising verzezen bij de bouw van

dit nieuwe koor pijlers met dezelfde hoofdvorm, als de westelijke kruisingspijlers gehad moeten hebben: Het werden eveneens viervoudige bundelpijlers. Dat de bouw van het koor met enige onderbrekingen tot stand is gekomen is goed te zien boven de gemetselde zijbeukgewelven. Het muurwerk van de omgang werd namelijk aan de kant van de scheibogen en misschien ook aan de tegenoverliggende zijde afgepleisterd tot aan de balklaag; eerst na voltooiing van de lichtbeuk zullen de bakstenen gewelven zijn geslagen. (De lichtbeuk kreeg geen bakstenen gewelven zodat ook de luchtbogen, waarvoor inkassingen aanwezig waren, achterwege konden blijven). Boven dit pleisterwerk zit een zone van enigszins verweerd

²⁰ Peters, *o.c.*, 1923, blz. 29, n. 1.

²¹ Peters, *o.c.*, 1923, blz. 25.

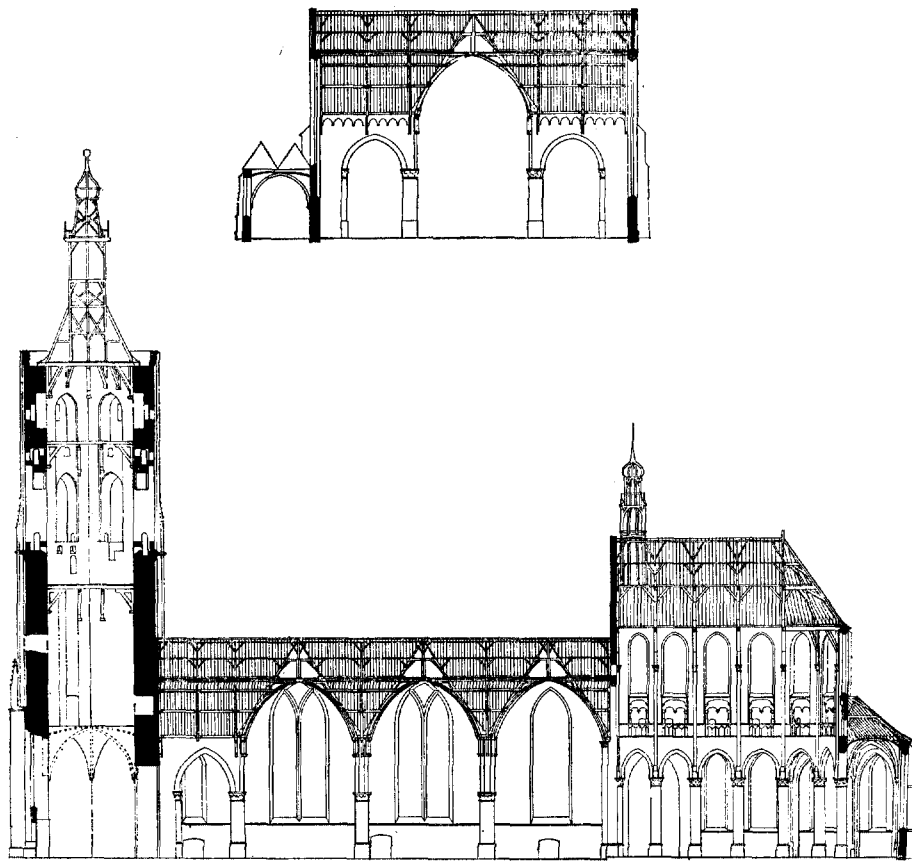

Fig. 6. De kerk hersteld na de brand van 1539.

(tekening Monumentenzorg)

metselwerk, vermoedelijk omdat het ten tijde van de noodbekapping aan de buitenlucht is blootgesteld geweest; daarboven doch nog ruimschoots onder de huidige bekapping begint zorgvuldig gemetseld muurwerk. Bij het maken van de wandgeleding en de overwelling is rekening gehouden met de beide zijkapellen, de Mariakapel aan de noordkant en de H. Kruiskapel aan de zuidzijde, die elk corresponderen met twee traveeën van de omgang. Kennelijk heeft men door middel van deze vermoedelijk tegelijk met de omgang opgetrokken uitspringende kapellen van buiten een dwarspand willen suggereren, omdat het eigenlijke dwarspand sinds de bouw van het 15de eeuwse schip niet meer als zodanig tot zijn recht kwam.

Brand in 1539, herstel (fig. 6) en latere veranderingen.

Op 29 december 1539 stak er een hevig onweer op, waarbij de toren door de bliksem werd getroffen. Er brak een brand uit, die aangewakkerd door sterke noordwestenwind oversloeg op de rest van de kerk en op een veertigtal huizen aan de zuidoostkant²². Uit tal van sporen, die reeds ter sprake kwamen, blijkt hoe hevig het vuur gewoed moet hebben. Dat het koor evenmin gespaard bleef als het schip is nog eens extra duidelijk geworden bij de vondst van gesmolten lood in een spouw bij de H. Kruiskapel ten zuiden van het koor.

²² P. Bor, *Nederlandsche Historieën*, 1679, IX, blz. 675.

Ondanks een ernstige economische teruggang en de nawerking van de inval van Maarten van Rossum in 1528 hebben de ingezetenen van „eene der miserabelste plaetzen, welke de konincklijke Majesteyt” had „in den lande van Hollant”²³, het herstel met energie aangepakt. In 1542 was de toren zover klaar, dat er een uurwerk in kon worden geplaatst²⁴. Uit deze tijd zal de bekroning gedateerd hebben, die wij uit opmetingen en tal van oude afbeeldingen kennen (fig. 6) en waarvan de spanten grotendeels bewaard bleven onder de ajouren ijzeren „muts” van 1861 totdat zij enige jaren geleden werden verwijderd omdat men — helaas — een bekroning wenste van geheel andere afmetingen dan de 16de eeuwse. In 1543 werd het Sint Jorisaltaar hersteld in de H. Geestkapel, die ten oosten van de kapel van Assendelft heeft gestaan²⁵. Tussen 1541 en 1547 werden de gebrandschilderde ramen aangebracht, o.a. dat van de kanuniken van de hofkapel (1541) en het raam van keizer Karel V (1547)²⁶. Nadat er in 1547/48 nog een loterij was gehouden om de kosten te dekken²⁷, werd het schip in 1550 verrijkt met de fraaie Renaissance-preekstoel, die thans van zijn oorspronkelijke plaats verwijderd is.

Bij deze herstellingen is de ruimtevorm gelijk gebleven aan die van vóór de brand doch de ruimtewerking werd geheel anders door het achterwege laten van trekbalken en korbelen onder de nieuwe typische 16de eeuwse kappen (fig. 6, afb. 1, 2, 7). Wat reeds eerder te Voorburg was geschied gebeurde na 1539 ook hier. In Voorburg was de plattegrond en de opbouw van de Haagse kerk namelijk vrij getrouw nagevolgd, echter zonder trekbalken, wat een grote verbetering bleek te zijn voor de ruimtewerking; de Voorburgse kerk wordt gedateerd tussen 1511 en 1514, niet later, hetgeen zeer aannemelijk is gezien de afwezigheid van horizontale tussen-

ribben in de tongewelven.²⁸ Toen nu de Sint Jacobskerk na 1539 hersteld werd bleven de grote overspanningen evenals te Voorburg vrij van trekbalken, zodat het uitzicht op de overdekking — hier met typisch 16de eeuwse horizontale tussenribben — onbelemmerd bleef. Of men deze voor het oog buitengewoon fraaie oplossing toch ietwat gewaagd gevonden heeft weet ik niet. Vast staat, dat men bij de andere navolgingen van het Haagse hallesysteem, de kerken van Vianen (na 1540) en Aalsmeer (\pm 1549), weer gebruik heeft gemaakt van trekbalken.

Bij de herstellingen na de brand werden bovendien de zes ledestenen hoofdzuilen in het schip verzwaaard door middel van ommetselingen van baksteen terwijl voor de basementprofielen Bentheimer steen werd gebruikt (afb. 10), dit alles in tegenstelling met het koor, waar de zuilen plaatselijk werden bijgewerkt. De ledestenen wandzuilen van het schip moesten op vele plaatsen zeer ingrijpend met baksteen worden hersteld doch zij behielden hun oude omvang; dit in tegenstelling met de geheel bakstenen wandzuilen bij het oostelijke dwarspand die evenals de hoofdzuilen wel ommetseld werden, hoewel zij in het geheel niet beschadigd waren²⁹.

De ommetselingen hadden geen wezenlijk constructieve betekenis, zodat men zich afvraagt of er destijds wellicht ook esthetische overwegingen hebben meegespeeld. Misschien vreesde men, dat de zuilen in hun 15de eeuwse omvang een te magere indruk zouden maken in het wijde interieur zonder trekbalken. De minder opvallende elementen behielden immers hun oude omvang terwijl juist de „blikvangers” werden verzwaaard, waarbij de nieuwe doorsnede overigens bepaald werd door het formaat van de baksteen (20 x 10 cm), die halfsteens werd toegepast.

Een schilderij van G. Houckgeest uit 1651 (afb. 1) in het Kunstmuseum van Dusseldorp³⁰ maakt het aannemelijk, dat er kapitelen met bladversieringen werden aangebracht. Dit pleit sterk

²³ Uit een rekest van de magistraat uit 1550, H. E. van Gelder, *'s-Gravenhage in zeven eeuwen*, Amsterdam, 1937, blz. 79, n.1.

²⁴ P. van den Brandeler, *De Groot- of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1893, blz. 13, n. 1.

²⁵ H. E. van Gelder, „De broederschap der schutters van St.-Joris te 's-Gravenhage”, *Die Haghe*, 1916, blz. 33.

²⁶ H. E. van Gelder, „De zestiende-eeuwse glasschilderingen in de Haagschen Sint Jacobskerk”, *Oud-Holland*, 36 (1918), blz. 1 e.v.

²⁷ De Riemer, *o.c.*, blz. 349.

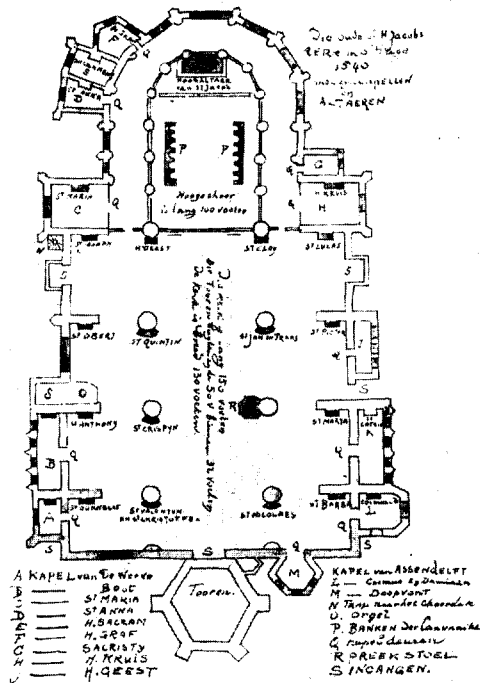
²⁸ E. H. ter Kuile, in: *Duizend jaar bouwen in Nederland*, I, Amsterdam 1948, blz. 295. Temminck Groll, *o.c.*, afb. 15. H. Janse, „Middel-eeuwse houten tongewelven in Nederland”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 14 (1961), kol. 188.

²⁹ Resten van de 16de eeuwse schil zijn bij de vernieuwingen van 1920 gespaard, omdat ze achter de galerijvloer zaten.

³⁰ Zeer dankbaar ben ik jhr. M. W. H. van der Wijck voor alle hulp bij het zoeken naar oude afbeeldingen.

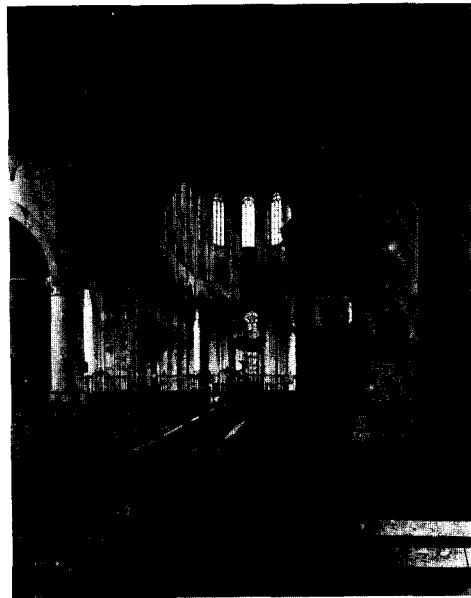
Afb. 4. Zuidelijk gedeelte van de kooromgang naar het westen in 1810; tekening van I. van Cuylenburg.
(’s-Gravenhage, Gemeente-archief)

Afb. 5. De opstelling van het meubilair in 1540. Kopic van een oude plattegrondtekening.
(Herv. Gemeente)

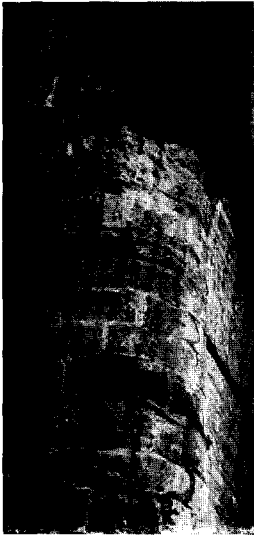

Afb. 6. Koor vóór 1878. De wapenborden van de ridders van het Gulden Vlies nog op hun oorspronkelijke plaats.

Afb. 7. Interieur vóór de laatste restauratie. Preekstoel en doophek nog op hun oude plaats; vlg. afb. 1 en ook afb. 5.
(Foto Monumentenzorg).

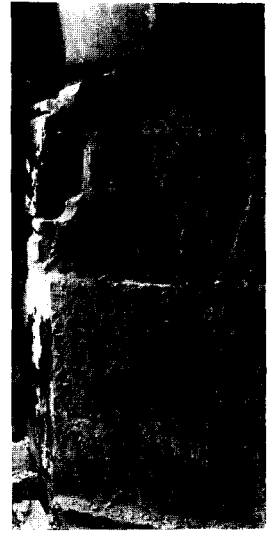
DE SINT JACOBSKERK TE 'S-GRAVENHAGE

Afb. 8. Resten van het 15de eeuwse kapiteel boven de noordwestelijke zuil van het schip; erboven kraagsteen en inkassing van een muurstijl.

Afb. 9. Kapiteelfragment, teruggevonden in bouwpuin, 14de eeus (?). Vermoedelijk afkomstig van de vroegere pseudobasiliek.

Afb. 10. Basement van de zuidwestelijke zuil van het schip; het oorspronkelijke profiel was weggewerkt onder het 16de eeuwse.

Afb. 11. De kerk uit het noorden na restauratie van de topgevels.

(Foto's Monumentenzorg)

voor niet louter praktische overwegingen; wanneer de zuilen alleen om technische redenen ommeetseld waren, dan zou men vermoedelijk volstaan hebben met eenvoudige lijstkapitelen.

Niet helemaal duidelijk is het of de westelijke pijlers van de oostelijke kruising reeds in de 16de eeuw in zuilen veranderd werden, zoals oude banken-plannen in het kerkarchief (vanaf 1737) doen vermoeden, of dat zij nog tot na 1810 een eventueel onregelmatige pijlervorm gehad hebben; een gravure uit 1761³¹ en een tekening uit 1810 door I. van Cuylenburg (afb. 4) in het aagse gemeente-archief bevatten zulke aanduidingen.

Het schilderij van Houckgeest (afb. 1) geeft niet meer dan twee kapitelen van het schip te zien, versierd met aaneengesloten bladwerk — het geijkte distelachtige loofwerk vermoedelijk — onder een achzijdige dekplaat. Het is niet onmogelijk, dat de 16de eeuwse kapitelen van stuc waren, zoals die, welke in de Oude en in de Nieuwe Kerk van Delft werden aangebracht na brand in 1536. Dit zou dan de reden kunnen zijn waarom er in de 18de eeuw nog slechts lijstkapitelen te zien waren (afb. 2).

Het koor heeft zijn kapiteelversieringen, hier met dubbele bladkransen (afb. 4), behouden tot dat zij omstreeks 1834/35 als stofnesten werden afgehakt (afb. 6)³²; waarschijnlijk waren ook deze van stuc.

Uit de oude afbeeldingen blijkt tevens, dat de houten tongewelven geen beschieting hadden gekregen, vermoedelijk omdat men geen middelen meer had om het dure wageschot te bekostigen. Eerst bij een restauratie in de jaren 1829-1830 werden in het schip gewelfbeschietingen aangebracht terwijl onder de trekbalen van de tot dusverre open koorbekapping een stucgewelf kwam³³.

In de jaren 1878-1884 onderging de kerk andermaal een restauratie. Toen hebben de bogen van het schip, die tot dusverre slechts eenvoudige afschuiningen hadden, samengestelde profielen verkregen, terwijl de kapitelen getooid

³¹ Huwelijk van de erfprins van Nassau Weilburg met prinses Carolina van Oranje Nassau 5 maart 1760; T. P. G. Haag del., S. Fokke sc., P. S. van Balen excudit. 1761; afgebeeld in *Die Haghe*, 1901, t.o. blz. 1.

³² Victor de Stuers, „Artistiek brandhout”, *De Kunstbode*, 1880.

³³ Peters, *o.c.*, 1900, blz. 183 en 201. Van den Brandeler, *o.c.*, afb. 4, door J. M. Lotz (1892), geeft het koor nog weer met stucgewelf.

werden met nieuwe bladornamenten van gips³⁴. De gewelven werden in deze jaren voorzien van een decoratieve beschildering in neogotische trant.

Tijdens de restauratie van 1912-1920³⁵, aanvankelijk onder leiding van P. J. H. Cuypers, werden alle zuilen van nieuwe kapitelen met dubbele bladkransen voorzien en kregen de meest oostelijke en de middelste zuilen van het schip in plaats van de bakstenen ommetselingen uit de 16de eeuw dunnere „corsetten” van beton. De neogotische gewelfbeschildering uit het eind van de vorige eeuw verdween achter een nieuwe houten bekleding. In het koor werd het 19de eeuwse stucgewelf vervangen door een houten netgewelf. Verder werden de triforiumopeningen onder de lichtbeukvensters weer voorzien van balustraden.

De vroegere inrichting van het gebouw.

De beeldenstorm in 1566 en de overname van de kerk door de Hervormden in 1574 hadden uiteraard veranderingen van het interieur tengevolge. De inrichting van vóór de Reformatie is echter vrij goed bekend, niet alleen uit altaarlijsten en andere geschreven bronnen³⁶ doch tevens uit de kopie van een plattegrond met het jaartal 1540, die wat de rangschikking van het meubilair betreft betrouwbaar schijnt te zijn (afb. 5)³⁷. Hierop is o.a. de opstelling te zien van de talrijke altaren en het koorhek, waarvan de funderingen bewaard bleven. Behalve het grote orgel bij de toren was er nog een klein orgel in de noordwesthoek van de oostelijke schiptravee. Een later orgel bij de toren, weergegeven op een in het Haagse gemeente-archief aanwezige tekening van J. de Vignon³⁸, is in 1764 (of '67) vernieuwd en in 1882 vervangen door het huidige. De doopvont stond in een zeszijdige kapel

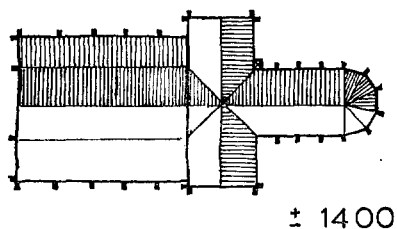
³⁴ Peters, *o.c.*, 1900, blz. 184, pl. 5 en 6; resten van deze kapitelen zijn vorig jaar uit puin tevoorschijn gekomen.

³⁵ Peters, *o.c.*, 1923, blz. 50 e.v.

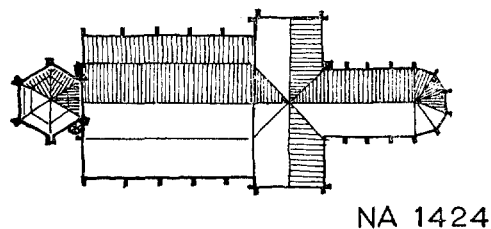
³⁶ Van den Brandeler, *o.c.*, blz. 74 e.v. Peters, *o.c.*, 1923, blz. 34, n. 1.

³⁷ Afkomstig uit de voormalige verzameling van baron A. J. L. van den Bogaerde op het kasteel van Heeswijk, op groot formaat afgebeeld in H. Brugmans en C. H. Peters, *Oud-Nederlandsche steden*, Leiden (z.j.) 1909-1911, II, afb. 236; nagetekend bij Peters, *o.c.*, 1923, tussen blz. 32 en 33.

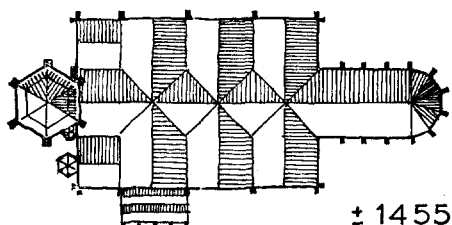
³⁸ Zie: *Nederlandse orgelpracht* (uitgave onder auspiciën van de Commissie Orgelconcours, bij gelegenheid van de restauratie van het orgel in de Grote Kerk te Haarlem), Haarlem 1961, afb. 34.

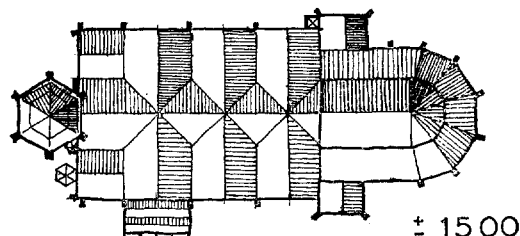
± 1400

NA 1424

± 1455

± 1500

Fig. 7.

(tekening Monumentenzorg)

tegen de westgevel van de zuidbeuk. Op deze plattegrond is een aantal kapellen te zien, van welke de Sacramentskapel aan de noordoostzijde van de omgang eerst in 1912 is afgebroken en de kapel van Assendelft nog steeds bestaat als kerkeraadskamer. De preekstoel was toen al opgesteld tegen de middelste zuil aan de zuidzijde van het schip. De preekstoel, van 1550, die later omgeven werd door een doophek, bezat blijkens het schilderij van Houckgeest al in 1651 een klankbord (afb. 1). De wapenborden ter herinnering aan het in 1456 gehouden kapittel van het Gulden Vlies hingen tot het einde van de 19de eeuw in het koor boven de plaatsen, waar de koorbanken gestaan hebben (afb. 1 en 6). Tussen koor en dwarspand stond een koorhek. De door Houckgeest in 1651 weergegeven afsluiting (afb. 1), was nog in 1761 aanwezig. Later kwam daar een smeedijzeren hek te staan (afb. 7), dat nu jammer genoeg verwijderd is.

De veranderingen der laatste jaren.

De 19de eeuwse veranderingen hadden de kerk ook van buiten een erg nuchter aanzien gegeven. In 1854 waren de topgevels beklampt en in 1861 had de toren, die inmiddels eveneens beklampt was geworden, een door de gemeentearchitect W. C. van der Waeyen Pieterszen ontworpen neogotische spits van gietijzer gekre-

gen³⁹, waaronder evenwel een groot gedeelte van de 16de eeuwse bekroning behouden was gebleven. Dit gevaarte bleef lange tijd een vertrouwd element in het Haagse stadsbeeld, totdat het in 1951 wegens constructieve redenen verwijderd werd. In 1957 kwam een zeer slecht geproportioneerde bekroning gereed, die een variant heet te zijn van de 16de eeuwse, waarvan de nog gave spantconstructie in 1951 geheel was prijsgegeven.

De in laatstgenoemd jaar begonnen restauratie van de overige delen van de kerk is vrijwel voltooid, zodat wij nu beter de bezwaren kunnen beoordelen, die het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond vorig jaar heeft te berde gebracht tegen de nieuwe opstelling van het meubilair⁴⁰. Terwille van een nieuwe liturgische stroming zijn niet alleen het koorhek en de herebanken van hun plaats verwijderd doch is tevens de preekstoel uit het schip, waar hij altijd gestaan heeft, overgebracht naar de zuidoostelijke kruisingspijler. Hierdoor is nu de lengte-as te eenzijdig benadrukt temeer daar men de vloer

³⁹ Peters, *o.c.*, 1900, blz. 154 e.v.

⁴⁰ „Het interieur van de Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage, adres door het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond gericht tot het college van kerkvoogden van de Ned. Herv. gemeente te 's-Gravenhage”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. 275 e.v.

van het schip heeft laten afhellen in de richting van het koor.

Het zou echter onrechtvaardig zijn slechts te wijzen op de minder gunstige resultaten van de restauratie. Bij dit werk, dat onder leiding staat van architect Ph. Bolt, is ook veel verbeterd, zelfs in het interieur, waar de lelijke galerijen uit de zijbeuken verdwenen zijn, en alles door overwitten enorm is opgeknapt. De twee westelijke zuilen van het schip bezaten nog enkele fragmenten van hun 16de eeuwse ommantelingen uit baksteen. Men heeft deze zuilen van hun ommantelingen ontdaan en in hun 15de eeuwse omvang hersteld. Hoewel het in verband met de bouwgeschiedenis ongetwijfeld consequenter zou zijn geweest alle zes zuilen bij de 16de eeuwse overdekking van het schip aan te passen door ze weer hun 16de eeuwse omvang te geven, blijkt de thans gekozen oplossing voor het oog aanvaardbaar omdat de overige vier steunen in 1920 toch al wat dunner waren gemaakt dan in de 16de eeuw. De stugge lijnen van deze in 1920 herstelde kolommen zijn niet te wijten aan hun omvang doch aan het ongevoelige oppervlak van de betonnen schil en aan de lelijke kapitelen. Een goede gedachte is het daarom geweest om de

beide westelijke zuilen en de daarmee corresponderende wandzuilen der zijbeuken te tooien met 16de eeuwse kapitelen van zandsteen, die waren overgeschoten van de restauratie van de Oude Kerk te Delft. Jammer dat ook de andere kapitelen van het schip niet tegelijkertijd door betere zijn vervangen!

De venstertraceringen konden in een betrouwbare vorm vernieuwd worden aan de hand van oude foto's. Verder bleek het onder meer mogelijk een ingang aan de noordkant van het schip in de oude vorm te restaureren na afbraak van een neogotische portaal aanbouw.

Een zeer grote verbetering betekende de restauratie van de buitenkant, waar de samengestelde nissen in de transeptgevels en de enkelvoudige in de topgevels van het schip, bekend uit oude afbeeldingen (afb. 3)⁴¹, naar teruggevonden sporen hersteld zijn (afb. 11). Hieraan vooral is het te danken, dat de oude Sint Jacobskerk, tevoren meer interessant dan mooi, een veel vriendelijker aanzien heeft gekregen.

⁴¹ De Riemer, *o.c.*, de plaat tussen blz. 172 en 173. A. W. Kroon, *Beschrijving van 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage, 1852, t.o. blz. 193.

SUMMARY

ST. JAMES'S CHURCH AT THE HAGUE

BY J. J. F. W. VAN AGT

The late Gothic church of St. James is an interesting building. The nave, situated between the tower with its most unusual hexagonal groundplan and the tall basilican choir, is an aisled structure that deserves special attention because of its shape. It owes its spatial effect to the fact that the wagon-roof of the nave is intersected by a series of transverse wagon-vaults, equal in height to the nave. This tendency towards a concentrated form was ahead of its time at the period of construction. For a long time opinions varied as to the question whether it dated from the 15th century or originated only after the church had been destroyed by fire in 1539. The restoration which has been almost completed by now presented an opportunity for another investigation of the fabric. It has proved beyond doubt that the building existed in its present form before the fire of 1539. This proof and the written sources warrant the conclusion that the nave is an essentially 15th century struc-

ture, although the roofs date from the 16th century.

So the nave of St. James's church may justifiably be regarded as the prototype of the so-called Hague type of hall-church. The construction of the West-Netherlandish pseudo-basilica is carried to an extreme in this type: the longitudinal walls have developed into a series of gables, which thus provide room for high windows to improve the lighting. In the Hague type of hall-church the gables have evolved into an uninterrupted row of transept gables and the nave has been reduced to a mere succession of crossings. The most consistent imitations of this type are to be found in the churches of Voorburg (1511-1514) in the vicinity of The Hague, Vianen (after 1540), both in the province of Zuid-Holland, and Aalsmeer (1549) in the province of Noord-Holland. It has had a far-reaching influence on such churches as St. John's at Gouda and St. Nicholas's church (the Old Church) at Amsterdam.

The architectural development of St. James's church as we have been able to reconstruct it from the latest researches may be summarised as follows:

During the reign of Count Floris V (1256-1296), who built the Knights' Hall on the Binnenhof, the chapel which then occupied the site of the present church was raised to the position of parish-church under the patronage of the abbey of Middelburg (province of Zeeland).

In the 14th century this parish-church had a pseudo-basilican nave, the proportions of height and width being approximately the same as those of the — then pseudo-basilican — churches of Vianen and Geertruidenberg.

In 1399 an unaisled choir was under construction, whose foundations lie under the arcades of the present choir. The contiguous transept which was built at the same period survives.

About 1420-1424 the curious hexagonal tower was erected. Its polygonal groundplan may have been inspired by the octagonal tower of the abbey at Middelburg. No other hexagonal towers are known in Holland except for the tower of Nieuwerkerk on the island of Duiveland (province of Zeeland), which was destroyed in the second world war.

By 1434 the old nave was becoming dilapidated. It was replaced by the present nave, which was completed about 1455. The design was both simple and ingenious and involved the construction of two new contiguous transepts west of the already existing transept, each corresponding to two bays of the former nave. The result was a succession of transverse spaces, intersected by a nave of the same height. The remaining portion to the west close to the tower was transformed into one bay of a normal hall-church.

The construction of the ambulatory of the present choir (c. 1492) was contemporaneous with that of two projecting transverse chapels. They were obviously intended to suggest a transept because, since the construction of the 15th century nave, full justice was no longer done to the earliest transept as seen from the outside.

In 1539 the church was gutted by fire. A restoration was undertaken comparatively shortly afterwards, which left the shape of the nave unaltered. The spatial effect, however, was considerably improved since the new roof construction, typical of the 16th century, dispensed with tie-beams. The columns which had suffered serious damage were reinforced by a facing of brick masonry.

MIDDELEEUWSE HOUTEN TONGEWELVEN IN NEDERLAND

DOOR

H. JANSE

Toen in 1958 de onderzoekingen in de kappen van de Oude Kerk te Amsterdam werden afgesloten met publicatie van de verkregen gegevens¹ kon niet worden vermoed, dat deze studie het begin zou worden van een algemeen onderzoek naar de ontwikkeling en de verschijningsvormen van de middeleeuwse kapconstructies in Nederland, gecombineerd met een inventarisatie van alle oude kappen in ons land.

Dit onderzoek is natuurlijk nog niet voltooid. Het vergt vele jaren. Tot op zekere hoogte zijn echter een tweetal kaptypen reeds voldoende bestudeerd om daarover een samenvattend overzicht te geven. De ontwikkeling van de kappen van woonhuizen en andere kleinere gebouwen werd reeds in een andere publicatie geschetst.² Thans ligt voor U een overzicht van de ontwikkeling van de middeleeuwse kapconstructies met houten tongewelf.

Het houten tongewelf, dat in onze streken een verspreidingsgebied heeft ongeveer ten westen van de lijn Dokkum-Zwolle-Eindhoven-Charleroi, kreeg in de Lage Landen een zeer speciale, haast stereotype vorm. Toch zijn er opvallende, meest streeksgewijze afwijkingen, die hierna ter sprake zullen komen. Het houten tongewelf werd niet alleen toegepast in kerkgebouwen, maar ook in andere gemeenschapsruimten als stadhuisen, gasthuizen, kloosters en dergelijke. Ostendorf, de schrijver van *Die Geschichte des Dachwerks*, — het enige grote werk over oude kapconstructies, dat tot op heden verscheen³ — nam zelfs aan, dat het in de burgerlijke bouwwerken ontwikkeld is. In zijn boek neemt het houten tongewelf, zoals alle typisch Nederlandse constructies, helaas een ondergeschikte plaats in.

¹ H. Janse, „De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 11 (1958), kol. 141 e.v.

² H. Janse, „Overkappingen van woonhuizen en andere kleine gebouwen in Nederland tot 1600”, *Bouw* 16 (1961), blz. 50-51.

³ F. Ostendorf, *Die Geschichte des Dachwerks*, Leipzig-Berlijn 1908.

De combinatie van overwelfing en dak — juist in de Gotiek in ons land tot bloei gekomen — is eigenlijk op een zeer ongotische gedachte gebaseerd. De Gotiek kenmerkt zich immers door een scheiding van functie der constructies. Het is dan ook niet te verwonderen, dat de gebouwen, die een houten tongewelf als ruimte-afsluiting hebben, tot de minst „gotische” bouwwerken behoren.

Romaanse daken met tongewelf.

Het oudste inheemse type kapconstructie heeft

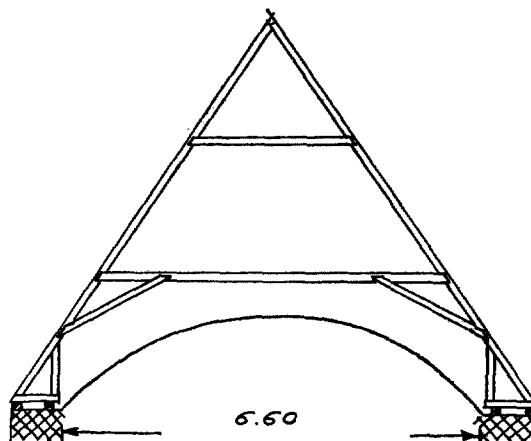

Fig. 1. Utrecht, Klaaskerk, kap van het schip, 12de eeuw.

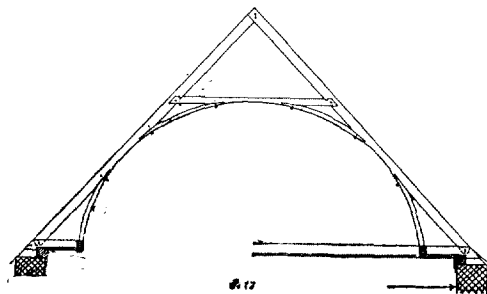

Fig. 2. Oirschot (N.-Br.), Herv. kerk, kap van het schip, eind 13de eeuw.

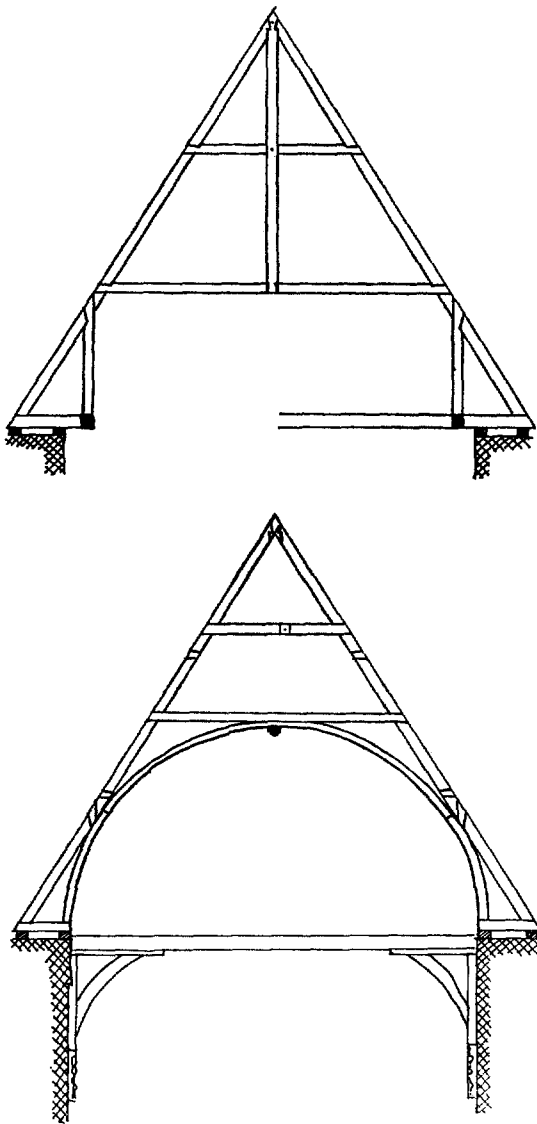

Fig. 3. Damme (W.-Vlaanderen), O.L. Vrouwekerk, kap van het hoofdkoor; boven reconstructie van de oorspronkelijke toestand, begin 13de eeuw; onder toestand na verbouwing omstreeks 1270.

uitsluitend sporenparen, die alle met elkaar zijn verbonden door hanebalken en een voetbalk. Er bestaat geen verband tussen de aldus gevormde sporenspanen (ook wel keperspanen genoemd) in de lengterichting van het dak.

Na het midden van de 12de eeuw laat men de voetbalken weg of handhaaft er enkele van als trekbalk. Tussen de sporen en de onderste hanebalk werden soms korbels aangebracht en tussen

de sporen en de binnenste muurplaten z.g. standzonen (fig. 1).

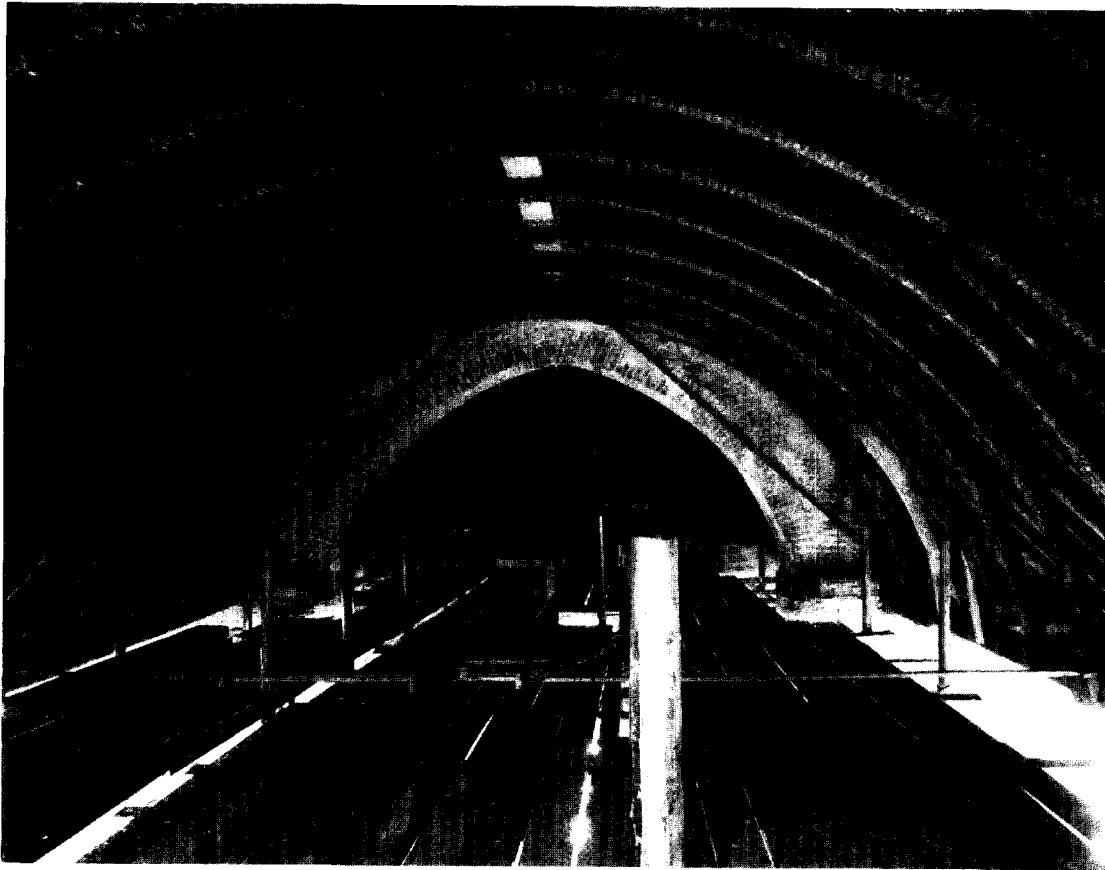
Wanneer men de genoemde onderdelen zo aanbrengt, dat zij aan de naar binnen gerichte zijde een vloeiende lijn vormen is de grondvorm van het houten tongewelf ontstaan. Van dit oudste type zijn in Frankrijk en Duitsland enige 12de eeuwse voorbeelden bekend. In ons land is in de Hervormde kerk te Oirschot (N.-Br.) een exemplaar van dit type gevonden, dat uit het laatst van de 13de eeuw zal dagtekenen (afb. 1, fig. 2).⁴ Het gewelf zet beneden nagenoeg verticaal op de voet aan. Daar de dakhelling vrij gering is komt die voet hierdoor ver binnen de muur, waardoor een raveelbalk van trekbalk tot trekbalk nodig is.

Ontwikkeling in de vroeg-gotische periode.

Het koor van de O.L. Vrouwekerk te Damme (West-Vlaanderen) was oorspronkelijk overdekt door een sporenkap zonder gewelf, doch bij een verbouwing omstreeks 1270 bracht men in de beide toegevoegde zijkoren houten tongewelven aan en wijzigde de middenkap dienovereenkomstig (fig. 3). Deze constructie verschilt in zoverre van de romaanse, dat er trekbalken met korbels, sleutelstukken en muurstijlen zijn aangebracht, waarboven de kap is opgebouwd. Die balken vormen dus geen onverbreekelijk geheel met de kapconstructie, zoals bij de voorgaande typen het geval was.

De volgende fase in de ontwikkeling wordt vertegenwoordigd door de kap van het koor van de kerk te Kloetinge bij Goes (fig. 4). Het gewelf heeft hier al de spitsboogvorm met de aanzet op een plaat aan de binnenzijde van de muur en er zijn ribben in het gewelfvlak verschenen, zoals nadien steeds gebruikelijk zal zijn. Deze ribben zijn geprofileerde onderdelen van een verzaamd sporensant, die onder het gewelfbeschoot uitsteken. Deze versterkte sporensant bezitten een makelaar, van de nok tot de hanebalk boven de kruin van het gewelf. De nokrib of naald van het gewelf vormt nauwelijks een verbinding in de lengterichting van de kap, een verbinding, die bij oudere kappen geheel ontbreekt. Trekbalken aan de voet bezit dit dak niet. De zijdelingse druk wordt opgenomen door vrij zware steunberen. Dit is natuurlijk alleen mogelijk bij eenbeukige ruimten. In Zeeland, Noord-Brabant en zuidelijk Holland treffen we vele — ook latere — kerkgebouwen aan, waarin

⁴ *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 14 (1961), kol. *150-*154.

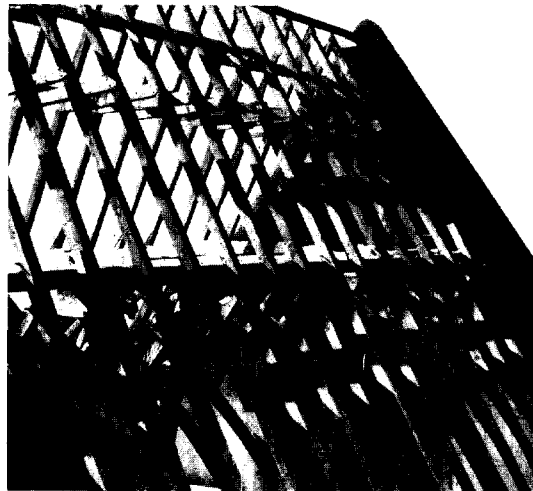

Afb. 1. Oirschot, Herv. Kerk, kap van het schip tijdens restauratie

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 2. St. Maartensdijk (Z), Herv. Kerk, kap van het schip 15de eeuw.

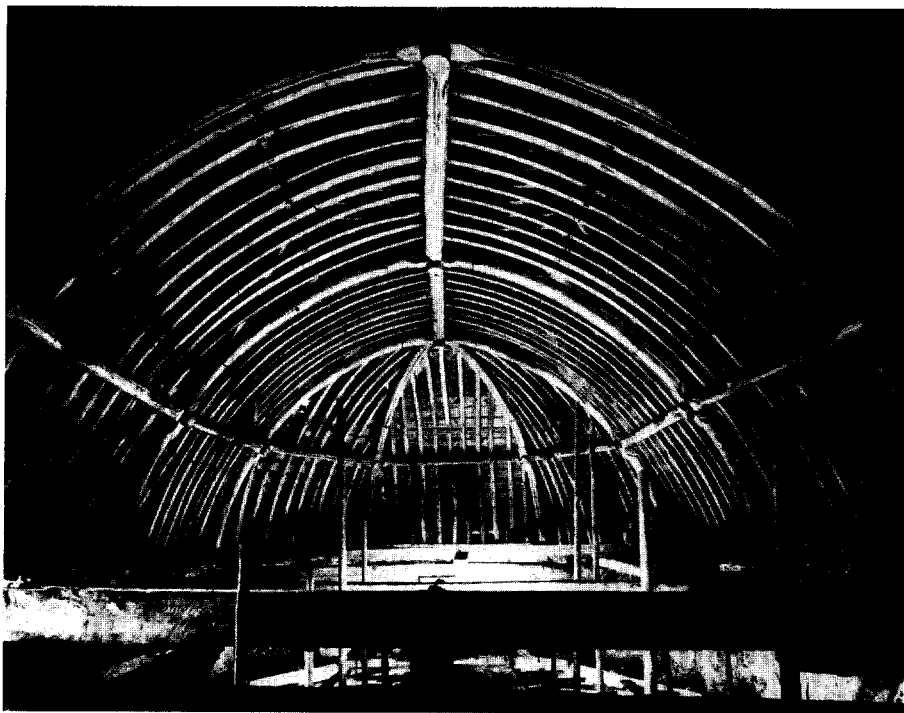

Afb. 3. Oudewater, Herv. Kerk, kap van de zuidbeuk, eind 14de of begin 15de eeuw.

(Foto's H. Janse)

Afb. 4. St. Maartensdijk (Z), Herv. Kerk, koorsluiting, begin 15de eeuw.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 5. Barendrecht (Z.-H.), Herv. Kerk, koor, \pm 1540.
(Foto Monumentenzorg)

trekbalken achterwege zijn gebleven (fig. 5). De standzonen onder tegen de spantbenen worden dan een eindweegs langs de muur naar beneden doorgetrokken zodat de zijdelingse druk van de kap op de muren wordt overgebracht. Het gevolg van deze constructie is, dat die muren nogal eens zijn uitgeweken.

Het verband in de lengterichting van de kap vormt na het einde van de 13de eeuw in toenemende mate een onmisbaar element in de kapconstructies van West-Europa, ook in de daken, waarin een houten tongewelf is opgenomen. De vroegste kappen met tongewelf, volgens dit principe opgebouwd, die wij thans in ons land kennen, zijn die van het koor van de kerk te Abbenbroek (bij de restauratie omstreeks 1930 geheel vernieuwd), van het koor te Kapelle (Z.) en van de beide zijbeuken van de Oude Kerk te Amsterdam, de beide eerste omstreeks 1300 en de laatste uit de eerste helft van de 14de eeuw. De hier gevolgde constructiewijze is gedurende de gehele verdere tijd, waarin houten tongewelven normaal zijn in de Nederlandse bouwkunst, nagenoeg niet meer gewijzigd.

Het tongewelf is gevat in een geraamte, dat zijn stijfheid ontleent aan spantjukken, die gordingen dragen. De gebruikelijke vergelijking van het tongewelf met een binnenste-buiten gekeerd schip gaat geheel mank, daar het gewelf slechts een ruimte-afsluiting zonder constructieve betekenis is.

De spantjukken, die het gewelf omvatten, noemen we spitsboogjukken, in navolging van de term „ogyffbinten”, die we in bestekken van 1541 en 1544, betreffende de herbouw van kappen op de Oude Kerk te Delft, aantreffen.⁵ Deze spitsboogjukken zijn opgebouwd als alle jukken, die we van de 14de tot het begin van de 17de eeuw in de Nederlandse kappen aantreffen, dus met twee schuingeplaatste spantbenen, een horizontale balk daar bovenop en korbeels tussen spantbeen en horizontale balk.⁶ Altijd dragen de spitsboogjukken standzonen (kreupele stijen). Ze onderscheiden zich van de normale spantjukken, doordat de naar binnen gerichte zijde volgens een vloeiende lijn is afgewerkt en voorzien is van een — meestal peerkraalvormig

⁵ H. Janse, „Twee zestiende-eeuwse bestekken”, *Bouw* 16 (1961), blz. 428-430. Voor een uitgebreide omschrijving van alle aan een dergelijke kap gebruikte onderdelen en hun middeleeuwse namen wordt verwezen naar dit artikel.

⁶ Zie o.a. H. Janse, „Overkappingen van woonhuizen”.

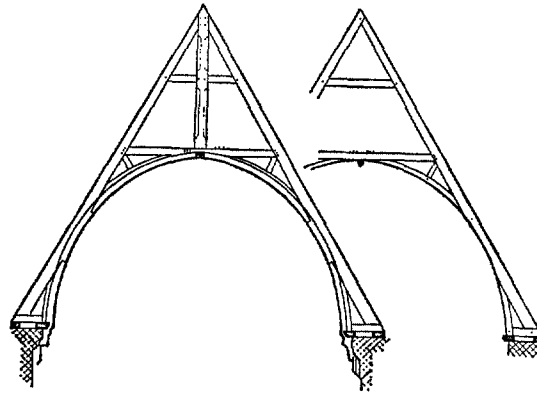

Fig. 4. Kloetinge (Z.), Herv. kerk, kap van het koor, omstreeks 1300.

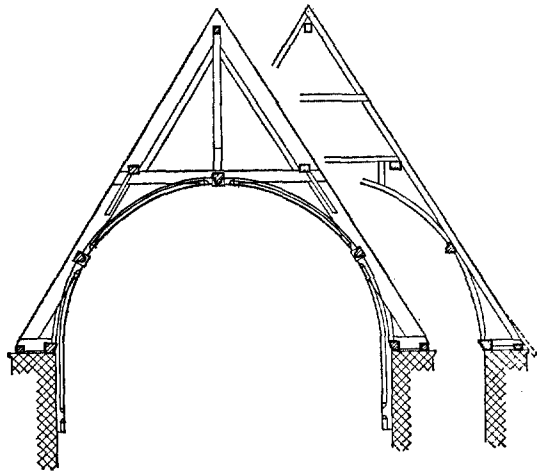

Fig. 5. Oudelande (Z.), Herv. kerk, kap van de zuidkapel, midden 16de eeuw.

— profiel (fig. 6). Op dit juk rust aan beide zijden een gording. In het midden is een geprofileerde rib ingelaten (de nokgording van het gewelf), die van spant naar spant loopt en die reeds in de kap te Kloetinge aanwezig is als vroegste vorm van langsverband. Tussen de gordingen en de spantbenen zijn schoren aangebracht, die het schranken van het geraamte moeten voorkomen en feitelijk niet juist windschoren worden genoemd. Op de gordingen rusten de daksporen, die hun aanzet vinden op een blokkeeltje, op twee muurplaten opgelegd of daarin ingelaten. Volgens de lijn van de spitsboogspanten zijn de gewelfhouten aangebracht, lopende van de binnenste muurplaat (de voorlijst) naar de daksporen, en andere, van de sporen naar de nokrib en meestal in die rib ingelaten. De beide

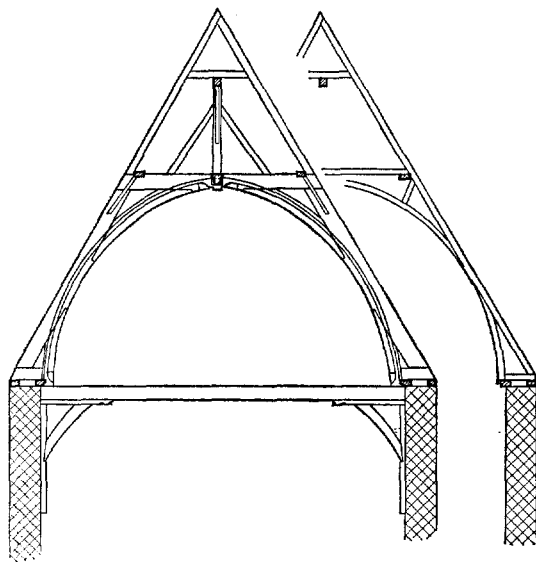

Fig. 6. Gebruikelijk 15de eeuws kaptype.

verbindingen met een dakspoor zijn als die we bij de reeds in de kap van de Hervormde kerk te Oirschot aantreffen: even ingelaten met een schuine borst en gespijkerd. Een „kalfje” van de dakspoor of het horizontale roosterhout naar het bovenste gewelfhout belet het doorbuigen daarvan (afb. 2 en 3).

In de Oude Kerk te Amsterdam zijn er steeds twee muurplaten en een afzonderlijke lager geplaatste voorlijst⁷. Deze constructie komt voort uit de aanwezigheid van zakgoten en werd ook aangetroffen tussen de twee oudste beuken van de kerk te Monnickendam.

Herkomst van de jukconstructie.

Zoals uit het voorgaande blijkt treffen wij de vroegste tongewelfconstructies met spantjukken in het zuidwesten van ons land aan. De oudste kapconstructies, waarin spantjukken voorkomen, zijn te vinden in Vlaanderen, omstreeks 1280 (St. Janshospitaal te Brugge en te Damme). Het vermoeden lijkt gewettigd, dat deze constructie afgeleid is uit de boerderijbouw, die al reeds zeer vroeg een skeletbouw was. De schuur van de abdij Ter Doest onder Lissewege ten noorden van Brugge, die ook omstreeks 1280 gebouwd is, vertoont een volledig uitgebalancerte gebintopbouw. Dit toont aan, dat hieraan een lange ontwikkeling vooraf moet zijn gegaan.

⁷ H. Janse, *o.c.*, 1958, fig. 4. De in dit artikel gebruikte benamingen wijken soms af van de oorspronkelijke middeleeuwse (zie noot 5).

Meerdere horizontale gewelfribben.

Zoals gezegd ondervindt de constructie van het houten tongewelf met spitsboogjucken vrijwel geen wijziging tijdens de verdere gotische periode. Alleen wordt het gewelfvlak later soms onderbroken door één of meer horizontale gewelfribben. Dit element vindt zijn oorsprong in een gording, die midden tussen de muurplaten en de gording op het spitsboogspant in het spantbeen is ingelaten. Deze wordt eerst tussen de daksporen en het gewelfbeschoot verborgen (afb. 4). Later wordt die tussengording als een tussenrib in het gewelf gebracht. Deze bevindt zich dan op ongeveer één derde van de hoogte van voorlijst tot nokrib (fig. 5 en afb. 5). Dit leidt er toe, dat op twee derden soms nog een rib wordt aangebracht, die als ondersteuning van de gewelfhouten fungeert. De kalven kunnen dan achterwege blijven.

Deze ontwikkeling voltrekt zich gedurende de 15de eeuw in die gebieden, waarin trekbalken vaak ontbreken, dus in Zeeland, Noord-Brabant en zuidelijk Holland. De twee tussenribben worden pas tegen het midden van de 16de eeuw gemeengoed in de Hollandse kappen (afb. 6).⁸

Constructie boven de gewelven.

De ondersteuning van de daksporen boven de gewelven is de enige constructie, die van geval tot geval aanmerkelijk kan verschillen en ook een ontwikkeling ondergaat. De verschillende typen, die hier besproken worden, zijn weergegeven in fig. 7.

De eenvoudigste constructie is die, waarbij geen gordingen meer boven de spitsboogjucken voorkomen; over het algemeen dus bij kappen met een niet al te grote overspanning. De sporen zijn alleen nog verbonden door een hanebalk (afb. 3).

Uit de vorm met een makelaar, zoals die te Kloetinge voorkomt, ontwikkelt zich een type, waarbij tussen die stijlen een middengording is aangebracht, die tijdens de opbouw zorg draagt voor het overeind blijven van de losse „makeelaarspanten” op de spitsboogjucken. Tijdens het aanbrengen van de daksporen rustten de hanebalken er op, doch daarna was er van ondersteuning nog maar weinig sprake. Dit zelfde geldt voor de constructie, waarbij boven de spanten een door standvinken ondersteunde middengording is aangebracht. Anders is dit bij de tegen het midden van de 16de eeuw in kappen

⁸ H. Janse, „Twee 16de-eeuwse bestekken”, blz. 430.

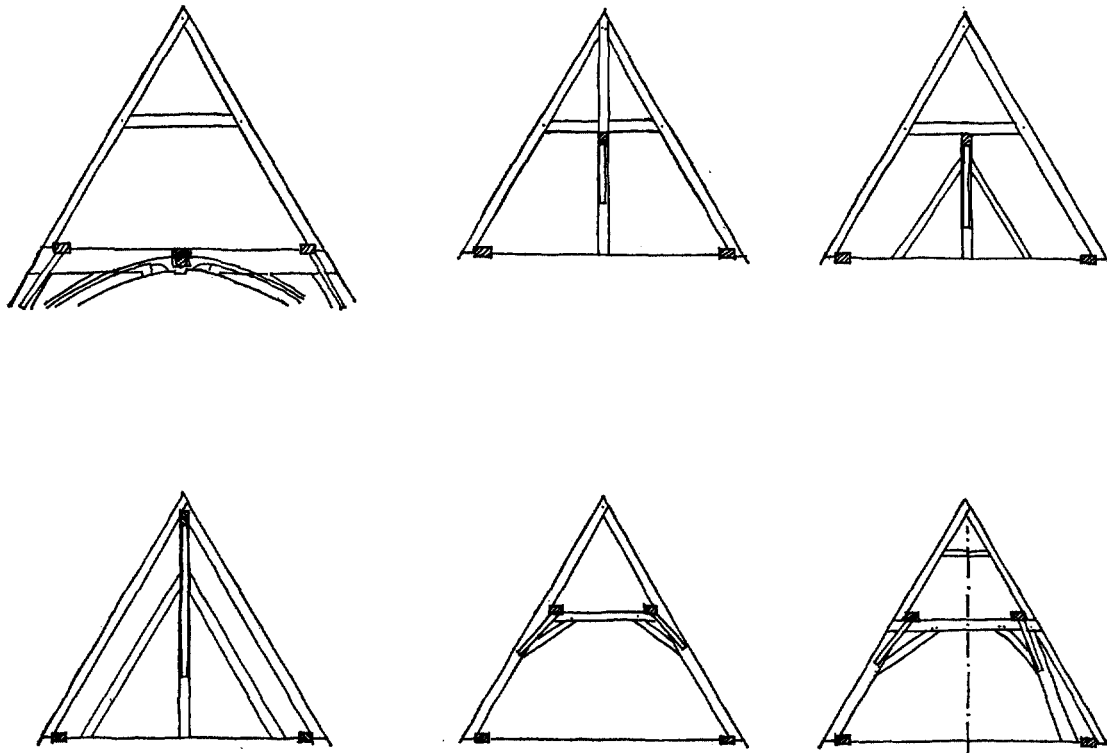

Fig. 7. Constructietypen boven het tongewelf.

met houten tongewelven optredende nokgording op nokgebinten (zie ook fig. 5), die wel de daksporen ondersteunt. Een hanebalk kan dan achterwege blijven.

Men achtte het soms nodig nog een tweede paar gordingen onder de daksporen aan te brengen. Deze konden hun steun vinden op de hanebalkjes van kleine driehoekige spanten. Meestal waren er korbeels tussen hanebalk en spantbenen. Strikt nodig was dit echter niet, daar het spant op zichzelf al voldoende stijf was. Stijfheid in de lengterichting gaven windschoren onder de gordingen. Tenslotte kon men een tweede juk met gordingen op het spitsboogjuk zetten, waarop nog een sporendriehoek, een middengording of een nokgording kwam.

Dit zijn de constructies, die boven het gewelf kunnen voorkomen. In onderdelen zijn er natuurlijk afwijkingen mogelijk, doch steeds kan men de opbouw terugvoeren tot de aangegeven zeven grondtypen.⁹

⁹ Vergelijk H. Janse, *o.c.*, 1958, fig. 4.

De vorm van de koorluiting.

Een veelzijdige koorluiting, zoals die aan gotische kerken gebruikelijk is, wordt, zoals dit in een der Delftse bestekken werd genoemd, overdekt door een „huilt”. Het aantal staande ribben daarin hangt af van de vorm van de sluiting. Er zijn steeds een aantal halve spanten, die hun steun vinden in een makelaar. De sluiting kan zo zijn, dat het middelpunt van de omtrekcirkel ligt op de lijn, die de noordelijke hoek met de zuidelijke verbindt. De sluiting vormt dan drie zijden van een zeshoek ($\frac{3}{6}$ sluiting) of vijf zijden van een tienhoek ($\frac{5}{10}$). Dan zal de makelaar ook boven dit middelpunt staan en de twee halve spanten van de uiterste hoeken naar de makelaar zullen in elkaars verlengde staan (afb. 6 en fig. 8).

Het is ook mogelijk, dat de omtrekcirkel zijn middelpunt meer naar het westen heeft. Dan vormt de sluiting drie zijden van een achthoek ($\frac{3}{8}$ sluiting) of vijf zijden van een twaalfhoek ($\frac{5}{12}$ sluiting). Dan zullen de spanten van de uiterste hoeken naar de makelaar niet in elkaars verlengde staan. Soms staan er tegenover die

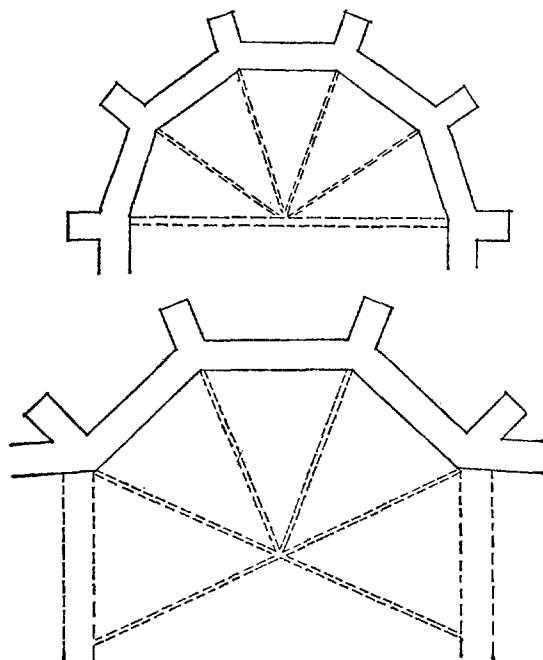

Fig. 8. $\frac{5}{10}$ koorsluiting en $\frac{3}{8}$ koorsluiting.

spanten nog andere. Dit geeft die sluiting de nodige stabiliteit doch openbaart zich in het gewelf met een tweetal schijnbaar onlogisch schieflerende gewelfribben (fig. 8).

Doorsnijding van tongewelven.

Vaak zijn haaks op een doorlopend tongewelf steekappen van een transept, zijkapellen of voor hoog geplaatste vensters aangebracht, die daar insnijden. Er is dan een diagonaal geplaatst kilperspant, waarvan het spantbeen meestal on-

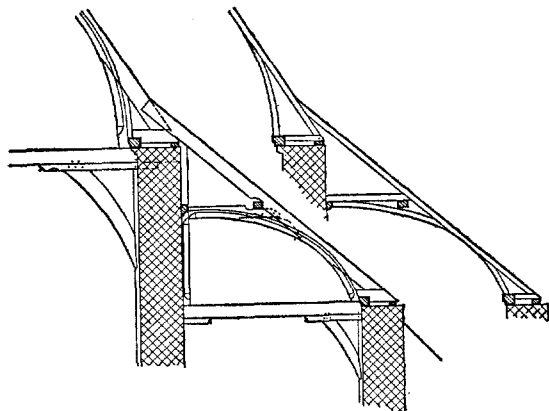

Fig. 9. Warmenhuizen (N.-H.), Herv. kerk, kap van de noordbeuk, eerste helft 16de eeuw.

onderbroken van voet tot nok doorloopt en bovenaan wordt opgevangen in een koningstijl of makelaar.¹⁰ De binnenzijde van het halve spant is op de gebruikelijke wijze van een profilering voorzien (afb. 6 en 8).

Zijbeuken.

Hiervoor was steeds sprake van tongewelven boven eenbeukige ruimten, de middenbeuk van een basiliek of pseudobasiliek en de beuken van een hallekerk. Er werden ook halve tongewelven gemaakt boven zijbeuken van de in ons land veelvuldig voorkomende pseudobasilieken. Er is daarin weinig variatie mogelijk en de constructie kan alleen verschillen in het al of niet doorlopen van de schuine spantpoot naar boven en de aanwezigheid van een stijl tegen de muur boven de kolommen tussen schip en zijbeuk.

De doorsnede vormt vrijwel altijd ongeveer een kwart ellips (fig. 9).

Tongewelf met verhoogd middengedeelte.

Er komen in ons land ook tongewelven met een verhoogd middengedeelte voor, dus een ton met twee halve daar aan de zijanten tegenaan. Helaas zijn er geen oorspronkelijke exemplaren meer over, die direct als zodanig zijn opgebouwd. Te Stiens is het gewelf later onder een gewone jukkenkap aangebracht (afb. 7), te Uitgeest en Soest kan de originele vorm van de kapconstructie niet meer met zekerheid worden vastgesteld. Te Middelbeers (N.-Br.) werd een 15de eeuwse moet van een dergelijke kap aangetrof-

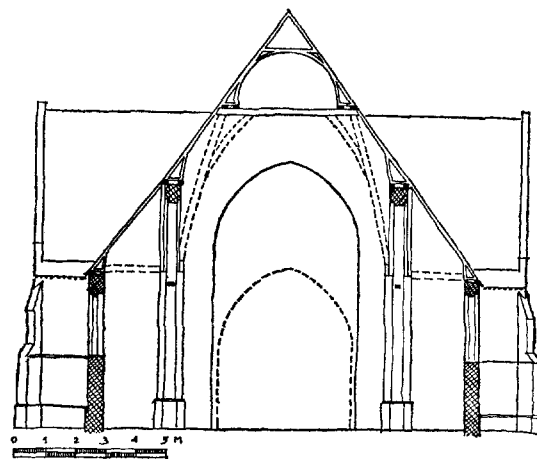

Fig. 10. Middelbeers (N.-Br.), Oude kerk, reconstructie van de kap van het schip in het begin der 15de eeuw.

¹⁰ H. Janse, *o.c.*, 1958, afb. 3.

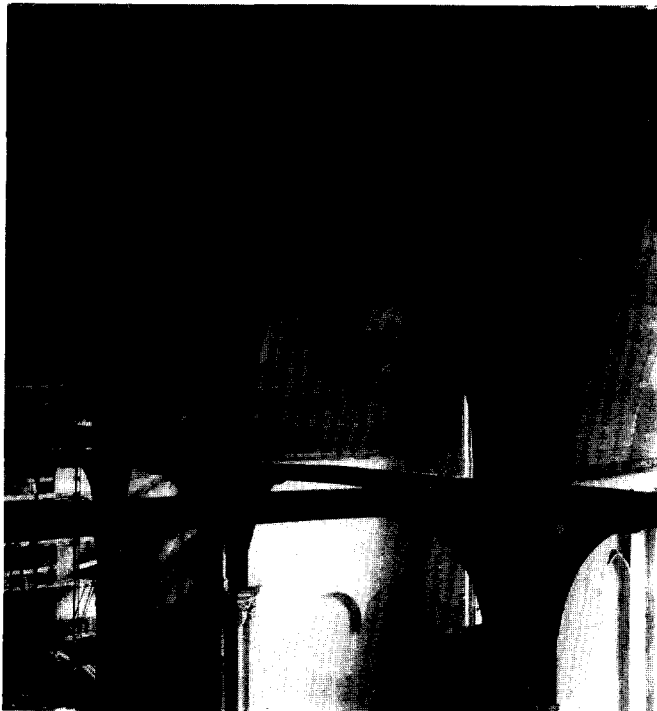

Afb. 6. Amsterdam, Oude Kerk, koor, 1559-1560.

(Foto Monumentenzorg)

Afb. 7. Stiens (Fr.), Herv. Kerk, schip,
eerste helft 16de eeuw.
(Foto Monumentenzorg)

Afb. 8. Amsterdam, Oude kerk, noord-
beuk met zijkapellen.
(Foto H. Jansc)

fen, die evenwel in dezelfde eeuw reeds moet zijn vervangen (fig. 10). Steeds wordt de ruimte aan de voet van de middenton doorsneden door trekbalken, die de bovenbinten van een onderst spantjuk zijn.

Gebroken gewelven.

Volledigheidshalve moet tenslotte een gewelfvorm worden vermeld, waarbij het beschoot eenvoudigweg tegen de daksporen en de daarbij behorende onderdelen is gespijkerd, zodat een ge-

broken overwelling met rechte vlakken ontstond. Deze vorm treffen we buiten Nederland meermalen aan, doch ook het schip van de Geertekerk te Utrecht¹¹ en het 15de eeuwse westelijke deel boven de gaanderij in de Waalse Kerk te Haarlem moeten een dergelijke afsluiting gehad hebben.

¹¹ A. van Hulzen, *Utrecht*, Amsterdam 1944, afb. 14. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 9 (1956), kol. *265.

SUMMARY

MEDIEVAL WAGON-VAULTS IN HOLLAND

BY H. JANSE

Wagon-vaults were the roofing-construction most favoured for churches in the middle ages. Roof and vault merged into one structure. It became possible for wagon-vaults to be connected directly to the roof when, after the mid-twelfth century, the trussed-rafter roof evolved into a type of roof in which the rafters were no longer connected severally by tiebeams. Known examples of this type outside the Netherlands date from as early as the 12th century. Longitudinal connecting members of the roof became an increasingly indispensable element in the roofing-constructions of Western Europe after the end of the 13th century. This also obtains for those roofs that contain a wagon-vault. In the Netherlands purlins under the rafters are supported by

trusses which may at the same time contain a wagon-vault. Tie-beams are a common feature of these structures, but occasionally they do not occur in unaisled buildings in the southwest of Holland.

The trussed-roof construction first developed in Flanders and may have derived from the supporting framework of farmstead roofs. Sometimes additional ribs were inserted horizontally in the wagon-vaults. Various systems for the construction of the roof over the vaults were used which show a line of development.

Polygonal choir terminations and aisles were also vaulted in timber. Examples of curious forms are vaults with raised centre parts and vaults with plane panels.

BOEKBESPREKINGEN

W. F. J. Hana. Klokken. Uitgeversmaatschappij C. A. J. van Dishoeck, Bussum [1961]. 78 blz., met tekeningen tussen de tekst, 16 fotopagina's.

Het is merkwaardig, dat in Nederland, waar het particuliere bezit van antieke klokken zo wijd is verbreid, tot nu toe nauwelijks enige literatuur over dit onderwerp is verschenen. Nanne Ottema's *Geschiedenis van de uurwerkmakerskunst in Friesland* (1948) getuigt meer van een uitgebreide kennis van de archivalische bronnen dan van een diepgaande bestudering van de voortbrengselen van die kunst; van groot nut blijft dit boekje echter door de bijgevoegde lijst van Nederlandse klokkenmakers.

Nu de verschijning van het sinds lang aangekondigde werk van Spierdijk op zich laat wachten, is aan het voor ons liggende boekje, dat tot dezelfde serie behoort als Petra Clarijs' *Wat is antiek* en Dingeman Korfs *Tegels* het voor een dergelijk populair werkje wat topzware monopolie te beurt gevallen, dat een bespreking in deze kolommen niet ondienstig maakt — niet ondienstig, omdat niet alleen de volslagen leek op wie het is afgestemd, doch ook de „gevestigde liefhebber” er enerzijds veel leerzaams uit kan putten, doch ook veel misleidende en onjuiste uitspraken. Dit laatste spruit voort uit een zekere nonchalance en zucht tot generaliseren, waarvan de schrijver niet geheel kan worden vrijgepleit. Slechts de voornaamste punten zal ik hier aanstippen.

Na een inleidend hoofdstuk over de oudste ontwikkeling van het uurwerk geeft de schrijver in het tweede goede raad aan de verzamelaar in spe. Daarbij zegt hij, dat de bonafide antiekhandel voor de echtheid van de door haar aangeboden klokken instaat. Dit is een gevaarlijke uitspraak. De antiquair heeft voor het uurwerk als zodanig geen belangstelling. Ik heb dikwijls oude klokken met in de 19de eeuw tot ankergang verbouwde uurwerken aangetroffen, die — zeker vaak te goeder trouw — als authentiek werden aangeprezen. Soms ook ziet men klokken, waarvan zowel het uurwerk als de kast antiek zijn, doch niet bij elkaar behoren. Soms is uit allerlei onderdelen een antieke klok in elkaar gezet. Men zij steeds op zijn hoede en vertrouwde geen enkele echtheidsverklaring.

In de volgende vijf hoofdstukken worden de Nederlandse klokkentypen besproken, waarbij de indeling naar type en naar streek wel eens door elkaar lopen. Het is zeer toe te juichen, dat nu eens uitvoerig op de vorm en bouw van de uurwerken zelf wordt ingegaan, een onderdeel, waar

de klokkenbezitter vaak (te) weinig aandacht aan schenkt. Zo is hier voor het eerst een schema getekend van het zo curieuze stoeltjesklokuurwerk. Dat ditzelfde schema ook geldt voor de Zaanse klok gaat niet op: de kortere verbindingstang tussen spil en slinger, met het uitstekende haakje aan deze laatste door een horizontaal oogje verbonden (een verbetering ten opzichte van het stoeltjesklokstelsel, dat dus van oudere origine schijnt te zijn) is naast de radvorm en het ontbreken van hoekstijlen een der herkenningstekens van het Zaanse uurwerk. De kleine aparte wijzerplaat bij de oudste typen Zaanse- en stoeltjesklokken dient niet voor de aanwijzing van de minuten maar van de kwartieren.

Bij de bespreking van de staartklok komt de ankerang ter sprake, waarbij de schrijver stelt, dat de kleinere slingerhoek het gevolg is van de grotere lengte van de slinger van een ankerang. Deze kleinere slingeringshoek vloeit echter voort uit de bouw van de ankerang zelf; zowel de spille- als de ankerang komen met lange en korte slingers voor (men zie de Franse boeren staande klok met spillegang en secondeslinger). De volgende opmerking, dat de meeste van deze ankerangklokken een secondeslinger hebben, zou de leek doen geloven, dat de staartklok, die op dat punt aan de orde is, meestal een secondeslinger heeft, hetgeen juist nooit het geval is.

Verheugend is de aandacht, die thans voor het eerst wordt geschonken aan een vergeten groep, de Limburgs-Luiks-Akense klok, die dit lot mischien te wijten heeft aan het feit, dat staatsgrenzen zijn geboortestreek in drieën knippen. Het is echter zeer verwonderlijk daarbij te vernemen, dat deze klokken meestal een fluwelen wijzerplaatfond hebben, een opmerking, onderstreept door de afbeelding van een dergelijk, vermoedelijk in eigen bezit zijnd exemplaar. Welnu, indien dit onderdeel bij de getoonde klok geen voorbeeld is van bijeengevoegde heterogene onderdelen, waar het wel de indruk van maakt, dan is het in ieder geval zeer uitzonderlijk: men zie de vele afbeeldingen bij Paul Schoenen, *Aachener und Lütticher Möbel des 18. Jahrhunderts* (Berlijn 1942). Aangezien de staande klok in dit gebied regel is, zou dit type (evenals de Friese staande klok) beter in het hoofdstuk over de staande klok kunnen worden behandeld.

Is het geheel overbodig de vele Friese klokkenmakers te noemen, wier namen de liefhebber zelden op een klok tegen zal komen, ook de opsomming van makers van staande klokken is onbegonnen werk; men kan beter naar Ottema's register verwijzen. De door Hana opgesomde na-

men vormen een volkomen willekeurige lijst, een mengeling van bekend (bijv. van Meurs en Bramer) en onbekend (bijv. Loor en Waten); zij is kennelijk — evenals trouwens enige illustraties — ontleend aan de in een praatje door de Haagse klokkenmaker F. J. A. van Wijk in *Het Huis Oud en Nieuw*, jaargang 1913, blz. 193-216, toevallig afgebeelde klokken.

Wat de tafclklokken betreft: Men zou uit de tekst de indruk krijgen, dat Nederland ook vóór Huygens een eigen type tafclklok zou hebben gehad. De enkele exemplaren met een Nederlandse signatuur behoren echter volkomen tot het internationale (Duitse) type; de geciteerde makersnaam Daniel Stoswender wijst reeds in die richting. De Haagse tafclklok wordt beschreven als hebbende een vierkante wijzerplaat. Dit is echter juist een volstrekte uitzondering, jammer genoeg weer geïllustreerd door het enige mij bekende voorbeeld, het klokje van Visbach in het Rijksmuseum. Deze vroegste Nederlandse tafclklokjes hebben steeds een rechthoekige wijzerplaat, dit van meet af aan in tegenstelling tot de Engelse tijdgenoten, bij welke juist de rechthoekige wijzerplaat hoge uitzondering is. Terloops vermeldt Hana dan de Engelse origine van het latere model tafclklok. Dit is een der kardinale raadsels in onze klokkenstamboom: Waarom vertonen de Nederlandse en Engelse eind-17de eeuwse staande klokken nauwelijks enig verschil, om van omstreeks 1730 af ieder hun eigen weg te kiezen, terwijl de Haagse tafclklok wel een talrijke nakomelingschap in Frankrijk heeft, maar te onzent in het eind van de 17de eeuw moet wijken voor het Engelse type, dat wij tot diep in de volgende eeuw slaafs zullen navolgen. Het is overdreven het aan de voorzijde zichtbare „valse slingertje”, hier alleraardigst slingervertikler genoemd, specifiek Duits-Oostenrijks te noemen, al komt dit motief van Engelse origine tenslotte misschien meer bij de Weense- dan bij de Engels-Nederlandse tafclklok voor.

Het is prettig te zien, dat ook aan de klokken-typen van buitenlandse origine aandacht wordt besteed. Jammer genoeg zijn zij niet bij de bespreking van de Nederlandse typen betrokken, zodat bijvoorbeeld de verwantschap tussen lan-taarn- en stoeltjesklok niet tot uiting is gekomen. Ik mis bij de opsomming de bijdrage van Zwitserland, de neuchatoise, een meestal versoberde versie van de Franse consoleklok. Het is te weinig bekend, dat vele Louis XV- en de meeste Louis XVI-consoleklokken niet van Franse maar meestal van Zwitserse origine zijn. Het is te betreuren, dat Chapuis' *Histoire de la pendulerie neuchatoise* (1917), een der mooiste boeken, ooit over

klokken geschreven, nooit is herdrukt. Een zeer misleidende opmerking maakt Hana op blz. 64, waar hij poneert, dat alle in dat hoofdstuk genoemde klokken (d.i. de Franse) ankergangen hebben. De authentieke Franse tafclklokken (broertjes van de Haagse; de schrijver haspelt hier enige modellen door elkaar) en alle oude consoleklokken van vóór omstreeks 1820 zijn uiterst met een spillegang. Wanneer zij later tot ankergang zijn verbouwd, hebben zij daarmee sterk aan waarde ingeboet (zulks treft men ook bij Nederlandse en Engelse tafclklokken aan). De ankergang is juist een herkenningsteken van de 19de eeuwse imitaties. Wijzerplaten van porcelein ken ik bij deze klokken niet; de oudste hebben cijferringen op fluweel, de latere koperen wijzerplaten met email cijferplaatjes, terwijl de weer latere email wijzerplaten uit één stuk, indien van groot formaat een Zwitsers product schijnen te zijn. Een ander door de schrijver genoemd type, de zonneklok, had beter buiten beschouwing kunnen blijven: 99 % is 19de of 20ste eeuwse imitatie. Verder noemt Hana nog een type Franse klok, volgens hem uit Auvergne, dat uit de beschrijving kan worden geïdentificeerd als de „comtoise”, de boeren staande klok met ijzeren uurwerk en excentrische spillegang. Dit type schijnt te oordelen naar zijn naam te zijn ontstaan in de Franche Comté, op de westelijke hellingen van dezelfde Jura, waar ten oosten van de grens de neuchatoise ontstond. Deze klokken, wier signatuur waarschijnlijk niet de maker doch de handelaar vermeldt, zijn over het algemeen géén vroege exemplaren: het gros stamt van na 1800, met (meestal wel valse) compensatieslinger van na 1850. Deze uurwerken komen veelal zonder kast in Nederland terecht.

Tenslotte enige opmerkingen over de illustraties en de literatuuropgave: Een bezwaar van de eerste is, dat teveel uitzonderingsgevallen zijn opgenomen, zodat bijvoorbeeld de ontwikkeling van de staandeklokkast niet tot uiting komt. Kennelijk zijn de makkelijk te krijgen foto's van paradepaardjes gebruikt, soms met het woordelijk overgenomen ongelukkige onderschrift (de „console-pronkklok” van Weylandt). De tekeningen zijn zonder dat zulks is vermeld voor het merendeel aan andere publicaties ontleend (bijv. Lloyd's *Chats on old clocks*, Symonds' *A book of English clocks* en het eerder genoemde artikel in *Het Huis Oud en Nieuw* 1913). Een zeer storende zetfout is wel de verwisseling van de onderschriften van de staande klokken van Fromanteel en Vermeulen. De literatuuropgave is vrij willekeurig en wat erger is, onnauwkeurig en onvolledig geciteerd. Een zelfde onnauwkeurigheid

blijkt uit het hardnekkige gebruik van het woord patine voor platine (voor- en achterplaat waar-tussen de raderen zijn gemonteerd).

Het is jammer, dat dit zo aardig uitgevoerde en vlot leesbare boekje, waaraan een grote behoefte bestond, door de vele fouten naast het doel schiet. Moge eens een geheel bijgeschaafde herdruk het licht zien.

G. ROOSEGAARDE BISSCHOP

Dr. R. van Luttervelt, Hollands Musea, Hoogtepunten der oude schilderkunst uit de collectie's van het Rijksmuseum Amsterdam, Museum Boymans-van Beuningen Rotterdam, Frans Hals Museum Haarlem Mauritshuis Den Haag, Den Haag, W. Gaade 1950 (er bestaan ook edities in buitenlandse talen).

De schijver van dit populaire boekje over de oude schilderijen in onze musea heeft zakelijke voorlichting aan de leek-lezer willen geven. Nooit wordt vergeten om de aankoop- of schenkingsdata te vermelden en de vroegere eigenaars op te nemen. Is dit echter van enig nut voor de gewone museumbezoeker? Aan elk kunstwerk kan meestal niet meer dan 30 regels druk worden besteed, soms echter heel wat minder. Elk woord is dus kostbaar! Het onderwerp, het verhaal, de levensgeschiedenis van de afgebeelde persoon, zij zijn zeker belangrijk. Zij kunnen de „functie” van het kunstwerk verklaren, en daarmee de plaats, de waarde van het kunstwerk in het cultuurpatroon van de oude tijd, maar deze gegevens zullen alleen dan waardevol zijn indien zij met een kunsthistorische of esthetische interpretatie van het kunstwerk worden verbonden. Het is een illusie te veronderstellen, dat een kunstwerk door zakelijke niet-kunsthistorische feiten en beschouwingen kan worden benaderd. „Openbaar Kunstbezit” heeft zijn taak om esthetische voorlichting te geven goed begrepen, en Van Luttervelt als spreker in deze reeks is beter dan als schrijver van dit museumboekje.

Hierin is de juiste verhouding tussen bijzaak en het wezen van het kunstwerk zoek: bij de *Staalmeesters* worden 45 regels aan de zes waardijns van de lakenen en hun maatschappelijke positie gewijd en 6 regels aan het stemmige zwart en wit van hun kleren, het kostelijke Oosterse kleed, de eikenhouten panelering van de achterwand, die als het ware de compositie samenvat, waaraan „Rembrandt . . . de uiterste zorg had besteed”. Kan het met minder? Ja, over de *Nachtwachter* wordt eigenlijk niets anders gezegd dan dat de compositie links omhoog loopt, omdat Rembrandt zich het linker gedeelte van de (doelen)wand zag toegewezen.

Natuurlijk is het aardig om de alledaagse, meest gewone observaties eens uit te spreken, waarbij wij leren dat Frans Hals de hoofdpersonen van zijn schutterstukken in het beste licht plaatste. Wat een aardig aanloopje tot een beschrijving had kunnen zijn, is hier echter de gehele wijsheid, die ons medegedeeld wordt. Ongelukkigerwijze zijn juist bij Frans Hals twee afbeeldingen onderling verruild. In tegenstelling met wat Van Luttervelt en anderen beweren, geloof ik dat Valentiner (*Klassiker der Kunst*, 1923, blz. 37) juist gezien had om het stuk van de maaltijd van de officieren van de St. Andriesdoelen omstreeks 1624 te dateren.

Zeker, het is een zeer moeilijke taak om over een honderdtal schilderijen in een kort bestek boeiend te schrijven. De kunstwerken hebben weinig of geen onderling verband. In elk geval heeft de samensteller van het boekje geen geschiedenis van de schilderkunst er aan opgehangen. Misschien ware het beter geweest het wel te doen, om de schamele kleurenplaatjes beter uit de verf te laten komen. Soms worden wij gegrepen door een vlotte beschrijving (bijv. bij de enkele jaren geleden aangekochte) *De Momper*, waar Van Luttervelt de verschillende uitheemse elementen analyseert.

Overigens zijn de feitelijke gegevens die Van Luttervelt ons voorzet op enkele onbeduidende vergissingen na juist (bijv. het tafereel van de inzameling van het Manna is in het Museum te Douai). Belangrijk is Van Luttervelts hier voor het eerst gepubliceerde bewering, dat Rembrandts *Stenen Brug* in het Rijksmuseum de Hartsvelder brug van de Ringsloot om de Watergraafsmeer afbeeldt, of de observatie, dat Pieter Bruegels *Toren van Babel* aan een compositie-schema van Cornelis Anthonisz ontleend zou kunnen zijn.

Het boekje bestaat uit drie delen, waarvan het middengedeelte met ca. 100 kleurenreproducties plus toelichting de hoofdschotel vormt. Vooraf gaat een gedegen uiteenzetting over kunstwerken in of voor openbare of semi-openbare instellingen (regentengroepen, schutterstukken), over familieportretten en hun lotgevallen en een uitvoerig verhaal over schilderijenkabinetten en de wordingsgeschiedenis van onze musea. Tot besluit van het boekje een reeks van 250 kleine zwart-wit reproducties die samen met de 100 kleurenplaatjes een aardige kijk op de rijkdom van onze musea geven. Wie het register doorloopt, zal verbaasd staan over de hoeveelheid kunstenaars (en verzamelaars) die in dit boekje nog een plaats gevonden hebben.

H. GERZON

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Th. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden *f* 15.—, voor verenigingen *f* 25.—, en voor studentenleden *f* 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met *f* 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuws-Bulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. *f* 4.50 en *f* 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

Den Haag / 15 November 1961

Zesde Serie / Jaargang 14 / Aflevering 5

Met Nieuwsbulletin Aflevering 11

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
WAARIN OPGENOMEN HET NIEUWSBULLETIN, ORGAAN VAN
VERENIGING 'DE MUSEUMDAG'

Redactie

Hoofdredacteur J. J. F. W. van Agt;

Redactie-secretariaat p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

Leden voor de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond

Voorzitter Prof. Dr. A. W. Bijvank;

Prof. Dr. H. Brunsting, Dr. J. J. de Gelder, Th. H. Lunsingb Scheurleer,

Dr. R. van Luttervelt, Ir. R. Meischke, Prof. Dr. M. D. Ozinga,

Prof. Dr. H. van de Waal.

Leden voor de Monumentenraad:

afdeling I Oudheidkundig Bodemonderzoek, J. G. N. Renaud,

p.a. Kleine Haag 2, Amersfoort, telefoon 03490-4480;

afdeling II Monumentenzorg, Mr. R. Hotke,

p.a. Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag, telefoon 070-614291;

afdeling III Musea, D. F. Lunsingb Scheurleer,

p.a. Kazernestraat 3, Den Haag, telefoon 070-182275.

Lid voor de Vereniging 'De Museumdag':

Dr. H. C. Blöte, p.a. Raamsteeg 2a, Leiden, telefoon 01710-30641

INHOUD VAN DIT BULLETIN

A. L. DE VREESE

*Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs Getijden- en Gebedenboek in
de Albertina te Brussel*

Kolom 201

DR. L. F. TRIEBELS

De invloed van de Prentkunst op de Volkskunst

Kolom 223

DR. R. VAN LUTTERVELT

*Herinneringen aan de voormalige Nederlandse bezittingen op de
Goudkust in het Rijksmuseum*

Kolom 247

Boekbespreking

Kolom 263

EEN FRAAI VERLUCHT VROEG-AGNIETENBERGS GETIJDEN- EN GEBEDENBOEK IN DE ALBERTINA TE BRUSSEL

DOOR

A. L. DE VREESE

De Koninklijke Bibliotheek te Brussel bezit een voor de geschiedenis van de vroeg-Agnietenbergse verlichtkunst zeer waardevol Getijden- en Gebedenboekje van omstreeks 1425/1430. Dit handschrift, zijnde No. II 7556, telt 106 bladen perkament van vrij dunne kwaliteit, 119 x 87 mm, en is afgeschreven met donkerbruine of zeer zwarte inkt¹ en gelijnd voor 16 regels, 68 x 47 mm per pagina.

Voor- en achterin bevinden zich telkens twee papieren schutbladen, waarvan er telkens één tegen de borden is geplakt. Het is sterk afgesneden, vooral wat de bovenkant betreft². Er komen signaturen noch reclamen in voor.

Moderne potloodfoliëring, beginnende bij de Kalender en eindigende bij het allerlaatste gebed³, fol. 1r° t/m 20v°. Het boekje, dat verguld op snee is, heeft een 18de- of 19de eeuwse kartonnen bandje, met rood leer overtrokken, terwijl voor-, achterplat en rug⁴ voorzien zijn van een vergulde fleuronné-versiering.

De taal is overwegend Oostnoordnederlands (Overijssels), maar met toch nog veel westelijke vormen (Hollands) erdoorheen; het schrift — nogal hoekig, gotisch boekschrift: littera textualis fracta — verraadt twee handen, nl. Hand I (donkerbruin schrift), is die van de Kalender; Hand II (zwart schrift) die van de Getijden en Gebeden, alsmede van de rubricale opschriften.

¹ Namelijk donkerbruin voor de Kalender en zwart voor de overige Getijden en Gebeden.

² Op fol. 163r°, 165r° en 190v° is zelfs een deel der randversiering weggesneden. De sneekantzijden zijn, qua versiering, beschadigd bij fol. 105v° en 188v°.

³ Vanden heiligen cruus.

⁴ Deze heeft vier ribben.

⁵ De namen der maanden soms enkel in het latijn, soms alleen in het diets; het laatste het veelvuldigst. De geboden vastendagen worden aangeduid met „Botvast” (d.i. geboden vastendag), in zwart geschreven en met rood onderstreept. Niet alle dagen zijn ingevuld;

De *Inhoud* is aldus:

fol. 1r° t/m 12v°	[Kalender voor het bisdom Utrecht] ⁵
fol. 13r°	blank, ongelinieerd
fol. 13v°	ingevogde miniatuur.
fol. 14r° t/m 66v°	[De Getijden van de H. Maagd] ⁶
fol. 67r°	blank, ongelinieerd
fol. 67v°	ingevogde miniatuur.
fol. 68r° t/m 81r°	[De Zeven Psalmen] ⁷
	Hier beghinnen die seuen salmen
fol. 81r° t/m 89v°	Letanien ⁸
fol. 89v° t/m 124v°	Hier beghint een ghetide van allen heiligen
fol. 124v° t/m 141v°	Hier beghint die heilige gheest ghetide ⁹
fol. 142r° t/m 174v°	Die wijsheit ghetide ¹⁰
fol. 175r° t/m 188v°	Dit syn ghebeden vander passien ons liefs heren ihesu cristi
fol. 188v° t/m 191v°	[Gebeden vóór en ná de H. Communie]
fol. 191v° t/m 200v°	[Gebeden tot O.L. Vrouw, St. Jan de Doper en de H. Engelbewaarder]
fol. 200v° t/m 203v°	[Gebeden tot de volgende heiligen: St. Jan de Doper, de H. Petrus, St. Laurentius, St. Martinus en de H. Maria Magdalena.]
fol. 203v° t/m 204v°	[Gebed] Vanden heiligen cruus

hetzelfde geldt voor de Zondagsletter A, die of blauw of van bladgoud is.

⁶ In de redactie van Geert Grote.

⁷ De titel van deze Getijden (in de redactie van Geert Grote), vindt men (in rubriek) onderaan fol. 66v°.

⁸ Niet in de redactie van Geert Grote.

⁹ In de redactie van Geert Grote.

¹⁰ In de redactie van Geert Grote.

*Verluchting***Miniaturen**

Ons horarium is verlucht met twee ingevoegde volblad-miniaturen, die aangebracht zijn op bladen van iets dikker soort perkament dan dat van alle overige perkamenten bladen. Ze zijn gevat in een dubbele rechthoekige omlijsting; namelijk een bladgouden (zwart-inkt-omrande) omlijsting aan de buitenkant en een aan de binnenkant, die half kobaltblauw, half donkerwijnrood is, beide laatste kleuren gehoozd met wit.

De voorstellingen¹¹ zijn:

- fol. 13v° Het verraad van Judas
(73.5 x 53.5 mm)¹²
fol. 67v° Kruisdraging (74 x 47 mm)¹³

Gehistorieerde initialen¹⁴

Naast de ingevoegde miniaturen is het handschrift verlucht met in totaal 13 gehistorieerde initialen, waarvan de meeste kobaltblauw zijn, een paar „verschoten bleekpurper”, alle op een ondergrond van meestal glanzend koperkleurig bladgoud, terwijl de schachten gehoozd zijn met witte versieringen: gekartelde bladornamenten, palmetten, quatrifolia; twee zeer kleine blaadjes, door een lusje verenigd.

Al deze initialen zijn, wat de bladgouden ondergrond betreft, gevat in een acht-, negen- of tienhoek. Ze strekken zich uit over 7, 8 dan wel 9 regels schrift, terwijl ze alle — met uitzondering van die op fol. 14r°, 36r° en 68r° a p o s-

telkopp en bevatten; hetzij met, hetzij zonder nimbus¹⁵.

De voorstellingen, uitgespaard in het bladgoud der ogen, zijn:

- fol. 14r° Annunciatie; afb. 4 (57.5 x 55 mm).
fol. 36r° Christus als Koning, met wereldbol en kruis (32.5 x 38 mm).
fol. 41r° De H. Andreas, met X-kruis; afb. 5 (35 x 38 mm).
fol. 45r° Jacobus Minor, met knots; afb. 6 (39 x 39 mm).¹⁶
fol. 49r° De H. Paulus, met zwaard; afb. 7 (33 x 39 mm).
fol. 53v° De H. Thomas, met boek en lans (38 x 40 mm).¹⁷
fol. 61r° Jacobus Maior, met boek en pelgrimsschelp; afb. 8 (32 x 39 mm).
fol. 68r° Christus bij het Laatste Oordeel (59 x 59 mm).
fol. 90r° De H. Petrus, met sleutels (?) afb. 9 (31 x 35 mm).
fol. 125r° De H. Simon Zelotes, met zaag (35 x 36 mm).
fol. 142r° Rechts: Johannes de Doper, met „genimbust” Lammetje in beide armen; links: Johannes de Evangelist, met kelk (36.5 x 46 mm).
fol. 143v° De H. Bartholomeus, met boek en mes (29.5 x 36 mm).
fol. 160v° De H. Philippus, met kruis; afb. 10 (30 x 33 mm).

Niet-gehistorieerde initialen

Van het begin tot het einde zijn er in dit boekje in totaal 192 bladgouden niet-gehistorieerde initialen¹⁸ op een ondergrond van kobaltblauw en wijnrood¹⁹, dat wil dus zeggen, nu eens is het oog kobaltblauw en de rest wijnrood, dan weer omgekeerd, terwijl beide laatste kleuren gehoozd zijn met zeer fijne, witte versieringen: veel quintifoliaire of sextifoliaire rozet-

¹⁵ De meeste zonder nimbus; slechts drie met nimbus, nl. op fol. 53v°, 61r° en 90r°.

¹⁶ Of is het zijn broer Judas Thaddeus? Het attriboot van deze laatste is namelijk ook een knots.

¹⁷ Of is het de H. Mattheus, met hellebaard (21 sept.)?

¹⁸ De bladgouden KL's van de Kalenderbladen inbegrepen.

¹⁹ Zeer mooi wijnrood! Alleen het wijnrood van de initiaaltjes helemaal op het eind (201v°, 202r°/v° en 204 r°) is lichter van kleur en daardoor veel minder fraai.

¹¹ De daarbij gebruikte kleuren zijn: lichtindigoblauw; indigoblauw; donkerindigoblauw; kobaltblauw; lichtbleekpurper (vleeskleurig); bleekpurper; lichtbruin; bruin; donkerbruin; geel; bruinachtig okergeel; safraangeel; donkerolijfgroen; vaal- of loodgrijs; donkergrijs; scharlakenoranje; vleeskleur; schelpjesgoud; stofgoud.

¹² Zie afb. 2. Toevallig leerde ons het werk van Eugène Bacha, *Les très belles miniatures de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Brussel 1913, dat de Albertina in het bezit is van twee losse miniaturen, groot 228 x 165 mm; de ene miniatuur stelt voor: Het verraad van Judas, de andere: Kruisafneming. Beide miniaturen dragen een signatuur, nl. Hs. II 3634/3 en Hs. II 3634/4. Zie voor de miniatuur met het Verraad van Judas, afb. 2a. Er is wel een zeer merkwaardige overeenkomst tussen de Agnietenbergse miniatuur op afb. 2 en de voorlopig voor niet-Agnietenbergs gehouden miniatuur van afb. 2a.

¹³ Zie afb. 3.

¹⁴ De maker daarvan is dezelfde als die van de ingevoegde miniaturen.

Afb. 1. Namen, J. Bastin, fol. 13 v°.

Afb. 2. Brussel, Kon. Bibl., hs. II 7556, fol. 13 v°.

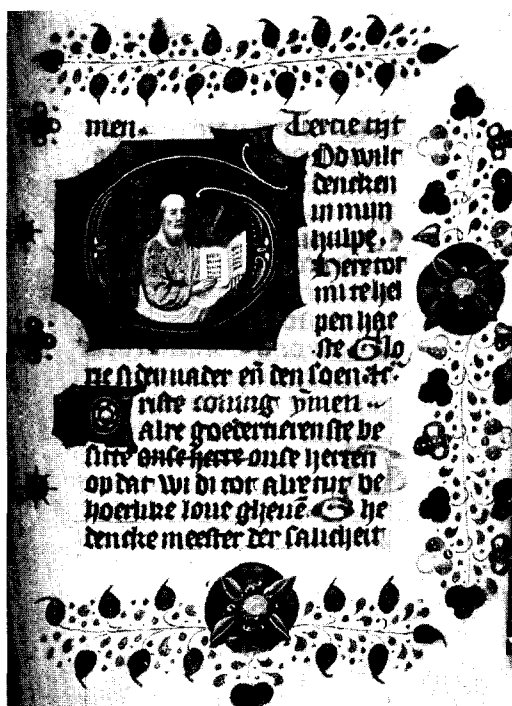
Afb. 2a. Brussel, Kon. Bibl., hs. II 3634/3; losse miniatuur (niet Agn.); 228 × 165 mm.

Afb. 3. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 67v^o.

Afb. 4. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 14r^o.

Afb. 5. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 41r^o.

Afb. 6. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 45r^o.

jes²⁰, of rankjes, waaraan één tot zes zeer fijne kleine lovertjes.²¹

Al deze initialen strekken zich voor het grootste gedeelte uit over twee regels schrift, slechts 4 over drie regels. Aangezien het boekje 204 bladen in totaal telt, komt dus op bijna elk blaadje zo'n initiaaltje voor.

Daarnaast vindt men in totaal 29 gekleurde niet-gehistorieerde initialen op een ondergrond²² van (zwart-inkt-omrand) bladgoud, nl. 22 kobaltblauwe en 7 „verschotten bleekpurperen”. Zij komen voor zowel op de recto- als versozijden en strekken zich uit over meestal vijf regels schrift, enige over drie, vier of zes regels schrift.

Verder treft men nog 17 bladgouden buiten-tekstelijke I's aan²³, op een ondergrond van meestal half kobaltblauw, half wijnrood, beide laatste kleuren gehooft met witte versieringen, zich uitstreckende over een enkele maal zeven, meestal echter acht of negen regels schrift. In één geval (fol. 101v^o) staat deze letter omgekeerd getekend.

In dit verband zij hier alvast vermeld, maar het zal bij de bespreking van de verdere illuminatie nog genoeg blijken, hoe kwistig men is omgegaan met het bladgoud. Het handschrift wemelt van het begin tot het einde van blauwe of bladgouden lombarden van één regel hoog: van de laatste maar liefst 554.

Randversieringen

Wat de randversieringen betreft in dit hs. kan men, afgezien van wat „kleingood”²⁴ in de vouwkantmarge, deze verdelen in twee grote groepen, nl. met of zonder *quatrifolium*; daarna kan men de volgende onderverdeling maken:

²⁰ Deze rozetjes komen veelvuldig voor — hetzij *quintifoliar*, hetzij *sextifoliar* — in de (Agnietenbergse) Latijnse Bijbel van Thomas a Kempis, die zich te Darmstadt bevindt, Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 324. Zie afb. 5 t/m 12 en 18 t/m 20.

²¹ Zie op afb. 8 de oogversieringen van de twee bladgouden niet-gehistorieerde initialen van 2 rr. hoog.

²² Die meestal vierkant of „gehoekt” is, dit laatste net als bij de gehistorieerde initialen.

²³ Meestal voorkomend op de versozijden der perkamenten bladen.

²⁴ Met dat „kleingood” bedoelen wij dus de versierinkjes in de vouwkantmarges van afb. 2 t/m 7; 9 t/m 10; 13 t/m 17. De vouwkantmarge ligt — van de lezer uit gezien — op de rectobladen links, op verso-bladen

A. Randversieringen met *quatrifolium*²⁵

I. Een dun zwart en fijn penrankje, dat links en rechts ontspruit aan een kobaltblauw *quatrifolium* (wit gehooft) met stofgouden kern²⁶ (ietwat bruinachtig gehooft), op een bladgouden (zwart-inkt-omrande) ondergrond. Aan dat penrankje zitten links en rechts bladgouden (zwart-inkt-omrande) folia vast, variërend in aantal van 9 tot 16.²⁷ Langs het penrankje, niet er aan vast, komen licht- of donkergroene (zwart-inkt-omrande) lovertjes voor. Deze versiering komt in boven-, sneekant- of ondermarge²⁸ van het begin tot het einde²⁹ in het hs. voor, in totaal vijfendertig maal op tezamen 30 bladen, het meest op bladen met niet-gehistorieerde initialen³⁰, minder op bladen met gehistorieerde.

Ia. Goeddeels dezelfde randversiering als onder I besproken is, maar met dit verschil, dat de licht- of donkergroene lovertjes langs het fijne zwarte penrankje plaats hebben gemaakt voor afwisselend lichtblauwe of licht- of donkerwijnrode *trifoliaire* lovertjes³¹; elk drietal zit met een kort, dun, zwart penrankje aan de lange horizontale of verticale penrank vast³². Deze randversiering komt voor vlak in het begin op een miniatuurblad (13v^o, sneekantmarge); daarna pas vanaf fol. 116v^o t/m 203r^o, en wel alleen op bladen met niet-gehistorieerde initialen; in totaal op 9 bladen, hetzij in de boven-, hetzij in de ondermarge, hetzij in beide. Het aantal bladgou-

rechts. Een enkele maal vindt men dat „kleingood” in een andere marge, bijv. bij afb. 6 en 8 (bovenmarge).

²⁵ Zie afb. 4 (bovenmarge) en afb. 5, 6, 7, 9 en 10 (altijd in de ondermarge).

²⁶ In de sneekantmarge van fol. 133v^o is de kern van het kobaltblauw *quatrifolium* niet van stofgoud, maar rood gekleurd.

²⁷ Eenmaal met 9 folia; zeven maal met 10 folia; zeven maal met 11 folia; acht maal met 12 folia; drie maal met 13 folia; vijf maal met 14 folia; twee maal met 15 folia; twee maal met 16 folia.

²⁸ Het meest in de ondermarge (23 keer); in de bovenmarge twee maal; in de ondermarge twee maal; in boven- en ondermarge beide vijf maal.

²⁹ Van fol. 14r^o t/m 196r^o.

³⁰ Op bladen met bladgouden niet-gehistorieerde initialen van 2 rr. hoog komen nooit randversieringen voor.

³¹ Op fol. 182r^o (bovenmarge) komen alleen lichtblauwe *trifoliaire* lovertjes voor.

³² Zie afb. 2 (sneekantmarge, d.w.z. gezien van de toeschouwer uit links).

den (zwart-inkt-omrande) folia varieert hier van 10 t/m 14 ³³.

Ib. Ook goeddeels dezelfde randversiering als onder I besproken, maar met dit verschil dat er, naast de licht- of donkerolijfgroene lovertjes, alleen maar bladgouden (zwart-inkt-omrande) trifolia ³⁴ of alleen maar gekleurde (wit gestippelde) folia of trifolia ³⁵ aan vast zitten, echter zo, dat de gekleurde trifolia altijd het grootst in aantal zijn, de gekleurde folia daarentegen het minst voorkomen. Deze randversiering ³⁶ komt op 36 bladen voor, tweemaal op bladen met miniaturen, elf maal bij gehistorieerde initialen en drie-en-twintig maal bij niet-gehistorieerde initialen ³⁷. Het aantal bladgouden (zwart-inkt-omrande) trifolia en gekleurde folia of trifolia, in totaal bij elke rank voorkomend, varieert van 10 t/m 19 ³⁸. Het aantal blad-

³³ Eenmaal met 10 folia (163r°); eenmaal met 11 folia (197v°); vijf maal met 12 folia (116r°, 154r°, 187r°, 190v°, 192r°); zes maal met 14 folia (154 r°, 163r°, 182r°, 187r°, 190v°, 203 r°).

³⁴ Van één en dezelfde soort.

³⁵ De laatste in tweeërlei vorm voorkomend. Bij het ene gekleurde trifolium is het bovenste blaadje altijd kobaltblauw (wit gestippeld); de onderste twee blaadjes zijn lichtkobaltblauw (wit gestippeld); op het midden van elk lichtkobaltblauw blaadje is altijd een wit rondje getekend; onder aan het trifolium een klein kobaltblauw rondje, waaroverheen een wit dwarsstreepje. Bij het andere gekleurde trifolium is het middelste blaadje bleekpurper (met in het midden een rond wit nulletje); de beide zijblaadjes „donker”-bleekpurper (wit gestippeld); onderaan een „donker”-bleekpurper bolletje (waarover een wit dwarsstreepje); wat het gekleurde folium betreft, de linkerhelft (heraldice) van elk blaadje is bleekpurper (gehoogd met wit streepje); de rechterhelft is „donker”-bleekpurper (gehoogd met witte stippeltjes). Een enkele maal komt voor: linkerhelft kobaltblauw, rechterhelft lichtblauw.

³⁶ Zie afb. 2 (ondermarge); afb. 3, 5, 6, 7, 9 (altijd in de sneekantmarge); afb. 4 en 8 (in sneekant- en ondermarge). Voor het Brevier van Maria van Gelre; zie afb. 13 (vouwkant- en ondermarge); afb. 14 (sneekant- en ondermarge); afb. 20 (vouwkantmarge). In dit Brevier komen de folia en trifolia in precies dezelfde kleuren voor, terwijl ze op precies dezelfde manier „gehoogd” zijn.

³⁷ Meestal in de sneekantmarge (29 maal); in de ondermarge (4 maal) in sneekant- en ondermarge (twee maal); in boven-, sneekant- en ondermarge (een maal).

³⁸ Het meest vindt men ranken met 19 trifolia (veertien maal); met 14 (acht maal); met 16 (zeven maal); met 15 (zes maal); de overige totalen van 10, 13, 17 of 19 folia komen slechts éénmaal voor.

gouden trifolia apart varieert in totaal van 6 t/m 10 stuks, met dien verstande, dat de meeste penranken er 6 (negen maal) hebben; ranken met 7 bladgouden trifolia komen tienmaal voor; met 8 bladgouden trifolia negentien maal.

B. Randversieringen zonder quatrifolium

II. Dezelfde randversiering als die onder I (met quatrifolium) besproken. De folia ³⁹ zijn echter van glanzend koperkleurig bladgoud, terwijl in het midden van de penrank zich nu eens geen kobaltblauw quatrifolium bevindt, maar een vrij groot bladgouden (zwart-inkt-omrand) cirkeltje. Deze versiering komt altijd in de bovenmarge ⁴⁰ voor, en wel op 18 bladen, éénmaal in de rand van een miniatuurblad ⁴¹, zesmaal in de rand van bladen met gehistorieerde initialen ⁴² en elfmaal in de rand van bladen met niet-gehistorieerde initialen.

Iia. Dezelfde randversiering als die, besproken onder I (met quatrifolium). De folia zijn, zoals hierboven bij II, van glanzend koperkleurig bladgoud, terwijl in het midden van de penrank zich geen kobaltblauw quatrifolium bevindt, maar een vrij groot bladgouden (zwart-inkt-omrand) cirkeltje. Deze versiering komt steeds in de bovenmarge ⁴³ voor.

Iib. Goeddeels dezelfde randversiering als besproken onder Ib. De versiering bestaat dus uit een zwart penrankje, waaraan bladgouden (zwart-inkt-omrande) folia, alsmede de gekleurde trifolia. ⁴⁴, en waarlangs (niet er aan vast) donkerolijfgroene lovertjes. Deze randversiering komt slechts schaars voor, namelijk op fol. 61r° en 160v°, dus alleen in de randen van bladen waarop gehistorieerde initialen staan, met telkens in totaal 16 folia ⁴⁵.

Men ziet dus: de kern van vele dier randversieringen bestaat uit een kobaltblauw-quatrifolium

³⁹ Het aantal bladgouden folia varieert in totaal van 12 t/m 16.

⁴⁰ Op fol. 143v° echter in de sneekantmarge! Zie de bovenmarges van afb. 3, 5, 7 en 9, alsmede voor het Brevier van Maria van Gelre, afb. 13 (bovenmarge) en afb. 15 en 16 (sneekant- en ondermarge).

⁴¹ Fol. 67v°.

⁴² Fol. 36r°, 41r°, 49r°, 90r°, 142r°, 143v°.

⁴³ Slechts driemaal, namelijk op fol. 113v°, 116v° en 192r°, met de volgende aantallen bladgouden folia, resp. 13, 14 en 9.

⁴⁴ Zie afb. 8 en 10 (sneekantmarge).

⁴⁵ Acht bladgoudene en acht gekleurde.

lium-met-stofgouden-kern⁴⁶, het geheel op bladgouden ondergrond.

Randversiering in de vouwkantmarge

Geheel volgens de traditie bij de verluchting der Agnietenbergse Getijden- en Gebedenboeken is ook hier aan de verluchting der vouwkantmarge een aparte plaats ingeruimd. Bij de Agnietenbergse Getijden- en Gebedenboeken is namelijk deze marge, vooral op bladen met miniaturen, gehistorieerde initialen of niet-gehistorieerde initialen (van minstens 6 à 9 regels hoog) of helemaal niet versierd, of, indien dit wel zo is, voorzien van een vrij sobere verluchting, die daarin bestaat, dat een bepaald versieringsmotief in een verticale lijn enige malen — meestal vijf of zes maal — onder elkaar (met telkens enige spatie tussen twee van zulke motieven) voorkomt.

In dit handschrift is de vouwkantmarge van bijna iedere bladzijde — met uitzondering van de bladen waarop bladgouden niet-gehistorieerde initialen van 2 rr. hoog staan⁴⁷ — versierd met een aantal van de bovenbedoelde versieringsmotieven⁴⁸, met dien verstande dat bij slechts enkele de bovenmarge niet voorzien is van een der gebruikelijke, reeds hiervoor besproken, randversieringen, maar ook verlucht is met een aantal dezer vijftien verschillende soorten.

Aan het eind van de bespreking der randversieringen dient wel geconstateerd, dat op elk blad, alle randversieringen, welke het ook zijn, volkomen met elkaar harmoniëren.

Vervolgens wil ik nog even terugkomen op de bladgouden niet-gehistorieerde initialen van twee regels hoog, maar nu in verband met de versiering der ogen daarvan.

Bij al deze initiaaltjes is het kobaltblauw of wijnrood ook gehooft met witte versieringen, namelijk een rozetje (meestal sextifoliar of septifoliar, een enkele maal quintifoliar); daarnaast komen combinaties voor van kleine witte lovertjes (afb. 5 t/m 12 en 18 t/m 20).

⁴⁶ Deze kern is meestal van een geelachtig soort stofgoud, aangetipt met bruin (bijv. fol. 13v°, 14r°). Eénmaal een rode kern (fol. 133v°).

⁴⁷ In totaal komen er 184 van deze bladgouden niet-gehistorieerde initialen voor, die vooral van betekenis zijn voor de oogversieringen.

⁴⁸ Een vijftiental in totaal, die echter onderling niet zo heel erg verschillen.

Kalenderversiering

Op de rectozijden van de Kalenderbladen staat aan het hoofd van elke maand een bladgouden (zwart-inkt-omrande) KL van twee regels hoog, (16 x 25.5 mm) op een ondergrond van kobaltblauw en wijnrood⁴⁹, beide laatste kleuren gehooft met witte versieringen⁵⁰. De Zondagsletter A is of blauw of van bladgoud.

Karbonkelversiering

Zeer veel Agnietenbergse handschriften zijn, indien zij verlucht zijn, versierd met een ornament, dat wij genoemd hebben de achtstralige karbonkel-met-bladgouden-kern (afb. 1, vouwkantmarge), ook wel voorkomend in een vorm, die wij betiteld hebben als: de slordige karbonkel-met-bladgouden-kern.⁵¹

Deze karbonkel is onder meer een gaarne aangebrachte versiering voor de overigens onversierde vouwkantmarge van bladen met miniaturen of gehistorieerde initialen, in welker marge hij dan in één verticale rij een aantal malen⁵² — van afstand tot afstand — voorkomt.

Wat echter dit handschrift mede zo belangrijk maakt is het voorkomen van een ander ornament, namelijk een vrij groot bladgouden (zwart-inkt-omrand) bolletje, met acht zwarte stralen waarbij echter, in tegenstelling met de karbonkel, de stralen niet voorzien zijn van dwarsstreepjes.

Dit ornament⁵³ komt in totaal in dit hs. 47 x voor, op bladen met gehistorieerde of niet-gehistorieerde initialen (mits meer dan 2 rr. hoog), en wel meestal in de vouwkantmarge, of tussen andere versieringsmotieven in, of alleen. Zeer opvallend is de versiering der vouwkantmarge op fol. 90r° (afb. 9) en 203r°⁵⁴, waar dit orna-

⁴⁹ D.w.z. nu eens het oog wijnrood, de rest kobaltblauw, of omgekeerd.

⁵⁰ De meeste dier witte versieringen zijn weggesleten; uit de versierde KL aan het begin van de maand november (fol. 11r°), blijkt, dat de versiering of uit een aantal witte puntjes bestond, of uit een twee- of drietal fijne witte lovertjes, verbonden door een penranklusje. De maker van deze KL's is ook die van de vele bladgouden-niet-gehistorieerde initialen van 2 regels hoog.

⁵¹ Als er meer of minder dan acht stralen zijn, en als deze met elkaar verbonden zijn.

⁵² Variërend van meestal 2 t/m 6 maal; een enkele maal soms 10 à 12.

⁵³ Zie afb. 5, 7, 9 (altijd in de vouwkantmarge).

⁵⁴ De „Karbonkelversiering” van fol. 90r° vindt men ook in de Ned. Historiebijbel uit Utrecht van 1431,

ment, geheel in Agnietenbergse trant, vijfmaal onder elkaar — met telkens enige spatie — voorkomt.

Mijns inziens kan het niet anders, of ook dit laatste motief heeft tot de „verluchtingscatalogus” van de Agnietenberg behoord. Trouwens het komt ook al — maar veel minder in aantal — in onze laat-Agnietenbergse getijdenboeken voor⁵⁵. In toekomstige publicaties hoop ik op de grote waarde van dit ornament nog nader te wijzen, mede in wijder verband⁵⁶.

Litanieversiering

De Litanie begint op fol. 81r^o met een bladgouden H van 3 regels hoog, op een ondergrond

zich bevindende te Brussel, Kon. Bibl., Hs. 9018-19 en 9020-23. Zie bijv. Hs. 9018-19, fol. 92v^o, tussen de twee kolommen en in de vouwkantmarge.

⁵⁵ Bijv. (in gezelschap van een viertal karbonkels) in de vouwkantmarge van fol. 13v^o van hs. Namen, J. Bastin. (Annunciatie). Zie afb. 1.

⁵⁶ Is het niet opvallend dat het ook in de vouwkantmarge voorkomt van handschriften, waarvan de verluchting wordt toegeschreven aan de „Meester van de Seraph” (uit Gelderland afkomstig); men zie maar de geruite achtergrond van een miniatuur in hs. 252, fol. 44 van de Univ. Bibl. te Utrecht (Nicolaus de Lira, Postilla in Prophetas). Deze achtergrond, aldus G. J. Hoogewerff, *De Noordnederlandsche Schilderkunst*, I, 's-Gravenhage 1936, blz. 387, „is dan ook ingevuld en wordt gevormd door een patroon van zwarte ruiten met gouden stippen, waar de lijnen elkander kruisen, en met blauwe stippen in ieder ruitvak”. In de ruiten is dit ornament dus blauw van kleur, maar Hoogewerff vermeldt er niet bij, dat het ook acht stralen heeft.

Of neem de Ned. Historiebijbel in het Museum Meermanno-Westreenianum te Den Haag, hs. 10 A 18-19, fol., CLXXIV v^o. Daar vindt men ons ornament, aan weerszijden éénmaal van de randversiering van een miniatuur, voorstellende: David verneemt de dood van Saul (Zie G. J. Hoogewerff, *o.c.*, I, blz. 393, afb. 191, alsmede blz. 394, noot 1, waar men kan vinden, „dat deze „Meester D” (der Haagse Bijbels, Den Haag Kon. Bibl., hs. 78 D 38) = met de Meester van de Saraph = den Meester van Otto van Moerdrecht identiek is”.

Vergeeten we dan tenslotte niet, hetgeen G. J. Lief-tinck m.i. terecht suggereert in zijn *Danckwerk-Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar*, Groningen, 1959, waar hij op blz. 201 zegt: „Blijven wij geloven in de identiteit van de „Meester van Otto van Moerdrecht”, dan moet hij gelijktijdig in Utrecht en onder de monniken van de Agnietenberg hebben gewerkt”. Natuurlijk gelooft Lief-tinck hier niet in, en besluit hij wat verder met: „Die „Meester van Otto van Moerdrecht” is dus geen meester maar een mode...”

van kobaltblauw voor het oog⁵⁷, en voor de rest kobaltblauw of wijnrood.

Bij aanroeping der heiligen is de S van „Sinte” en de A van „Alle heilighe...” afwisselend blauw of van bladgoud (één regel hoog). Zeer benieuwd waren wij naar de regelvulling door middel van een tintenel⁵⁸, maar helaas bleken de meeste regels bij de aanroepingen oningevuld gebleven te zijn. Slechts nu en dan vonden wij een rood „golfornamentje”, eenmaal een rode (fol. 84r^o) en tweemaal een blauwe tintenel (fol. 85v^o)⁵⁹.

Van groot belang is de ontdekking van dit handschrift ook omdat wij nu zo goed als zeker weten dat „de Agnietenberg” niet vreemd is aan de verluchting van een ander beroemd handschrift, namelijk het Brevier van Maria van Gelre⁶⁰.

Er is heel wat te doen geweest over dit rijk verluchte handschrift, dat zo heterogeen van samenstelling is, zodat het laatste en verlossende woord zeker ook hier nog niet gesproken wordt.

Qua verluchting⁶¹ blijkt het, na autopsie, uiteen te vallen in een Agnietenbergs gedeelte vóórin, fol. 3 t/m 18, een niet-Agnietenbergs middenstuk, fol. 19 t/m 424, en opnieuw een Agnietenbergs gedeelte achterin, fol. 425 t/m 482.

Qua taal en schrift zou hier zeer veel belang-

⁵⁷ Gehoogd met witte versiering: sextifoliar rozetje aan takje (zo bekend uit Hs. 324 van de Landes- und Hochschulbibliothek te Darmstadt). Zie dit rozetje als versiering van de schachten der initialen op afb. 11 en 12.

⁵⁸ Vergulde of gekleurde versiering, waarmede het niet volschreven gedeelte van regels in een litanie of ook wel in andere tekstgedeelten van een horarium wordt verlucht (Frans: bouts-de-ligne; Engels: line-filling.)

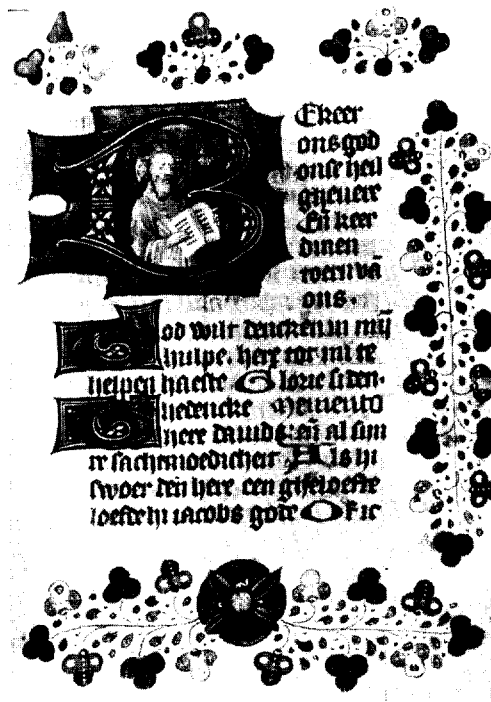
⁵⁹ Zie voor de afbeelding van onderling verschillende soorten „tintenellen” in een aantal Agnietenbergse hss. het *Bull. K.N.O.B.*, 6de s., 12 (1959), kol. 337-338, fig. 7, A.

⁶⁰ Vroeger: Berlijn, Preussische Staatsbibliothek, Ms. germ. 4°.42; thans Tübingen, Universitätsbibliothek, Hs. 25. Maria van Gelre was in 1405 gehuwd met Reinoud IV, hertog van Gelre en Gulik en graaf van Zutphen († 1423). Het werd, blijkens een inscriptie — voor haar geschreven door Helmich die Lewe, regulier in het Windesheimse klooster Mariënborn (bij Arnhem), en aldaar voltooid op 23 febr. 1415. G. I. Lief-tinck deelt echter mee te kunnen aantonen, dat het Brevier niet vervaardigd is voor Reinoud IV, maar voor Ruprecht van Gulik († 1431), Maria's tweede gemaal. (*Danckwerk-Opstellen*, blz. 200, n. 13).

⁶¹ Zie de afb. 13 t/m 22.

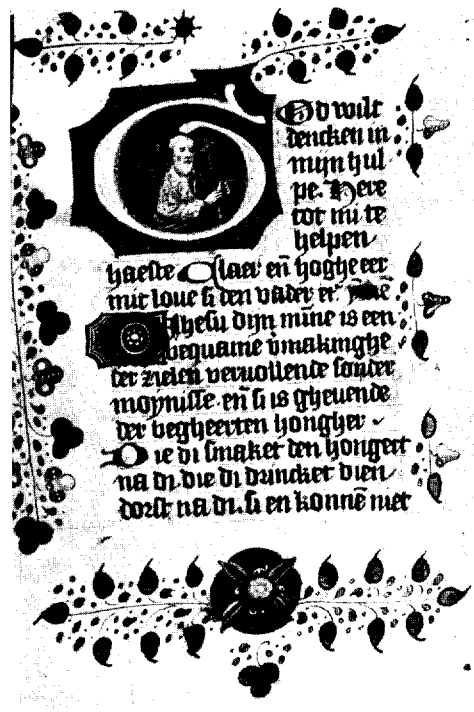
Afb. 7. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol 49r.

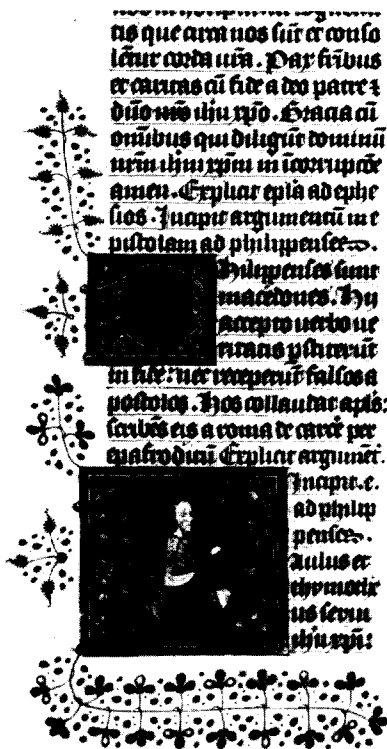
Afb. 8. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 61r.

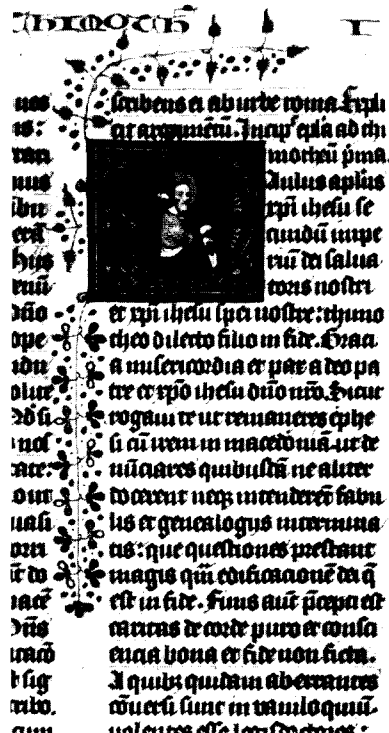
Afb. 9. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 90r.

Afb. 10. Brussel, Kon. Bibl., hs. n 7556, fol. 160v.

Afb. 11. Darmstadt, Landes- und Hochschul-
 bibl., hs. 324, dl. v, fol. 132 v°.

Afb. 12. Darmstadt, Landes- und Hochschul-
 bibl., hs. 324, dl. v, fol. 141r^o.

Afb. 13. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van
 Maria van Gelre, fol. 16r^o.

Afb. 14. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van
 Maria van Gelre, fol. 18v^o.

rijks zijn te vermelden, maar dit en nog veel meer zouden de aan dit artikel gestelde grenzen te zeer overschrijden. Wel is het zeker, dat meerdere kopiïsten aan dit hs. hebben gewerkt, en m.i. staat het vast, dat de kopiïst van fol. 16r° t/m 17v° en die van 462r° t/m 482r° één en dezelfde is.

We zijn hier dan beland in het Agnietenbergs verlucht gedeelte, al te samen nog 58 bladen van één en dezelfde kopiïst op in totaal 482, geschreven in een zeer fraai, zwart, gotisch boek-schrift: de littera textualis formata in optima forma.

De regels zijn in dit gedeelte prachtig „vul-screven”, zó, dat „regelvulsel” hier weinig aan bod komt. Is het dan niet des te merkwaardiger, dat juist in dit Agnietenbergs gedeelte, als er regels opgevuld dienen te worden, dit geschiedt volgens de bekende methode⁶², namelijk door rekking van de laatste of voorlaatste, of voor-voorlaatste letter van het laatste woord in één en dezelfde regel, waarbij men voorliefde aan de dag legde voor rekking van speciale letters, namelijk der c, d, g, r en t.

Een rekkingsmethode, die wij maar al te goed kennen uit de Bijbel van Thomas a Kempis, die zich te Darmstadt bevindt en op de Agnietenberg verlucht is; die ons bekend is uit de grote tweedelige Bijbel van Hulsbergen bij Hattem⁶³, waarvan de schaarse versiering ook op de Agnietenberg is aangebracht; uit vele andere Agnietenbergs verluchte Getijden- of Gebedenboeken⁶⁴ en tenslotte ook hier uit het Agnietenbergs gedeelte van het Brevier van Maria van Gelre (zie afb. 21)⁶⁵, zowel in de zwarte tekst als in de rubricale opschriften.

Het handschrift is aan de boven- en sneekant-zijde afgesneden, wat men kan zien aan de

⁶² Een methode die in het gehele niet-Agnietenbergs middenstuk, geschreven door Helmich die Lewe, niet te vinden is.

⁶³ Luik, U.B., Hss. 189 en 222 (met rekkingen aan het begin, in het midden en aan het eind van de regel!).

⁶⁴ Al beperkt zich hier de rekking meestentijds alleen tot de laatste of voorlaatste letter (meestal c, g, t) van een woord, aan het eind of bijna aan het eind van een niet volgeschreven regel staande.

⁶⁵ Gelieve te letten op de rekkingen als regelvulsel op fol. 449r° (afb. 21) van het Brevier van Maria van Gelre, namelijk aan het begin, in het midden en aan het einde van een regel! Hier rekt men dus op verschillende plaatsen, en de letters die gerekt worden staan soms helemaal niet finaal!

versiering, vooral aan de gekleurde drolerieën, midden in de sneekantmarge.

Deze drolerieën — vogels, sirenen, etc. — komen alleen in het niet-Agnietenbergs middenstuk voor⁶⁶. Ze beginnen op fol. 50r° en de laatste vindt men op fol. 424r°. Ze zijn qua omvang soms klein, soms groot, maar altijd zonder enige omlijsting. Soms komen ze enige bladzijden achter elkaar voor⁶⁷. Vermoedelijk zijn ze niet van de hand van de miniaturist van dit gedeelte, maar werden zij er later bijgevoegd door een en dezelfde verluchter. In totaal komen er 102 voor, die qua kleur goed zijn aangepast aan die der niet-Agnietenbergse miniaturen.

Dat wij het hier zo over deze drolerieën hebben, komt, omdat er nu eenmaal zoveel verschillende meningen zijn over het „ontstaan” en de „samenstelling” van dit Brevier. Een feit is echter, dat een ander, zich in Wenen bevindend Brevier (Nat. Bibl., Hs. 1908) precies dezelfde soort drolerieën heeft, beginnende op fol. 65r° en eindigende op fol. 136r°, in totaal 16.

Schrift, randversieringen, staafversieringen, tintenellen, zijn in het Weense hs. 1908 identiek met die in het middengedeelte van het Brevier van Maria van Gelre. Maar er is nog meer: het Brevier van Maria van Gelre heeft in totaal 486 bl. perkament, 186 x 135 mm; het middengedeelte is gelijnd voor 14 regels en afgeschreven met bruine, soms wat lichter, soms wat donkerder inkt. Het Weense Brevier telt 133 bl. perkament, 186 x 135 mm; is eveneens gelijnd voor 14 regels en afgeschreven met bruine, soms wat lichter, soms wat donkerder inkt. Mijns inziens kan het niet anders of het niet-Agnietenbergs middengedeelte van het Brevier van Maria van Gelre en het Weense Brevier hebben samen oorspronkelijk één geheel gevormd.

Terugkerend naar het Agnietenbergs gedeelte van het Tübinger Brevier van Maria van Gelre diene, dat daarin o.a. voorkomt:

fol. 3r° t/m 14v° [Kalender voor het bisdom Keulen]⁶⁸;

⁶⁶ Ze zijn zeker niet van dezelfde maker, die de vijf miniaturen in ons Agnietenbergs gedeelte vervaardigd heeft, zoals H. Wegener meent (*Miniaturen-Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek V: Die deutschen Handschriften bis 1500*, Leipzig 1928).

⁶⁷ Bijv. van fol. 221r° t/m 231r°; van 397r° t/m 417r°.

⁶⁸ Zie afb. 18 en 19 (recto- en verso-zijde van de maand december).

- alsmede de volgende miniaturen ⁶⁹:
- fol. 15v^o Het Heilig Aanschijn (Doek van Veronica) (109 x 62 mm).
- fol. 18v^o Het Laatste Oordeel (106 x 87 mm.).
- fol. 467v^o De Kroning der H. Maagd (133 x 90 mm).
- fol. 475 r° De Opwekking van Lazarus (116 x 90 mm).
- fol. 467v^o Maria met het Kind Jezus, op maan-sikkel en in glorio; ter rechterzijde aanbeden door Hertogin Maria van Gelre, gekleed als non (133 x 89 mm).

De versiering van de Kalender en van deze vijf niet-ingevoegde miniaturen is van Agnietenbergse makelij. De verluchting daarentegen van fol. 19v^o met de bekende miniatuur, waarop Maria van Gelre zo hoofs en zwierig ten voeten uit is afgebeeld heeft met de Agnietenberg niets uit te staan. Deze miniatuur is een ingevoegde miniatuur ⁷⁰, en heeft waarschijnlijk oorspronkelijk tot een heel ander hs. behoord ⁷¹. Hoogewerff ⁷² neemt aan, dat de vijf miniaturen, hierboven genoemd, plus de miniatuur van de Hertogin op fol. 19v^o van één en dezelfde miniaturist zijn, nl. van de Meester van de Seraph.

Het zou te uitvoerig worden, hier een bespreking te geven van deze vijf Agnietenbergse miniaturen: ze zijn kort gezegd zeer verzorgd van faatuur, hebben grote plastische kracht en zijn fraai gemodeleerd. Het kleurgebruik is zuiver Agnietenbergs.

Wat de randversiering bij deze miniaturen betreft, niemand zal kunnen ontkennen, dat de besproken randversieringen van ons Brussels handschriftje II 7556 hierbij volkomen aansluiten. Het had wel niet vollediger gekund!

Dezelfde ranken, met dezelfde bladgouden lo-

⁶⁹ Zie afb. 13 t/m 17. Het Agnietenbergs gedeelte van het Brevier heeft echter geen 5 maar 6 volblad-miniaturen bezeten. Zie de kim van een weggesneden blad tussen fol. 425/426. Op die kim zitten nog de sporen van een randversiering, die waarschijnlijk gelijk geweest is aan die van fol. 475r^o (sneekantzijde). Men ziet namelijk de restanten van donkergroene of wijnrode lovertjes.

⁷⁰ Zie de kim, die tegen fol. 23v^o aangeplakt is.

⁷¹ Dat het in dit hs. terechtgekomen is, zal echter niemand verwonderen, die de miniatuur in het niet-Agnietenbergs gedeelte ziet met de afbeelding van de H. Ursula (en de H. Maagden), ook zo zwierig en ten voeten uit getekend (fol. 252r^o).

⁷² G. J. Hoogewerff, o.c., I, blz. 162 t/m 172.

vers (zwart-inkt-omrand), dezelfde bladgouden of gekleurde folia en trifolia, dezelfde prachtige quadrifolia ⁷³, (al of niet op een „spitsstaaf”) ja zelfs met het bijna zelfde en bekende „klein-goed” (en weer in de bekende Agnietenbergse trant, van afstand tot afstand, etc.!) in de vouwkantmarge! Hier echter alles vanzelfsprekend in veel groter formaat. Ten aanzien van de Kalender (fol. 3r^o t/m 14v^o) hoop ik straks uitvoeriger te kunnen aantonen, dat, al moge deze dan naar Frans gebruik zijn ingericht, ook hiervan de verluchting op de Agnietenberg is aangebracht.

Vast staat nu al in ieder geval, dat de kleine miniatuurtjes in de sneekantmarges van de recto-zijden, agricole werkzaamheden gedurende het hele jaar maand na maand illustrerend ⁷⁴, vervaardigd zijn door dezelfde miniaturist, als die van de vijf grote miniaturen. Al deze miniatuurtjes zijn gevat in een langwerpige rechthoek met

⁷³ Die in de Bijbel te Darmstadt voorkomen (Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 324) of die, al even mooi, — (vooral die van bv. 15v^o (ondermarge; zie afb. 20); 18v^o (bovenmarge; zie afb. 14); 476v^o (sneekantmarge en ondermarge, zie afb. 17) — te vinden zijn in het bekende Evangelistarium uit de Bibliotheek van H.M. de Koningin. Een nadere bestudering van dit hs. staat ook nog steeds op ons verlanglijstje. Zie A. W. Bijvanck en G. J. Hoogewerff, *Noordnederlandsche Miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen*, 's-Gravenhage 1925, nr 33, plaat 226; fig. 35.

⁷⁴ fol. 3r^o (jan.) Een man en twee vrouwen, etend aan een tafeltje bij een brandend open haardvuur (47 x 33 mm).

fol. 4r^o (febr.) Twee vrouwen, elk met een brandende kaars in de hand (44 x 30 mm).

fol. 5r^o (maart) Spittende man en zaaïende vrouw (41.5 x 31 mm).

fol. 6r^o (april) Twee mannen, die een boom snoeien (39 x 29 mm).

fol. 7r^o (mei) Jonkman en jonkvrouw, elk met bloemtak in de hand (43 x 30 mm).

fol. 8r^o (juni) Twee mannen, korenaren bindend (41 x 31 mm).

fol. 9r^o (juli) Een man, die een zeis hanteert (41 x 31 mm).

fol. 10r^o (aug.) Een man, die het koren maait; een vrouw, die het tot garven bindt (46 x 30 mm).

fol. 11r^o (sept.) Twee mannen, aan het dorsen (46 x 31 mm).

fol. 12r^o (okt.) Man, die een mand druiven op de rug torst; Vrouw, de wijnpers tredend (41 x 30 mm).

fol. 13r^o (nov.) Twee mannen, een os slachtende (41 x 31 mm).

dubbele omlijsting, namelijk aan de buitenkant een dunne bladgouden (zwart-inkt-omrande) lijst, aan de binnenkant een, die even dun, maar half blauw, half wijnrood gekleurd is (gehoogd met witte lijn).

De voorstellingen zijn zeer karakteristiek in zeer nadrukkelijke — echt Agnietenbergse — kleuren weergegeven ⁷⁵, maar toch niet bijzonder fraai van tekening: hetzij in een soort kerkelijk interieur, dan wel temidden van een landschap; of tegen of op een gekleurde achtergrond of ondergrond ⁷⁶; zij zijn zelfs dermate karakteristiek, dat daardoor nogal wat aan de schoonheid is opgeofferd.

De afbeeldingen zijn, hoewel levendig van impressie, nogal vaag; de gezichten der personen worden maskerachtig weergegeven.

Deze miniatuurtjes hebben zeker niet van den aanvang af tot deze Kalender behoord. Gezien de geringe plaatsruimte moeten ze er naderhand zijn bijgevoegd, evenals het luchtige rankwerk, vergezeld van cycloamvormige lovers er onmiddellijk boven en onder, hetwelk beslist niet van hetzelfde soort is, als dat in het niet-Agnietenbergs gedeelte van dit manuscript (vergelijk bijv. afb. 20 met afb. 22). Het is ook niet zo, dat deze luchtige penrank oorspronkelijk doorliep en dat men er de miniatuurtjes boven op heeft geplaatst. Trouwens op alle versobladen van de Kalender is de sneekantmarge ook met deze „luchtige” penrank met cycloamvormige lovers” versierd, hier wel doorlopend.

Op de bladen van het niet-Agnietenbergs gedeelte gaat de cycloamvormige loververluchting in boven- en ondermarge uit van een bladgouden (zwart-inkt-omrand) zeshoekig ornamentje. Dit is eveneens het geval op de Agnietenbergse Kalenderbladen. Echter bij nadere bestudering blijkt

fol. 14r° (dec.) Een vrouw, die deeg rolt; een man, die het deeg in een oven schuift (44.5 x 30 mm). (Zie afb. 18; sneekantmarge).

⁷⁵ Het Agnietenbergse kleurpalet, hier aangewend, is het volgende: bladgoud, schelpjesgoud, bladzilver, indigoblauw, kobaltblauw, bleekpurper, donkerolijfgroen, scharlakenrood, scharlakenoranje, zachtgeel, zachtgrijs, zacht kopergroen, okerbruin. Het kleurpalet van de 88 miniaturen in het niet-Agnietenbergs gedeelte (fol. 20 t/m 224) is totaal anders. Bij dit kleurpalet sluiten zich vooral de kleuren van de ingevoegde miniatuur op fol. 19v° aan.

⁷⁶ De bodem is vaak donkerolijfgroen; soms geblokt (bladgoud, blauw, donkerwijnrood); soms scharlakenoranje. De achtergrond is vaak van bladgoud.

dat ornamentje in de Kalender altijd groter ($\pm 23 \times 4$ mm), in het niet-Agnietenbergs gedeelte veel kleiner te zijn ($\pm 15 \times 3.5$ mm); de vorm en de kleuren van de „cycloamvormige lovers” zijn ook in beide gedeelten volkomen verschillend.

In de boven- en ondermarges ontspruit de versiering in het hele Brevier aan een staafversiering, die aan weerszijden van de schriftspiegel is aangebracht. De Agnietenbergse staven zijn echter weer hoger en breder en monden anders uit ⁷⁷, terwijl hun „hoging” met witte versieringen weer echt Agnietenbergs is, namelijk zo goed als altijd met drie of zes maal een sextifoliair rozetje, ons zo bekend uit de Darmstadtse Bijbel.

De staafversiering met de Agnietenbergse „sextifoliaire rozetjes” vinden we ook op niet-Kalenderbladen in het Agnietenbergs gedeelte, namelijk op de fol. 16r° t/m 17v°. Over deze twee bladen straks nog nader. Thans nog verder over de kalender: de latijnse benamingen der maanden zijn weergegeven in bladgoud. De namen der heiligen of heiligenfeesten zijn, hetzij geschreven met blauw, dan wel wijnrood (soms „donker” bleekpurper) schrift, of ze zijn met bladgoud aangebracht ⁷⁸.

De KL aan het begin van elke maand is van bladgoud, op een ondergrond van, wat het oog betreft, wijnrood, de rest blauw, beide laatste kleuren gehooft met witte versieringen (meestal trifolia, of het sextifoliair Darmstadtse rozetje) ⁷⁹. De Zondagsletter A is altijd van bladgoud, op een ondergrond van blauw en wijnrood (of omgekeerd), gehooft met witte versieringen.

De namen der heiligen of feestdagen beginnen altijd met een bladgouden letter, op een ondergrond van blauw en bleekpurper, gehooft met witte versieringen ⁸⁰, zich uitstrekkende over één regel schrift.

⁷⁷ De Agnietenbergse monden uit in een schelpjesgouden „trechttertje”, zo bekend uit de Darmstadtse Bijbel; het niet-Agnietenbergs gedeelte heeft nooit dit schelpjesgouden trechttertje, maar hier monden de staven altijd uit in een soort zachtgeel of groenachtig geel ornamentje.

⁷⁸ Het feest van St. Agnes (21 jan.) in bladgoud: veelzeggend!

⁷⁹ Het rozetje in de Bijbel te Darmstadt (Landes- und Hochschulbibl. Hs. 324) is heel vaak quintifoliair, maar er komen ook sextifoliaire voor.

⁸⁰ Het oog is meestal gehooft met een wit sextifoliair rozetje; de ondergrond is zo nu en dan „veelhoekig”.

De tintenelversiering bestaat in de kalender altijd uit meestal korte of langere rechthoekjes⁸¹, geheel blauw en/of wijnrood gekleurd, gehooft met witte⁸² versieringen, die zo goed als altijd van Agnietenbergse aard zijn: het sextifoliare rozetje, een golf- of kartelornament. De tintenelversiering bij het niet-Agnietenbergs gedeelte bestaat ook uit langere of kortere rechthoeken (soms één-, twee- of driedelig), in bladgoud en kleur (blauw en chocoladebruin), maar de witte versieringen zijn geheel anders dan bij het Agnietenbergs gedeelte⁸³.

Keren we tenslotte terug naar de fol. 16r^o/v^o en 17r^o/v^o van het Agnietenbergs gedeelte. Deze bladzijden hebben eenzelfde randverluchting als die bij alle andere Agnietenbergse bladen, met dit verschil, dat zich in de sneekantmarges, precies in het midden van de luchtige rankenversiering aldaar, schitterende gekleurde quatrifoliare rozetten bevinden, die identiek zijn met even fraaie in de Bijbel te Darmstadt. Ja, wat meer is, op deze bladen vindt men de man terug van de gekleurde niet-gehistorieerde initialen op een „veelhoekige” bladgouden ondergrond van ons Brus-

⁸¹ Een enkele maal tot een vierkantje wordend.

⁸² Een enkele maal zachtgeel (bijv. bij Idus op fol. 3r^o). Zie voor die versieringen afb. 19.

⁸³ Er is een hele catalogus van. Zie afb. 22.

selse handschriftje II 7556: G (2 rr. hoog; 16r^o); O (2rr. hoog, 17r^o).

Dergelijke initialen op een „veelhoekige” bladgouden (zwart-inkt-omrande) ondergrond vonden wij ook al in de Kalender, troffen we ook nog aan in het Agnietenbergs gedeelte voorin⁸⁴ en achteraan in het hs.: daar komen er n.b. in het gedeelte, lopende van fol. 426 t/m 482, maar liefst 93 voor⁸⁵.

Het is mede aan deze gekleurde initialen op een „veelhoekige” bladgouden (zwart-inkt-omrande) ondergrond te danken, dat wij te weten zijn gekomen, dat de Agnietenbergse meester daarvan niet alleen in dit Brusselse Handschrift II 7556 heeft gewerkt, maar ook in het Brevier van Maria van Gelre en in de Darmstadtse Bijbel⁸⁶. Het is naast de andere besproken kenmerken er een, dat ons bij het zoeken naar de herkomst van bepaalde handschriften nog vele en goede diensten zal bewijzen.

⁸⁴ Zie de gekleurde initiaal G van 2 rr. hoog op een „veelhoekige” bladgouden ondergrond op fol. 15v^o (afb. 20).

⁸⁵ Hier zijn ze lichtkobaalblauw, maar eveneens op een bladgouden (zwart-inkt-omrande) ondergrond.

⁸⁶ Darmstadt, Landes- und Hochschulbibliothek, Hs. 324, dl. V (1427), fol. 2r^o: blauwe M, op bladgouden, veelhoekige, (zwart-inkt-omrande) ondergrond, zich uitstrekkende over 3 regels schrift (21 x 24 mm).

SUMMARY

A BEAUTIFULLY ILLUMINATED EARLY AGNIETENBERG BREVINARY

BY A. L. DE VREESE

The first half of this article deals with a beautiful early Agnietenberg breviary dating back to about 1425/1430, which is in the Royal Library in Brussels (ms. II 7556). It is written chiefly in the East-North-Holland dialect (i.e. as spoken in the province of Overijssel) and illuminated with two miniatures, one representing the betrayal of Judas (fol. 13 v°) and the other the bearing of the cross (fol. 67 v°), as well as with thirteen historiated initials, which — with three exceptions — all contain heads of apostles, a fairly rare occurrence in such a manuscript. In addition, the manuscript contains no less than 221 non-historiated initials, most of which (192) are of leaf gold, while the remainder are coloured, but set off against a leaf-gold back-

ground. The border, calendar, carbuncle and litany embellishments in this manuscript are of great importance.

The great significance of the knowledge that this manuscript was illuminated at Agnietenberg lies in the fact that we now also know that at least one master of the Agnietenberg artists assisted in the illumination of the so famous Breviary of Mary of Guelders (Tübingen, Univ. Libr., ms 25).

Of this breviary, which was written — not illuminated! — in 1415 by a certain Helmich die Lewe, no less than 58 pages were written at Agnietenberg and these pages include as many as five full-page miniatures, twelve pages with calendar miniatures, as well as pages with beau-

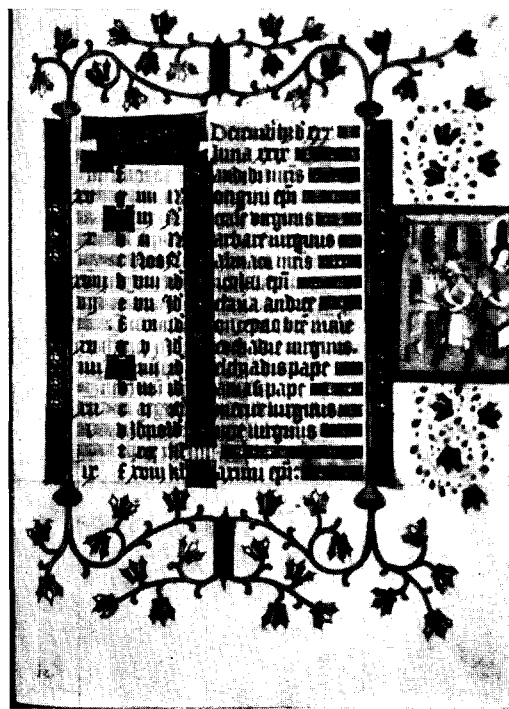
Afb. 15. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 467v^o.

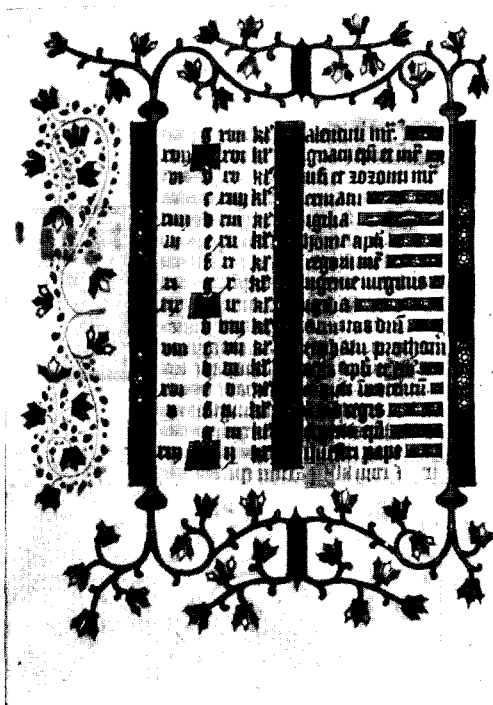
Afb. 16. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 475r^o.

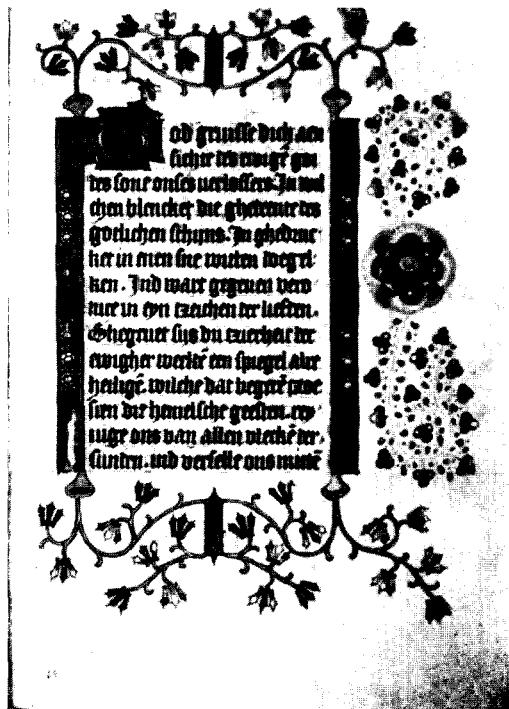
Afb. 17. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 476v^o.

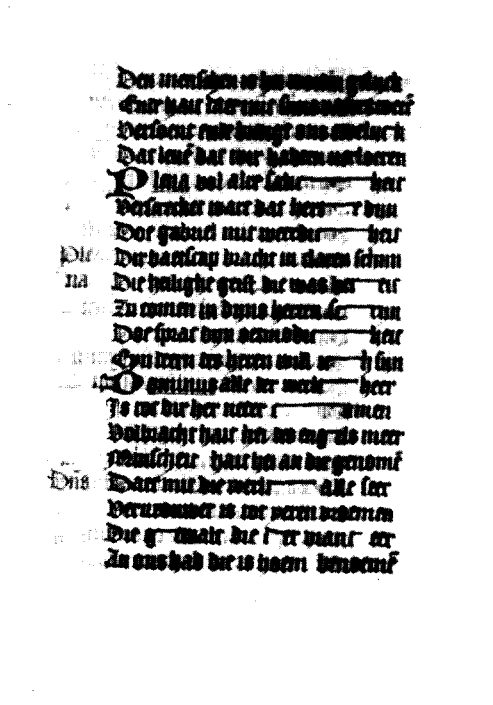
Afb. 18. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 14r^o.

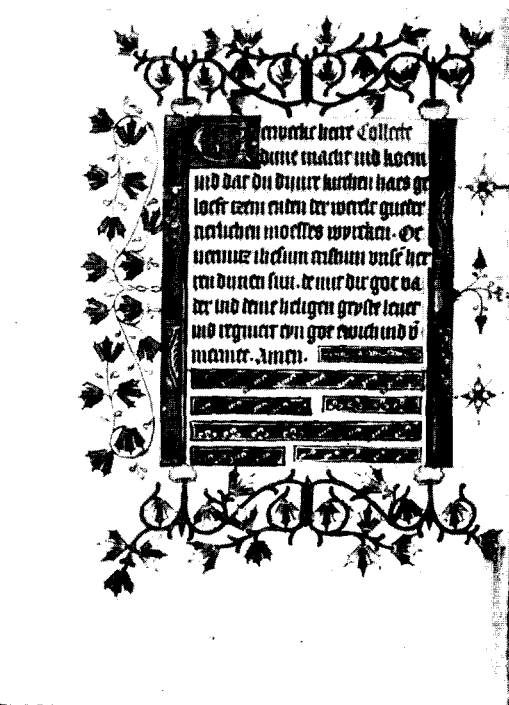
Afb. 19. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 14v°.

Afb. 20. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 15v°.

Afb. 21. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 449r°.

Afb. 22. Tübingen, Univ. Bibl., Brevier van Maria van Gelre, fol. 145v° (niet Agn.).

tiful, typical Agnietenberg border embellishments.

Finally, the foregoing evidence has made it clear that there is a direct relationship between the illumination of this Brussels breviary and that of the bible of Thomas a Kempis in five volumes in Darmstadt (Landes- u. Hochschulbibl., ms. 324) and that of the bible in Liège in two volumes (univ. Libr., mss. 189 and 222).

The illumination of all these bibles, including the bible in six volumes in Utrecht (Univ. Libr., ms. 31) is purely Agnietenberg. The Liège bibles are likewise of great importance for the knowledge of the writing. It is hoped that the 23 accompanying illustrations will give the reader a clear impression of the close relationship of all this!

DE INVLOED VAN DE PRENTKUNST OP DE VOLKSKUNST*

DOOR

DR. L. F. TRIEBELS

In een vroegere publicatie¹ hebben we geprobeerd enig licht te werpen op de herkomst van de bijbelse voorstellingen op verschillende soorten beschilderde boerenmeubelen. De toen gepubliceerde studie was een poging om een antwoord te geven op de destijds door K. Boonenburg opgeworpen vragen met betrekking tot de nog zo onbevredigende kennis aangaande deze meubelen².

K. Boonenburg constateerde een gebrek aan belangstelling voor dit onderwerp bij de geschoolde kunsthistorici en een te uitsluitend signaleren van de verschillende objecten door de volkskundigen. Zodoende konden de beschilderde boerenmeubelen niet voldoende geplaast worden tegen de achtergrond die ze eigenlijk moesten hebben: de ontwikkeling van het meubel in het algemeen. Bij een onderzoek waarbij de twee categorieën vergeleken werden, bleek tenslotte dat de prentkunst, speciaal die van de bijbels, van beslissende betekenis was geweest zowel voor de stadsmeubels in een bepaalde periode als voor de beschilderde boerenmeubelen. Even is toen ook reeds de samenhang aangestipt tussen de voorstellingen op de verschillende uitingen van de volkskunst onderling, te verklaren van uit een gemeenschappelijke bron van inspiratie. Het betrof hier vooral voorstellingen met een bijbels karakter³.

In het hier volgende artikel willen we eens

nagaan in hoeverre ook prenten met niet-bijbelse voorstellingen een invloed hebben uitgeoefend. Vervolgens zal aandacht besteed worden aan de onderlinge samenhang van de meest uiteenlopende uitingen van de volkskunst vanuit het gezichtspunt van de voorstellingen waarmee ze versierd zijn.

Zonder direct partij te kiezen voor één van de zeer vele definities van volkskunst, mogen we wel zeggen dat in de praktijk onder volkskunst voorwerpen gerekend worden als boerenmeubelen, wandbetimmeringen in boerderijen en in kleine stadshuizen in typische plattelandssteden, bepaalde soorten wandtegels, eenvoudig huisraad, boerenwagens en kleine vaartuigen, tabaksdozen en mesheften en -scheden, en soms ook hardplaten en ander smeed- of gietwerk. Het volkskunstig aspect treedt natuurlijk duidelijker naar voren naarmate meer aandacht besteed is aan de uiterlijke vormgeving en aan de niet perse noodzakelijke versieringen. In de meeste boeken over volkskunst vindt men deze categorieën vermeld naast knipsels, klein houtsnijwerk, mangelplanken en dergelijke⁴. Als in dit artikel verderop gesproken wordt over volkskunst, dan bedoelen we daar gemakshalve, tenzij anders wordt vermeld, uitsluitend die volkskunst mee die voorzien is van programmatische afbeeldingen met een verhalend karakter.

Ieder, die de geweldige hoeveelheid voortbrengselen in de boven genoemde categorieën kent, weet dat het onmogelijk is een volledig overzicht te geven van de herkomst van al de voorstellingen. De hieronder beschreven of aangegeven gevallen moet men dan ook zien als voorbeelden, waarbij zo veel mogelijk aan elke categorie aandacht is besteed.

Wandbetimmeringen

Behalve de bekende betimmeringen van de

* Hier moge mijn erkentelijkheid betuigd worden jegens mijn vroegere collega's aan het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem voor de vele blijken van belangstelling voor dit onderzoek en voor hun daadwerkelijke steun. In het bijzonder moge ik hier bedanken de heren H. Noorlander (Bibliotheek), J. Kienstra (Documentatie) en B. Lukkien (Fotografie).

¹ L. Triebels, „Bijbelse voorstellingen op beschilderde boerenmeubelen”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 13 (1960), kol. 281-306.

² K. Boonenburg, „Beschilderde Boerenmeubelen in het Zuiderzeegebied”, *Bull. K.N.O.B.*, 6de s. 11 (1958), kol. 9-28.

³ L. Triebels, *o.c.*, kol. 301.

⁴ A. Teenstra, e.a., *Nederlandsche Volkskunst*, Amsterdam 1941 en bijv. P. Clarijs, *Wat is antiek?*, Bussum 1959, deel 2.

bedsteden in Hindeloopen, bestaan er ook gehele wandbetimmeringen, die in hun uitvoering zeker tot de volkskunst gerekend kunnen worden en dit geldt dan wel in hoge mate voor de wijze waarop ze versierd zijn met schilderijen. Zo bezit het Nederlands Openlucht Museum te Arnhem een bijzonder mooi voorbeeld van een betimmering, beschilderd met bijbelse en niet-bijbelse voorstellingen (inv. no. M. I. 4305-44). De betimmering is afkomstig uit Workum en omvat een schoorsteenstuk en een aantal panelen, waarbij omljstingen van bedsteden. Het schoorsteenstuk vertoont een episode uit het leven van Jozef, nl. de uitleg van de droom van de farao. Deze voorstelling komt als prent o.a. voor in de reeds vroeger genoemde prentbijbel van Johannes Vollenhove (Rotterdam 1734). Het is plaat 34⁵. De, op het schoorsteenstuk nu nog zichtbare, zwarte ringvormige plek is een overblijfsel van een destijds gemaakte opening voor een kachelpijp. De beschilderingen boven de bedsteden en de deur zijn rivier- en stadsgezichten. De riviergezichten zijn ontleend aan prenten die voorkomen in D. Stoopendaals *Zegepraalende Vecht* (afb. 1 en 2). De stadsgezichten vinden wij o.a. in J. Wagenaar *Amsterdam in zijn opkomst, aanwas, geschiedenis etc. . . .* (Amsterdam 1760-1801). Enkele van deze stadsgezichten zijn niet te determineren aan de hand van de beide genoemde werken. Vermoedelijk heeft een uitgave met platen, betrekking hebbend op de wijdere omgeving van Amsterdam als voorbeeld gediend.

Een ander voorbeeld van een wandbetimmering met ontleening van de beschildering aan (bijbelse) prenten biedt een fragment van een betimmering, eveneens uit Workum (Hotel Keteelaars). Het is een afbeelding van de evangelist Mattheus en ze is ontleend aan een prent in de eveneens vroeger reeds genoemde *Thesaurus*. Vrijwel dezelfde voorstelling vinden we ook op een z.g. „sendoak“-doos in het Fries Museum en indertijd beschreven met reproductie van de bijbehorende prent in het artikel van K. Boonenburg als een nadere beschouwing over de tentoonstelling van beschilderde meubelen in het

⁵ *Afbeeldingen van de Heilige Historien des Ouden en Nieuwen Testaments*, Met korte bijschriften en gedigten verrijkt, Door Johannes Vollenhove, Doct. der H. Theologie en Predicant in 's Gravenhage, voor dezen uytgegeven door Nicolaus Visscher Te Rotterdam bij Philippus Losel; MCCCXXXIV. Korteidshalve wordt deze uitgave aangeduid in de tekst als de bijbel van 1734.

Zuiderzeemuseum⁶. De door Boonenburg vermelde prent uit de prentbijbel van 1734 vertoont een kleine afwijking van de prent uit de *Thesaurus*, die in dit geval dichter bij de beschildering uit Workum staat. Kasten met afbeeldingen van de vier evangelisten naar deze series prenten bestaan ook, o.a. een in het Fries Museum. De uitbeelding van Mattheus in de beide series is vrijwel gelijk, de drie anderen vertonen nog al wat verschil.

Dat beschilderde wandbetimmeringen op het platteland of in kleine plattelandssteden ook buiten Workum of Hindeloopen veelvuldig voorkwamen, mogen we constateren uit de volgende beschrijving van interieurs uit Waterland door J. le Francq van Berkhey⁷:

... Voorts zijn de Binnkamers meest overal met Houten Beschotten, Kassen, Schapraaien, Spinten, Kasjes en Bontjes, zoo zij 't noemen, betimmerd. Bij de Landlieden vind men veeltijds alles met een vlammen-de, bruine, nooteboomachtige Verwe beschilderd; en hier en daar pronken de Deuren der Kassen met Bijbelsche Geschiedenissen, Bloemen, Vogeltjes, Scheepjes, Meulentjes en diergelijke Sieraaden.

Verbazingwekkend is deze versiervreugde niet. We zijn hier al in de tweede helft van de 18de eeuw. In de steden is de wandbetimmering met erop aangebrachte of er tussen gevoegde schilderijen al enige tijd in de mode. De nieuwe mode kon in sommige plaatsen zelfs de hand reiken aan de nog bestaande traditie, zoals dit bijv. in Hindeloopen het geval was. Daar was immers als uitloper van het vroeger algemeen verbreide stadium van de gebeeldhouwde kasten en wandbetimmeringen, een stadium gekomen van beschilderen. In de twee vroegere stadia was de gebruikelijke manier om aan de motieven vorm te geven: het kopiëren van prenten. In de 18de eeuw vindt de derde fase van versiering ook hier reeds een lang bekende werkwijze.

Dat ook in Duitsland interieurbeschilderingen naar prenten te vinden zijn, kunnen we o.a. lezen bij A. Schröder⁸. Hij vermeldt een plafondschildering met een uitbeelding van de wonderbare vermenigvuldiging van de olie van de arme we-

⁶ K. Boonenburg, „Nadere beschouwing van de bijbelse taferelen, voorkomend op meubelen en andere objecten van de jubileumtentoonstelling „Paneel en Penseel“, *Uit het Peperhuis*, 2de s. 9/10, juni 1960, blz. 183-212; zie blz. 208.

⁷ J. le Francq van Berkhey, *Natuurlijke Historie van Holland*, Amsterdam, 3de deel, 2de stuk, blz. 943.

⁸ A. Schröder, *Bemalter Hausrat in Nieder- und Ostdeutschland*, Leipzig 1939, blz. 34.

duwe door Eliseus, kopie van een prent van Romeyn de Hooghe. De Nederlandse invloed is hier tweeledig: Schröder kent grote invloed toe aan de Nederlandse schilders o.a. vanuit Hinde-loopen, en de navolging van Nederlandse platen of prentuitgaven werkt rechtstreeks in op stijl en uitbeelding. Terloops zij hier even gewezen op een mogelijk contact langs de gehele kust van de Noord- en Oostzee ⁹.

Tenslotte kan deze Nederlandse (indirecte of directe) invloed nog worden doorgetrokken in Duitsland, zowel geografisch als wat het object aangaat: in Oost-Duitsland kent men kerken met zeer uitvoerige decoraties naar prenten (W. Borchers, *Volkskunst im Weizacker*, Leipzig 1932) ¹⁰.

Kasten

Gebeeldhouwde kasten met een naast elkaar voorkomen van bijbelse en klassieke taferelen zijn wel bekend; wat de beschilderde kasten betreft zijn mij geen dergelijke kasten bekend met zo'n samengesteld karakter. Dat de voorstellingen van de bijbelse taferelen ontleend zijn aan prenten is nu wel duidelijk aan het licht getreden. Nieuwe confrontaties geven slechts een bevestiging van de gevolgdewerkwijze. Zo bezit een onlangs bij P. Brandt ¹¹ geveilde z.g. Assendelfter kast vier deurtjes, beschilderd met voorstellingen naar prenten van het type uit de prentbijbel van 1734. Het zijn zuivere kopieën van de platen 5 (Aan Zacharias een zoon beloofd), 6 (Boodschap aan Maria), 9 (Aanbidding van de herders), en 12 (Aanbidding door de wijzen uit het Oosten). Op te merken is nog de overeenkomst van de drie laatste taferelen met de bij Boonenburg ¹² afgebeelde kast uit het legaat Lam en met de vroeger al genoemde wiegen ¹³.

Kasten met uitsluitend klassieke geschiedenissen komen wel voor. Het betreft hier tot nu toe alleen kleine hoekkastjes van een later stadium dan bijv. de Assendelfter kasten, welke laatste waarschijnlijk gedateerd moeten worden op het

einde van de 17de en het begin van de 18de eeuw ¹⁴.

Daar is dan allereerst het fraaie hoekkastje met de voorstelling van Tomyris met het hoofd van Cyrus, geschilderd naar een prent van Paulus Pontius ¹⁵. In particulier bezit ¹⁶ is een hoekkastje met (vermoedelijk) een voorstelling van Venus en Mars, veel gelijkend in de uitbeelding op een voorstelling met dit thema op een tabaksdoos ¹⁷. Het Nederlands Openlucht Museum bezit een zeer zorgvuldig geschilderd hoekkastje met een voorstelling van Vertumnus en Pomona. Het is tot nu toe niet gelukt de veronderstelde prentvoorbeelden te vinden. Gezien echter de opgedane ervaringen en de prachtige wijze van beschilderen, vooral van het laatste kastje, moet men wel haast met zekerheid aannemen dat hier inderdaad naar prenten gewerkt is.

Wel kon dit worden vastgesteld voor een drietal hoekkastjes, eveneens in het Nederlands Openlucht Museum, beschilderd met dieren. Een kastje (inv. no. M.I. 3030-1943), bijzonder zorgvuldig beschilderd, vertoont vogels en apen op een balustrade die voorzien is van een decoratieve vaas en die half wordt bedekt door een tapijt. Het is een zeer getrouwe kopie van het schilderij van M. d'Hondecoeter „De Menagerie”. Bij een vergelijking van de kleuren op het kastje met die van het originele schilderij in het Rijksmuseum is nauwelijks enig onderscheid vast te stellen. Men staat hier voor de vraag of hier misschien rechtstreeks een kopie gemaakt is, hoe onwaarschijnlijk dit ook geacht moet worden.

Een ander hoekkastje (inv. no. M.I. 474-1942) is van veel mindere kwaliteit. Het taferel stelt een paar pauwen voor, met op de voorgrond een liggende kalkoen en een kip met wat kuikens. Het is een kopie van een ander schilderij van M. d'Hondecoeter, nl. „Gevogelte” (eveneens in het Rijksmuseum te Amsterdam).

Het derde kastje (inv. no. M.I. 3003-1943) is beschilderd met een pelikaan, een pauw en wat eenden. Op de voorgrond in het water een eend, die de kop naar achteren buigt. Het is alweer een kopie naar Hondcoeter, en wel van diens schilderij „Het drijvende Veertje” (Rijksmuseum Amsterdam).

¹⁴ Het Ned. Openlucht Museum bezit een (Assendelfter?) kast, gedateerd 1688 terwijl in particulier bezit (Fa. Stokvis, Hilversum) een kast is van 1712.

¹⁵ L. Triebels, *o.c.*, afb. 16 en 17, kol. 293-294.

¹⁶ Mevr. N. M. Snoep-Binger, Santpoort.

¹⁷ P. Clarijs, *Wat is antiek?*, fotopagina t.o. blz. 113, de 2de doos van boven.

⁹ G. Wietek, *Galionsfiguren, Katalog der Sonderausstellung im Altonaer Museum*, Hamburg, 1961, voorwoord.

¹⁰ L. Triebels, *o.c.*, kol. 299.

¹¹ *Cat. van de veiling op 5-6 sept. 1961 bij Paul Brandt te Amsterdam*, beschrijving van cat. no. 74 op blz. 6, afb. plaat II.

¹² K. Boonenburg, *Paneel en Penseel, cat. van de jubileumtentoonstelling in het Zuiderzeemuseum*, 1960, blz. 19.

¹³ L. Triebels, *o.c.*, kol. 295-296.

Afb. 1. Het Dorp Maarsen, nevens het Huis ter Meer van den Hr. Vincent Maximiliaen van Lokhorst en Vegtendael. *De Zegepraalende Vecht* (1719), pl. 10.

Afb. 2. Detail van een wandbetimmering uit Workum, beschilderd naar bovengereproduceerde prent. (Arnhem, Ned. Openl. mus.)

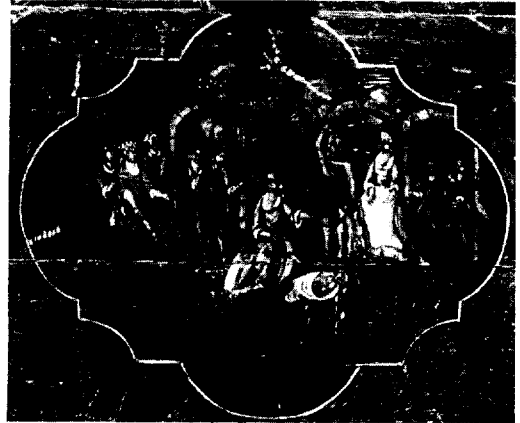
Afb. 3. Detail van een prent van David Vinckboons „Soo gewonnen, soo geronnen”. Weergave in spiegelbeeld.

Afb. 4. Tegel. (Arnhem, Ned. Openlucht-museum)

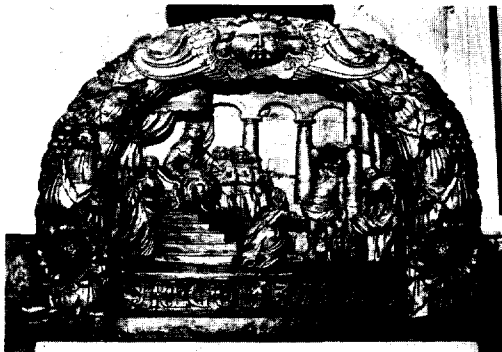
Afb. 5. Het oordeel van Salomon. Schilderij van P. P. Rubens.
(Kopenhagen, Nationaal museum)

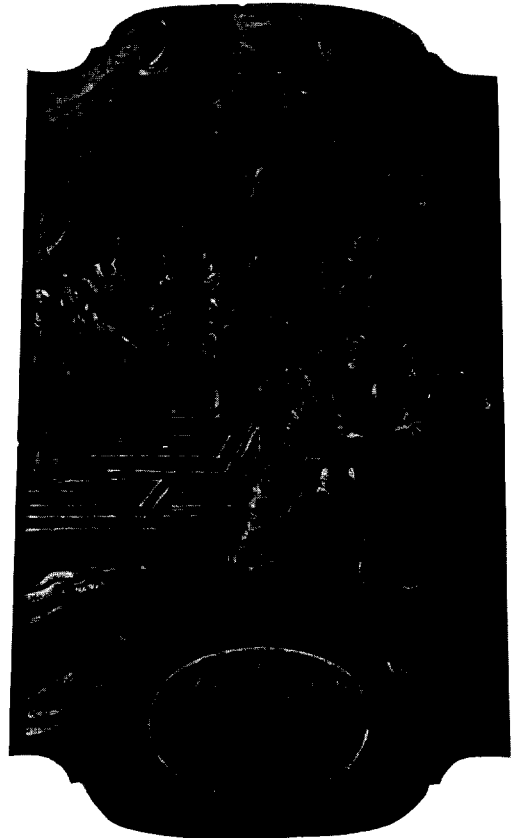
Afb. 8. Detail van een Assendelfter tafel (flap-aan-de-wand) met afbeelding van Salomons oordeel.
(Arnhem, Ned. Openl. mus.)

Afb. 6. Het oordeel van Salomon. Uit de prentbible van 1734.

Afb. 7. Hakkebord van een beurtheekjalk met afbeelding van Salomons oordeel. Sneek, Fries Scheepvaartmuseum.
(Foto Leeuwarder Courant)

Afb. 9. Deurpaneel van een beddeschot uit Hindeloopen met afbeelding van Salomons oordeel.
(Arnhem, Ned. Openl. mus.)

De beide laatste kastjes zijn op de zelfde wijze beschilderd, kennelijk door een en de zelfde schilder gemaakt en mogelijk horen ze ook bij elkaar. Men zij echter gewaarschuwd! Is van de meeste voortbrengselen van de volkskunst de maker niet bekend, en staat dit voor de zo juist genoemde kastjes ook niet vast, wèl weten we dat de vroegere antiquair Lion Morpurgo „werkte in de stijl van Hondecoeter en banken en andere voorwerpen decoreerde”¹⁸.

Boerenwagens

Vraagt men zich bij het zien van de vaak schitterend beschilderde boerenwagens, speelwagens en rijtuigen uit de 18de eeuw al af welke meesters hier wel gewerkt hebben, dan denkt men onwillekeurig bij al die Hondecoeter- en Aert Schoumanachtige taferelen toch wel of ook hier niet de prent of een ander voorbeeld de uiteindelijke bron voor de versiering geweest is. Voor enkele boerenwagens is dit wel vast te stellen. Een wagenbord uit de verzameling van V. Eras te Dordrecht en afgebeeld in H. Braber e.a., *Van klep tot krat* (blz. 72)¹⁹ is beschilderd met een voorstelling van de verkoop van Jozef door zijn broeders. Vrijwel dezelfde afbeelding vinden we als prent van Hoet terug in *Taferelen der Voornaamste Geschiedenissen etc.* ('s-Gravenhage 1728, deel I, plaat tegenover blz. 66).

Het Nederlands Openlucht Museum bezit een wagenbord met een afbeelding van Abraham's offer, gekopieerd naar de prent met deze voorstelling in de *Thesaurus* (inv. no. wagenbord M.I. 2791).

Een merkwaardig voorbeeld van voortzetting van de oude werkwijze levert een wagenbord, afgebeeld in het zelfde boek van H. Braber met een voorstelling van de „Landman” (blz. 164). De maker, Ter Maten heeft zich hier (zo zegt het onderschrift van de foto) „... op gelukkige wijze bij de traditie aangesloten, door als van ouds voorstellingen uit het boerenbedrijf met bijpassende spreuken op het krat te laten aanbrengen”²⁰. Die aanpassing is dus, bewust of onbewust, tweeledig geweest: èn de voorstellingen van het boerenbedrijf, èn de wijze om ze uit te beelden. De voorstelling is nl. ontleend

¹⁸ B. Keezer, „In memoriam Lion Morpurgo”, *Vrienden van de Nederlandse Ceramiek, mededelingenblad* 9, blz. 15-16.

¹⁹ H. Braber e.a., *Van klep tot krat*, Amsterdam (1950).

²⁰ zie ook P. J. Meertens' bijdrage in dit boek, speciaal blz. 71.

aan een prent van Jan Luyken „De Landman” uit diens plaatwerk *Afbeeldingen der Menselijke Bezigheden* (Amsterdam z.j. prent 43). Andere delen van de wagen zijn beschilderd met voorstellingen die eveneens ontleend zijn aan het werk van Jan Luyken. Ook in Hindeloopen wordt nog gebruik gemaakt van deze prentverzameling. Zo zag ik daar o.a. een stuk snijwerk in reliëf van „De Visser”. De maker vertelde er nog bij dat vooral de achtergrond nog wel eens moeilijkheden opleverde en dan naar eigen inzicht vereenvoudigd moest worden.

Het is nuttig hier ook te wijzen op de bijdrage van R. C. Hekker in het genoemde werk over boerenwagens. Hieruit blijkt dat ook de ornamenten vaak ontleend zijn aan of geïnspireerd zijn door ornamentprenten²¹. Men zou geneigd zijn te veronderstellen dat het gebruik om boerenwagens te beschilderen een navolging is van de stadsmode met betrekking tot rijtuigen.

Kisten

Behalve de vroeger al genoemde scheepskist uit Woudsend, thans aanwezig in het Zuiderzeemuseum²², zijn er nog een paar zeer interessante scheepskisten (?) met niet-bijbelse voorstellingen. Eén hiervan werd bij Van Stockum geveild in 1952²³. Het betreft hier een rijk met figuren en personen beschilderde kist op skammels. De deksel vertoont een bijzonder interessante beschildering, nl. een kaart van het gebied van het voormalige Nieuw-Amsterdam, alsmede een frontaanzicht op de nederzetting. Vrijwel de zelfde kaart en precies het zelfde frontaanzicht vinden we op een prent van de reeds vroeger vermelde Cl. J. Visscher²⁴. Deze kist heeft nog een kaart aan de achterzijde die ook betrekking heeft op Nieuw-Amsterdam en voorts een zee-tafereel met walvissen, het harpoeneren en met zeilschepen. Voor- en achterkanten zijn beschilderd met mensen en een groot zeilschip met het onderschrift „Santa Maria”. Of het de Santa Maria moet voorstellen, is niet met zekerheid te zeggen. Het enige wat vast staat, is de kopie naar de kaart van Visscher. Zoals zo vaak werden

²¹ R. C. Hekker, „De verzameling ornament-voorbeelden van de wagenmakerij van Peet, te Meerkerk”, in het boek van H. Braber e.a., blz. 55-69.

²² L. Triebels, *o.c.*, kol. 295.

²³ *Veiling bij Van Stockum*, Den Haag, september 1952, cat. no. 400.

²⁴ *Novi Belgii novaeque Angliae nec non partis Virginiae tabula multis in locis emendata per Nicolaum Visscher*. (Rijksprentenkabinet).

platen van de meest uiteenlopende herkomst later in een of ander verzamelwerk opgenomen, zoals ook hier mogelijk het geval geweest is.

Er is eveneens een schooltas bekend met een afbeelding naar de kaart van Visscher. Dit komt hieronder bij de houten schooltassen nog ter sprake.

Een andere bijzonder fraai beschilderde kist kwam op dezelfde veiling bij Van Stockum aan bod (cat. no. 400 a). Deze kist heeft op de deksel een afbeelding van de traankokerij op het Jan Mayeneiland. De beschildering is gelijk aan de voorstelling van deze traankokerij op het bekende schilderij van Corn. de Man. De voorkant van de kist bevat in één compositie een aantal taferelen ontleend aan platen uit de reisbeschrijving van Gerrit de Veer over de overwintering op Nova Zembla. De achterkant geeft verschillende afbeeldingen die betrekking hebben op de vaart en de jacht in de noordelijke zeeën, alsmede een kaart van Spitsbergen. Deze kaart komt in de oorspronkelijke uitgave van Gerrit de Veer's reisverhaal niet voor, wel in latere bewerkingen. Ook bestaan er schooltassen met dergelijke afbeeldingen van het Jan Mayeneiland, meestal gecombineerd met een kaart van Nova Zembla.

Schooltassen

In directe aansluiting aan het voorgaande is het opvallend dat een houten schooltas in het bezit van het Ned. Openlucht Museum (inv. no. M.I. 15570-52) een beschildering op de deksel heeft die als compositie en in de wijze van beschilderen wel heel sterke overeenkomsten vertoont met de zojuist genoemde scheepskist. Zelfs de manier van afwerking van de randen van de kist en de tas komen met elkaar overeen. Hier moge even wat dieper ingegaan worden op de afbeeldingen zelf (afb. 13).

De deksel van de tas is verdeeld in twee helften. De bovenste helft geeft dan, in één beschildering ondergebracht, drie gebeurtenissen uit de overwintering van Willem Barents en zijn tochtgenoten op Nova Zembla. Het zijn zeer getrouwe kopiën naar de prenten in het genoemde reisverhaal²⁵. Deze beschrijving is dus ook van toepassing op de boven genoemde kist.

²⁵ *Reizen van Willem Barents, Jacob van Heemskerck, Jan Cornelisz. Rijp en anderen naar het Noorden, 1594-1597*, verhaald door Gerrit de Veer. Opnieuw uitgegeven door S. P. L'Honoré Naber, *Werken van de Linschoten Vereniging*, deel xiv en xv, 's-Gravenhage, 1917. De afbeeldingen op de kist en de tas zijn in spiegelbeeld van deze uitgave.

Links: „Afbeeldinghe van een wonderlijk ghevecht die wij hadden teghens een wreedten, fellen Beyer, daer wij nae toe roeyden inde Zee, meenende hem een strick om de hals te werpen, maar hy sacher so vreeselijck uyt dat wy wederom tscheep voeren ende haelden meer geweer, ende bevochten hem langhen tijdt met twee schuyten volcks, ende smeten meest alle ons gheweer in stucken eer wy hem vermeesteren conden, ende hier deur werdt dit Eylandt daer ontrent dit gheschiede, het Beyren Eylandt ghenaeemt”²⁶.

Midden: „Afbeeldinghe van drie Beyren die ontrent het schip quamen, daer van de eene achter een schots ys bleef legghen, ende d'ander twee naet schip quamen, d'eene nam een stuck vleijs uyt de tobbe daert in te ververschen stont, ende werdt midlertijt gheschoten dat hy neer storte, d'ander niet wetende wat zijn macker overghecomen was, stont langhe stil ende roock hem aen, ende liep ten lesten wech. Daer nae quam hy weder teghen ons volck aen, ende rechte sich op zijn achterste pooten, om op ons aen te vallen, maer wert middelertijt doodt gheschoten, ende wy rechten hem op zijn pooten, ende lieten hem alsoo bevriesen”²⁷.

Rechts: „Afbeeldinghe van een wreedten Beyer die seer stout tottet hujs aenquam, ende dicht voor de deur stont, daermen wel hondert pont smeers uyt haelde, twelck ons gansch dienstich was om inde lampen te branden, die wy voor heen deur ghebreck van smout seer spaerlijck ghebruijckten, ende doen gansche nachten over branden”²⁸.

Het onderste gedeelte van de deksel is beschilderd met een afbeelding van de kaart van Nova Zembla en ze vertoont in de linker bovenhoek een opschrift in cartouche: „Nova Zembla & fretum Waijgats ad Vivum effigata a Wilhelmo Bernardi Pilota anno 1596”. Deze kaart, gemaakt naar gegevens van Willem Barents, kwam oorspronkelijk niet in het reisverhaal van Gerrit de Veer voor, maar werd gepubliceerd door Joh. Is. Pontanus in zijn werk *Rezum et urbis Amstelodamensium historia* (Amsterdam 1611). In de vele, latere bewerkingen van het oorspronkelijke reisverhaal werd de kaart wel opgenomen, zodat men aan kan nemen dat kaart en taferelen uit een later werk gezamenlijk zijn overgenomen²⁹. Over het kopiëren als zodanig kan echter niet de minste twijfel bestaan.

²⁶ *Reizen etc. . . .*, dl. I, plaat 7.

²⁷ *Reizen etc. . . .*, dl. I, plaat 11.

²⁸ *Reizen etc. . . .*, dl. I, plaat 16.

²⁹ *Reizen etc. . . .*, dl. II, register van uitgaven. Dit geldt ook voor de kaart van Spitsbergen. Om de juiste uitgave te kunnen vaststellen van het prentvoorbeeld voor bijv. de kist zou men dus die uitgaven moeten vergelijken, welke de afbeeldingen van de gebeurtenissen en de verschillende kaarten samen weergeven.

Merkwaardig is wel dat in de middelste voorstelling de twee beren die op de eerste uitgave op de achtergrond getekend waren, etend uit de vleeskuipen, op de kist en op de schooltas op de voorgrond staan als kleine beertjes. Het perspectief heeft of de bewerkte van de prenten in een latere uitgave, of de schilder van de kist en de tas parten gespeeld.

Met betrekking tot de kaart kunnen we nog weer een andere relatie vaststellen. Er bestaan nl. schooltassen met op de ene helft deze kaart van Nova Zembla, en op de andere helft een afbeelding van de traankokerij op het Jan Mayeneiland³⁰. Deze afbeelding van de traankokerij komt ook voor op een van de boven beschreven kisten, en ze is een goede kopie (direct of indirect) van het bekende schilderij dat toegeschreven wordt aan Corn. de Man³¹.

In het Scheepvaartmuseum te Amsterdam is verder een schooltas met een beschildering van de plattegrond van de omgeving van Nieuw-Amsterdam naar de kaart van Visscher.

Zo blijkt dat er een opvallende overeenkomst is, niet alleen wat de thema's betreft, maar ook naar de uitvoering tussen de kisten en enkele schooltassen.

Op sommige Assendelfter kasten zijn ook tafereelen, ontleend aan de walvisvangst te vinden. De middenregels geven een enkele keer „impressies” van de noordelijke zeeën; directe overname van zeer bepaalde tafereelen zijn echter moeilijk vast te stellen. Wel komen allerlei aspecten van de jacht op de walvissen voor op andere uitingen van volkskunst. Voor het vaststellen van de motieven in de volkskunst is het van belang hier op te merken dat, vooral in de kuststroken en op de eilanden, dit onderwerp vrij talrijk te vinden is. Het vermoeden dat hier prenten als voorbeeld gediend hebben, schijnt alszins gerechtvaardigd³².

Een wel heel merkwaardige bevestiging van het door Th. Mol uitgedrukte vermoeden over de invloed van de prentkunst op dit genre van de volkskunst, vindt men met betrekking tot de

³⁰ O.a. in het Zuiderzeemuseum en in particulier bezit (de heer Th. Mol, Arnhem).

³¹ Het is mij tot nu toe niet gelukt een prent naar dit schilderij te vinden; het is echter hoogst onwaarschijnlijk dat het originele schilderij voor alle verdere afbeeldingen van de traankokerij direct als voorbeeld gediend zou hebben (Rijksmuseum, Amsterdam).

³² Th. Mol, „Volkskunst en Walvisvangst”, *Nederlands volksleven* 3 (1953), nr. 4, blz. 94.

baleinbewerking. Bij S. Muller Fz. vinden we hierover het volgende³³:

„...de balein, waarvan men aanvankelijk het nut niet goed schijnt ingezien te hebben, werd sinds de uitvinding van den Engelsman John Osborne, die ze in 1618 door samenpersing begon te verwerken, gezocht voor schilderijlijsten, versierselen aan buffetten en schoorsteenmantels, ook voor wandelstokken, meshechten enz.” Bij deze passage plaatst S. Muller nu de volgende zeer interessante voetnoot: „Op verzoek van de Noordsche Compagnie had Osborne, geboortig van Worcester maar sinds zijn zeventiende jaar ivoordraaier te Amsterdam, daarover lang gepeinsd en eindelijk „door een sonderlinge wetenschap de dunne stukken soo in malkanderen weten te parssen, dat sy een massa zyn en blyven”. Had het balein eenmaal deze kunstbewerking ondergaan, dan werd het „so gedwee of mol, datmen met een gesneden plaet daerop druckt 't gene men wil, de alderdunste graveringhen, als stralen van de son of anders, presenteren haer so helder, als men die inde plaet, of het pampieren afdrucksel siet: Men maeckt daer tronien heel uystaende af, van mans en vrouwen, leeuw, satyrs, en alle beeltenissen van Historien, of sy vande beste beeldt-snyders gedaen waeren: tot ornamenten der huysen en camers diende, blyvende altoos soo swart als gitte, so men seyt”.

Hier werd dus op wel zeer directe wijze gebruik gemaakt van de prentkunst: men bracht de voorstelling van de gegraveerde plaat onmiddellijk over op het te versieren object!

Hekborden

Blijven we nog even bij de scheepvaart, dan vinden we mooie voorbeelden van de invloed van de prentkunst op de volkskunst in de z.g. hekborden, ook wel hakkeborden genoemd. Het zijn versieringen aan kleine schepen, gemaakt uit hout en uitgevoerd in reliëf. Een paar voorbeelden: het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek bezit een fraai gesneden hekbord met een voorstelling van het oordeel van Salomon. Het is een vrij getrouwe kopie naar de prent die gemaakt

³³ S. Muller Fz., *Geschiedenis der Noordsche Compagnie*. Utrecht 1874, blz. 127 en voetnoot 2. S. Muller haalt hier gegevens aan van een vroeg 17de eeuwse schrijver, nl. Wassenaer (*Hist. verbael*). Uit het werk van Muller en anderen krijgt men een indruk over de omvang van de walvisvaart en haar betekenis voor de noordelijke provincies. De vele herdrukken van de vaak dramatische reisverhalen en overwinteringen bewijzen, zoals J. Brander het zegt, dat deze gebeurtenissen ofschoon ze geen neerslag vonden in het werk van Vondel, aansloegen bij het gewone volk, dat immers sterk meeleeft met de wederwaardigheden van hun familieleden over zee. (J. Brander, *Het eiland Jan Mayen en de overwintering aldaar van 1633-1634*). Het betreft hier dus een zeer sterk volkskundig thema.

is van het schilderij van Rubens (thans in het Nationaal Museum te Kopenhagen). De prent komt o.a. voor in de kleine prentbijbel van 1734, plaat 92. Geheel in overeenstemming met R. Forrer, dat naarmate men meer kopiëert naar de kopie, vervorming optreedt, treedt bij het hekbord een merkwaardige verandering op. Het gehele tafereel is in grote lijnen nauwkeurig van de prent overgenomen, behalve de figuur links op de voorgrond. Deze was op de oorspronkelijke voorstelling, en op de goede prent nog, een man, die met een wat peinzende uitdrukking toe kijkt. Hij heeft daarbij de rechterhand in de zijde en men kijkt door de opstelling van deze man precies tegen de uitstekende elleboog aan. Op het hekbord is deze man een vrouw geworden en de uitstekende elleboog is hier de buste! Er zijn nog meer zeer kleine veranderingen te bespeuren, zodat aangenomen mag worden dat hier gebruik gemaakt is van een late kopie van de eerste prent. De overeenstemming met het origineel is echter te groot, dat hier getwijfeld kan worden aan de herkomst van de afbeelding (afb. 5, 6 en 7) ³⁴.

Nog een tweede voorbeeld: In de voormalige collectie Dreesmann was een hekbord, afkomstig van een beurtschip van Amsterdam op Amersfoort ³⁵. Het bijzonder zorgvuldig uitgevoerde stuk vertoont de bruiloft te Cana. In de beschrijving van de collectie staat het abusievelijk beschreven als „Het laatste avondmaal”. Deze voorstelling is zeer getrouw gekopiëerd naar een prent, zoals deze voorkomt in de *Thesaurus*.

Misschien liggen er ook wat betreft de hekborden nog verbanden met Duitsland. Een suggestie in deze richting, waarbij tevens het vraagstuk van het gespecialiseerde handwerk in de volkskunst wordt aangestipt, vindt men in de volgende opmerking van G. Wietek ³⁶:

Das Thema Galionsfiguren bedarf insofern einer Erläuterung, als es sich bei einem Teil des ausgestellten Materials nicht nur um figürliche oder ornamentale Bugzier handelt, sondern auch mehrere Beispiele alter Heckverzierungen und Namensschilden gezeigt werden, die ebenfalls aus den Händen des Schiffsbildschnitzers

³⁴ Daar in dit artikel alleen het principe van de ontlening aan prenten in het algemeen aangetoond wordt, is volstaan met een verwijzing naar het type van de prent.

³⁵ *Verzameling Amsterdam, W. J. R. Dreesmann*, Amsterdam, 1951, dl. 3, bovenste afbeelding t.o. blz. 827, beschrijving blz. 822. Het hekbord dateert vermoedelijk uit de 1ste helft van de 18de eeuw.

³⁶ G. Wietek, o.c.

hervorgegaan sind. Die Schiffsbildschnitzerei, als eigener Berufsstand gewiss erst spät in Erscheinung getreten, soll als besonderer Beitrag der Küstenlandschaften erkannt werden, einer allerdings, die einstiger Definitionen dieses Begriffes spottend, keine Völkergrenzen kennt. Dass das Wasser als verbindendes Element und das Schiff als Mittel dieser Verbindung verstanden werden müssen, bestätigen die in der Ausstellung vereinigten Galions- und Heckfiguren recht deutlich.

Naast de reeds door A. Schröder geconstateerde invloed van mensen en prenten uit het Nederlandse gebied, naast de bij Borchers te constateren gezamenlijke uitgangspunten voor de beschilderingen, nu opnieuw een vermoedelijke samenhang tussen voorwerp en voorbeeld, tussen beeldsnijder en volkskunst, en misschien tussen Nederland en Duitsland via de kust. Men denke in dit verband ook aan de zo vaak gesuggereerde contacten tussen Nederland en Scandinavië, waarbij dan meestal verondersteld werd dat bijv. Hindeloopen sterk de invloed zou hebben ondergaan van het Scandinafse kleurenpatroon. Het lijkt in het grote geheel van cultuurstroming en tijdgeest eerder waarschijnlijk dat via kustcontacten vrijwel tegelijkertijd, aangevoerd door de heersende smaak, de zelfde opvattingen naar plaatselijke traditie omgevormd werden ³⁷.

Aardewerk

De invloed die de prentkunst uitgeoefend heeft op het versierde aardewerk is zonder meer overweldigend te noemen. Door vrijwel het gehele werk van bijv. C. H. de Jonge, *Oud-Nederlandsche majolica en Delftsch aardewerk* ³⁸, heen vindt men voorbeelden van deze invloeden. Slechts een paar voorbeelden kunnen hier worden aangehaald. Dit zijn dan speciaal voor ons onderwerp belangrijke prenten, die op de een of andere manier ook met andere uitingen van de volkskunst te maken hebben.

Allereerst een serie borden met bijbelse voorstellingen.

„De tafereelen”, zo schrijft C. H. de Jonge, „spelen zich af in een tempel of landschap. Tot dusver zijn mij zes dergelijke borden bekend. Zij vormen geen aangesloten serie en zijn aan prenten van verschillende kunstenaars ontleend. O.a. het werk van Lucas van Leyden heeft tot voorbeeld gediend voor het tafereel van Christus voor Kayaphas, maar ook de randversiering van alle borden is vrij nagevolgd naar de ‘Ronde

³⁷ F. S. Sixma van Heemstra, *De Klederdracht van Hindeloopen*, Diss. Groningen 1950, stelling II en VIII.

³⁸ C. H. de Jonge, *Oud-Nederlandsche majolica en Delftsch aardewerk*, Amsterdam 1947.

Passie' van 1509 van dezen Leidschen prentkunstaar' 39. Hierbij is het vooral weer opvallend dat, zoals C. H. de Jonge ook voor het aardewerk kon vaststellen, evenals dat het geval schijnt te zijn met de beschilderde meubelen etc., dat sommige plateelschilders nog tot ver in de 18de eeuw „... ook thans weer de voorbeelden zoeken bij de vroege 16e- en 17e-eeuwse graveurs, met name bij Hendrick Goltzius (gest. 1616), op wiens prenten veele der belangrijke schotels uit dezen tijd teruggaan...” 40.

Deze graveurs hebben vaak ook hun bijbelse prenten afgestaan aan bijbeluitgaven waarin ook werken van anderen waren opgenomen. Dit is bij alle grote 16de en 17de eeuwse uitgaven van platenbijbels het geval. Aanvankelijk vindt men nog wel eens een vermelding van de maker, in latere uitgaven niet meer. Alleen een nauwkeurig onderzoek van bijv. het type prenten uit de prentbijbel van 1734, die immers zo'n grote invloed op de volkskunst hebben gehad, brengt aan het licht dat hier prenten van bekende kunstenaars, soms van 100 jaar en langer geleden, bijeen staan. Onbewust is daarmee de volkskunst soms een „Nachklang” van al lang vervlogen tijden.

Ook topografische illustraties werden wel nagevolgd en in dit verband is het treffend op te merken dat onder meer prenten uit *De Zegepraalende Vecht* tot voorbeeld gediend hebben 41. Niet alleen in de 17de eeuw werden de versierde omlijstingen overgenomen, ook later nog kwamen ze, zó van de prent overgenomen, op het aardewerk terecht. Dit blijkt heel duidelijk uit een beschrijving van A. Hoyne van Papendrecht 42, waaruit tevens naar voren komt dat het alleszins verantwoord is om in het kader van de volkskunst hierop te wijzen. Hij schrijft:

Er bestaan serieën van honderden losse tegeltjes, alle met bijbelse taferelen beschilderd, meestal paars, somtijds blauw. Ook maakte men groote tegeltableaus, waarvoor dan veelal een reeks prenten, door Wagner te Venetië uitgegeven, als voorbeeld diende. Die prenten zijn getrouw gevolgd; zelfs de rococo-omlijsting is bijna altijd overgenomen, zoals men ziet op fig. 224, de geschiedenis van Hagar, in het Rotterdamsche museum. Dit tableau, met zijn pendant in fraaie omlijsting gevat, komt ook voor in het Geref. Burgerweeshuis aldaar (fig. 225); deze stukken zijn uit de tegelbakkerij van Jan Aelmis en door hem gesigineerd: 'J. Ael-

mis à Rotterdam', hetgeen aanleiding geeft om te veronderstellen, dat ook de andere nabootsing van Wagner's prenten van zijn hand zijn, zooals de Vinding van Mozes, vervaardigd voor eene boerenwoning te Ouderkerk aan den IJsel, en in 1909, na verbouwing van dit huis, door het Rotterdamsche museum gekocht (fig. 227).

Dit citaat is met opzet wat ruim aangehaald, omdat behalve de vermelding van de prentvoorbeelden en de omlijsting, voor ons van belang is dat deze tableau's ook dienden voor boerenwoningen, maar voorts ook nog omdat we hier de series tegeltjes vermeld vinden, die meestal in boerderijen voor schouwversiering hebben gediend. Terloops zij dan nog opgemerkt dat de voorstelling van de Vinding van Mozes naar de prent van Wagner 43, als beschildering terug te vinden is in het z.g. Commandeurshuis te Rømø in Denemarken 44. Of hier de zelfde prent als voorbeeld gediend heeft, mag verondersteld worden, anders moet toch vrijwel eenzelfde afbeelding nagevolgd zijn.

Bij de hierboven genoemde series wandtegeltjes met bijbelse voorstellingen is direct een serie te herkennen als afkomstig van bijbelprenten. Deze serie is hierom van belang omdat het hier kopieën zijn van de prentbijbel van 1734. Deze bijzonder veel gebruikte bijbelprenten vindt men op allerlei manieren in de andere uitingen van de volkskunst terug. In het vorige artikel werd reeds gewezen op de overeenkomst van de geschiedenis van Saul en Samuel op enige kasten en een schotel van het z.g. „Jesuit China”, maar deze afbeeldingen zijn ook op de tegels te vinden. W. J. Rust wees al vroeger op de overeenkomst tussen dit soort tegels en prenten uit de genoemde bijbel 45. Nog een ander voorbeeld moge hier vermeld worden van het in elkaar grijpen van de verschillende uitingen van de volkskunst. In particulier bezit 46 is een Assen-

43 Deze Wagner is vermoedelijk Joseph Wagner, van wie P. Kristeller zegt: „Wie es scheint wurde die französische Technik den Italienern zunächst durch einige deutsche in Italien ansässige Schüler vermittelt. Johann Jacob Frey (1681 bis 1772), Westerhouts Schüler in Rom, und Joseph Wagner (1706-1780) in Venedig sind die Lehrer zahlreicher Stecher gewesen”. (P. Kristeller, *Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderten*, Berlin 1922, blz. 515).

44 Sv. Jespersen, *Kommandørgården auf der Insel Rømø, Führer Nationalmuseum*, Kopenhagen 1955.

45 W. J. Rust, „Oude tegels met Bijbelsche Voorstellingen”, *Meded. v. het Mus. v. h. Gooi en Omstr.*, 1943, blz. 36-40.

46 Fa. Stokvis, Hilversum.

39 C. H. de Jonge, *o.c.*, blz. 190-191.

40 C. H. de Jonge, *o.c.*, blz. 241-242.

41 C. H. de Jonge, *o.c.*, blz. 243-245.

42 A. Hoyne van Papendrecht, *De Rotterdamsche plateel- en tegelbakkers en hun product, 1590-1851*, Rotterdam 1920.

delfter kast van 1712 met op het linker beneden paneel een voorstelling van de onthoofding van Jacobus, de broeder van Johannes door Herodes Agrippa. Precies dezelfde voorstelling vindt men op een tegel 47. Beide uitbeeldingen zijn ontleend aan de overeenkomstige prent van het type uit de bijbel van 1734 (afb. 10, 11 en 12).

Ook tegels met wel zeer profane voorstellingen ontlenen hun gegeven aan prenten. Een van de aardigste voorbeelden is wel een tegel in het bezit van het Openlucht Museum. De afbeelding laat een vechtende man en vrouw zien (afb. 4). Deze voorstelling is ontleend aan een detail uit de gravure van David Vinckboons „Soo gewonnen, soo geronnen” (aanwezig in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam; afb. 3). Indertijd was er op de tegeltonoonstelling (1956) in het Openluchtmuseum een tegel, versierd met een doedelzakspelende man op een ton, een kopie eveneens van een detail, naar een prent van een schilderij van A. van Ostade. Nog een derde geval van ontlening aan het volksleven kunnen we vinden bij een tegeltableau „Koek en zoopje”, kopie van een prent naar een schilderij van D. Teniers 48.

Bekend zijn ook de tegels met voorstellingen van militairen in oefenhoudingen, kopieën of ontleningen van of naar prenten van J. de Gheyn's boek voor militaire oefeningen voor Prins Maurits: *Wapenhandelingh van Roers, Musquetten ende Spiessen* (1608).

Tenslotte moge nog gewezen worden op de overeenkomst van de versiering van Nederlands aardewerk met dat in Duitsland, zo al niet direct in de voorstellingen dan toch wat de algemene werkwijze betreft. K. Hüseler geeft aan het einde van het derde deel van zijn grote werk over het Duitse aardewerk 49 een aantal namen van prentkunstenaars die voorbeelden geleverd hebben voor de afbeeldingen hierop. Daar treffen we o.a. aan: Maarten de Vos, M. Merian en J. de Visscher.

47 W. B. Honey, *European ceramic art from the end of the Middle Ages to about 1815*, Londen 1952, dl. 2, afb. 84, fig. J (midden onder).

48 Zo zouden er nog talrijke voorbeelden te noemen zijn. De thans nog wel gebruikelijke asbakjes en dergelijke met afbeeldingen van het volksleven naar schilderijen van Teniers, Van Ostade, Hals enz. zijn een verre uitloper van een oud gebruik!

49 K. Hüseler, *Deutsche Fayencen*, Stuttgart 1958, dl. 3, blz. 367. De opsomming van de prentkunstenaars heeft betrekking op afbeeldingen in de drie delen.

Andere uitingen van volkskunst

Dat de prentkunst letterlijk op alle takken van de volkskunst zijn stempel gedrukt heeft, moge nog in het kort getoond worden aan de hand van een aantal voorbeelden uit de meest uiteenlopende uitingen hiervan.

Zo zijn bij tabaksdozen een paar mooie voorbeelden van ontlening aan bijbelse prenten vast te stellen. Het Openlucht Museum bezit zo'n doos (inv. no. M. I. 25542-56); ze vertoont een voorstelling van Rebecca die de knecht van Abraham en zijn kamelen te drinken geeft. Het is een getrouwe kopie van een prent uit de bijbel van 1734 50. Een andere tabaksdoos, zeer fraai gegraveerd, en eveneens in het bezit van het Openlucht Museum (inv. no. M. I. 2467) vertoont aan de ene zijde de doop van Philippus de Moorman (*Hand.* 8. 26) en aan de andere kant de genezing van een kreuple door Paulus (*Hand.* 14. 8). Beide voorstellingen naar platen uit de *Thesaurus*. Merkwaardig is nog dat dit thema van de genezing van de kreuple nog een keer voorkomt op een kast, nl. die van de Firma Stokvis. Hier is echter de plaat uit de bijbel van 1734 gevolgd.

Bij D. van der Kellen, *Nederlands-Oudheden* 51 vinden we op plaat 50 een klein doosje afgebeeld met de voorstelling van Jozef, die de droom vertelt aan zijn broeders. Practisch dezelfde voorstelling kan men vinden als een prent van Chr. van Sichem in de *Biblia sacra* (Antwerpen, Corn. Verschuieren 1646). Een dergelijk doosje, maar met een afbeelding van Salomons oordeel en de koningin van Saba is afgebeeld in het grote boek van H. Wiegersma, *Volkskunst in de Nederlanden* 52. Het is bijzonder waarschijnlijk dat ook deze voorstellingen kopieën zijn.

Een groot aantal voorbeelden van ontlening aan, of beïnvloeding door prenten met betrekking tot hardplaten zijn vermeld in het boek van W. Hentschel, *Kursächsischer Eisenkunstguss* 53. Ofschoon dit boek vooral de Duitse

50 J. de Kleyn, *Het aankijken waard*, Amsterdam 1960, afb. 14, blz. 30.

51 D. van der Kellen Jr., *Nederlands-Oudheden*, Amsterdam 1861, pl. 50.

52 H. Wiegersma, *Volkskunst in de Nederlanden, Klein beeldhouwwerk*, Helmond 1941, afb. 112-113, tekst blz. 90-91. Palmhouten tabaksdoos, vermoedelijk eind 18de eeuw. Gevonden in de omgeving van Brussel.

53 W. Hentschel, *Kursächsischer Eisenkunstguss*, Dresden 1955. Hier vinden we o.a. voorstellingen zoals Marcus Curtius, reeds een geliefd thema bij de

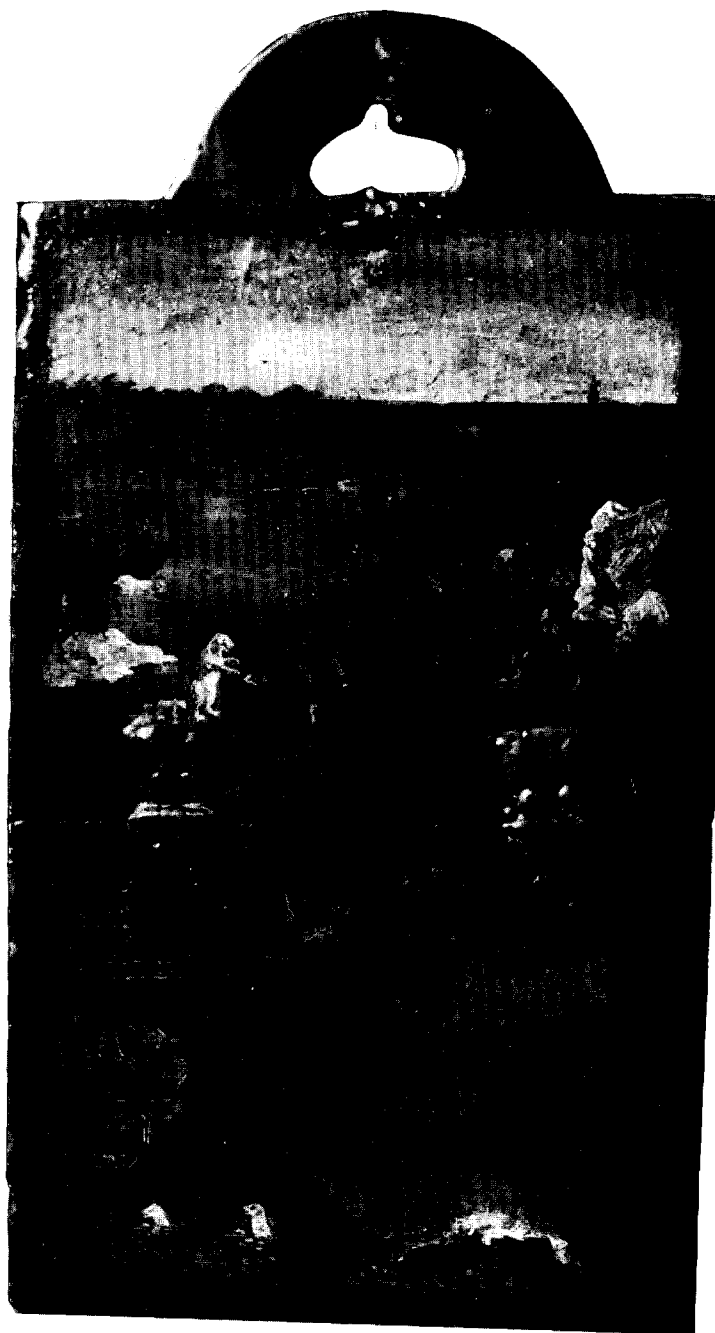
Afb. 10. Uit de prentbijbel van 1734.

Afb. 11. Tegel naar bovenstaande prent.
(Londen, Victoria and Albert Museum)

Afb. 12. Paneel van een Assendelfter
kast van 1712. Hilversum, Fa Stokvis.
(Foto Ned. Openl. mus.)

Afb. 13. Schooltas met drie afbeeldingen ontleend aan de reisbeschrijving van Gerrit de Veer over de Overwintering op Nova Zembla. Het onderste gedeelte volgens de kaart van Nova Zembla door Joh. Is. Pontanus.

(Arnhem, Ned. Openluchtmuseum)

haardplaten behandelt en dan nog maar in een bepaald gebied, vinden we hier weer allerlei bekende thema's en prentkunstenaars terug.

Van belang is het hier nog te wijzen op de invloed van prenten en wel van speciaal ontworpen ornamentprenten in verband met mesheften en -scheden. In een gedegen artikel⁵⁴ wijst N. Ottema op de invloed van dergelijke prenten. Hij wijst hier speciaal op de voorbeelden die ontworpen waren door de zg. Neurenberger Kleinmeister uit de inwerkingssfeer van Dürer — met name H. S. Beham en H. Aldegrevener —, geen onbekenden in verband met het beeldhouwwerk aan wandbetimmeringen. Voorts wijst N. Ottema op de invloed van de Italiaanse Renaissance.

Direct hieraan aansluitend dan nog een korte vermelding in verband met de bekende Rijnsse „Schnellen". Hierover weet A. Klein⁵⁵ mede te delen:

Die ganze Fülle der Bilderfindung und der Ornamentbildungen, sowie die einfallsreiche Belebung, zeigt dass ohne das graphische Werk der deutschen Kleinmeister — parallel zu dem Werk der Meister der gusseisernen Ofenplatten (!) — das rheinische Steinzeug nicht zu denken ist.

En we zouden dit overzicht van de invloed van de prentkunst niet mogen afsluiten zonder nog te vermelden dat deze invloed zich ook heeft laten gelden op de volksprenten. Zelf eigenlijk al wel volksprenten geworden hebben ze nog een aparte soort, eenvoudiger prenten, voortgebracht⁵⁶.

Kunst en volkskunst

Als men aan de hand van de hiervoor genoemde voorbeelden wel moet constateren dat de prentkunst een grote invloed heeft uitgeoefend op de volkskunst, dan dringen zich aan degene die zich met de volkskunst bezig houdt, opnieuw

vroege wand- en kastversieringen en verder een groot aantal bijbelse voorstellingen. Ook: Th. Brachert, *Der Schwäbische Eisenkunstguss, Öfen und Ofenplatten*, Marburg, 1958.

⁵⁴ N. Ottema, „Versierde mes- en vorkscheeden", *Bijdragen en Meded. Ver. v. Volkskunde „Het Nederlandsch Openluchtmuseum"*, no. 20, dec. 1932, blz. 281-282.

⁵⁵ A. Klein, *Rheinisches Steinzeug des 15. bis 18. Jahrhunderts*. Darmstadt (1955). Hierin ook enkele afbeeldingen van ontleding.

⁵⁶ O.a. in *Flandria Nostra*, onder redactie van J. L. Broeckx e.a., deel 2, Antwerpen 1957, blz. 308, afb. 26-29, en in A. Spamer, *Das kleine Andachtsbild von XIV bis XIX Jahrhundert*, München 1930.

allerlei vragen op. Hebben we in het vorige artikel hier al even op gewezen⁵⁷, thans opent zich een veel groter perspectief. Het blijkt nu immers dat er een nauwe relatie te bemerken valt tussen de volkskunst, de kunstnijverheid en de kunst. Alleen al het begrip 'volkskunst' roept vergelijkingen op met de kunst⁵⁸. Natuurlijk is ook het begrip „volks" van een vraagteken te voorzien. Men krijgt soms de indruk dat men met betrekking tot de omschrijving van dit begrip „volkskunst" te veel van een louter theoretische achtergrond uit gedacht heeft, zonder eerst de feiten te onderzoeken. Het is hier niet de plaats om dieper in te gaan op de samenstellende delen van de term „volkskunst"; het is slechts de bedoeling te wijzen op de verschillende vraagtekens die opgeroepen worden bij een bestudering vanuit het feitenmateriaal.

Het kopiëren en de waardering van de volkskunst

Menigeen die vasthoudt aan het, oorspronkelijk romantische, idee van de begaafdheid van het volk of aan het scheppend vermogen van de „volksziel", zal een zekere teleurstelling ervaren bij de vaststelling dat hiervan, althans op het gebied van de beeldende kunst, weinig te bespeuren valt⁵⁹. Er zijn natuurlijk begaafde enkelingen geweest, dat bewijst wel de eenvoudige afkomst van menige kunstenaar, die tenslotte tot grote roem steeg. Maar het is en blijft moeilijk om ongeschoolde mensen versieringen te laten uitvoeren, die een grotere kennis vereisen van de menselijke anatomie, van compositie en van techniek⁶⁰. Men denke in dit verband eens aan de

⁵⁷ L. Triebels, *o.c.*, kol. 301-306.

⁵⁸ J. Ritz, „Die Volkskunde im Rahmen der Kunstgeschichte", *Actes du congrès international d'ethnologie régionale*, Arnhem 1955, Rijksmuseum voor Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum", Arnhem 1956, blz. 83.

⁵⁹ A. Wassenbergh, „De decoratieschilders der achttiende eeuw en het stadhuis te Leeuwarden", *Leeuwarden, 1435-1935, Gedenkboek*, Leeuwarden 1935, blz. 175: „...Gratie en decoratieve zin zijn voor den Noord-Nederlander aangeleerde eigenschappen. . . . Slechts een wanhopig streven naar dat wat men niet had (blijft over)".

⁶⁰ P. Clarijs, *o.c.*, blz. 106; met betrekking tot mangelplanken: „Het is echt romantisch zich voor te stellen hoe vroeger jonge mannen tijdens de lange winteravonden deze planken sneden voor hun verloofden. Alleen, de meeste mangelplanken zijn zo knap bewerkt en verraden zo'n geofende hand, dat er van liefhebberijwerk nauwelijks sprake kan zijn. Vermoedelijk zul-

streng en lange leertijd die de kunstenaar en ambachtsman in vroeger tijden moest doorlopen alvorens hij als volleerd werd geaccepteerd. Een van de middelen om zich te bekwamen in de technische beheersing van de zojuist genoemde onderdelen, was het natekenen naar oudere meesters. Hiervoor leenden zich bij uitstek prenten, terwijl bovendien met opzet ontwerpen in omloop werden gebracht om als voorbeeld te dienen.

Bijzonder interessant is in dit verband een mededeling van Rubens zelf, die immers indirect met zijn school zo'n grote invloed heeft uitgeoefend op de volkskunst. Tijdens zijn reis door Nederland in 1627 maakte hij in Utrecht kennis met Joachim von Sandrart, aan wie hij vertelde dat hij in zijn jeugd getekend had naar bijbelprenten van de Zwitser Tobias Stimmer⁶¹.

Als men nu weet welke grote invloed Tobias Stimmer gehad heeft in de bijbelillustraties, speciaal weer met betrekking tot de toepassing in de kunstnijverheid, dan is deze mededeling meer dan alleen maar een voorbeeld van de gebruikelijke werkwijze⁶².

Voor de kunstnijverheid was het gebruik van voorbeelden uit de prentkunst iets zeer vanzelfsprekends. Niemand zal er dan ook aan denken om de grote figuren op het gebied van de kunstnijverheid het verwijt te maken van plagiaat te hebben gepleegd. De waardering van hun vakmanschap was gelegen in de beheersing van het specifieke materiaal. Als nu ook voor de volks-

len, op een enkele uitzondering na, deze mangelpanken wel gemaakt zijn op bestelling bij een ervaren houtsnijder, die in zijn vak een waar kunstenaar was.

⁶¹ P. P. Rubens, *des Meisters Gemälde*, hrg. von R. Oldenbourg, Stuttgart-Berlijn 1921, blz. xv.

⁶² J. Schneider, „Vorlagen für das schweizerische Kunstgewerbe. Ein Beitrag zur Geschichte des Einflosses illustrierter Bücher auf die verschiedenen Zweige des Kunstgewerbes in der Schweiz“, *Zeitschr. f. Schweiz. Arch. u. Kunstgesch.*, 16 (1956), blz. 157-168. Hierin zeer vele overeenkomsten met de gevolgde werkwijze op het gebied van volkskunst en kunstnijverheid in Nederland. Hier dezelfde bijbelprenten, prentkunstenaars en uitgaven met allerlei vertakkingen naar Nederland, België en Duitsland! Voor de verdere aanvulling van onze kennis betreffende het wederkerig beïnvloeden van de kunstenaars en de overeenkomstige uitwerking op het terrein van de kunstnijverheid is deze publicatie van groot belang. In een brief deelde Mevr. Dr. J. Schneider mij mede dat ze lang na haar onderzoek in een oude bibliotheek van een kasteel hetzelfde boekje vond van P. H. Schut (*Iconum Biblicarum Thesaurus Hist. Veteri et Novi Testamenti*).

kunst vastgesteld moet worden dat men uitsluitend gewerkt heeft aan de hand van voorbeelden, dan moet dat waarschijnlijk een verandering ten gevolge hebben in onze opvatting over de volkskunst, die dan immers niet geheel juist was gezien de vastgestelde feiten. Het doet aan de waardering van de verschillende voortbrengselen niets af. Men kan slechts verschillen in de opvatting of iets goed of niet goed is uitgevoerd. Volkskunst is zeer zeker niet per se primitief. Men krijgt eerder de indruk dat volkskunst meer bestemd was voor een bepaalde categorie gebruikers. Het begrip „volk” zou hier misschien dan vooral de groep van de „consumenten” aanduiden. Maar wie zal bepalen waar de grens ligt voor het begrip „kunst”?

Is de volkskunst anoniem?

Men komt nogal eens de mening tegen dat volkskunst anoniem zou zijn. Als men aan de andere kant denkt aan het vakmanschap dat voor menig product van de volkskunst vereist is, dan doet zich hier de vraag voor of deze anonimiteit in vele gevallen niet te wijten is aan een nog niet uitgevoerd onderzoek. Zo zou men kunnen denken aan een onderzoek in de verschillende, duidelijk waar te nemen, centra van ontstaan van bepaalde soorten volkskunst. F. S. Sixma van Heemstra⁶³ heeft al gewezen op de namen van de verschillende schilders in Hindeloopen; men zou iets dergelijks kunnen onderzoeken in bijv. Assendelft. P. Clarijs geeft de namen van enkele makers van tabaksdozen⁶⁴, terwijl voor zeer veel andere vormen van de volkskunst moet worden aangenomen dat ze ontstaan zijn in werkplaatsen. Dit geldt toch zeker voor tegels, aardewerk in ruimere zin, haardplaten, koperwerk, meubilair etc. In dit verband is het dan

⁶³ F. S. Sixma van Heemstra, *Gids voor het museum van Hindeloopen*, blz. 11. Van Heemstra's mening is weergegeven in een stelling in zijn *De klederdracht van Hindeloopen* (Diss. Groningen 1950, st. III): „De mening van Mr. M. P. van Buytenen (*Hindeloopen, Frieslands elfde stede*), dat in Hindeloopen het beschilderen van meubelen en huisraad voornamelijk als huisvlijt zou zijn beoefend, kan niet juist zijn; de schildering werd aangebracht door huisschilders, die zich in dit werk in het bijzonder hadden bekwaamd”.

⁶⁴ P. Clarijs, *o.c.*, blz. 120-121. Hier worden als makers van tabaksdozen genoemd: Peter Holm, J. B. Barkuysen, J. Chr. Konse en Corn. la Motte. Toe te voegen is bijv. nog Pieter Tanjé (J. Wagenaar, *o.c.*, 21ste stuk, blz. 128-129). P. Tanjé was graveur en stond sterk onder invloed van de toenmalige kunstenaars in

ook bijzonder zinvol dat er nauwkeurige documentaties worden uitgevoerd met betrekking tot de nog levende of nog kort geleden levende, z.g. volkskunstenaars. Hieruit zijn misschien belangrijke sociologische en psychologische conclusies te trekken over de plaats en de invloed van de kleine werkplaatsen, de individuen en de ver-

de tweede helft van de 18de eeuw, van wie hij er velen persoonlijk kende. Maakte o.a. gravures naar het werk van Corn. Troost. Zie ook: E. Crone, „Pieter Holm en zijn tabaksdoos”, *De Zee*, 1928/29.

spreiding van hun producten, ook voor het verleden⁶⁵. Zo zal vanuit het praktisch onderzoek en vanuit het feitenmateriaal een betere begripsvorming met betrekking tot de volkskunst mogelijk zijn.

⁶⁵ H. Bottema, „Zeeuwse „snikkerieë”. Over de mesheften en hun snijders”. *Bijdr. en Meded. v. h. Rijksmus. v. Volkskunde „Het Nederlands Openluchtmuseum”*, 23 (1960), blz. 7-16.

H. Bottema, „Portretschets van een volkskunstenaar (Jan Visscher)”. *Bijdr. en Meded. Openl. Museum*, 23 (1960), blz. 38-44.

SUMMARY

THE INFLUENCE OF PRINTS ON POPULAR ART

BY DR. L. F. TRIEBELS

In a previous publication (*Bull. K.N.O.B.*, 1960, col. 281-306) attention was drawn to the influence of biblical prints on paint-decorated furniture. In the present article we should like to illustrate that non-biblical prints have also been of great importance. But there is yet another fact that can be established, viz. the same prints have served as examples for a wide range of products of applied art. This is not surprising if it is considered that books of examples and prints are used by all categories of artists in applied art to fulfil the need for programmatic representations. The procedure in popular art runs entirely parallel with this procedure. The same examples used in prints are invariably found back in pottery, silverwork, wood-carving, painting, etc. Consequently, a very close relationship is formed between applied art and popular art.

It is probable that most of the works of po-

pular art originated in workshops or were made by advanced individual artists. This presents us with the question in how far one can speak of anonymity in popular art. Is not this rather a matter of the necessary research not yet having been carried out? A study of contemporary popular artists may give us some insight into the social and functional significance of the small workshops and of the individual artists, as well as into the distribution of their products. On the strength of this it might be possible to gain a better insight into the state of affairs in the past, the more so because there are indications of artists working more or less individually or of small centres of production. It is not until after the role played by the individual achievement and by the various centres has been established that the notion “popular art” can be defined with greater accuracy.

HERINNERINGEN AAN DE VOORMALIGE NEDERLANDSE BEZITTINGEN OP DE GOUDKUST IN HET RIJKSMUSEUM

DOOR

DR. R. VAN LUTTERVELT

Een kleine groep van voorwerpen herinnert in de Historische Afdeling van het Rijksmuseum aan de voormalige Nederlandse bezittingen op Kust van Guinea. De eerste vestiging van de Nederlanders aldaar, het fort in Mouree, dateerde uit 1612. Het sterke bolwerk Elmina werd in 1637 op de Portugezen veroverd. Tot 1791 deelde de kolonie het lot van de West-Indische Compagnie, onder welks territoriën zij behoorde. Daarna nam de Staat het gebied over; ruim tachtig jaar later, in 1872, zijn deze gebieden aan Engeland overgedragen. Het plan daartoe heeft nogal wat tegenstand in de Tweede Kamer ondervonden, doch tenslotte zijn de desbetreffende voorstellen, welke de ministers van Koloniën en van Buitenlandse Zaken gezamenlijk hadden ingediend, toch aangenomen¹.

De afstand aan Engeland vond in de morgen van 6 april 1872 plaats. Hoe dit geschiedde leest men in het „Verslag wegens de overdracht aan Engeland van de Nederlandsche bezittingen ter kust van Guinea”, gedaan aan de Staten-Generaal door genoemde ministers van Koloniën (I. D. Fransen van de Putte) en Buitenlandse Zaken (L. baron Gericke van Herwijnen). Hierin wordt vermeld dat de plechtigheid zich voltrok in de „Pallabberzaal” van het kasteel van Elmina. Na het voorlezen van de stukken „overhandigde de heer Ferguson (Jan Helenus Ferguson, luitenant-kolonel, waarnemend gouverneur der Nederlandse bezittingen ter kust van Guinea) den Britsen Gouverneur-Generaal (n.l. van Sierra Leone, John Pope Hennesey) den Kommandostaf, die bij de overgave van het bestuur door de Nederlandsche gouverneurs pleegde gebruikt te worden”. Deze handeling geschiedde op het kasteelplein bij de vlaggestok, waarvan voor het laatst de vaderland-

se driekleur wapperde. Geheel conform deze beschrijving luidde het rapport, dat Pope Hennesey aan Lord Kimberly zond: „Governor Ferguson (representing the King of the Netherlands) handed over to me the gold and ivory baton of Admiral de Ruyter, wich for 235 years has been the symbol of sovereignty over the Dutch possessions on this coast”².

Terstond na de overdracht begaf Ferguson zich aan boord van Z.M. stoomschip Citadel van Antwerpen, dat op de rede voor anker lag. De archieven van de kolonie — ik volg voortdurend het ministeriële verslag aan de Kamers — nam hij mee. Zulks was tevoren nadrukkelijk bepaald. Hieraan werden enige objecten van historisch belang toegevoegd. Eind 1873 kwam een en ander hier te lande aan en werd, in afwachting van een definitieve bestemming, in het Departement van Koloniën opgeslagen. Vervolgens zijn de daarvoor in aanmerking komende voorwerpen bij ministeriële schrijven van 14 augustus 1874 ter beschikking gesteld van het Departement van Binnenlandse Zaken, om in een der Rijksverzamelingen te worden geplaatst. Het waren de gouverneursstaf en twee zilveren avondmaalsbekers. Bij missie van 19 augustus daaraanvolgende zond de minister van Binnenlandse Zaken Geertsema ze aan de directeur van het Koninklijk Kabinet van Zeldzaamheden te 's-Gravenhage toe. Zij zijn vervolgens, via het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst³, met de collecties van deze instelling naar het Rijksmuseum overgebracht.

Dat de staf, die lange jaren het embleem van het gouverneurschap over de Nederlandse bezittingen aan de Goudkust was geweest, door de af-

¹ A. M. P. Mollema, „De afstand der Nederlandse bezittingen ter kust van Guinea aan Engeland in 1872”, *Varia Historica aangeboden aan professor doctor A. W. Bijvanck*, Assen 1954, blz. 215 e.v..

² H. D. Collings, *The Museums Journal*, juni 1960, blz. 86.

³ D. van der Kellen jr, „Het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst te 's-Gravenhage”, *Eigen Haard*, 1879, blz. 165.

getreden bewindhebber mee naar Nederland werd genomen, zonder dat daaraan verder veel aandacht schijnt te zijn besteed, mag misschien verklaard worden uit het feit, dat Elmina in 1872 ophield als zelfstandige bestuursseenheid te bestaan; in het vervolg was aan het waardigheids-teken dus geen behoefte meer.

Over het gebruik van dit voorwerp vindt men naders in een verhaal van J. A. de Marrée, dat in het tweede deel van zijn in 1818 te Amsterdam verschenen *Reizen op en beschrijving van de Goudkust van Guinea* (bladzijde 45-46) voorkomt. Wanneer, zo vertelt hij, de Kleine Raad van de Kolonie, onder presidium van de gouverneur, in het kasteel Elmina vergaderde, placht de staf steeds vóór de in een armstoel gezeten voorzitter te liggen. Bij mijn weten is dit de enige maal, dat door een Nederlands bestuursapparaat de oude Engelse gewoonte van het gebruik van een „mace” op tafel, als symbool van de macht tijdens het vergaderen, in het klein en wellicht niet volkomen bewust, werd nagevolgd.

Dit zeldzame voorwerp (afb. 1) bestaat uit een 36.5 cm lang en 3.5 cm in doorsnede metend stuk gedraaid ivoor. Aan weerszijden is een cilindervormige dop of knop van goud, respectievelijk 6.1 en 4.4 cm lang, over de uiteinden geschoven. Aan de beide korte kanten hiervan zijn de compagnies-initialen G W C gegraveerd, omgeven door een simpel ornamentaal bladmotiefje en een ingevijld randje (afb. 2).

Commandostaven komen, zoals men weet, geregeld voor op portretten van hooggeplaatste militairen en gouverneurs uit de 17de en 18de eeuw. Merkwaardig genoeg treft men er echter tegenwoordig in realiteit niet veel meer aan. Zij zijn meestal van donkerkleurig hout en soms voorzien van zilveren knoppen. Heel mooie exemplaren waren wel eens met schildpad bekleed en aan de uiteinden versierd met edelstenen; zo bijvoorbeeld die welke admiraal De Ruyter in 1676 namens de dankbare koning Karel II van Spanje ontving⁴. De commandostaf van de Nederlandse bezittingen op de Goudkust van massief ivoor en goud is in zijn soort evenwel een unicum en een kostbaarheid, die als zodanig uitermate merkwaardig mag worden genoemd. Alleen in het land waar ivoor en goud tot de belangrijkste uitvoerprodukten behoorden heeft de directeur-generaal, en later zijn opvolger de gouverneur, zich een dergelijke weelde kunnen veroorloven!

⁴ *Bulletin Rijksmuseum* (1957), blz. 33.

Behalve de initialen van de Geotrooieerde Westindische Compagnie draagt de staf geen merktekens. Dientengevolge is niet bekend, wie hem gemaakt heeft. De uitvoering is eenvoudig, de afwerking vrij grof. Van enig raffinement in de stijl der ornamentiek is geen sprake. De blad-motieven werden zonder begrip voor de uitgebeelde materie om de Compagnies-initialen aangebracht als door iemand, die niet goed van een dergelijke Europese versiering op de hoogte was. De drie door elkaar geplaatste letters van het monogram zijn onhandig en stompzinnig uitgevoerd en kennelijk gekopieerd, waarschijnlijk naar een stempel, dat de Compagnie ter plaatse gebruikte, o.a. om cognossementen der naar het vaderland verschepte koopwaar te kenmerken. Bij dergelijke stempels omgaf een dubbele cirkel de drie letters. Het hierbij afgebeelde (afb. 3) vertoont duidelijk verwantschap met het graveerwerk op de commandostaf, ook wat betreft de plaatsing van de letters en de verhouding daarvan tot het te vullen vlak⁵. De beginletter van de Kamer Zeeland, die bovendien op het stempel voorkomt, werd op de staf natuurlijk weggelaten.

Dergelijk vrij eenvoudig werk heeft men op de Goudkust zeker kunnen vervaardigen. Men zou zelfs kunnen denken aan de arbeid van een handige koperslager — diens aanwezigheid wordt in het dagregister van de kolonie op 21 februari 1645 nadrukkelijk vermeld⁶ — doch zulks is niet nodig, want wij weten, dat men te Elmina ook over goudsmiden beschikte: in het dagregister d.d. 20 september 1645⁷ is vermeld, dat een „zwaarte goutsmit” voor een vergrijp straf kreeg. Men bedenke bovendien, dat het om zijn hoge kunst beroemde land Benin niet ver weg was. Het ligt derhalve voor de hand aan te nemen, dat de kostbare, doch weinig kunstvaardig uitgevoerde gouverneursstaf van de Goudkust lokaal werk is geweest. In Europa zou men het waardevolle materiaal zeker zorgvuldiger bewerkt hebben. Er bestaat geen reden om in te stemmen met een passage in het inventarisboek van het Rijksmuseum waarin, in navolging van de beschrijving, die bovenvermelde ministeriële brief van 14 augustus 1874 gaf, te lezen staat dat de staf „volgens de meening van sommigen (o.a.

⁵ K. Ratelband, *Vijf dagregisters van het kasteel São Jorge da Mina (Elmina) aan de Goudkust (1645-1647)*, 's-Gravenhage 1953, afbeelding tegenover blz. 339.

⁶ Ratelband, *o.c.*, blz. 2.

⁷ Ratelband, *o.c.*, blz. 76.

van den oud-gouverneur ter kust van Guinea Nagtglas) tijdens het bestuur van de eerste Directeuren der West Indische Compagnie ter Noord- & Zuidkust van Afrika door een Europeaan vervaardigd" zou zijn en dat „de Generaal Valkenburg, Directeur der gemelde Compagnie, reeds in het bezit van dezen staf geweest (zou moeten) zijn, toen Admiraal De Ruyter in 1666 (sic!) zyne expeditie naar de Kust van Guinea volbracht". Voorzichtig vervolgde het relaas — dat nog steeds des ministers schrijven woordelijk volgt — evenwel: „Dat genoemde Admiraal dien staf ter kust zou hebben achtergelaten, komt ook minder waarschijnlijk voor. Aangezien echter aangaande den staf in de archieven der Kust van Guinea niets wordt aangetroffen, kon omtrent de juistheid der bovengenoemde bijzonderheden geen zekerheid worden verschaft, ofschoon het aan de uiteinden van het voorwerp ingesneden merk G W C (Geschenk W. I. Comp) (sic!) het vermoeden wettigt, dat hetzelfde dagteekent uit den tijd der W. I. Comp".

Het is moeilijk met enige nauwkeurigheid te bepalen, van wanneer de staf dagteekent. Het lettertype der initialen is te algemeen, om een bepaalde datering te suggereren. Wegens het bladmotiefje en de pseudo-parelrand lijkt plaatsing omstreeks 1700 voorlopig het veiligst. Waarschijnlijk heeft een van de Nederlandse directeuren-generaal hem laten maken als een bijzonder mooi en bij de situatie ter plaatse passend specimen van een overal in de Nederlandse koloniën bestaand gebruik. Of admiraal De Ruyter iets met de staf te maken heeft gehad — zoals de terecht niet onbestreden traditie wil — is niet met zekerheid uit te maken. Het zou zeer wel mogelijk zijn, dat het verschijnen van zijn vloot voor Elmina in 1665 en zijn succesrijk optreden aldaar tegen de Engelsens, die er, onder commando van Robert Holmes, in volle vreedestijd de nederzettingen van onze West-Indische Compagnie hadden aangevallen, ten onrechte met de staf in verband wordt gebracht. De letters hierop lijken eer van later datum te zijn en van meer classicistische vormgeving dan in 1665 gebruikelijk was. Bovendien is het ten enen male niet duidelijk, in welk verband het optreden van De Ruyter met de staf zou moeten worden gebracht.

Wel beschikken wij over een datum „ante quem" voor het voorwerp. De staf is namelijk duidelijk herkenbaar afgebeeld op een portret door de schilder Frans van der Mijn (1719-1783), dat van oudsher gecatalogiseerd is als voorstellende Zijne Edelheid mr. Adrianus Swal-

mius (1689-1747) (afb.4)⁸. Het omvangrijke doek — het meet 210 bij 154.5 cm — is 1742 gedateerd. De geportretteerde is er levensgroot, staande, ten voeten uit op afgebeeld, gekleed in een elegant rood fluwelen kostuum met gouden knopen en met opslagen en een vest van brokaat, dat welig versierd is met bloemen en ranken in zilver en blauw. Hij draagt een goud-gegallonnerde driehoeksteek zwierig op zijn gepoederde pruik. Een rijk uitgedost heerschap voorwaar! Ietwat over-rijk zelfs. Hij schijnt een air van nouveau-riche over zich te hebben, laadt de verdenking een snob te zijn op zich. Met de rechterhand wijst hij ostentatief naar de staf. Het vertrek waarin hij zich bevindt moet zonder twijfel een in het kasteel van Elmina voorstellen. Een venster, rechts, geeft uitzicht op het fort Coenraadsburg, dat sedert 1666 op de heuvel S. Jago, op enige afstand van Elmina, aan de andere oever van de Benjan was gelegen. De tamelijk hoge vierkante toren, waarvan onze vlagplacht te waaien, is op het schilderij duidelijk te herkennen. Ter adstructie vergelijkte men deze uitbeelding met een andere van de sterkte, een litho door Desguerrois naar W. Bartels uit 1841 (afb. 6), die voorkomt in de Nederlandse vertaling door D. P. H. J. Weijtingh van Brodie Cruickshank's boek, *Eighteen years on the Gold Coast of Africa* (London 1853, Nederlandse uitgave Amsterdam, 1855). Uit andere afbeeldingen van de vesting blijkt, dat Bartels de heuvel wat erg laag heeft afgebeeld. Van der Mijn maakte deze, terecht, hoger.

Op een tafel onder het venster treffen wij, zoals ik al zei, de ivoren staf aan. Hij is neergelegd op een document, waarvan een indrukwekkend rood zegel afhangt. Op de tafel onderscheidt men verder een briefje met doorbroken lakzegel en een inktstel, waarin een veren pen steekt. Het groene tafelkleed draagt op het afhangende gedeelte de initialen G W C, in gouddraad geborduurd. Het valt op dat de gouden knop van de staf niet gegraveerd is. Van der Mijn heeft de Goudkust nooit bezocht en kan de staf dan ook niet met eigen ogen gezien hebben. Hij werkte hier dus noodgedwongen of naar een mondelinge beschrijving, of, wat waarschijnlijker lijkt, naar een schets, die door een ander ter plaatse vervaardigd was. Vandaar deze kleine onnauwkeurigheid.

⁸ E. W. Moes, *Iconographia Batava*, Amsterdam 1897-1905, nr. 7718. Hierin wordt de tegenhanger niet vermeld.

Links achter de directeur-generaal nadert een jonge negerbediende in blauw livrei met gele opslagen en gouden knopen, onder de linker arm een gesloten pajong dragend, die hier wel mede een kenteken voor de hoge positie van de afgebeelde zal zijn. Een tekening in gewassen Oost-Indische inkt uit 1777 door Hendrik Mozijn (waarschijnlijk een kopie naar een niet meer bekend origineel), voorstellende „t Hooft Casteel St George D'Elmina Van de Landt Seijde”, die bewaard wordt in het Nederlandsch Historisch Scheepvaart Museum te Amsterdam, laat zien, dat de directeur-generaal van Elmina inderdaad gewoon was, onder een pajong te wandelen.

Dit goed geschilderde, representatieve doek is van een formaat en een statie, die in het Holland van de 18de eeuw zeldzaam zijn. De conceptie heeft eer iets Engels, hetgeen waarschijnlijk wel geweten mag worden aan het lange verblijf van Frans van der Mijn te Londen, waarheen zijn vader Herman indertijd verhuisd was. De zoon keerde echter naar het vaderland terug. Van 1742 tot ongeveer 1749 werkte hij te Amsterdam en ook wel te 's-Gravenhage; later ging hij opnieuw naar Londen, waar hij in 1783 overleden is. Blijkens de datering is het portret in het Rijksmuseum terstond na het einde van het eerste verblijf van de kunstenaar in Engeland ontstaan.

Een probleem vormt de identiteit van de voorgestelde. Hij werd, zoals ik reeds opmerkte, tot nog toe steeds beschouwd als de directeur-generaal Mr. Adriaan Swalmius, die ook raad en pensionaris van Schiedam is geweest en hoofd-participant-bewindhebber der West-Indische Compagnie ter Kamer op de Maze. Aldus reeds de oudste ons bekende vermelding van het schilderij in de catalogus van de veiling Weduwe J. Louis Kuinders, 's-Gravenhage, en van een kunstliefhebber, te Amsterdam in „De Brakke Grond”, op 9-10 mei 1899 (nr. 19).

Het pendant, dat zijn echtgenote voorstelt, heeft steeds Agatha Amalia Cocquius geheten. Bij nader toezien bleek dit evenwel weinig waarschijnlijk te zijn. Adriaan Swalmius was in 1689 geboren. Op 28 november 1712 huwde hij me-juffrouw Cocquius. Lang mocht hij niet van zijn jong geluk genieten, want reeds in 1714 stierf zijn vrouw, zonder kinderen na te laten. Nog op 6 december van hetzelfde jaar vond Swalmius een tweede echtgenote in jonkvrouwe Adriana de Bries Philipsdochter. Zij was op 27 december 1695 geboren en overleed, na twee jaar getrouwd te zijn geweest, de 23ste juni 1717. Andermaal bleef Swalmius niet lang weduwnaar. Op 21

april 1718 koos hij zich een derde levensgezelin in de uit Delft afkomstige Elisabeth van Haring of Haringh. Zij leefde tot 1733. Daarna is hij niet weer hertrouwd ⁹.

Het lijkt nu wel heel onwaarschijnlijk dat Swalmius in 1742 de portretten zou hebben besteld van zichzelf en een van zijn vrouwen, van wie de derde al negen jaar tevoren was heengegaan. Trouwens, ook de blozende en welgedane figuur van het mansportret kan moeilijk Adriaan Swalmius voorstellen, want zij is veel te jong en te krachtig voor iemand, die in 1742 al 53 jaar oud was en die bovendien geruime tijd in de tropen had doorgebracht!

Mijn twijfel betreffende de juistheid van de identificatie der portretten als het echtpaar Swalmius-Cocquius werd gedeeld door de heer A. van den Marel, die zich toevalligerwijze ook voor de twee schilderijen van Van der Mijn had geïnteresseerd. Hij was zo vriendelijk zijn documentatie betreffende het geslacht Swalmius te mijner beschikking te stellen. Nog voordat ik verdere onderzoekingen had kunnen doen, wie de portretten dan wél zouden kunnen voorstellen, gaf dr W. H. van Seters, die op eigen initiatief eveneens de identificatie Swalmius verworpen had, mij het uitgebreide materiaal ter inzage, dat hij ter oplossing van de vraag, wie de conterfeitsels voorstelden, bijeengebracht had. Dit spaarde mij veel tijd en ik maak hier dankbaar gebruik van zijn gegevens en suggesties. De zaak is als volgt. De twee doeken kunnen, zoals wij zagen, bezwaarlijk het echtpaar Swalmius voorstellen. Volkomen zeker is echter, dat de man een directeur-generaal van het St. George del Mina is geweest. Wie kan hier dan wél zijn uitgebeeld?

Wanneer men de lijst van de Nederlandse directeuren-generaal en gouverneurs, die in de eerste helft van de 18de eeuw het bewind over de Goudkust voerden, naslaat ¹⁰ blijkt door eliminatie onomstotelijk, wie deze heer moet zijn. In deze lijst leest men, om te beginnen, de naam van Hieronymus Haringh, die in 1711 tot directeur-generaal werd benoemd. Hij was op 11 oktober 1679 te Haarlem geboren, repatrieerde van de Goudkust na een bestuursperiode van ruim vijf jaar en overleed op 8 november 1723. Hem kan de geportretteerde dus niet voorstellen. Zijn opvolgers A. W. Roberts (1717-1718), W. Bul-

⁹ Mededeling van A. van den Marel; zie voorts het desbetreffende dossier op het Centraal bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage.

¹⁰ D. P. H. J. Weijthingh, *o.c.*, blz. 1.

lier (1718-1723), A. Houtman (1723) en M. de Kraane (1724) bezweken allen ter plaatse aan het slechte klimaat. Zij kunnen niet in 1742 hun portret in Nederland besteld hebben. Pieter Valckenier, die in 1724 als directeur-generaal optrad, was de 14de maart 1691 geboren en stierf de eerste april 1738, dus ook voordat Van der Mijl zijn schilderij maakte¹¹. Diens opvolger Robbert Norré kreeg zijn benoeming tot directeur-generaal de 28ste oktober 1727, nadat hij dit ambt al sinds 14 september 1726 provisioneel vervuld had. Hij is ongehuwd overleden op terugweg naar het vaderland, aan boord van het schip de Delft, in 1730¹². In hetzelfde jaar was Jan Pranger directeur-generaal geworden. Hij zou deze taak voor de duur van vier jaar en zes dagen vervullen, waarna hij in 1734 naar Nederland weerkeerde. Zijn opvolgers A. van Overbeek (1734-1736), M. F. des Bordes (1736-1740) en F. Barbrins (1740-1741) hebben alle drie in Elmina het leven gelaten. Pas directeur-generaal mr Jacob de Petersen, die in 1741 optrad, overleefde zijn ambtsperiode op de kust van Guinee. Hij repatrieerde in 1747. Dat was dus vijf jaar nadat Frans van der Mijl het schilderij in het Rijksmuseum voltooidde. Hij bleef ongetrouwd¹³. Zo rest ons slechts één kandidaat voor de identificatie daarvan: bovengenoemde Jan Pranger¹⁴.

Zijn vader was de wijnkoper Jan Pranger, zijn moeder heette Johanna van Eden; zij was eerder met de wijnkoper Gerrit Gerritse Planck getrouwd geweest. Nauwelijks was Jan junior uit Afrika naar huis teruggekeerd of hij huwde, als ambtelos burger die zijn schaapjes op het droge had, de 5de juli 1736 te Amsterdam met Elisabeth Olof(f). Beide echtgenoten waren toen 36 jaar oud. Elisabeth is de 5de december 1739 te Amsterdam gestorven. Op 27 augustus 1745 hertrouwde Pranger, die toen nog steeds te Amsterdam woonde, met Magtilde Muilman, een in 1718 geboren dochter van Bartholomeus Muilman en Machteld Clignet¹⁵. In de volgende jaren schijnt hij zich actief met de politiek te hebben beziggehouden. Zelfs stond hij in 1752

op de nominatie, om tot schepen te worden benoemd, doch door het overlijden van prins Willem IV en de daarna opgerichte anti-Orangistische „Correspondentie” is de aanstelling niet doorgegaan. Zonder een post in het stadsbestuur te hebben bekleed stierf Jan Pranger de 13de april 1773; zijn vrouw volgde hem kort daarna, op 30 december 1773. Kinderen hebben zij niet nagelaten.

Ons portret uit 1742 van een directeur-generaal van Elmina moet dus de toen 42-jarige Amsterdammer Jan Pranger voorstellen. Deze identificatie past goed bij hetgeen wij over de werkzaamheden van Frans van de Mijl tijdens zijn verblijf in de Nederlanden weten. Hij schilderde toen meest leden van de Amsterdamse beaumontes uit: in 1745 Agatha Maria Sena, echtgenote van Jacob Uuhl¹⁶, in 1746 Pieter Rendorp van Marquette (gegraveerd door J. Houbraken in 1758), in 1749 burgemeester Jonas Witsen (eveneens door J. Houbraken in prent gebracht), verder Gerrit Hooft met vrouw en dochter¹⁷.

En het conterfeitsel van de vrouw (afb. 5)? Het is even groot als de tegenhanger, maar is er toch niet helemaal een volmaakte pendant van. Dit niet alleen omdat de figuur van de man staande, doch die van zijn wederhelft zittende is weergegeven, maar meer, doordat zij vrijwel los van elkaar geconcipieerd schijnen te zijn. De proporties van de vrouw zijn wat kleiner dan die van de man en sluiten daar niet geheel bij aan. Bovendien verschillen de tafels en de tafelkleden op beide stukken sterk van elkaar, de vloeren zijn op verschillende wijze bedekt en heel de entourage op de twee stukken loopt vrij sterk uiteen. Terwijl hij in een vertrek van het kasteel van Elmina is voorgesteld, zit zij kennelijk in een Nederlandse kamer. Het portret van de vrouw is niet gedateerd, dat van de man wel: het stamt, zoals wij zagen, uit 1742. In dat jaar was Jan Pranger weduwnaar. Zou nu niet de gang van zaken aldus zijn geweest, dat hij zich toen alleen heeft laten uitschilderen, met de tekenen zijner vroegere waardigheid en in de rijke kledij, die hij zich sedert zijn lucratieve ambt in Afrika kon veroorloven? De compositie van het stuk is volkomen gesloten en vraagt niet bepaald om een pendant, zoals bij stellen portretten gewoonlijk het geval is. Alles bijeen genomen ziet het er naar uit dat Jan Pranger, naderhand hertrouwd, als tegenhanger van zijn portret dat van zijn

¹¹ J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam*, Haarlem 1893-1895, I, blz. 479.

¹² Uitvoerige opgave van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage aan dr W. H. van Seters, d.d. 17 oktober 1960.

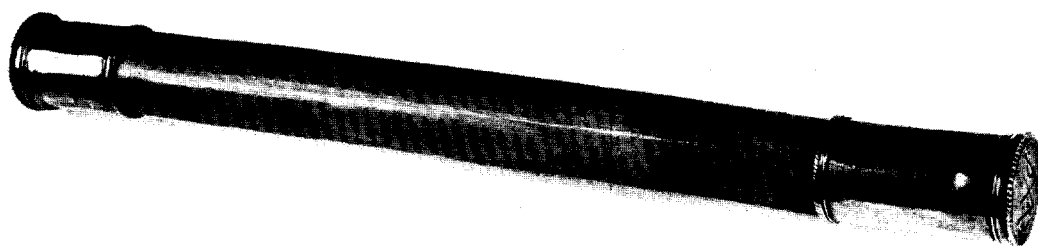
¹³ G. Kalf, *De illustere baronnen De Petersen*, Amsterdam 1952, blz. 30 e.v..

¹⁴ Elias, *o.c.*, II, blz. 867.

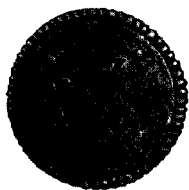
¹⁵ Elias, *o.c.*, II, blz. 867; *De Wapenberaut* 1898, blz. 209.

¹⁶ Verzameling Six.

¹⁷ Verzameling Hooft Graafland, Utrecht.

Afb. 1. Commandostaf van de gouverneurs van de Nederlandse bezittingen op de Goudkust; ivoor met gouden knoppen. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 2. Gouden knop van de commandostaf met de initialen der Geootrooierde Westindische Compagnie.

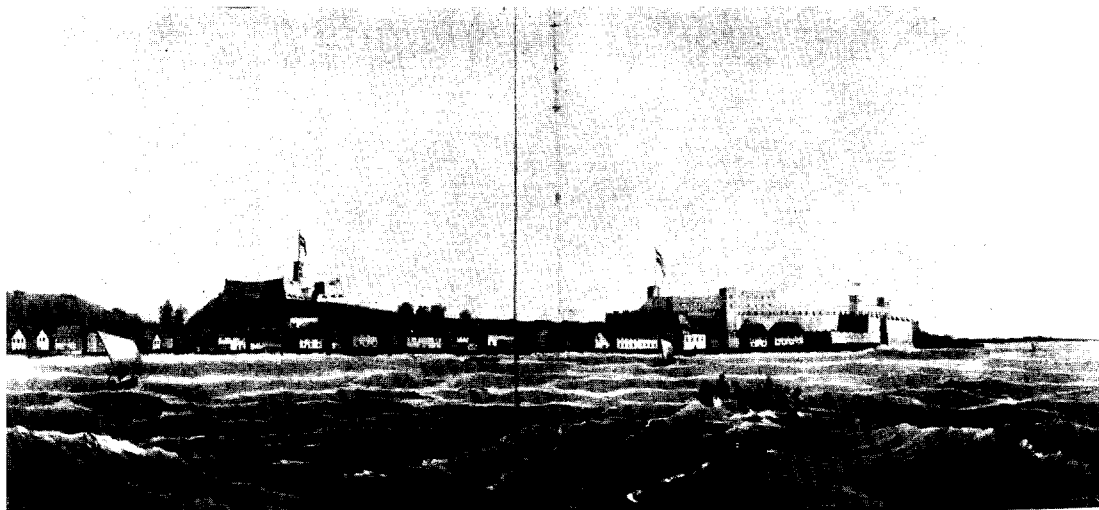
Afb. 3. Stempelafdruk van de Geootrooierde Westindische Compagnie (met beginletter van de kamer Zeeland).

Afb. 4. Jan Pranger, van 1730—1734 gouverneur; door Frans van der Mij, 1742. (Amsterdam, Rijksmuseum)

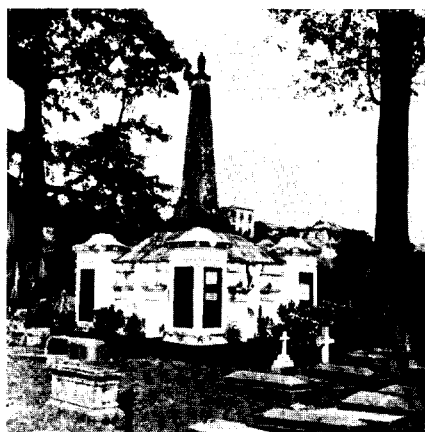

Afb. 5. Magtilde Muilman, tweede echtgenote van Jan Pranger; door Frans van der Mij, 1742. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Fort Foenboadburg, St. Jago.

Fort St. George d'Elmina

Afb. 6. Elmina, lithografie door W. Bartels naar B. T. van Loo, 1841, met adres van Desguerros & Co. Uit: *Achttien jaren aan de Goudkust* door Brodie-Cruikshank, 1855.

Afb. 7. Gemeenschappelijk graf van de gouverneurs van de Nederlandse kolonie op de Goudkust te Elmina.

Afb. 8. Twee zilveren avondmaalsbekers met het wapen van St. George d'Elmina; 1638 en 1639. (Amsterdam, Rijksmuseum)

Afb. 9. Gouden palmboompje, aangeboden aan gouverneur C. J. M. Nagtglas in 1871. (Amsterdam, Rijksmuseum)

tweede echtgenote heeft besteld bij de toen nog steeds te Amsterdam werkzame schilder van zijn eigen beeltenis. Eén ding is jammer: er bestaan, zover bekend is, geen andere conterfeitsels van het echtpaar Pranger-Muilman, zodat onze nieuwe identificatie niet door gelijkens der gezichten getoetst kan worden.

Jan Pranger woonde in 1742 te Amsterdam in een eigen huis, Singel 283, tegenover de Romeinsarmsteeg¹⁸. Het werd toen geschat op een huurwaarde van 750 gulden. Hij hield er vier dienstboden op na, had drie paarden op stal en bezat bovendien een buitenplaats. 's Mans inkomen beliep dan ook 14000 gulden per jaar. Zijn tweede vrouw is bij hem ingetrokken. Na hun dood is het huis, dat voor de successie op 25000 gulden was getaxeerd, plus 3000 gulden voor de stal, in 1774 verkocht aan Adalbert Ahuys, oud-katholiek pastoor te Amsterdam, die het bij zijn overlijden op 14 juli 1797 aan de oud-katholieke gemeente naliet. Sedertdien wordt het verhuurd. Voor handelsdoeleinden is het in de loop der jaren sterk veranderd.

Helaas is ons geen gedetailleerde inventarislijst van de boedel van het echtpaar Pranger bekend. Daardoor kunnen wij het spoor van hun schilderijen niet vervolgen. Zij zijn niet meer aan te wijzen bij hun erfgenamen, de weduwnaar van Magteld's oudere zuster Elisabeth, ds. Petrus Theodorus Couperus (1772-1799), predikant te Woudsend, later te Gouda, diens zoon Jan, die in 1755 geboren werd, naderhand advocaat te Gouda zou worden, in 1787 baljuw en schout aldaar, in 1795 maire en tenslotte griffier van de Staten van Holland (in 1833 kinderloos overleden) en Bartholomeus Nuyen, zoon van dezelfde Elisabeth Muilman uit een eerder huwelijk met Jan Nuyen (1699-1748). Pas in 1899 duiken zij weer op in de reeds genoemde veiling van de weduwe J. Louis Kuinders en anderen. Acht jaar later werden zij door het Rijksmuseum verworven¹⁹.

¹⁸ W. F. H. Oldewelt, *Kohier van de Pers. Quotisations te Amsterdam, 1742*, Amsterdam 1945; Elias, *o.c.*, II, blz. 867.

¹⁹ Het schilderij is in het jaarverslag van het Rijksmuseum over 1907 bij de aankopen van dat jaar vermeld en wordt dan ook in de schilderijencatalogus beschreven als gekocht in 1907 bij F. Muller. Het werd evenwel niet in dat jaar bij genoemde firma geveild, doch op 31 oktober 1905 op de veiling van de nalatenschap van Adriaan Holtzman en Van Baarle van Romunde (nr. 80, de tegenhanger nr. 81). E. W. Moes schreef in zijn exemplaar van de *Iconographia Batava*, dat in de bibliotheek van het Rijksmuseum berust, met

Terloops werden hierboven al de twee zilveren avondmaalsbekers uit de Nederduits Hervormde Kerk te Sint George del Mina genoemd²⁰, die de heer Ferguson tegelijk met de ivoren commandostaf mee naar Nederland bracht en die in 1874 ook aan het Nederlandsch Museum werden overgedragen (afb. 8). Beide zijn 17.5 cm hoog en, blijkens de merken, te Londen gemaakt. De ene vertoont de jaarletter A (1638), de andere B (1639). Zij werden dus vervaardigd vlak nadat Elmina in 1637 Nederlands was geworden. Het meesterteken WS, waaronder een sterretje, is niet geïdentificeerd²¹. Op beider kelk is een wapenschild gegraveerd met een olifant. Als tenants dienen twee panters; het helmteken is een inboorling, die twee assegaaien en een weegschaal draagt. Dit wapen is vroeger verkeerd geïnterpreteerd. De minister van Koloniën Franssen van de Putte sprak in zijn brief aan de minister van Binnenlandse Zaken Geertsema, d.d. 14 augustus 1874, waarbij hij hem de bekera toezond, van „een wapen van oude dagteekening . . . welligt het particulier wapen van een der vroegere Gouverneurs. Deze bekera zijn waarschijnlijk het eigendom van een Gouverneur ter kust geweest en later aan de protestantsche kerk te St George d'Elmina ten geschenke gegeven. Met het oog op het gebruik, dat men van die bekera maakte, waren zij bekend onder den naam van avondmaalbekera”. Dat de vorm van een kelk op hoge voet in Engeland voor avondmaalbekera geenszins ongebruikelijk was, wist men kennelijk niet ten departemente. De interpretatie dat het wapen aan een familie zou hebben toebehoord, en de gevolgtrekking welke men daaruit trok, wordt met de herkenning ervan verworpen: de olifant met bijbehoren is namelijk het wapen van Sint George del Mina, doch dit schijnt in de 19de eeuw althans bij de officiële instanties in Nederland niet meer bekend te zijn geweest. In de 20ste eeuw is het echter nog, of weer, aldus gevoerd²².

Van veel minder betekenis dan de bovenbe-

de hand bij: „31 October 1905 Rijksmuseum Amsterdam”. Eerder waren de beide tegenhangers op de verkoping van wijlen de weduwe J. Louis Kuinders, 's-Gravenhage, en een kunstliefhebber te Amsterdam, in „De Brakke Grond”, C. F. Roos & Co., 9-10 mei 1899, nr. 19 en 20.

²⁰ D. van der Kellen jr, *o.c.*, blz. 165; *Catalogus van goud- en zilverwerken*, Rijksmuseum, Amsterdam, 1952, nr. 108.

²¹ C. J. Jackson, *English goldsmiths and their marks*, 2de druk, Londen 1921, blz. 122.

²² K. G. Davis, *Royal African Company*, blz. 181.

sproken voorwerpen is een, in het totaal 12.7 cm hoog palomboompje van goud, staande op een marmeren voet. Hierop is een zilveren plaatje bevestigd, met het opschrift: „Souvenir door het personeel te Elmina aan den regeeringscommissaris C. J. M. Nagtglas aangeboden den 8^{en} Juny 1871” (afb. 9).

Cornelis Johannes Marius Nagtglas²³ was geboren de 16de mei 1814 als zoon van een notaris te Utrecht. Hij nam in 1830 dienst als vrijwilliger in de Belgische oorlog. Later werd hij geplaatst op het bureau van de administratie der artillerie te 's-Gravenhage. In 1851 ging hij als assistent-resident met de rang van luitenant naar de kust van Guinea. Daar heeft hij zich zeer bemind weten te maken, vooral door de tact, waarmee hij met de negers wist om te gaan. Vele jaren bleef hij er, sedert 1853 als resident (kapitein), sedert 1857 als secretaris (majoor), terwijl hij het jaar daarop gouverneur (luitenant-kolonel) werd. In 1862 volgde zijn pensionering. Kort nadat hij was gerepatrieerd trad hij, op 17 december 1862, te 's-Gravenhage in het huwelijk met Wilhelmina Sophia Michel (1834-1921). 20 maart 1869 werd Nagtglas herbenoemd en hij keerde als gouverneur (kolonel) en regeringscommissaris naar Elmina terug, om gerezen belastingmoeilijkheden met de negerstammen op te lossen. Tegen het afstaan van de kolonie, die hem lief was geworden, heeft hij zich krachtig verzet. Opnieuw gepensioneerd op 20 oktober 1871 bereikte hij Nederland, voordat de overgave aan Engeland een feit was geworden. Hij is op 19 januari 1897 te Harderwijk overleden.

Het gouden boompje, waarmee zijn dankbare ondergeschikten Nagtglas vereerden, draagt geen merken. Het is nogal primitief van uitvoering en zal aan de Goudkust zelf vervaardigd zijn, tijdens het bewind van de gouverneur, die het gedurende zijn tweede bestuursperiode ten geschenke kreeg. Het weinig fraaie blokje, waarop het geschroefd is en het zilveren plaatje met het opschrift, zijn evenwel van West-Europees fatsoen en werden vermoedelijk naderhand, in Nederland, toegevoegd aan het op zichzelf niet zeer stabiele boompje.

Andermaal hebben wij hier een product van inheemse kunstnijverheid voor ons. Mogen wij zo ver gaan om, na de staf met de gouden knoppen, te spreken van de voortzetting van een ambachtelijke traditie? De twee overlevende dochters van de gouverneur hebben het souvenir in 1924, na de dood van haar moeder, aan het

Rijksmuseum ten geschenke gegeven. De papieren, die erop betrekking hadden, zijn in 1925 aan de familie teruggezonden.

Voor de volledigheid moet nog vermeld worden, dat de minister van Koloniën in 1880 aan het Nederlandsch Museum drie metalen ere tekens met linten voor krijgsbedrijven ter kust van Guinea in de jaren 1869 en 1870 toezond, benevens een bijbehorend document, dat was uitgereikt aan Penninaja Kwassie No 2, negersoldaat bij de vaste bezetting ter Kuste van Guinea. Deze herinneringen aan de moeilijke situatie tijdens de laatste jaren van het Nederlandse bewind in Afrika berusten tegenwoordig niet meer in het Rijksmuseum. Zij werden op 7 december 1921 in bruikleen afgestaan aan de directeur van het Krijgskundig archief van de Generale Staf te 's-Gravenhage.

Bij wijze van curiositeit kan ik tenslotte hierbij, door bemiddeling van prof. dr W. Ph. Coolhaas, een foto reproduceren van het gouverneursgraf te Sint George del Mina (afb. 7). Weijtingh (blz. 8) vertelt dat dit zich op het kerkhof van Elmina bevindt. Boven het toegangshek las men de inscriptie „O! weldadige moeder! ontvang uwe kinderen weder”. In het midden stonden vier grote kapokbomen „waartussen een vierkant gemetseld gebouw met een naald er op, de stofelijke overblijfselen der Gouverneurs herbergt”.

Nog steeds houdt dit bescheiden monument de nagedachtenis levendig aan de Nederlandse bestuurders, die op de Goudkust overleden zijn. Opmerkelijk is, dat de naam van Daendels er niet op voorkomt. Vermoedelijk mag dit niet geweten worden aan nalatigheid en moet men er ook geen onheuse geste in zien. Mr. H. A. Daendels te Amsterdam deelde mij namelijk mee, een ontwerp te bezitten voor een grafteken ter ere van zijn beroemde voorvader. Het heeft dus blijkbaar in de bedoeling gelegen, een afzonderlijk gedenkteken voor hem op te richten, reden waarom zijn naam niet op het algemene vermeld werd. Van dit plan is evenwel om onbekende redenen nooit iets gekomen²⁴.

boek van aanzienlijke Nederlandsche familiën, met genealogische en heraldische aantekeningen, Groningen, II, 1888, blz. 363.

²⁴ Het portret van Herman Willem Daendels door Raden Saleh, afkomstig uit de landsverzameling in het paleis Rijswijk te Weltevreden, dat in 1950 aan het Rijksmuseum werd overgedragen, heeft niets met de Goudkust te maken, ook al is de voorgestelde daar gouverneur geweest.

²³ A. A. Vorsterman van Oyen, *Stam- en wapen-*

SUMMARY

REMINDERS OF FORMER NETHERLANDS TERRITORIES ON THE GOLD COAST
IN THE "RIJKSMUSEUM", AMSTERDAM

BY DR. R. VAN LUTTERVELT

Saint George del Mina on the Gold Coast was a Netherlands colony from 1637 to 1872. The „Rijksmuseum” at Amsterdam has a few exhibits reminding of that period. When the territory was transferred to Great Britain, the acting Governor Ferguson took — besides the archives — a number of historical objects back to the Netherlands: the staff of the governors and two Communion cups from the Netherlands Reformed Church. These objects later found their way to the „Rijksmuseum”.

The staff is a unique specimen of its kind. Usually a staff of office of this type was made of wood, sometimes decorated with metal knobs. The El Mina staff, however, is made of solid ivory with heavy gold knobs. There is no doubt that it was made on the Gold Coast, but it is difficult to date it. The style would point to about 1700. In any case the staff was in existence in 1742, as in that year it was pictured by Frans van der Mijl in the portrait of a governor of El Mina. This painting has always been said to represent Adriaan Swalmius, but that is impossible, since Swalmius was born in 1689 and well before 1742 he had become a widower for the third time, so that he could not very well have been painted together with his wife.

Of all the governors of Netherlands Guinea only Jan Pranger — apart from Swalmius —

survived his period of office (1730-1734). Hence, he is the only one likely to be depicted on the portrait. After his period of office he settled in Amsterdam, the city where Frans van der Mijl usually worked during his stay in the Netherlands. Pranger married there in 1736, lost his wife in 1739 and remarried in 1745 with Magtilde Muilman. In 1742, therefore, he was a widower and consequently, the (undated) portrait of his wife must have been painted at a later date than his own. It certainly differs from its counterpart in conception and style. The two paintings did not remain in the family and in 1907 they were bought by the „Rijksmuseum”. We know no other portraits of the Prangers.

The Communion cups bear the mark London and the year letters A and B respectively (1638 and 1639), as well as a so far unidentified master's mark ws. The engraved coat of arms with an elephant is that of Saint George del Mina.

A small gold palm tree made in Guinea was presented as a souvenir in 1871 to the last Governor, C. J. M. Nagtglas, who had a distinguished record of service. It was presented to the „Rijksmuseum” by his daughters in 1924.

By way of curiosity a photograph of the governor's grave at El Mina has also been included.

BOEKBESPREKING

The Conservation of English wallpaintings, being a Report of a Committee set up by the Central Council for the Care of Churches and the Society for the Protection of Ancient Buildings, Londen 1959.

Het verschijnen van deze brochure is een gevolg van de bij velen groeiende bezorgdheid over de toestand waarin sommige wandschilderingen als resultaat van verkeerde restauratiemethoden thans verkeren. Door deze publicatie hoopt men de aandacht te vestigen op het probleem en op de betekenis van research op dit gebied.

De samenstellers geven een duidelijke uiteenzetting niet alleen van de methoden betreffende het conserveren van muurschilderingen in Engeland, maar lichten ook de inzichten toe van en-

kele buitenlandse experts bij hun bezoek aan dit land. Veel voorkomende verschijnselen, samenhangend met de structuur van de muur (vocht, schimmel e.a.) en hun invloed op de wandschildering worden in een apart hoofdstuk besproken. Tenslotte vindt men in een aantal punten aanwijzingen inzake het vóór en tegen van het toepassen van bepaalde chemische middelen.

In de Appendix worden o.m. het weer verwijderen van waspreparaten en het probleem van het aanbrengen van retouches en overschilderingen behandeld. Ook een beschouwing over de opleiding van restaurateurs van muurschilderingen ontbreekt niet. Twee en twintig foto's illustreren deze belangwekkende uitgave.

P. K. VAN DAALEN

KONINKLIJKE
NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. M. D. Ozinga;

Secretaris Mr. P. J. van der Mark,

p.a. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag;

Penningmeester Mr. G. J. Wit, p.a. Blaak 10, Rotterdam;

Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers, Dr. W. C. Braat, D. J. G. Buurman,

Tb. H. Lunsingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. D. P. Oosterbaan,

Mr. C. A. van Swigchem, Ir. C. L. Temminck Groll, Ir. J. J. Terwen.

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden f 15.—, voor verenigingen f 25.—, en voor studentenleden f 5.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Rotterdam.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandsche Oudheidkundige Bond verschijnt vijfmaal per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beiden worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Vereniging 'De Museumdag'. Bijdragen worden gehonoreerd met f 10.— per tekstpagina. Losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin zijn zover voorradig te verkrijgen voor resp. f 4.50 en f 0.50 per nummer bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden

Gedrukt bij
E. J. BRILL, LEIDEN

NIEUWS-BULLETIN

VAN DE KON. NED. OUDHEIDKUNDIGE BOND
waarin opgenomen het Verenigingsnieuws van „De Museumdag”

Verschijnt maandelijks

Inzending van kopij aan een der onderstaande adressen: Voor de Kon. Oudheidkundige Bond, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag. Voor de Voorlopige Monumentenraad, Afd. I Oudheidk. Bodemonderzoek, Marienhof, Kleine Haag 2, Amersfoort; Afd. II Monumentenzorg, Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag; Afd. III Musea, Kazernestraat 3, Den Haag. Voor de Museumdag, Raamsteeg 2a, Leiden.

Voor de Tentoonstellings-agenda, Korte Vijverberg 7, Den Haag.

Secretariaat van de K.N.O.B., Stadhoudersplantsoen 7, Den Haag

Secretariaat van de Museumdag: Raamsteeg 2a, Leiden

*1

*2

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET
OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Doniawerstaal. De plaats waar \pm 30 jaar geleden een 12de eeuwse kogelpot werd gevonden, is thans nader onderzocht. Deze bleek gelegen te zijn op een sedert lang weer in cultuur gebracht kerkhof te Boornzwaag. De tegenwoordige eigenaar van het terrein, de heer J. J. Kraak, schonk twee door hem destijds eveneens aldaar gevonden, in romaans-gotische stijl versierde kapitelen, aan het Fries Museum. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Gaasterland. Bij een verkenning in deze gemeente bleek, dat enkele jaren geleden door de heer B. H. van der Goot te Oudemirdum tijdens het zetten van palen in een weiland aan de Lemige Weg een aantal scherven was gevonden van gladwandig, dun zwart aardewerk, dat in de 12de eeuw gedateerd kan worden. Vorm en makelij wekken de indruk, dat het materiaal afkomstig kan zijn van een plaatselijke pottenbakkerij. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Op het terrein van een voormalige 19de eeuwse boerenhoeve zijn vele aardewerkresten, waarvan de oudste tot \pm 1200 teruggaan, aan het licht gekomen. Hieronder bevond zich veel gebruiks-aardewerk van de 17de tot de 19de eeuw. Merkwaardig

is het vele voorkomen van vuurklokken en in slibtechniek gedecoreerde schotels en potten. Ook werd 17de en 18de eeuws Fries aardewerk aangetroffen, dat vrijwel zeker afkomstig is van de gleibakkerijen te Makkum. *B.A.I., Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

DRENTHE

Emmen. Bij de werkzaamheden in de afgelopen weken, ten behoeve van het behoud en het herstel der hunebedden, verdient wellicht een daarmee samenhangende waarneming bijzondere vermelding. Getroffen door de aan het licht gekomen normale ingang naar de zuidelijke kelder van het Emmer langgraf, D 43, kwam bij mij opnieuw naar voren de vraag omtrent de in dit opzicht afwijkende verhouding bij het provinciale hunebedje, D 41, even ten noorden van Emmen, aan de weg naar Odoorn. Dit steengraf, dat, destijds nog in een grote tumulus besloten, in april 1809 door J. Hofstede ontgraven, onderzocht en beschreven is, stond nl. sindsdien als een gesloten kelder te boek. Bijgestaan door de heer J. G. B. Heynen, liet ik 24 oktober j.l. vóór de door ons mogelijk geachte ingang, aan de zuidzijde tussen Z¹ en Z², een proefsleuf maken. Daarbij bleek inderdaad, dat zich hier de toe-

gang had bevonden. Deze was echter, blijkbaar onmiddellijk na de (laatste) bijzetting in de kelder, volkomen — zij het op minder regelmatige wijze dan bij de andere intervalla tussen de draagstenen — met stopstenen gedicht, d.w.z. „koud” toegemetseld. Na hun verwijdering kwam echter in optima forma een drempelsteen te voorschijn. En hiermede is ook deze anomalie, wat aangaat de bouw onze hunebedden, opgeheven. Er blijft dus, voor zover thans bekend, in dit opzicht alleen nog over de afwijkende toegang langs een stenen trap bij de z.g. Eexter grafkelder. Deze is evenwel met zekerheid aangetoond door J. van Lier in 1756. Bovendien zijn de twee onderste treden ervan door ondergetekende teruggevonden bij een speciaal onderzoek van het dekheuvelrestant in 1927. Opmerkelijk is dat deze bijzondere wijze van toegang, — behalve, meer zijdelings vergelijkbaar, in Frankrijk — een volkomen homologon heeft bij het door Stewart Piggot vermelde Engelse steengraf te Rodmaiton. *De provincie Drenthe (A. E. van Giffen).*

Oosterbesselen. Het onderzoek van de zool van de Grevenberg is thans afgesloten en het terrein is weer geëgaliseerd. De berg blijkt een twee-periodengrafheuvel te zijn geweest, met twee enigszins acentrische ringsloten. Daarvan had de binnenste, tevens primaire subtumulus, een onderbreking aan de z.z.w.- en aan de n.n.o.-zijde. In het midden bevond zich een (offer)kuil; een graf is niet gevonden. In de n.w. vulling van de secundaire randsloot lag een ophoping van houtskool en dikwandige grove scherven (\pm VII vóór). In de randslootvullingen aan de oostzijde tekenden zich de wagensporen van de voormalige Grevenberg af. De heuvels zijn vermoedelijk aeneolithisch of stammen uit de vroege Bronstijd. *De provincie Drenthe en B.A.I., Groningen (A. E. van Giffen).*

OVERIJSEL

Deventer. Werkzaamheden op de Brink maakten het mogelijk enkele sleuven te graven, teneinde de opbouw van de bodem op deze plaats te onderzoeken. In het profiel tekenden zich verscheidene horizontale sedimentaties af, benevens een fosfaatachtige gelaagdheid. Op 2.50 m diepte werden enkele Karolingische scherven aangetroffen; op 3 m diepte bevond zich de vaste bodem. *Monumentenzorg, 's-Gravenhage en R.O.B., Amersfoort.*

— Bij een onderzoek in het kerkportaal van de Lebuïnustoren is een 2.50 m brede muur te voorschijn gekomen, bestaande uit veldkeien, oerstenen en tufsteen. In de onderste vijf lagen veldkeien werd geen mortel aangetroffen, in de drie daarboven wel; vervolgens een laag oersteen en een opbouw van tufsteen. Vermoedelijk betreft het hier de westelijke muur van een romaanse toren. Het onderzoek wordt in het noordwestelijk deel van de kerk voortgezet, teneinde de juiste vorm hiervan te kunnen vaststellen. *Monumentenzorg, 's-Gravenhage en R.O.B., Amersfoort.*

GELDERLAND

Gendt. Het onderzoek op het terrein van het kasteel Poelwijck is deze maand voortgezet. Op 50 cm afstand van de zuidwand van de gevonden donjon kwamen de fundamenten van een uit secundair materiaal gebouwde toren van 7×7 m en met een muurdikte van 85 cm te voorschijn. Bij het onderzoek van de westgracht van de donjon werd aan de westelijke rand een oost-west gerichte muur ontdekt, welke op spaarbogen rust. Dit metselwerk van ± 4 m lengte eindigt in een staande tand, de steenformaten zijn van dezelfde afmetingen als die van de donjon. Het onderzoek is geëindigd. *Monumentenzorg, 's-Gravenhage en R.O.B., Amersfoort.*

NOORD-HOLLAND

Venhuizen. Op 11 november 1960 werd door de heer H. Balk en twee zonen tijdens werkzaamheden op zijn land in de bouwvoor, 5 m van de slootkant, een fragment gevonden van een geslepen vuurstenen bijl van west-Europees type. Bewaard is gebleven het snededeel. De grootste breedte, 6.1 cm, ligt iets naar achter; de snede is asymmetrisch, van de lichtgebogen zijden is één licht gefacetteerd, de andere vertoont een smal slijpvlak. Het is mogelijk, dat het fragment met bagger uit de sloot is opgebracht. De vinder heeft het bijlfragment aan de archeologische afdeling van het Westfries Museum te Hoorn geschonken. *Westfries Museum te Hoorn (. F. van Regteren Altena) en I.P.P., Amsterdam (C. R. Hooyer).*

ZUID-HOLLAND

Delft. Het onderzoek in het oostelijk deel van de noordelijke zijbeuk van de Oude Kerk leverde o.a. enige kolomfunderingen op, welke dateren uit het begin van de 16de eeuw, toen

men de noordbeuk wilde vervangen door een bredere dubbele aanleg. Tussen twee kolommen werd een breed gemetselde bakstenen fundering aangetroffen, waarin veel tufsteen, afkomstig van de noordelijke muur der romaanse kerk. In het westelijk deel van de zuidelijke zijbeuk kwam de oudere westelijke sluitingsmuur van een zijbeuk aan het licht. Vermoedelijk is de toenmalige beuk \pm 1.50 m smaller geweest. Onder de begravingen werden enkele Romeinse scherven aangetroffen (2de eeuws). Het onderzoek is beëindigd. *Monumentenzorg, 's-Gravenhage en R.O.B., Amersfoort.*

Overschie. Bij het aanleggen van een nieuwe rio-lering om het terrein van de Herv. kerk werden de resten van metselwerk uit kloostermoppen aangetroffen. Vermoedelijk mogen de funderingen als overblijfselen van de kerkhofmuur verklaard worden. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-BRABANT

Beek en Donk. Op 14 december is een begin gemaakt met het onderzoek van een urnenveld. *G. Beex, Hoogeloon.*

LIMBURG

Sittard. Het onderzoek van het verdedigingsstelsel om de oude stadskern van Sittard beoogt in de eerste plaats vast te stellen, of er in de aarden wal resten van een middeleeuwse stenen

stadsmuur aanwezig zijn en zo ja, in welke toestand deze verkeren. De eerste coupe, op een afstand van enige tientallen meters van fort Sanderbout in de wal gegraven, bracht geen muurwerk aan het licht. De tweede coupe leverde een mooi profiel op, waarin de dalende oeverlijn van de stadsgracht duidelijk waarneembaar was en een paal van de beschoeiing zich scherp aftekende. Een overblijfsel van de stadsmuur uit mergelblokken, ongeveer 1.70 m hoog, werd op het midden van het wandelpad over de wal op een diepte van 3.75 m aangetroffen. Na opmeting van het profiel is de sleuf dichtgeworpen. Het onderzoek zal bij fort Sanderbout worden voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. In de nabijheid van de werkhaven bij Enkhuizen zijn enige beenderen van voorhistorische diersoorten gevonden en wel van mammoet en vermoedelijk wild rund. Een fragment van de schedel van een bison kwam bij de dijkwerken aan het licht. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. Enkele beenderresten van prehistorische dieren zijn gevonden te Lelystad, Dronten en Swifterband, alle van zandzuigen afkomstig. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

OVERZICHT VAN IN 1960 GEREEDGEKOMEN RESTAURATIES

Amersfoort. Bloemendalsebinnenpoort 8.

— Huize „Randenbroek”.

Amsterdam. St. Franciscuskerk, orgel.

— Amstel 86-96.

— Begijnhof 35.

— Bloemgracht 9.

— Brouwersgracht 78.

— Egelantiersgracht 47, 49.

— Halvemaansteeg 19.

— Herengracht 79, 100, 120, 166, 287, 342, 344, 401-403, 504, 508, 510, 512, 565, 567.

— Herenstraat 8.

— Kalkmarkt 2.

— Kerkstraat 300, 324.

— Keizersgracht 432, 465, 604, 620.

— Kloveniersburgwal 61.

— Koestraat 10-12.

— Lauriergracht 7.

— Leidsegracht 95.

— Oudebrugsteeg 7.

— Oudekerksplein 34.

— Oudeschans 24.

— Pijlsteeg 37-41.

— Prinsegracht 479, 507, 509, 535, 691, 755, 849, 1045, 1047.

— Rechtboomssloot 44-48.

— Reguliersbreesstraat 44.

— Reguliersdwarsstraat 49.

— Singel 186, 516.

— Spiegelgracht 6.

- Amsterdam.* Utrechtsestraat 97.
 — Westerstraat 120.
 — Zeedijk 84.
Arnhem. Waag.
Batenburg. Windkorenmolen.
Beemster. Boerderij „De Lepelaar”.
Boxmeer. Carmelitesenklooster.
Breugel. R.K. kerk en toren.
Brielle. Maarland 48.
Bronkhorst. Windkorenmolen.
Cadzand. Hervormde kerk.
Capelle a.d. IJssel. Hervormde kerk.
Coevorden. Schans „De Katshaar”.
Culemborg. Binnenpoort 6.
Cuyck. Toren R.K. kerk.
Delfshaven. Hervormde kerk.
Delft. Jan Schoutenhuis (Prinsenhof).
Didam. R.K. kerk.
Dordrecht. Grote Kerksbuurt 32.
Dronrijp. Toren Herv. kerk.
Ee (Fr.). Windkorenmolen.
Eersel (N. Br.). R.K. kapel.
Enschot. Gemeentetoren.
Etten (N. Br.). Toren Herv. kerk.
 — Kosterwoning.
Gapinge. Geref. kerk, orgel.
Geleen. Toren R.K. kerk.
Gendt. Toren Herv. kerk.
 — Toren Poelwijk.
Gieten. Boerderij Hilbinkshof.
Gorinchem. Grote kerk, orgel.
Gorssel. Huize „De Voorst”.
Gouda. Janskerk, orgel.
Gronsveld (L.). Windkorenmolen.
Groot-Ammers. Vier molens polders Gelkenes en
 Ammers-Graafland c.a.
Gulpen. Oude kerktoren.
Haarlem. Anegang 11.
 — Broodkantoor Lange Veerstraat.
 — Ged. Oudegracht 41-43.
 — poort Hofje De Groene Tuin.
Haelen. Waterradmolen St. Ursula.
Harlingen. Grote Sluis.
Heeze (N. Br.). Kasteel Heeze.
Heidenschap (Fr.). Tjaskermolen van Joh.
 Noordenbos.
Herveld. Toren Herv. kerk.
Heusden. Oudheusdensestraat 15.
Hintbam (N. Br.). St. Annakerk, orgel.
Hoensbroek. Huis ter Linde.
Horssen (Gld.). v.m. R.K. kerk
Ingen. Toren Herv. Kerk.
Kessel (L.). Kasteel (consolidatie).
Leerdam. Herv. kerk.
Leermens (Gr.). Herv. kerk
Leersum. Poortgebouw Zuylestein.
Leeuwarden. Noorderplantage 3-5.
 — Poldermolen aan het Kalverdijkje.
Leiderdorp. Molen Kalkpolder.
Leidschendam. Drie molens Driemanspolder.
Maastricht. Hoofdwacht.
 — Bouillonstraat 8-10.
 — St. Jacobstraat 6.
 — Markt 14.
 — Smedenstraat 25.
 — Stokstraat 1-3.
Meliskerke (Z.) Toren Herv. kerk.
Meteren. Toren Herv. kerk.
Middelburg. Singelstraat 8.
Molenschot. R.K. kapel.
Noordwijkerhout. Toren Herv. kerk.
Nijkerk. Toren Herv. kerk.
St. Oedenrode. Gemeentetoren.
Oldebove (Gr.). Windkorenmolen „Aeolus”.
Oudelande. Toren Herv. kerk.
Oude-Pekela. Windkorenmolen „Onrust”.
Oud-Vossemeer. Smidsklokje.
Rosmalen (N. Br.). Windkorenmolen.
Ruinerwold. Museumboerderij de la Reyweg.
Schellinkhout. Herv. kerk.
Sluis. Raadhuis.
Sprundel. Toren R.K. kerk.
Stavenisse. Grafmonument Herv. kerk.
Steensel. Gemeentetoren.
Stroe. Schaapskooi.
Terborg. Kasteel Wisch.
Tholen. Herv. kerk.
Utrecht. Korte Jansstraat 2.
 — Oudegracht 323.
 — Schoutenstraat 13.
Vasse (O.). Waterradmolen van Bels.
Veere. Kraanstraat 139-140.
 — Warwijksestraat 101-105.
Venhuizen. Voorm. Raadhuis.
Vianen. Raadhuis.
Vlissingen. Luthersekerk.
Vollenhove. Toren.
Warmond. St. Matthiaskerk, orgel.
 — Molen Zwanburgerpolder.
Zierikzee. Meelstraat 52.
Zoetermeer. Windkorenmolen.
Zutphen. Vestingmuur Bartheze.
 — Laarstraat 24.
 — Rafter Broederenklooster.
 — Spiegelstraat 13.
 — Herbouw poort Oude- en Nieuwe Gasthuis.
Zwolle. Karel V-Huis.

IN 1960 AANGEVANGEN RESTAURATIES

- Aarle-Rixtel.* R.K. kerk.
Alem. Voorm. Herv. kerk.
Alkmaar. Zevenhuizen 11.
Amersfoort. Langestraat 9.
Amsterdam. Amstel 87.
 — Brouwersgracht 86, 224.
 — Herengracht 284 (van Brienenhuis).
 — Kalverstraat 123.
 — Karthuizerstraat 11-17.
 — Oude Zijds Voorburgwal 61.
 — Prinsengracht 300.
 — Spui 3-5.
 — Zandhoek 5.
Barendrecht. Herv. kerk.
Beers (Fr.). Poortgebouw Uniastate.
Bergambacht. Toren Herv. kerk.
Bergen (N.H.). Kerkstraat 3.
Beverwijk. Herv. kerk.
Bloemendaal. Herv. kerk.
Blokzijl. Bierkade 153.
Breda. R.K. kerk St. Anthonius.
 — Huis Brecht.
 — Boschstraat 35.
Brielle. Maarland 24.
Bronkborst. Voorm. kapel.
Capelle ad IJssel. Toren Herv. kerk.
Culemborg. Kelders Elisabethweeshuis.
Delft. Oud-Katholieke kerk.
 — Waalse kerk.
 — Klauwshofje, Oranjeplantage 72.
Deventer. Mensstraat 35.
Doetinchem. Herv. kerk (torenbouw).
Dokkum. Van Aitzemadwinger.
Dordrecht. Korte Engelenburgerkade 10.
 — Vlak 2.
 — Voorstraat 84.
Edam. Damplein 8. Museum.
Elburg. Voorm. Raadhuis, Van Kinsbergenstraat.
Emmen. Emmerschans.
Enkhuizen. Vissersdijk 44.
Etten (N. Br.) Paulushofje.
Franeker. Zilverstraat 49.
Geertruidenberg. Herv. Pastorie.
Goedereede, Markt 6.
Gorinchem. Tolsteeg 3.
Gouda. Catharinagasthuis.
's-Gravenhage. Grote Kerk.
's-Gravenpolder. Toren Herv. kerk.
Groningen. Grote Markt 39.
Gulpen. Hoeve Kasteel Neuborg.
Haarlem. Grote Houtstraat 117.
Haastrecht. Toren Herv. kerk.
Harderwijk. Gedeelte stadsmuur.
Harlingen. Noorderhaven 73.
Hattem. Het Spijker.
Havelte. Dorpsstraat 1.
's-Hertogenbosch. Schilderijen in de St. Catharinakerk.
 — Korte Putstraat 9.
Heteren. Toren.
Hoorn. Doelenkade 17-19.
 — Veermanskade 3, 4.
Huizinge (Gr.). Herv. kerk.
Kollum (Fr.). Toren Herv. kerk.
Laren (N.H.). Zevenenderdrift 53.
Leiden. Marekerk.
 — Synagoge.
Leidschendam. Veursestraatweg 217.
Limbricht. Kasteel Grasbroek (consolidatie).
 — Kasteel.
Maarssen (U.). Huize Goudestein.
Maastricht. Hek Bouillonstraat 4.
 — Graanmarkt 1.
 — Grote Looiersstraat 10.
 — Stokstraat 35-37.
Medemblik. Oosterhaven 22.
Meerssen. Huis Tussen de Bruggen.
Middelburg. Nieuwstraat 36.
Midsland (Terschelling). Oosterburen 1.
Mijnsherenland. Toren Herv. kerk.
Molenaarsgraaf. Herv. kerk.
Monnikendam, Noordeinde 10.
Nederhorst den Berg. Kasteel Nederhorst.
Nijmegen. Oud-Arsenaal.
Nuth. Huis Nierhoven.
St. Oedenrode. Kasteel Dommelrode.
Oirschot. Herv. kerk.
Ommen. Houtzaagmolen „Den Oordt”.
Oudenbosch. Basiliek.
Oudewater. Herv. kerk.
Persingen. Kerktoren.
Rauwerd (Fr.). Poortgebouw „Jongemastate”.
Roermond. Koor Munsterkerk, inwendig.
Rolduc. Abdijkerk.
Roosendaal. St. Janskerk.
Ryckholt. Kasteel Ryckholt (consolidatie).
Schimmert. Torentje de Bockhof.
Schoonhoven. Herv. kerk.
Sloten (Fr.). Woudsenderpoort.
Steenwijk. Oosterstraat 70-72.
Thorn. Kapelhuis.
 — Huis „De Kraak”.
Tzum (Fr.). Toren Herv. kerk.
Ubbergen. Herv. kerk.

Utrecht. Beyers Kameren.
Velsen. Toren Herv. Kerk.
 — Beeckesteyn.
Velp (N. Br.). Voorm. R.K. kerk.
Vierakker (Gld.). Boerderij Olde Spieker.
Vlissingen. Gevangentoren.
Voerendaal. Kasteel Haeren.
Voorschoten. Duivenvoorde.
Wapenveld. Windkorenmolen.

Wemeldinge. Toren Herv. kerk.
Winschoten. Windkorenmolen, Trekweg 9.
Winsum (Fr.) Windwatermolen van E. van der Meer.
Woudrichem. Toren Herv. kerk.
Zaltbommel, Ruitersstraat 10.
Zeist. Slot.
Zierikzee. Zuidhavenpoort.
Zutphen. Drogenapstoren.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEEDE MUSEUMDAG IN 1960, OP ZATERDAG 19 NOVEMBER IN HET NATIONAAL LUCHTVAARTMUSEUM TE AMSTERDAM-SCHIPHOL

Nadat de Voorzitter, PROF. DR. H. ENGEL, de vergadering had geopend en de talrijke aanwezigen, onder wie ons erelid MR. F. P. TH. ROHLING, had welkom geheten, gaf hij het woord aan de gastheer, de Heer L. A. DE LANGE.

In zijn inleiding besprak deze de wordingsgeschiedenis en de doelstelling van het Nationaal Luchtvaartmuseum. De expositieruimte was reeds aanwezig, doordat de tentoonstelling „Atoom” aldaar was gehouden. De plaats is voor een luchtvaartmuseum gunstig, doch slechts voor kort bezoek en in een bepaald seizoen, ongeveer mei-september.

Het dynamisch element in de presentatie is zeer belangrijk in een technisch museum, sommige zaken zijn beweegbaar opgesteld, ook worden aanwijzingen gegeven met zelf te bedienen verlichting en kunnen bezoekers in een Link-trainer experimenteren. Spr. vertelde, dat namen en adressen van jongelui, die daarbij talenten als piloot vertoonden alvast werden genoteerd.

Wanneer de nieuwe luchthaven gereed is, zal ook het museum een grotere behuizing krijgen; veel is nu nog opgeslagen op het vliegveld Eelde.

Hierna volgde een rondgang door het museum, voor personen met een orgaan voor techniek een zeer instructief genoeg. Ook aan de historische zijde van de luchtvaart is overigens recht gedaan. In de Link-trainer geraakte Dr. Van Schendel in een vrilte, waardoor zijn loopbaan als piloot een ontijdig en tragisch einde nam. Interessant was ook de demonstratie met de „windtunnel”, die ons de grondslagen der aerodynamica bijbracht. Na de lunch in „De Wijde Wereld”, waar wij ondanks het matig slechte weer van het uitzicht over de luchthaven genoten, werd de vergadering heropend, om over

te gaan tot de behandeling van het onderwerp: Karakter van Technische Musea.

DR. R. E. J. WEBER sprak over „Het technische gezichtspunt in het Museumwezen”.

Mij is gevraagd een meer algemene discussie over technische musea in te leiden, dus zonder de instelling, waar wij vandaag te gast zijn, tot uitgangspunt te nemen.

Wij dienen dan te beginnen met de vraag, uit welke gezichtspunten men museumobjecten also kan bekijken. Allereerst valt op te merken dat vele objecten zowel in een technisch als in een cultuurhistorisch verband kunnen worden gezien. Dit laatste nu is in ons land in overwegende mate geschied en als men alle musea in een aantal vakjes wil indelen, dan zou men b.v. onze scheepvaartmusea beter bij de historische dan bij de technische musea kunnen indelen.

Bij het inschakelen van een museumvoorwerp in een cultuurhistorisch verband speelt het sentiment soms een rol van belang. Gaarne knoop ik aan bij de discussies op vorige museumdagen en herinner ik er aan dat de heer Pott op een museumdag te Utrecht¹ reeds heeft gewezen op deze wijze van benadering van het museumvoorwerp. Tengevolge van sentimentoverwegingen kan een te technisch, dus voor velen te nuchter voorwerp uit het museum worden verbannen ofschoon het van cultuurhistorisch belang is voor de uitstalling-in-kwestie.

Ook de esthetische benaderingswijze, die eveneens op de museumdag te Utrecht ter sprake kwam, kan over het lot van een technisch voor-

¹ 30 nov. 1957, zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 11 (1958), kol. *7.

werp beslissen. Mej. Rooseboom vestigde op een museumdag te Schiedam de aandacht op het feit dat men op astronomisch-nautisch gebied wel fraaie vergulde, zilveren en ivoren zakzonnwijzers in de musea aantreft, doch dat van de gewone, door de zeevaarder werkelijk gebruikte instrumenten, heel weinig bewaard is².

Tenslotte komen wij tot de technische benaderingswijze. Hoe staat het hiermede in Nederland? Betrekkelijk slecht, zó slecht eigenlijk, dat men zich in het buitenland hierover heeft verwonderd, aangezien ons volk zich niet weinig laat voorstaan op de prestaties van onze ingenieurs. Een der grote mannen van het Deutsche Museum der Naturwissenschaft und Technik te München, Conrad Matschoss, heeft hierin in 1935 zelfs aanleiding gevonden tot het publiceren van een artikel „Holland, seine Museen und die Technik”. Het werd in het orgaan van het Kon. Instituut voor Ingenieurs met instemming overgenomen doch verder gebeurde er niets³.

Is de technische benaderingswijze nu zo jong, dat hierdoor de lacune verklaarbaar wordt? Dit is stellig niet het geval, want in het buitenland heeft zij erkenning gevonden in dezelfde periode, waarin de grote kunstverzamelingen openbaar werden, d.i. in de tweede helft van de 18de eeuw. Het Conservatoire des Arts et Métiers te Parijs heeft als kern de collectie toestellen van een beroemd vervaardiger van werktuigen, vooral van automaten; Vaucanson, die in 1782 overleed en de collectie legateerde aan Lodewijk XVI, „destinée à l'instruction de la classe ouvrière”. In het tijdperk van de revolutie kreeg het Conservatoire zijn definitieve vorm. Het was niet slechts een vroege, maar ook een volwaardige museumschepping en aan de doelstelling, het bijeenbrengen, conserveren en voor de verbreiding van kennis uitstellen van technische voorwerpen, kunnen wij in beginsel niet veel toevoegen. De kernverzameling van Vaucanson was in zijn tijd een zo levend bezit, dat Jacquard er inspiratie in vond voor het ontwerp van zijn beroemde weefgetouw, dat zo veel heeft bijgedragen tot de bloei van de Lyonese industrie.

Dit ene voorbeeld moge volstaan en wij zullen de geschiedenis der technische musea hier niet verder vervolgen. Evenwel mag ik niet verzuimen aan te tonen, dat het ook in ons land anders had kunnen lopen. Zo heeft koning Lodewijk bij Be-

sluit van 15 augustus 1808 een Kabinet van Landbouwkundige Werktuigen opgericht teneinde in landbouwkringen doelmatige buitenlandse werktuigen en gereedschappen in combinatie met de verschillende in Nederland in zwang zijnde werktuigen bekend te maken. Dit kabinet bestond nog in 1834 en wel te Utrecht. Er was ook een catalogus van, die o.m. van elk nummer plaats van vervaardiging en gebruik noemde en verwijzingen bevatte naar elders voorkomende afbeeldingen van de beschreven werktuigen. Een ander voorbeeld ontmoeten we in het relaas van de ontvangst in Nederland van Tsaar Alexander in het jaar 1814. De vorst gaf zich veel moeite om kennis te nemen van technische zaken en op 's Lands werf te Rotterdam kon hem een verzameling worden getoond waarvan de tijdgenoot getuigt dat zij „niet alleen zeer aanzienlijk (is) omdat de modellen van de schepen, sedert een reeks van jaren te Rotterdam gebouwd, alhier bewaard worden, maar er is ook eene menigte modellen en tekeningen van schepen en werktuigen, bij andere volken in gebruik”.

Edoch, het Nederlandse volk heeft zich veel laten ontglippen en het technische aspect heeft in onze musea niet tijdig de aandacht gekregen.

Wanneer wij nu definitief van de museumgeschiedenis afstappen en vragen hoe wij een museum moeten benaderen, dat het technisch element vooropstelt, dan zien wij twee verschillende aspecten. Het ene toont ons het vervaardigen der dingen, dat wat met de constructie ervan samenhangt. Dit is het technologische aspect. Het andere toont ons een keten van handelingen, waarin de dingen hun gebruik krijgen en waardoor zij hun zin krijgen in het bedrijfsleven. Dit is het bedrijfsaspect.

Eerst iets over de technologie. De systematische studie van de constructie der dingen vangt eveneens aan in de 18de eeuw. Velen van U zullen de gedetailleerde gravures met beschrijvingen van allerlei technische constructies wel eens bewonderd hebben in de deze tijd typerende encyclopedische werken. Voorts kan ik niet nalaten de naam te noemen van Johann Beckmann, „de vader van de technologie”, die in 1766 hoogleraar te Göttingen werd en in zijn publicaties de naam technologie heeft ingevoerd. Zijn verslag van een reis door Nederland, door Kernkamp uitgegeven, is belangwekkend voor iedereen, die zich voor 18de-eeuwse Nederlandse verzamelingen interesseert⁴.

² 22 okt. 1955, zie *Nieuwsbull. K.N.O.B.*, 8 (1955), kol. *221.

³ *De Ingenieur*, 1935, blz. A. 320.

⁴ *Bijdr. Med. Hist. Gen.*, 33, blz. 361.

Wat zijn nu de karaktertrekken van technologische verzamelingen? In de eerste plaats het didactische streven; voorts zijn ze actueel want ze knopen noodzakelijkerwijs aan bij de stand van zaken in de eigen tijd. Tenslotte ligt in het feit, dat ervaring een grote rol speelt bij de constructeur, opgesloten dat het technische museum tevens een historisch karakter heeft.

De problemen, waarmede men te kampen krijgt als men het technologisch aspect der dingen in de uitstalling naar voren brengt, schijnen vaak onoplosbaar.

Wil men de vakman geven wat hem toekomt en is men exact, dan zal men doorsneden, constructie-tekeningen, schema's moeten tonen en in de volgorde waarin ik ze hier noem, bezitten deze elementen een toenemende graad van moeilijkheid. De objecten zelf worden in de loop van hun ontwikkeling vaak hoe langer hoe omvangrijker. Ze zijn tenslotte niet meer onder dak te brengen en vaak te ingewikkeld geworden om in model weergegeven te worden. Onze tijd tenslotte levert objecten op, waaraan in het geheel niets meer te zien is: slechts een flikkeren van enkele signalen en verder heerst zwijgen in die staalgrijs gemoffelde kasten, terwijl zij in korte tijd een hoeveelheid arbeid verrichten, die voorheen een staf personeel maanden zou hebben bezig gehouden.

Tenslotte is er het probleem van de conservering, dat de technische musea voor een deel gemeen hebben met die van andere categorieën. Gebroken onderdelen vervangen is vaak onmogelijk, de bestrijding van corrosie is vaak heel moeilijk, vooral bij de objecten in de uitstalling, die niet ingepakt en ingevet kunnen blijven, doch moeten glanzen alsof ze zó konden gaan werken. In dit opzicht hebben de technische musea het moeilijker dan andere, waar men veranderingen in kleur en oppervlakte, die door de tijd veroorzaakt worden, van meet af aan heeft aanvaard, ze zelfs uit sentimentsoverwegingen tot positieve elementen maakt. Toch heb ik wel machines uitgesteld gezien volgens deze laatste opvatting, flink met roest bedekt en enige defecte onderdelen er achteloos bij geworpen. Het geheel moest dan als een oud, gek ding aangegaapt worden. Als historicus ben ik van mening, dat een dergelijke presentatie in een technische uitstalling door en door vals is. De objecten moeten er uitzien, alsof zij terstond zouden kunnen gaan werken en zij moeten zo mogelijk ook in werking gedemonstreerd worden. Helaas is dit vaak onmogelijk omdat zij dan te snel zouden vergaan, omdat niemand meer de handgrepen kent, omdat hun werking in een mu-

seummilieu niet te verdragen is en om tal van begrijpelijke omstandigheden meer.

Wat ik zojuist moest opmerken ten aanzien van het technologisch aspect, wordt niet gecompenseerd doordat men bij het bedrijfsaspect een meer dankbare taak zou hebben. Wanneer men wil uitbeelden, hoe de mens verschillende machines te pas brengt om met het geheel een bepaald resultaat te bereiken, dus een bedrijf uit te oefenen, dan komt men vaak tot plannen die verre de museummuren te buiten gaan. Ook het arbeidsproces kan men niet vangen zonder schema's en modellen te laten zien en tenslotte stuit men weer op de reeds besproken moeilijkheid om de machines echt te laten werken.

Een zeer fraaie oplossing herinner ik mij uit de beschrijving van het Crystal Palace in Corning in de Verenigde Staten, een museum van het glas waar men op een gegeven ogenblik vanuit de zalen op een balkon komt te staan dat in een glasfabriek is gebouwd. Men ziet in deze fabriek glas blazen en glas graveren. Stellig heeft de directie een dankbaar onderwerp bij de kop gehad, waar eeuwenoude ambachtelijke tradities in het tegenwoordige bedrijf voortleven, maar men heeft er een meesterlijk gebruik van gemaakt.

Goede mogelijkheden om het bedrijfsaspect naar voren te brengen zie ik verder in de moderne automaten die een geheugen bevatten, waarin men een reeks van handelingen kan vastleggen. Door middel hiervan is men in staat, een aantal apparaten te doen samenwerken, attentielichten in te schakelen en gesproken uitleg weer te geven. Aldus kan men de afwikkeling van een bedrijfsproces voorstellen zonder het bijbehorende personeel nodig te hebben. Dit is iets geheel anders dan het ouderwetse drukknopsysteem dat het publiek in staat stelde, wat radertjes in een machine te laten draaien, zonder dat er verder meestal iets gebeurde.

Bij het noemen van automatische demonstraties ben ik evenwel weer verplicht een moeilijkheid naar voren te brengen en wel deze, dat men moet beschikken over eigen technici met een atelier waarin zij kunnen experimenteren.

In het voorgaande zijn, ook al ter stimulering van de discussie, meer problemen opgeworpen dan oplossingen voorgesteld. Ik zou hieraan één dringende raad willen toevoegen en wel deze, dat de gene die de leiding over een nieuw technisch museum aanvaardt, zich een plan vormt van de indeling en presentatie van de onderwerpen waaraan zijn instituut gewijd is. De omstandigheden zullen hem misschien dwingen tot afwijkingen

van de rechte lijn of zal eigener beweging variaties toepassen, doch dit neemt niet weg dat de aanwezigheid van zulk een plan een krachtig middel is om tot een representatief geheel te komen. Ontbreekt zulk een leidraad dan is de kans groot dat het museum door goedwillende buitenstaanders wordt gestopt met beschadigde rommel en vooral ook met excentrieke creaties, die nooit normaal dienst gedaan hebben.

Bij de discussie wijst de Heer DE LANGE er op, dat het voor een technisch museum nodig is, dat men een bedrijf achter zich heeft, o.m. voor onderhoudswerkzaamheden, en voor het vervaardigen van demonstratie-objecten uit oude machines. MR. L. J. F. WIJSENBEEK vraagt, hoe wij dan de verhouding tussen een bedrijfsmuseum en een algemeen technisch museum moeten zien. Een algemeen museum zou aldus niet goed bestaanbaar zijn. De Heer N. A. HALBERTSMA voelt veel voor het algemeen technisch museum maar men moet dan op het gehele technische bedrijfsleven kunnen steunen. Er is wel wat voor te zeggen onafhankelijk te zijn van een enkele bedrijfstak. Helaas is in Nederland de industrie niet historisch ingesteld. Slechts enkele bedrijven hebben iets in die richting gedaan. Ook heeft het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs het Cruquius Museum opgericht. De Heer DE LANGE zegt, dat het Nederlands Luchtvaartmuseum niet alleen op de KLM steunt, doch ook medewerking heeft van Fokker, Caltex, Shell, de militaire luchtvaart enz., maar het onderhoudsbedrijf van de KLM helpt altijd.

Vervolgens is het woord aan IR. P. J. WEMELSFELDER, die spreekt over de Uitbeelding van onze technische Beschaving.

Dat Nederland tot nu toe geen wezenlijk, dat is ultra modern technisch museum bezit, moet mijns inzien aan het volgende worden toegeschreven. Vanouds is men in Nederland gewend geweest om commercieel te denken. Nederland, en zeker het dichtst bevolkte westen, was de zeevarende en handeldrijvende natie.

Wat zouden zijn musea anders zijn dan verzamelingen in de hoofdzakelijk culturele sfeer. Bovendien in wezen veraf gelegen van de bronnen van welvaart. Also generlei relatie tussen museumwezen en dagelijkse arbeid.

Sinds de tweede wereldoorlog is zich hierin een zeer diepgaande verandering aan het voltrekken. Nederland moet intensief industrialiseren om aan zijn zeer dichte bevolking bestaansmogelijkheid te bieden. Industrialiseren betekent de noodzakelijkheid om in brede lagen van de bevolking

en a fortiori bij de leidinggevende groepen het industriële denken te ontwikkelen.

Als wij ons nu afvragen of het zinvol zou zijn om tentoonstellingen zoals wij die kennen, als het ware te bevroren en permanent te maken, dan moet het antwoord stellig ontkennend zijn. Naar zijn wezen is een tentoonstelling zo iets als een bloem of een lach. Het is een uitbundige uiting maar noodzakelijkerwijs van korte duur. Een bloem verflenst en wie een lach wil conserveren houdt slechts een grijns over. Of om het meer exact te formuleren in vergelijking met een goede permanente expositie is een tentoonstelling:

- a. Te beperkt von onderwerp.
- b. Te gekunsteld.
- c. Te oppervlakkig.
- d. Te lawaaierig.

Waar de tentoonstelling zijn maximum effect beoogt te bereiken bij het eenmalig bezoek daar zal de permanente expositie andere doeleinden kunnen nastreven. Ik wil deze in de volgende punten omvatten.

a. Het brengen van de allernieuwste ontwikkelingen, zowel wat betreft producten, alsook productiemiddelen en productiewijzen. Voor goed begrip zij hier opgemerkt dat bruggen en schepen, wegen en sluisen evengoed producten zijn als voorwerpen voor huishoudelijk gebruik, of meetinstrumenten.

b. Het verhogen van feitenkennis, d.w.z. iedere bezoeker moet veel voor hem nuttige zaken kunnen zien.

c. Het opvoeren van specialistische vakkennis. Ik bedoel dat de permanente expositie niet in de eerste plaats zijn nut moet hebben voor een ander, maar voor U. Dat zal om principiële redenen natuurlijk niet meer mogelijk zijn voor het universitaire niveau. Doch ongetwijfeld voor alle niveau's waar men de praktische toepassingen beoefent.

d. Het verruimen van de algemene technische ontwikkeling, verbreding van de oriëntering.

e. Het verschaffen van inzicht in grondslagen van de techniek, natuurkunde, mechanica in het algemeen.

f. Verschaffen van inzicht in de fundamentele werking van diverse instrumenten, apparaten, werkwijzen enz. in het bijzonder.

Naast deze aspecten, die vooral de ontwikkeling van verstand en kennis beoogen dienen ook nog de volgende te worden genoemd die meer betrekking hebben op gevoelswaarden:

g. Er moet van de gehele expositie een bezielende werking uitgaan.

h. Het geëxposeerde moet aanleiding geven tot en ruimte laten voor gevoelens van bewondering, waardering, schoonheid, verwachting.

Deze eisen zijn met elkaar weer van een aanmerkelijk andere structuur dan die welke wij voor tentoonstellingen aanleggen.

Het lijkt mij nu nuttig om enige voorbeelden te noemen die de gestelde eisen nader illustreren.

Een museum dat in bijzonder sterke mate beantwoordde aan de zojuist gestelde desiderata zag ik in Chicago. Het is het „Museum of Arts and Industries”. Terloops zij vermeld dat men er naar men zeide dertig volle dagen van 8 uur nodig had om het in zijn geheel te bezichtigen. Mijn indrukken van een enkele zondagochtend zijn dan ook slechts fragmentarisch.

Ik bezocht de zaal met electronische en natuurkundige instrumenten en zowel in mijn eerste als mijn laatste indruk was: „Kijk, dat is het nu precies”. Wat hier gebracht werd waren grondbeginselen en uiteenzettingen enerzijds, de allernieuwste ontwikkelingen anderzijds. Er was dus de radar in werking en de heden ten dage in gebruik zijnde instrumenten voor de zeescheepvaart, in een bedrijfsvaardigheid simulerende toestand, men kon de instrumenten bedienen, ze van binnen bekijken, hun werking bestuderen.

Van allerlei natuurkundige beginselen werden bijzonder instructieve voorstellingen gegeven. Soms doormiddel van modellen, maar meestal door de mogelijkheid de fundamentele proeven zelf te doen. Er was evengoed de elektrische schel als de cathodestraalbuis en natuurlijk T.V. Als ik mij goed herinner waren er 30 apparaten in werking. Zij gaven groepsgewijs weer iets anders te zien. Dat waren de plaatselijke programma's, de plaatselijk opgenomen tafereelen, bijzondere toepassingen en natuurlijk ook de opnamen van de passanten zelf. Uiteenlopende natuurkundige verschijnselen werden op diverse cathodestraalbuizen zichtbaar gemaakt.

Geen middelen waren gespaard en geen weg was afgesloten om de leergierige bezoeker in de gelegenheid te stellen er achter te komen wat hij ook maar wenste. Kennelijk heeft de Amerikaanse bezoeker een grote eerbied voor het tentoongestelde en een goed sociaal gevoel. Hij frunnikte er niet aan en maakte het niet kapot. Maar de museumdirectie werkt ook weer met hem mee en naar hem toe. Is er ergens een apparaat in werking, dat men wel eens van binnen zou willen bekijken, dan heeft de directie daarin voorzien door een tweede apparaat in geopende toestand er naast te plaatsen. Vaak zijn essentiële onderdelen nog

weer daarnaast geplaatst, terwijl men principes van de werking kan ontleen aan schema's of simulerende modellen.

Het geheel was bijzonder levendig, zeer instructief, boeiend, ja fascinerend. Het klassegewijs bezoek van scholen aan dit museum behoort tot het normale rooster en er zijn er maar weinigen in deze stad, die een derde van het Nederlandse inwonertal heeft, die niet een of meermalen per jaar een bezoek aan dit museum brengen. Op mijn zondagochtend in november 1953 was het er naar onze maatstaf overdruk. Bij een groot percentage der objecten waren bezoekers bezig met kijken of draaien of luisteren of lezen. Ik heb me zelden zo verbaasd gevoeld en ik wil U wel bekennen dat de inspiratie tot de in deze voordracht weergegeven visie in mijn bezoek aan dit Museum of Arts and Industries zijn oorsprong heeft.

Natuurlijk zouden wij dit in Nederland ook kunnen. Het is alleen maar bijzonder jammer dat wij er tot nu toe niet toe gekomen zijn. Zouden we het nu reeds hebben, dan zouden wij daar eerder dan waar ook elders de prototypen van kleurentelevisie kunnen zien. Wij zouden er vinden de „Daf-Variomatic”, elke leek zou er kunnen zien wat het beginsel van spanbeton, wat die nylonzandzakken en nylonbodembekleding zijn, waarover men telkens leest. Gedurende de bouw van de Maastunnel zouden wij daar alle inlichtingen over constructie en bouw van dit prachtige werk hebben kunnen meebeleven. Na voltooiing zou men alle daarvoor gediend hebbende objecten hebben moet wegruimen, maar de huidige bezoeker vindt er de IJtunnel en de Koenntunnel, de Tramtunnel en de Beneluxtunnel. Hij vindt er uitvoerige uiteenzettingen over Zuiderzeewerken en Deltaplan. Deze afdelingen geven het hoe en waarom dezer grote projecten, de stand van het werk op de dag van vandaag en de verdere ontwikkeling in de naaste tijd.

In dit verband herinner ik aan het bestaan van expositieruimten te Den Oever en Lelystad, voor de Zuiderzeewerken en te Hellevoetsluis voor de Deltawerken. Deze permanente exposities verheugen zich in een zeer intensief bezoek en daarbij vele en vooral hooggeplaatste buitenlanders.

Ik zou van onze Nederlandse technische musea ook nog wel verschillende objecten kunnen noemen, die uitnemend in overeenstemming zijn met de door mij ontwikkelde principes. Laat ik volstaan met een enkel voorbeeld te noemen. In het Postmuseum wordt een gesproken en visueel ondersteunde uiteenzetting gegeven van de werking

van het Nederlandse televisiesysteem. Dat is, om zo te zeggen, precies goed. Het betreft een probleem van vandaag, de techniek van vandaag, het is gepresenteerd met de technische mogelijkheden van vandaag en het is ook kwalitatief en esthetisch op het niveau van vandaag.

En om met een voorbeeld van nog weer ander karakter te besluiten: een paar jaar geleden bracht het bouwcentrum een zeer te appreciëren tentoonstelling onder de titel „Ons huis straks”. Laten wij ook dit object in gedachten direct overbrengen naar onze permanente technische expositie, er nog een flinke uitbreiding aan geven en er lering aan toevoegen omtrent vloerbedekking, gordijnen, gebruik van kleuren en allerlei huishoudelijk gerief. Natuurlijk zal men bij dit alles tot een maximum handel en industrie moeten inschakelen. Maar bij enig nadenken zal men inzien dat voor het te exposeren materiaal in het algemeen objectieve criteria zullen kunnen worden aangelegd, en dat men op een veel hoger niveau kan komen dan showrooms van handel en industrie.

Naar ik met het voorgaande meen te hebben aangetoond is er vrijwel een vacuum tussen enerzijds tentoonstellingen die wel up to date zijn maar kort van duur en anderzijds de musea die voor het overgrote deel niet of slechts in zeer bijkomstige zin up to date zijn maar wel het gewenste permanente karakter bezitten. Dr. Weber heeft er al op gewezen dat wij in Nederland ter aanvulling van dit vacuum bij herhaling zijn tekort geschoten. Tot mijn leedwezen moet ik hier nog aan toevoegen dat de 6 à 7 technische musea die wij rijk zijn, nauwelijks een mogelijkheid bieden uitgangspunt te zijn tot de oprichting van een moderne permanente technische expositie. De bezwaren daartegen zijn:

1. Het zeer beperkte terrein waarop elk dier musea thans werkzaam is;
2. Volslagen ontoereikende accommodatie.
3. Ontoereikende personeelsbezetting.

Ik noem juist deze bezwaren en niet financiële omdat ik in mijn functie van adviseur voor tentoonstellingsaangelegenheden van de Rijkswaterstaat bij herhaling heb getracht een passende opstellingsmogelijkheid te vinden. In het merendeel der gevallen beletten de genoemde drie aspecten het vinden van een oplossing. Ook deze weg is dus niet begaanbaar.

Sta mij dus toe dat ik thans enige gedachten opper aangaande een permanente expositiemogelijkheid die aan de eerder gestelde eisen voldoet. Laat ik beginnen met eerst een naam hiervoor

te bedenken. Aangezien het niet mijn taak kan zijn om het woord museum in de meer eigentijdse dynamiek te zuigen lijkt het mij het beste gebruik te maken van het meer neutrale woord instituut. Laten wij dus even spreken van een Instituut voor Hedendaagse Techniek.

Allereerst het formaat waaraan wij moeten denken. Ik aarzel niet om naar grootte genomen het Rijksmuseum als prototype te nemen en dat niet eenmaal, doch driemaal tot stand gebracht in drie verschillende wooncentra van ons land.

Het eerste instituut denke men zich gespecialiseerd op werktuigen, machinebouw, scheepsbouw, architectuur, bouwtechniek en waterbouwkunde. Een tweede instituut kan dan zijn gespecialiseerd op natuurkunde, meettechniek, electrotechniek, verlichting. Het derde instituut zou kunnen zijn gespecialiseerd op verkeersmiddelen, transport, chemie, gebruiksvoorwerpen.

U moet van dit formaat bepaald niet schrikken. Wanneer wij letten op de omvang van de techniek en de primaire betekenis er van voor onze huidige leefwijze, dan is met een grootte van driemaal het Rijksmuseum aan deze sector nog lang geen recht gedaan.

Wat betreft het opbouwen der verzameling, deze zullen voor het overgrote deel van industrie of reeds bestaande instellingen kunnen komen. Men denke in dit verband ook even aan Madurodam. In toenemende mate komt men ook in handel en industrie tot het inzicht dat vaak het firmabelang zeer wel samengaat met algemene belangen. Het ligt geheel in de lijn der ontwikkeling om een modus voor samenwerking te vinden. Zowel E. 55 als de Expo, boden fraaie voorbeelden van samenwerking in teamverband of met de overheid.

Voorts leveren tal van overheidsdiensten telkens opnieuw belangrijke bijdragen aan normale tentoonstellingen en een niet gering percentage dezer objecten komt in aanmerking voor het Instituut voor Hedendaagse Techniek. Ook deze bijdragen heeft men gratis en het perspectief van een zo nuttige bestemming zal nog extra stimulerend werken op de samenstellers en additionele financiering vergemakkelijken.

Ik zei al dat het klassegewijs bezoeken van scholen in het bijzonder uiteraard van alle technische scholen tot het normale rooster gerekend moet worden. De onderwijsmiddelen die nu, verspreid zijnde over honderdtallen scholen, vaak gebrekkig zijn, kunnen door concentratie op een verantwoord peil worden gebracht.

Een financieringsplan behoeft in deze causerie

niet te worden ontwikkeld. De argumenten die men kan aanvoeren om het bestaan der huidige musea te rechtvaardigen gelden met minstens evenveel klem voor de beschreven Instituten. Zien wij anderzijds naar de uitgaven die men doet voor allerlei tentoonstellingen, daarbij inbegrepen allerlei goodwill-uitgaven van het bedrijfsleven en aanzienlijke onzichtbare posten van overheidsdiensten, dan is de mogelijkheid van rechtvaardiging der kosten onzer Instituten voor Hedendaagse Techniek a priori verzekerd.

Het komt nog wel eens voor dat men cultuur en techniek als tegengestelde waarden ziet. De idee zou kunnen postvatten dat de totstandkoming van Instituten voor Hedendaagse Techniek alleen maar kan gaan ten koste van de culturele taak die het museumwezen toevalt.

Ik wijs deze tegenstelling echter geheel van de hand. Zowel cultuur als techniek zijn uitingen van de menselijke geest en verdienen gelijke zorg en toewijding. In de harmonische mens ontmoeten beide aspecten elkaar en worden in dienst gesteld voor de verheffing van het leven. De innerlijke gesteldheid van de mens is beslissend voor zijn cultuur en voor zijn techniek.

Wij zijn het inderdaad te veroordelen primitieve stadium van de industriële productie in beginsel al voorbij. In toenemende mate wordt aandacht geschonken aan esthetisch verantwoorde industriële vormgeving. Mede door de stijging van de welvaart begint men oog te krijgen voor schoonheid van vorm, lijn en kleur; er is zoveel keus, dat men het esthetisch minder geslaagde kan laten staan om het meer geslaagde te kiezen. Wat ziet men niet dag in dag uit sublieme staaltjes van esthetisch verantwoorde industriële vormgeving, meubelen, verlichtingsornamenten, de stoffering van treinen, de aankleding van restaurants, prachtig glaswerk en aardewerk van de Finse fabriek Arabia vindt men over heel Europa en in Helsinki in het meest gewone restaurant. En als wij met Sinterklaas iemand boven de twintig willen verrassen is zelfs van Philips van de laatste jaren, gemakkelijk iets te vinden, dat esthetisch verantwoord is.

De ontwikkeling naar een harmonisch samengaan van schoonheid en techniek zal een ieder, wiens aandacht het getrokken heeft, ten zeerste verheugen. Wij zien hetzelfde reeds aanbreken in de architectuur, in de stedenbouw, zorg voor het landschap, in de aanleg van moderne wegen, in de bouw van grote waterbouwkundige kunstwerken, in de grote zeeschepen, zo

goed als in jachten, in vliegtuigen en moderne treinstellen.

En wie de moderne kantoor- en bedrijfsruimten kent zal gaarne toegeven dat er een bijzonder plezierige synthese mogelijk is tussen schoonheid en techniek.

Uiteraard is de geestelijke inhoud van de mens niet ten voeten uit getekend met het woord schoonheid, maar het is zeker waar, dat alle zorg, die wij besteden aan schoonheid naar vorm en kleur in het milieu van de moderne mens in eigen woning, bedrijf of openbare leven, direct ten goede komt aan al die andere nog veel subtielere kanten van het geestelijk leven van de thans levende mensen.

Het begrip museum is voor de meeste mensen sterk geassocieerd aan de gedachte van conservering met het doel aan latere geslachten te laten zien, hoe iets vroeger is geweest. Daarnaast is het museum vooral ook verzamelplaats van unica. In het bijzonder unica van historische betekenis. Ook kunstwerken dragen sterk het karakter van unicum en de musea zijn de plaatsen waar men deze unica kan vinden en bestuderen.

In hetzelfde kader denkt men zich veelal ook de technische musea. Men denkt zich die dan allereerst als verzamelplaats van interessante historische objecten. Men verwacht er te vinden de stoommachine van Watt, de eerste gloeilamp van Edison, de allervroegste automodellen, het apparaat waarmee Bleriôt over het Kanaal vloog. En het meest trots is het museum, dat de beschikking heeft gekregen over originalen.

Nederland bezit verschillende gespecialiseerde technische musea; de Cruquius, het Spoorwegmuseum, de scheepvaartmusea, het Postmuseum, het Luchtvaartmuseum, het Veiligheidsmuseum, het Verkeersmuseum. Enige dezer technische musea zijn voor een deel mede belast met de taak van conservering. Voor een ander deel geven zij objecten, inzichten en kundigheden van onze eigen tijd. Kennelijk leggen deze meer actuele afdelingen toch niet voldoende gewicht in de schaal om de gevoelswaarde van het woord museum te doen omslaan.

Ik meen er goed aan te doen in deze voordracht eens scherp naar voren te brengen aan welke eisen technische musea moeten voldoen en op welk doel zij gericht moeten zijn. Naar spoedig zal blijken spelen daarbij de begrippen up to date, uitermate up to date enerzijds en didactiek anderzijds een fundamentele rol.

Als uitgangspunt wil ik eerst even het tentoonstellingswezen nader beschouwen.

Alle technische tentoonstellingen hebben met elkander gemeen, dat zij bij uitstek zijn gericht op het exposeren van het meest recente, het meest actuele, het allerlaatste, het allernieuwste op een bepaald technisch gebied. Ik denk hierbij aan Interkama, Het Instrument, Het Atoom, E. 55, Expo en dergelijke.

Naar ik vermoed ontleen dergelijke tentoonstellingen hun aantrekkingskracht en populariteit bij uitstek aan het feit, dat zij een grondig en verantwoord overzicht brengen van de meest recente vorderingen. De vakbladen bespreken de tentoonstellingen aan de hand van wat er nieuw is. De vakgenoten onder elkander bespreken wat zij er hebben geleerd en wat er nieuw is.

Alle andere zaken als de algemene aankleding, prettige sfeer, duur, bereikbaarheid, kosten, zij zijn alle secundair ten opzichte van dat ene hoofdkenmerk: het gehalte aan nieuwigheid.

Ik wil deze honger naar het nieuwe hier niet aan een onderzoek onderwerpen, doch de belangrijkheid ervan onder Uw aandacht brengen.

Een tweede punt van essentieel belang bij tentoonstellingsbezoek is: men wil er iets leren, men wil terugkomen met nieuwe ideeën, nieuwe inspiraties, met oplossingen voor nog hangende moeilijkheden, met nieuwe inzichten.

Naar ik meen zijn deze twee aspecten, het brengen van iets nieuws en het geven van lering, de kernpunten waarin tentoonstellingen op technisch gebied hun bestaansgrond vinden.

Hierbij heb ik het woord commercieel belang in het geheel niet genoemd. Men is in het algemeen gewend om tussen cultureel en commercieel een diepe kloof te zien. Maar als men zich tot rustig nadenken zet kan men gemakkelijk inzien dat er weinig essentieel verschil is tussen een tentoonstelling opgezet met een commercieel doel en één opgezet met een cultureel doel. Zeer grote tentoonstellingen als E. 55 en de wereldtentoonstelling Expo bieden trouwens bijzonder fraaie voorbeelden van een synthese tussen commercieel aspect en cultureel aspect.

Tentoonstellingen echter zijn als vuurwerk, zij schitteren gedurende korte tijd en zijn weer weg. De meeste tentoonstellingen bieden slechts een eenmalige kans en velen moeten deze nu eenmaal missen, hetzij door omstandigheden, hetzij door onkunde met het belang van het tentoongestelde of onmacht. Bovendien is niemand meer in de gelegenheid om een tentoonstelling na de sluiting nog eens en nog eens te bezoeken. Elke tentoonstelling moet het in dezen van het eenmaal gezien hebben. Alles is er daarom op ge-

richt indruk te maken. Het geheel wordt daarvoor wel zeer indrukwekkend, maar de arme bezoeker wordt half murw geslagen door al die indrukken. Het tijdelijke en eenmalige van een tentoonstelling heeft dus een dubbel nadeel.

Weliswaar wordt aan de eenmaligheid van tentoonstellingen enigszins tegemoet gekomen doordat er na zekere tijd wel weer iets overeenkomstig wordt georganiseerd, doch de intervallen zijn toch als regel wel zo groot en ook is er zoveel karakterverschil met latere tentoonstellingen, dat dit de eenmaligheid niet te niet doet. Het andere genoemde bezwaar blijft in volle hevigheid bestaan. Wij komen langs deze weg tot de wenselijkheid te beschikken over permanente exposities van technische vorderingen.

In dit kader moet men zien de wenselijkheid om te komen tot de beschreven Instituten voor Hedendaagse Techniek. Niet als een zekere luxe, een stofferingsbijdrage in de maatschappelijke verscheidenheden, een object voor vrijetijdsbesteding. Verre van dien. Het ware industriële denken kan slechts opbloeien in een volk, dat deze denkwijze van jongsaf aan in het bloed heeft. En als dat wat er is krachtig wordt ontwikkeld en aangemoedigd. Vandaar dit pleidooi voor een groots Instituut voor Hedendaagse Techniek.

De Heer w. HELDOORN wijst op het Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek, dat althans een deel van het door ir. Wemelsfelder gewenste verwezenlijkt. Wat in Chicago is gesticht is hier niet gemakkelijk te bereiken, wegens de investering- en onderhoudskosten. Binnenkort zal er een dependance in Groningen worden gesticht (met afdelingen betreffende aardolie, electrotechniek, papier, scheepvaart e.a.) Indien het mogelijk zou zijn groot te beginnen zou een dergelijk instituut veel beter in stand zijn te houden. IR. WEMELSFELDER is ervan overtuigd, dat het veel groter moet worden opgezet om publiek te trekken en het industriële denken te bevorderen.

DR. C. NOOTEBOOM ziet in de voorgestelde instituten nieuwe vormen van musea, die een aanschakeling van vuurwerken zouden zijn. Hij wijst op het ontstaan van het Maritiem Museum Prins Hendrik uit de scheepvaarttentoonstelling van de Jachtclub in 1851, die zowel historisch als technisch-commercieel was georiënteerd. De twee richtingen verdroegen elkaar slecht. Een laatste poging was de tentoonstelling van de havenplannen in 1881. In 1916 ontstond naast het museum het Nationaal Technisch Scheepvaartkundig Museum (thans Instituut voor Scheep-

vaart en Luchtvaart). Samengaan is tot nu toe niet mogelijk gebleken.

De Heer DE LANGE is het met ir. Wemelsfelder niets eens, dat er geen historische inslag in een technisch instituut zou moeten zijn. Men moet demonstreren hoe men tot iets nieuws gekomen is. De mindere belangstelling in de techniek is volgens hem te wijten aan de directe confrontatie met het nieuwe, zonder verband met grondprincipes en ontwikkeling. PROFESSOR DR. H. VAN DE WAAL zegt: Het is een romantische gedachte dat men altijd de genese zou moeten nagaan. Hoe ziet U de taak van Uw technisch museum? Wanneer U de ontwikkeling geeft, vermijdt U de misvatting, dat het eerste begin helemaal niets was, en wij het nu zo goed doen. Wij moeten laten voelen hoe belangrijk de eerste stap is geweest. Welke methodiek ziet U daartoe?

De Heer DE LANGE wil beginnen met het

oude. Voordat Lilienthal zijn toestel maakte vond hij al het gewelfde profiel. Het heden wordt in het Luchtvaartmuseum gewaardeerd maar de ontwikkeling ook, zie bijvoorbeeld de reguleurschroef.

DR. WEMELSFELDER is het met deze sprekers niet zo oneens als uit zijn betoog wellicht zou blijken. Hij wijst er echter op, dat men, wanneer men lang heeft getobd om iets te construeren, men achteraf vaak tot zichzelf zegt: waarom heb je dat niet dadelijk gevonden. De gemiddelde beschouwer neemt echter de huidige kennis voor waar en begrijpt niets van de moeilijkheden, die zich vroeger voordeden. Daarom zal het onmiddellijk geven van het eindresultaat veelal toereikend zijn.

Onder dankzegging aan de gastheer sluit de voorzitter deze bijeenkomst, die door 84 personen werd bijgewoond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

- *Stedelijk Museum*. Hollandse tekeningen der 16de en 17de eeuw uit de collectie Paul Brandt. -30 jan.

ALMELO

- *Raadhuis*. Almelse schilders uit de 19de eeuw -1 mrt.

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Schepen, schuit en scherven, exotische scheepsmodellen en vondsten uit het Zuiderzeegebied -30 jan.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Aanwinsten prenten en tekeningen 1960 Rijksprentenkabinet -20 febr. 75 jaar Rijksmuseumgebouw
- *Stedelijk Museum*. Jan Wiegers en Otto van Rees -25 jan.
- Henri ten Holt en Paul-Emile Borduas, Canada -30 jan.
- La Jeune Gravure Française -20 jan.
- Schilderijen, geïnspireerd door ons land, van Guido Strazza -21 jan.
- *Kon. Inst. voor de Tropen*. Palet van het Stenen Tijdperk, indrukken op steen en bast uit N.W. Australië
- *Zoöl. Museum*. De IJstijden -eind feb.
- *Kunsth. M. L. de Boer*. Gerard v. d. Eeren-

beemt en Eugène P. van Lamsweerde

- 28 jan.
 - *Kunstbandel Ina Boerse*. Kleinplastiek van Karel Gomes, etsen van Jan Mensinga, ivoor en hout van Hil Andringa, edelsmeedwerk van Chris Steenbergen en mozaïeken van Henny Vis -9 feb.
 - *Café Eyliders*. Clowns geschilderd door Germ de Jong, Jan Peters, Gras Heyen, Joep Vogtschmidt, Guillaume en Bep Bron e.a.
 - *Galerij 207*. Jan Cremer -30 jan.
 - *Galerie Kartina*. Ezio Zagarese -16 feb.
 - *Kunstkontakt Nederland*. Dirkjan Ribbeling -25 jan.
 - *Kunsth. Santee-Landweer*. B. Stork-Damen -26 jan.
 - *Kunstzaal Vlieger*. A. J. Veldhoen -29 jan.
 - *Kunstzaal Hippe*. Dirk Breed 5 feb.
 - *Toneelmuseum*. Gijsbrecht van Aemstel -29 jan.
- ### ARNHEM
- *Gemeentemuseum*. 17de eeuwse Nederlandse schilderijen uit de collectie B. de Geus van den Heuvel -27 feb.
 - Door het oog van de lens, foto's uit het archief van het Stedelijk Museum te Amsterdam -12 feb.

BARENDRECHT

— *Kunstz. Sans-Souci*. Otto Dicke -22 jan.

BLOEMENDAAL

— *Bloemenbeuvel*. Schilderijen en tekeningen uit Bali en Italië van Rudolf Bonnet -30 jan.

BREDA

— *Cult. Centrum De Beyerd.* Het landschap in de Nederlanden van 1530-1630 -30 jan.

DELFT

— *Sted. Museum Het Prinsenhof*. Poppen van Harry van Tussenbroek -20 feb.

— *Mensa. The New Vision Centre Group*, London -31 jan.

DEVENTER

— *De Muntentoren*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -28 jan.-13 feb.

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum*. Wedgewood-prijs 1960 -2 feb.

— *Museum Mr. S. van Gijn*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -27 jan.

EINDHOVEN

— *Stedelijk Van Abbemuseum*. Beelden in het Heden -21 jan.-20 feb.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. W. Hussum en Carel Visser -22 jan.

Nederlands Zilver 1815-1960 -20 feb.

Nieuwe Kunst rond 1900 -27 feb.

Munakataprenten -18 jan.-6 mrt.

Dag der fotojournalisten -21 en 22 jan.

— *Kunstzaal Cojean*. Peter van den Braken -12 feb.

— *Haagsche Kunstkring*. Hessel de Boer en Jan Snoeck -2 feb.

2de afdeling Haagsche Kunstkring -4-23 feb.

— *Kunsth. M. Liernur*. Gouaches van Jan van Heel -27 jan.

— *Galerie Loujetzky*. Jan van Loon, peinture atavisme -29 jan.

— *Galerij Orez*. Frontalplastieken van Gust Romijn -20 jan.

— *Pulchri Studio*. Fugare -21 jan-12 feb.

— *Kunsth. Nieuwenhuizen Segaar*. Isaac Israëls -5 feb.

HAARLEM

— *In 't Goede Uur*. Frans Nols -2 feb.

HENGELO

— *Hengelose Kunstzaal*. 41 etsen uit de „Vingt Poèmes de Góngora” van Picasso -26 jan.

'S-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Museum*. Vier magische realisten, Hynckes, Ket, Koch en Willink -6 feb.

HILVERSUM

— *Goois Museum*. Tekeningen van Scholieren van Gooise middelbare scholen

LAREN

— *Singermuseum*. J. H. Weissenbruch en J. Weissenbruch -30 jan.

LEEUWARDEN

— *Museum Het Prinsessehof*. Werken van Chagall uit het Sted. Museum te Amsterdam -1 feb.

— *Kunstcentrum Prinsetún*. Niet alleen op Zondag, tabernakel der schilderkunst samengesteld door de Nederlandse Kunststichting -29 jan.

LEIDEN

— *Sted. Museum De Lakenhal*. 9 Leidse Tekenaars -23 jan.

NIJMEGEN

— *De Waag*. Nederlandse Aquarellistenkring -21 jan.-26 feb.

ROTTERDAM

— *Museum Boymans-Van Beuningen*. Albert J. Neuhuys -24 jan.

Wat Friese gleiers bakten -22 jan.

Marius Richters -22 jan.

Moderne ceramiek van 1900 tot heden

— *Maritiem Museum Prins Hendrik*. Nieuwe Aanwinsten 1956-1960 -1 mrt.

— *Kunstcentrum 't Venster*. Schilderijen van Maurice De Clercq. -27 jan.

Toegepaste grafiek van Ralph vanaf 28 jan.

SCHIEDAM

— *Stedelijk Museum*. Van Jongkind tot Jorn -1 feb.

TILBURG

— *Natuurhist. Museum*. Van Zuiderzee tot IJsselmeer -5 feb.

ZWOLLE

— *Het Hopmanshuis*. Nederland schildert, Talens' Prijs 1960 -29 jan.

MEDEDELINGEN

K.N.O.B. WINTERVERGADERING

Het bestuur brengt thans reeds ter kennis van de leden, dat de wintervergadering van de K.N.O.B. zal worden gehouden op *zaterdag 4 maart* in het Museum „Het Prinsenhof” te DELFT.

Nadere bijzonderheden worden in het februari-nummer van het Bulletin vermeld.

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1961 zal op vrijdag 26 en zaterdag 27 mei te Nijmegen plaats hebben. Nadere bijzonderheden zullen in een volgend Nieuws Bulletin worden medegedeeld.

VACATURES

GEMEENTE UTRECHT

Bij het Centraal Museum kan worden geplaatst een

CONSERVATOR

Salarisgrenzen van f 8397.24—f 13221.24, exclusief vakantietoelage en huurcompensatie, afhankelijk van opleiding en ervaring.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens over opleiding, ervaring, publicatie en kennis der vreemde talen vóór 31 januari te richten aan de directrice van het Centraal Museum, Agnietenstraat 1 te Utrecht.

GEMEENTE LEIDEN

Bij het Stedelijk Museum „de Lakenhal” kan geplaatst worden een

WETENSCHAPPELIJK ASSISTENT(E)

Salaris in minimum f 6880.92 en in maximum f 8973.24, 9 éénjaarlijkse verhogingen. Aanstelling boven het minimum is mogelijk. Kunsthistorische opleiding is vereist, pedagogische ervaring strekt tot aanbeveling.

Gegadigden dienen hun eigenhandig geschreven sollicitatiebrief met uitvoerige inlichtingen uiterlijk 20 dagen na het verschijnen van dit blad in te zenden aan Burgemeester en Wethouders van Leiden.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd.

De prijs voor jaargang 1959 zal ongeveer f 2.50 bedragen, inclusief verzendkosten.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van f 3.— worden nageleverd.

Bestellingen kunnen tot 15 febr. worden ingezonden aan de fa. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franekeradeel. Bij de bouw van een bungalow op een terpzoom te Ried is een fraaie zgn. glanssteen van glas gevonden, alsmede een bewerkt middelhandsbeen van een rund. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Haskerland. In de St. Johannesgaasterveepolder zijn opnieuw enkele middeleeuwse vondsten gedaan, waarvan de oudste teruggaan tot de 13de eeuw. Er zijn aanwijzingen, dat deze vondsten verband houden met de eerste vereningen in dit gebied.

Naar een vuursteenwerkplaats wordt door het B.A.I. een nader onderzoek ingesteld *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Menaldumadeel. Op het kerkhof van de Herv. kerk te Dronrijp kwam een sestertius van Trajanus aan het licht, geslagen tussen 112-114 na Chr. (B.M.C. 964). *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Na eerst thans bekend is geworden zijn bij het aanleggen van een weg nabij Kimsward vondsten gedaan, waarvan slechts enkele bewaard zijn gebleven. Hieronder bevinden zich een fraaie, omstreeks 1200 te dateren slanke kan van inheems zwart aardewerk en een in het Rijn-Maasgebied vervaardigde kruik van dezelfde ouderdom. Beide stukken kwamen uit een uit twee tonnen opgebouwde houten put. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Bij het aanleggen van een rioleering nabij het nieuwe politiebureau te Witmarsum kwamen op 1.75 m diepte een aantal scherven van zes verschillende kogelpotten en een Pingsdorfkruik aan het licht. Het geheel is te dateren in de 12de eeuw. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

DRENTHE

Balloo, gem. Rolde. Met de restauratie van de grafheuvels in het militaire oefenterrein Balloërveld, ten noorden van Balloo, een, dank zij de volledige medewerking der militaire

autoriteiten, veilig gesteld meerdelig vóór- en vroeghistorisch cultuurreservaat, is op 9 januari j.l. een aanvang gemaakt door de Nederlandse Heidemaatschappij. De betrokken onderdelen, waartoe ook een klein gedeelte van een zgn. heidense legerplaats, een aantal hoogakkers en oude karresporen, zijn afzonderlijk met kleine weinig opvallende paaltjes afgezet. Bovendien is het grootste complex met een beschermende mantel van inheems plantgoed omgeven, aangelegd door Staatsbosbeheer, en afgezet met prikkeldraad. Dit laatste kan, naar gehoopt mag worden, op den duur overbodig blijken en wellicht zal hetzelfde gelden voor de bosmantel. *Rijksadviseur v. d. bescherming en de instandhouding v. d. hunebedden enz. (A. E. van Giffen).*

Coevorden. De twijfel, gebleven aan de juistheid van de restauratie der „embrasures” of schietgaten in de „enveloppe” of het „getailleerd retranchement à cheval” van de Katshaar — waaromtrent de volkomen onleesbare bodemgesteldheid ter plaatse geen eigen aanwijzingen kon geven —, is inmiddels opgeheven: de schietgaten zijn thans gecorrigeerd. Dit was mogelijk op grond van nieuwe gegevens, verkregen bij het herstel van de veel beter geconserveerde borstweringen, schietgaten en merlons (de borstwering tussen de schietgaten) der Emmerschans. Zodoende is de verbeterde reconstructie geheel verantwoord. Tegelijk zijn daarbij de beschadigingen hersteld, welke veroorzaakt waren door de jeugd na de restauratie, die in het voorjaar van 1960, overeenkomstig het (zij het onvolledig gebleken) minuutplan van 1796, was afgesloten. (N.b. Het Gemeentebestuur van Coevorden heeft hieraan onmiddellijk volledig aandacht geschonken). *Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen).*

Een, gem. Norg. Aan de voltooiing van de restauratie der Eener of Zwartendijksterschans is in 1960, wegens gebrek aan arbeidskrachten, niet verder gewerkt. Ook in 1961 is met de resterende herstelwerkzaamheden nog geen begin gemaakt kunnen worden. Door aankoop

en ruil is het intussen wèl gelukt, dat de schans thans, behalve een minimaal strookje van de noordelijke voet der contrescarpe, op eigen terrein ligt. *Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen)*.

Emmerschans, gem. Emmen. De restauratie van de Emmerschans wordt, overeenkomstig het nog aanwezige minuutplan en de bijzonder goed bewaarde grondsporen, geregeld voortgezet. De mogelijkheid, ook de nog voorhanden, inmiddels voor een klein gedeelte opgespoorde overblijfselen van een oudere, doch veel kleinere redoute, onder en binnen de in 1800 aangelegde schans, nader te onderzoeken en aan te geven, hangt af van een extra daartoe te verstrekken subsidie. Dit is nl., voor zover het begrepen was in de subsidieaanvraag voor de restauratiewerkzaamheden, niet verleend, maar, integendeel, daaruit geëlimineerd. *Stichting Oud-Drenthe (A. E. van Giffen)*.

Oosterhesselen. Het onderzoek en de restauratie van het zogenaamd Hunenkerkhof bij de Kléncke is, vanwege de hoge grondwaterstand, op 14 december 1960 stopgezet. *Provincie Drenthe en B.A.I., Groningen (A. E. van Giffen)*.

OVERIJSSSEL

Deventer. De opgravingen in de Lebuïnuskerk zijn binnen het kader der restauratiewerken op 23 januari j.l. aangevangen. In de n.w.-hoek werden de overblijfselen blootgelegd van een uit tufsteen opgetrokken toren, waarbinnen de onderbouw van een stenen wenteltrap. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)*.

GELDERLAND

Nijmegen. Castra Leg. X Gem. In de z.o.-hoek, vlak ten n.w. van de 1.25 m brede muur die ter plaatse de begrenzing vormt van het woongedeelte van de legerplaats, is een hemistrigium geheel ontgraven. Hierdoor is de plattegrond van dit gedeelte van het kamp voor zover het de woongebouwen van de „stenen” periode betreft nagenoeg compleet geworden. In het spatium conversantibus van het genoemde hemistrigium werden, telkens tegenover de muur tussen twee contubernia, fundamenten van zuilen ontdekt.

Onder de resten van de stenen periode zijn overblijfselen gevonden van twee „houten” bouwperiodes. De sporen van de stenen en de jongste houten periode komen ten aanzien van hun ligging en richting min of meer met elkaar

overeen; die van de oudste houten periode vertonen aanzienlijke afwijkingen.

Aan de overzijde van de zware scheidingsmuur is een begin gemaakt met het onderzoek van een grote binnenplaats, die de vorm heeft van een onregelmatige vierhoek. Ten oosten hiervan zijn overblijfselen te voorschijn gekomen van een nieuw gebouw. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers)*.

— Bij het verdere onderzoek van het 4de-eeuwse grafveld aan de Nieuwstraat werd tot nu toe een veertigtal skeletgraven gevonden; hiertoe behoren tal van kindergraven. De meeste waren georiënteerd (schedel in het westen). Vijf niet georiënteerde graven bevatten bijgaven, waaronder twee terra sigillata-bekers met reliëfversiering, een glazen schaal-tje, een karafje en een ijzeren mes. Wanneer de weersomstandigheden het toelaten, zal de opgraving worden voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers)*.

ZUID-HOLLAND

Kethel. Dank zij de opmerkzaamheid van „Helinium”, plaatselijke afdeling der A.W.W.N., werden in het cunet voor rijksweg 20 nabij de boerderij „Landvreugd” bewoningssporen uit ongeveer de 2de eeuw v. Chr. aangetroffen. Door de medewerking van de Rijkswaterstaat en de aannemer, de firma Oosterwijk, was het mogelijk om in gezamenlijke arbeid de vindplaats nader te bestuderen. Het schervenmateriaal vertoont versieringen met nagel- en vingertopindrukken en met lijnen, zoals eerder o.a. uit de Broekpolder onder Vlaardingingen bekend zijn geworden. Helaas waren de sporen van woningen aanzienlijk minder fraai. Slechts één rij van vier palen kan als de rest van een huiswand worden beschouwd. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

Maassluis. Reeds gedurende anderhalf jaar kwamen bij het bouwrijp maken van de sluispolder-oost sporen van bewoning aan het licht, te dateren in een tijdperk van ca. 150 v. Chr. tot 150 na Chr. Vele vondsten zijn door de goede zorgen van de amateur-archeologen P. Poelman Czn., G. Groeneveld en Gert Pons in het plaatselijk museum beland.

In de nabijheid van de boerderij van de heer Doelman zijn jaren geleden bij het verleggen van een sloot zware palen gevonden. Het bouwrijp maken van het terrein bood ook hier gelegenheid tot verder gaande waarnemingen. Onder supervisie van de R.O.B. hebben drs. H.

J. Verhagen en de heer Doelman van 22-29 augustus 1960 een proefgraving ondernomen. De gemeente Maassluis bood haar zeer gewaardeerde medewerking door een grondwerker en een dragline ter beschikking te stellen. De verschijnselen gaven aanleiding tot de conclusie dat men inderdaad een vroeg-middeleeuwse bewoning (10de-13de eeuw) had aangetroffen. Enkele zware eikenhouten palen ($\pm 23 \times 23$ cm) wijzen op belangrijke constructies. De mestlagen veroorzaakten een regelmatige ophoging van het erf, zodat een kleine terp ontstond. De eerste bewoningssporen kwamen op 1.14 m onder het maaiveld te voorschijn. Drs. Verhagen heeft van een en ander een uitvoerig rapport opgemaakt. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-BRABANT

Beek en Donk. Achter de Oude Toren van Beek heeft op een iets hogere zandrug een klein urnenveldje gelegen. Bij de bouw van een klooster werd het perceel gedeeltelijk uitgezand, waarbij vele urnen zijn vernield. Ongeveer 25 jaar geleden werd tijdens de bouw van een nieuwe kerk weer een gedeelte van de hoogte afgegraven. Volgens mededelingen van omwonenden zouden destijds een zevental urnen naar het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden zijn gezonden. Tijdens het huidige onderzoek bleek, dat de vroegere hoge zandrug geheel was weggegraven. Toch zijn langs de rand van de afgraving na de bouw van de nieuwe kerk nog enige urnen door de heer Van Gestel, gemeenteontvanger te Beek en Donk, aan het licht gebracht. Bij de opgraving van thans zijn nog enkele sporen van deze laatste vondsten geconstateerd. Voor de rest werd rond de vroegere zandrug door middel van proefsleuven vastgesteld, dat het urnenveld zich niet verder heeft uitgestrekt. Het onderzoek is beëindigd, en heeft behalve enige losse scherven en wat silexmateriaal dus slechts negatieve resultaten opgeleverd. *Prov. Gen. v. K. en W., 's-Hertogenbosch (G. Beex).*

Esch. De opgraving ten noorden van de Haarese weg op het terrein van de heer C. van der Zanden is op 18 januari voorlopig beëindigd. Voor zover het in aanmerking kwam, is het land thans geheel onderzocht met uitzondering van de plaats waar het Romeinse graf nr. 7 is gelegen. Zodra de weersomstandigheden en vooral de grondwaterstand dit ver-

oorloven, zal een groep militairen van het depot genietroepen, Koning Willem I-kazerne te 's-Hertogenbosch, onder leiding van de kolonel L. C. Dijkstra pogingen in het werk stellen om dit graf in zijn geheel uit de grond te lichten en voor verder onderzoek naar Amersfoort te vervoeren; de minister van defensie heeft hiervoor welwillend toestemming verleend. Bij deze operatie zal dank zij de royale medewerking van de directie van Verolme Scheepswerf Heusden n.v. over speciaal materieel beschikt kunnen worden.

In de opgravingscampagne kon de plattegrond van de talrijke sporen die voorheen op het aangrenzende terrein van de familie Van der Meyden waren geconstateerd, in belangrijke mate worden aangevuld.

De oudste vondsten dateren uit de late Hallstatt-tijd. Hiertoe behoren verscheidene kringgrepen; enige daarvan bleken 3-5 crematies te omgeven. Tal van crematies waren niet binnen een kringgreep gelegen. Betrekkelijk weinig crematies zijn in een urn bijgezet; de meeste bevonden zich los in de grond.

Jongere grondsporen zijn zeer waarschijnlijk uit de IJzertijd; deze bestaan uit betrekkelijk kleine, ronde of rechthoekige paalkuilen, die wel rechtstreeks in verband moeten staan met bewoning ter plaatse. Het vierkant van grote paalkuilen rondom graf 7 heeft een grotendeels binnen die omheining gelegen kringgreep (met drie crematies) versneden; door deze kringgreep zijn enige kleine paalkuilen gegraven. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

LIMBURG

Baarlo. Op de top van een zandhevel in de buurtschap De Bong, dichtbij de vindplaats van het bekende vorstengraf, werd door spelende kinderen een fraaie glad gepolijste urn gevonden. Datering vermoedelijk 6de-5de eeuw v. Chr. De vindplaats werd helaas geheel vergraven. *W. Hendriks, Venlo.*

Heerlen. Door bemiddeling van drs. L. E. M. A. van Hommerich bereikte ons op 12 januari een melding betreffende vondsten uit de Romeinse tijd, welke gedaan waren tijdens verbouwingswerkzaamheden in een kelder aan de zuidzijde van het St. Jozefziekenhuis te Heerlen. Met de zeer gewaardeerde medewerking van de geneesheer-directeur, de aannemer en de gemeentelijke archief- en museumdienst kon op 13, 16 en 17 januari een nader onderzoek worden ingesteld. De vindplaats ligt ongeveer 85 m ten

oosten van de Romeinse weg van Heerlen naar Keulen; op hetzelfde terrein zijn in 1908 de resten van enige Romeinse pottenbakkersovens ontdekt. (OMROL 3, 1909, blz. 71 e.v.; cf. *id.* 5, 1911, blz. 125 e.v.).

De eerste indruk was dat men wederom met de overblijfselen van een pottenbakkersoven te doen had. In de vaste lössgrond, op een diepte van ca. 40 cm onder het niveau van de vroegere keldervloer, was een sleutelgatvormige, 4.73 m lange kuil te zien, die gevuld was met o.a. stukken verbrande leem, tal van scherven en zelfs enige vrijwel gave stukken Romeins aardewerk.

De opgraving heeft uitgewezen dat het hier geen pottenbakkersoven betrof, maar twee kuilen, waarvan de wanden nergens brandsporen „in situ” vertoonden. De oudste kuil, die vrij ondiep was en een langwerpige vorm had, bevatte o.a. verspreid grind en verbrande leem, maar geen scherven. De jongste, die de eerste heeft „versneden”, had een rond grondvlak met een diameter van ongeveer 2.40 m; de bodem lag 75-80 cm dieper dan die van de oudste kuil, op ca. 1.75 m onder het voormalige vloerniveau van de kelder (= 3.05 m beneden het tegenwoordige maaiveld aan de z.o. zijde). De ronde kuil bleek geheel gevuld te zijn met löss en afval van een Romeinse pottenbakkersoven: brokken rood verbrande leem en versinterde, groen geglaazuurde leem (vermoedelijk afkomstig van de ovenwand), stukjes houtskool, scherven en min of meer gave stukken aardewerk (in het algemeen misbaksels). Naar het zich laat aanzien is deze kuil in één keer vol gemaakt. Het aardewerk dateert waarschijnlijk uit de tijd tussen ca. 70 en 120 na Chr.

Van de oven waaruit een en ander afkom-

stig moet zijn, is geen spoor gevonden; deze heeft ongetwijfeld in de onmiddellijke nabijheid gelegen (eventueel op een hoger, reeds lang vergraven niveau).

De resultaten van het onderzoek zijn zeer belangrijk voor de kennis van de in Coriovallium vervaardigde ceramiek. Voor zover bekend is nog nooit een zo uitgebreide en gevarieerde collectie produkten van de pottenbakkersindustrie van Romeins Heerlen gevonden.

Afgezien van enige stukjes geïmporteerde terra sigillata (vorm Drag. 27 en 37) zijn de volgende soorten aardewerk vertegenwoordigd, die alle of bijna alle met zekerheid ter plaatse zijn gefabriceerd: gladwandig en ruwwandig aardewerk (o.a. kruiken, kruikamforen, honingpotten, gordelbekers (?), kookpotten met platte of rond omgeslagen rand, kommen met naar binnen gebogen verdikte rand, dolia), terra nigra-aardewerk (?) en oranje-lichtbruin „gevernist” aardewerk (o.a. borden, kannetjes, bolvormige — al of niet geoorde — potten, gezichtsurnen). *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Bij het zandzuigen en baggerwerk in dit gebied zijn de navolgende vondsten gedaan: een scheenbeen van een mammoet, twee gewrichtsfragmenten van een mammoet, een schedel van een zeer grote vis (vermoedelijk zoet water) en een voetscherf van Siegburg steengoed. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. v. d. Heide).*
Wieringermeer. In sectie H zijn, behoudens jongere vondsten, enige resten van edelhertgewei gevonden. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

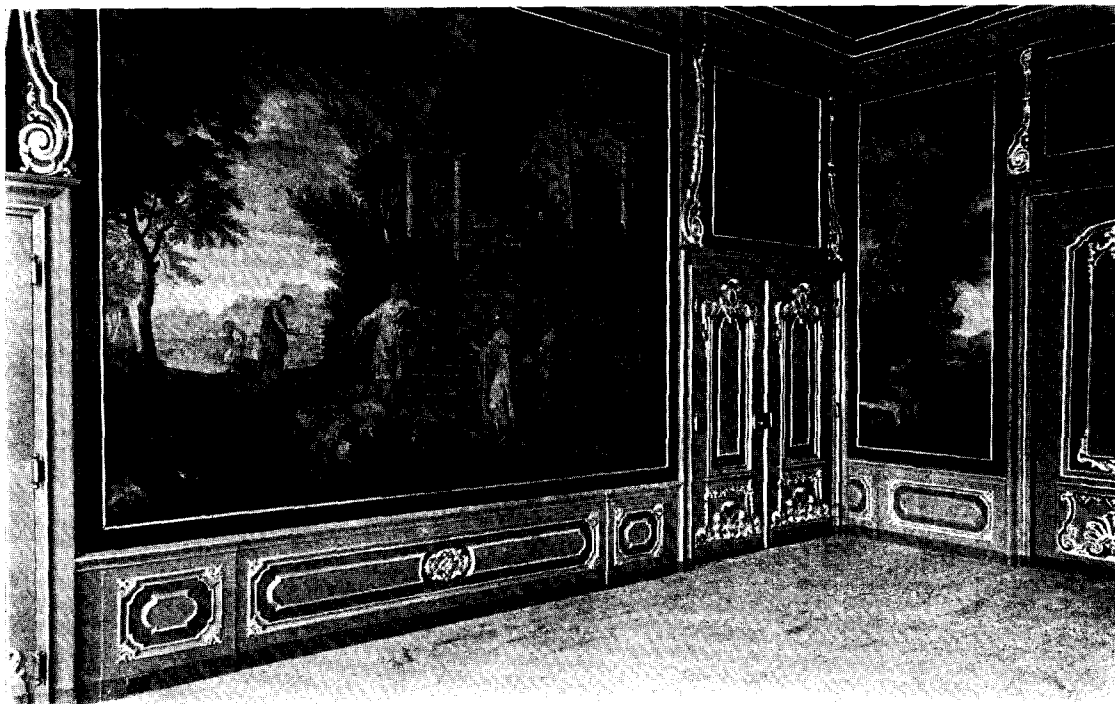
Zutphen, muurschilderingen in een huis aan de Oude Wand.

Bij verbouwingswerkzaamheden in de banketfabriek van de firma Kreyenbroek, Oude Wand 30, zijn op 1 december l.l. muurschilderingen aangetroffen met voorstellingen van ridders. Het huis, waarin zij zich bevinden, heeft in de loop der tijden zoveel veranderingen ondergaan, dat

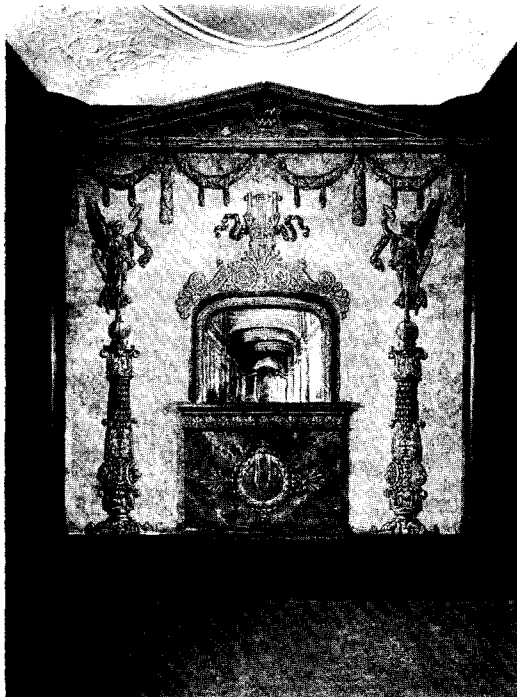
de aanwezigheid dezer schilderingen met hun hier te lande nog niet eerder aangetroffen voorstellingen haast een wonder mag heten. Het betreft een gebouw, dat uitwendig 17 × 10.20 m meet en buitenmuren heeft van ongeveer 60 en 75 cm dikte, opgetrokken van grote bakstenen (29/30 × 15 × 7.5/2 cm). Van de oudste indeling is echter niet veel meer over, dan de rest

Zutfen, Oudewand 30, muurschilderingen.

Afb. 1. Benedenzaal. Behangsels van Isaac de Moucheron met figuren van Jacob de Wit.

Afb. 2. Miniatuurtoncel uit de 18de eeuw van N. H. Baron van Slingelandt. Bruikleen jhr. Six van Hillegom.
(Foto G. L. W. Oppenheim)

Afb. 3. Trappenhuis.

(Foto Maria Austria)

van een ongeveer 45 cm dikke binnenmuur, die het huis in twee ongeveer gelijke stukken verdeelde, waarvan het achterste gedeelte een kelder heeft gehad zonder gewelven.

De schilderijen bevinden zich in het achtergedeelte van het huis, en wel in de bovenzone van de linkerzijwand. Vlak boven de schilderijen komt de wand schuin naar voren; ongetwijfeld voor de binnenste muurplaat van de oorspronkelijke kap, zoals ook blijkt uit een sprongsgewijze overkraging naar binnen van de restanten van de er tegenover staande zijmuur (vergelijk een dergelijke overkraging binnen onder de muurplaat van de kap, die zich bevindt op het voor 1320 gebouwde hoofdgebouw van de Bornhof). Tegen de zijwand, waar de schilderijen werden aangetroffen, bevond zich ook de stookplaats, en wel rechts van de middenas. Twee lampnissen rechts van de stookplaats zitten op een zodanig niveau, dat we het oorspronkelijke vloerpeil van dit vertrek kunnen aannemen op ongeveer een halve meter boven de huidige straat, waaruit volgt, dat de ruimte ongeveer vier meter hoog geweest is. In het voorhuis konden geen sporen van een oorspronkelijke stookplaats meer gevonden worden.

Later, mogelijk in het begin van de 17de eeuw werd in de linkerhelft van het achtergedeelte een nieuw keldertje gebouwd met een tongewelf. De nieuwe keldervloer kwam ongeveer een halve meter hoger te liggen. De vloer boven de kelder, van Öland-tegels, ligt ongeveer 35 cm hoger dan de oorspronkelijke hoofdvloer van het achterhuis. Het pand, dat omstreeks 1900 de bestemming van opslagruimte kreeg, werd aanzienlijk verhoogd. Doordat de oude muren voor een groot deel zijn verdwenen, getuigen nog slechts fragmenten van de oorspronkelijke toestand.

Naar omstandigheden is er van de schilderijen nog wonderlijk veel bewaard. Uit de lengte van de wand valt op te maken, dat de vijf on-

geveer levensgrote figuren, waarvan het beneden-gedeelte verdwenen is, oorspronkelijk behoord kunnen hebben tot een reeks van acht. De vastomlijnde figuren met o.a. gele, groene en bruine vlakvullingen zijn geschilderd tegen een achtergrond van groene ranken. Van links naar rechts schijnt de voorgestelde leeftijd te stijgen. Alle figuren hebben een schild voor zich en een zwaard in de linkerhand terwijl de rechtse bovendien nog een lans bezitten. Zij dragen een maliënkolder, een wapenrok en een helm van het type, dat „chapel” of „chapeau d'armes” genoemd wordt, behalve de baardeloze jongeman links die blootshoofds is. De wapenrok is aan de voorzijde versierd met een wapen, dat zich uiteraard telkens op het schild herhaalde. Dit is nog goed te zien bij de tweede figuur van links, waar wapenrok en schild een halve centaur vertonen. De derde figuur heeft een kantelig doorsneden schild, waarvan het bovenste gedeelte een hoekige dwarsbalk te zien geeft. De vierde figuur draagt op zijn wapenrok een aanzienlijke stierkop; de vijfde een rund. De stijl en de kleding der figuren wijzen op het einde van de 13de of het begin van de 14de eeuw, wat strookt met een datering van het huis in deze tijd op grond van de nog zichtbare bouwkundige kenmerken. Een identificatie van de voorgestelde wapens is nog niet gelukt. Wel kon de stadsarchivaris mevrouw M. M. Doornink-Hoogenraad meedelen, dat de huizen aan de Oude Wand in de middeleeuwen voornamelijk door adellijke families bewoond werden. Muurschilderingen met voorstellingen, die betrekking hebben op het ridderleven zijn tot dusverre in ons land niet aangetroffen; wel, zij het op andere wijze, in Keulen, waar o.a. in het z.g. Overstolzenhaus, Rheingasse 8, laat-13de eeuwse toernooiscenen gevonden zijn.

Nagegaan wordt op welke wijze de schilderijen behouden kunnen worden.

MUSEUM-NIEUWS

HET TONEEL-MUSEUM TE AMSTERDAM GEOPEND

DOOR P. K. VAN DAALEN

Op 26 april 1960 werd te Amsterdam Het Toneel-Museum door de Staatssecretaris van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Mr. Y. Scholten, officieel geopend. Nadat de collectie gedu-

rende lange tijd was opgeslagen in verschillende gebouwen in de hoofdstad des lands, kon zij eindelijk voor het voetlicht worden gebracht in een uniek decor: het pand Heerengracht 168, in 1638

door Vingboons gebouwd en in 1733 door Jan van Logteren met prachtig gestucte gangen verfraaid.

De afdeling documentatie betreffende de geschiedenis van het toneel in Nederland krijgt het publiek niet te zien. Deze is bijeengebracht in twee ruimten op de tweede verdieping en bevat onder meer een complete collectie decorprenten vanaf 1738 en ontwerpen voor decors na 1900 — alle keurig opgezet en in laden geborgen — alsmede een verzameling van omstreeks 60 000 toneelprogramma's sedert 1750. Dossiers personalia, critieken, archieven van inmiddels opgeheven toneelgezelschappen zijn efficiënt gerangschikt en gemakkelijk te consulteren. Een keuze van dit omvangrijke bezit is in het toneelmuseum opgesteld.

De entree is verrassend: rechts van de ingang twee vertrekken met door Jacob de Wit en De Moucheron geschilderde behangsels; deze zaaltjes blijven voor ontvangsten, voordrachten en lezingen gereserveerd. Achter de binnenplaats begint het eigenlijke museum en daar wordt de bezoeker geconfronteerd met het Miniatuurtoneel van de Schouwburgregent, H. N. Baron van Slingelandt, uit 1781. Dit toneel, waarin tweedertig changementen mogelijk zijn, geeft een voortreffelijke indruk van het „kunst en vliegwerk" uit die tijd. Met voorbeelden van het blijspel en het volkstoneel is een aangrenzend vertrek gevuld. Consoles van een ingebouwd buffet dragen porseleinen beeldjes van Bustelli, in wie we figuren uit de *Commedia dell'Arte* als Arlecchino dadelijk herkennen.

Op de eerste verdieping geraakt de chronologische indeling door de plattegrond van het huis ietwat in het gedrang. Daar komt de bezoeker eerst in het Bouwmeesterzaaltje met herinneringen aan Louis en zijn zuster Theo Mann. Kostelijk is de opstelling van een pop, gekleed in de robe, die mevrouw Mann-Bouwmeester gedragen heeft in haar rol van Madame Sans Gêne, voorzichtig beschenen door een „spotje" van achter een gedrapeerd rood gordijn.

Dan gaan we in de geschiedenis een stap terug en wordt de periode van het romantisch toneel gepresenteerd in een vertrek, waarin een goedgekozen behang, een neorégence stoel en een ouderwets boeket het opgeroepen tijdsbeeld het juiste accent geven. TL-buizen in twee aan de zoldering opgehangen lichtbakken zorgen onopvallend voor een goede verlichting. Twee modeltonelen voor de afgebrande Stadsschouwburg

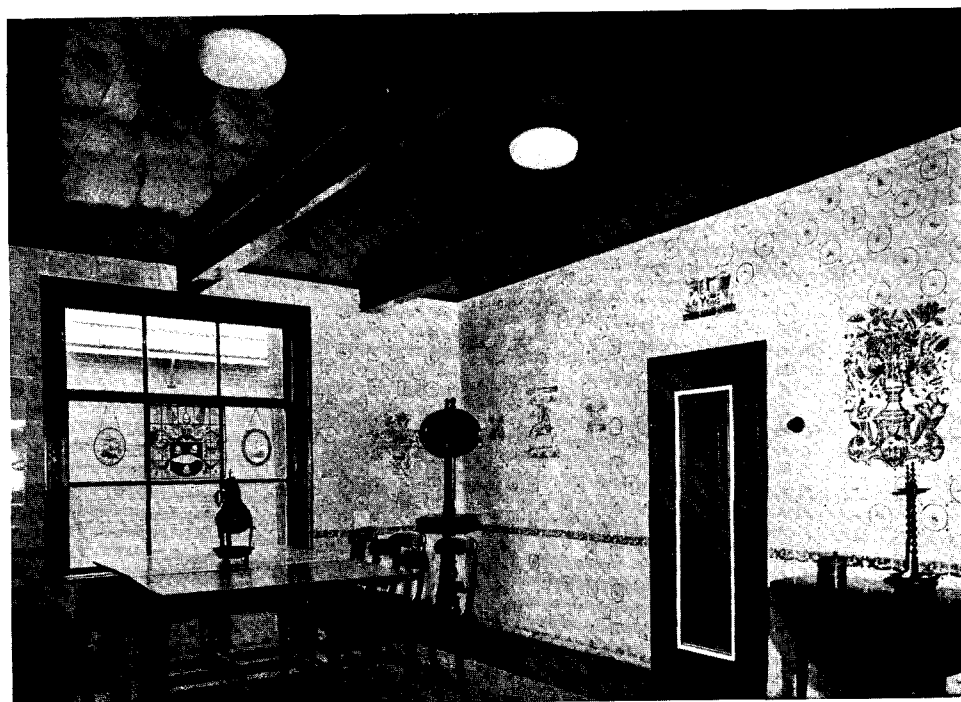
door Joh. Hilman encadreren de foto's van mevrouw Kleine-Gartman in een nevenvertrek.

In het achterzaaltje: de vernieuwing van het toneel in de twintigste eeuw. In deze ruimte werd ik mij (in augustus 1960) bewust van de bezwaren tegen de wijze, waarop ons de historie van het toneel in dit museum wordt gebracht. Want met het tonen van prenten, foto's, affiches, costuums en maquettes geeft men nog geen overzicht van haar geschiedenis! Om een enkel voorbeeld te noemen: in het zojuist vermelde zaaltje van het toneel in het begin van onze eeuw wordt voor de belangstellende leek niet duidelijk gemaakt, hoe de toneelvernieuwing zich ontwikkeld heeft. Hij zal wellicht begrijpen, dat Royaards en Verkade, van wie veel documenten getoond worden, de pijlers geweest zijn, die haar hebben geschraagd, maar noch van de achtergrond, noch van de opvatting van waaruit zij, ieder naar eigen aard, een toneelstijl hebben gecreëerd, wordt hem in feite iets onthuld. Hoeveel zou de maquette van Frits Lensvelt voor de opvoering van „Driekoningenavond" in 1917 niet aan waarde winnen, wanneer deze voorzien zou zijn van uitvoeriger commentaar. De regels bijv. waarmee Jan Gratama het Royaardsnummer van *Architectura* van 26 mei 1917 opent: „De honderdste opvoering van Shakespeare's „Driekoningenavond" door Willem Royaards is een belangrijke gebeurtenis in ons Nederlandsch toneellevens, niet alleen omdat hieruit blijkt, hoezeer het streven en de kunst van Royaards gewaardeerd wordt, maar ook, en vooral, omdat de voorstellingswijze van dit stuk, in aansluiting op verschillende pogingen van Royaards van den laatsten tijd in deze richting, een bijzondere is, een wijze, die wij de gestyleerde zouden kunnen noemen tegenover de welbekende realistische" zouden bovendien aanvaardbaar maken, waarom juist van dit stuk zoveel materiaal werd opgesteld. En wat is de reden, dat Nell Bronger als ontwerpster niet vermeld wordt bij de vitrine met de mantel, door Royaards als Orsino in „Driekoningenavond" gedragen? Top Naeff heeft in haar toneelcritiek in de *Amsterdammer* van 13 januari 1917 de aankleding met nadruk geprezen, toen zij schreef: „Nell Bronger's kracht voelen we in de kleuren, zij waagt alle combinaties met onversaagd goeden smaak, en haar werk, gedurfd en vol zon, waar Lensvelt stemmig en wel eens mat van toon blijft, kon wel geen gunstiger vitrine vinden dan de composities van haar echtgenoot. Hun beider arbeid bleek voor „Drieko-

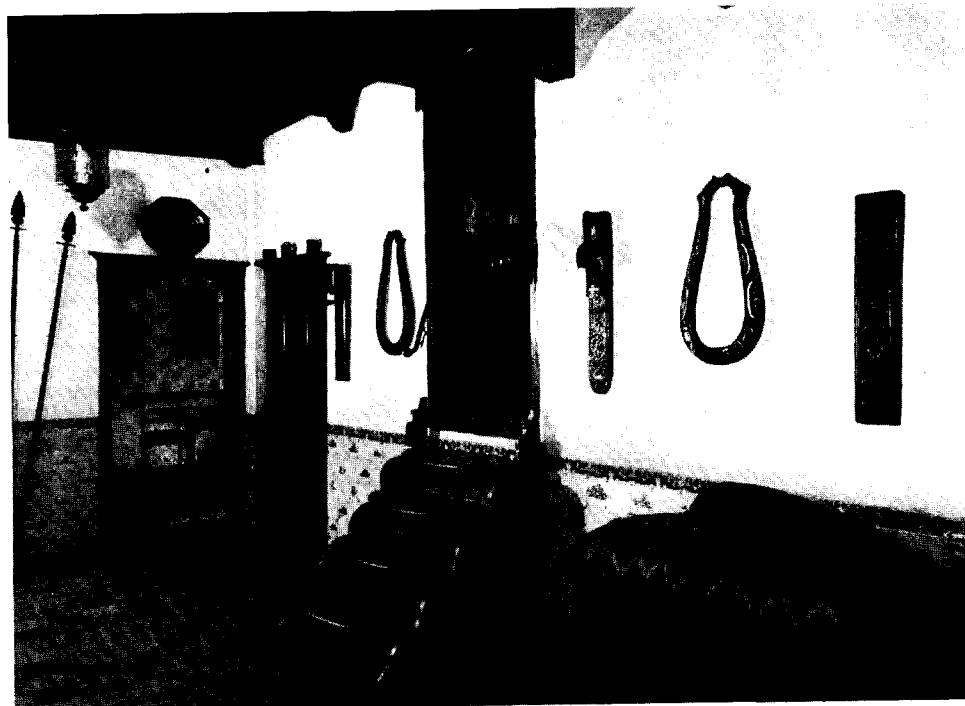

Afb. 4. Benedengang. Stucwerk van Jan van Logteren Ign. Zn. (1709—1745), gesigneerd en gedateerd 1733.
(Foto G. L. W. Oppenheim)

HET TROMPHUIS TE VLIELAND

Afb. 1.

Afb. 2.

(Foto's F. C. D. Popken)

ningenavond" van groote waarde". Immers, ook de van niets wetende bezoeker moet kunnen begrijpen, dat met opzet deze mantel, als voorbeeld van geslaagd samengaan van aankleding, decor en regie door de inrichters werd geëtaleerd.

Er is, aan de hand van dit unieke materiaal niet alleen toneel- maar zelfs cultuurhistorie „à grand spectacle" te bedrijven! Trouwens, ik heb meer bezwaren wat de presentatie betreft: waarom is het decorontwerp van Wijdeveld voor de Hamlet-opvoering van Verkade in 1919 zó gehangen, dat vergelijking met een foto van die vertoning onmogelijk is? Hoeveel beter zou de bezoeker inzicht krijgen in de steeds veranderende opvattingen van regie en stijl wanneer de ontwerpen van één of twee bedrijven voor de „Gijsbrecht", door verschillende regisseurs in de loop der tijden gebruikt, overzichtelijk en chronologisch zouden zijn opgesteld. Dan pas krijgt het hier getoonde costuum van de titelheld, in 1913 door Royaards gedragen, ook als uiting van die tijd, zin.

In de volgende zaal zien we het toneel uit de jaren 1930, het volkstoneel, aangevuld met herinneringen aan Else Mauhs en tijdgenoten. De presentatie van de zilvergrijze japon, die Cruys Voorbergh voor mevrouw Mauhs als Koningin Elizabeth in „Elizabeth, de vrouw zonder man" (1954) vervaardigde, is subliem. Een goede vondst is de montering op een scherm van een gefotografeerde tekst in dialoogvorm en de uitbeelding daarvan op het toneel van een Heyermans-stuk uit 1904 en „Suiker" van Hugo Claus (1958). Maar wat doen in dit milieu vergeelde foto's van L. J. Veltman (als wie?) en Betty Holtrop-Van Gelder als Badeloch in 17de eeuws costuum? Zoals ik bij de japon van Madame Sans Gêne het jaartal miste, zo zocht ik in de vitrine van Else Mauhs tevergeefs naar uitleg bij twee miniaturen: niet iedereen herkent op het eerste gezicht de Hertog van Reichstadt „l'Aiglon"!

Tenslotte op zolder: het toneel van nu. De foto's van Ank van der Moer en Ko van Dijk in Macbeth (?) behoeven uitleg en datering, wil hun aanwezigheid boven de programma's van „De Parvenu" en de opera „François Villon" gerechtvaardigd zijn. Is — ik ben in mijn critiek wel onbarmhartig — een slordigheid als „decorontwerp" onder een japonschets van Friso Wiergersma nodig?

Ik ben mij ervan bewust, dat het opstellen van een verzameling als Het Toneel-Museum bezit moeilijk is. Wil deze collectie echter boven het

gehalte van een verzameling curiosa uitkomen, dan diene een strengere selectie te worden toegepast en uitvoeriger commentaar te worden gegeven. Vergeten wij niet: voor de oudere generatie is veel van wat hier getoond wordt nog herinnering, voor de jongere echter is alles... historie.

Het Tromphuis te Vlieland officieel geopend

Voorafgegaan door de fanfare begaf zich woensdag 15 juni 1960 de burgemeester van Vlieland, vergezeld van dr. A. Wassenbergh, directeur van het Fries Museum te Leeuwarden, en gevolgd door een stoet van genodigden, ter opening naar het z.g. Tromphuis. Dit 17de eeuwse huis, eens bezit van de Admiraliteit van Hollands Noorderkwartier, werd met steun van Rijk en Provincie door architect A. Baart jr. zeer vakkundig gerestaureerd. In 1955 heeft de Gemeente Vlieland het pand aangekocht, alsmede de inboedel en het vrij omvangrijke oeuvre van mevrouw Betzy Akersloot-Berg, een Noorse schilderes, die dit huis met haar echtgenoot, de heer G. G. Akersloot, in het eerste kwart van deze eeuw bewoonde.

Aangevuld met bruiklenen van het Fries Museum te Leeuwarden zijn vier vertrekken op de benedenverdieping, waaronder een fraaie tegelkamer, ingericht, zodat het geheel een „bewoonde" indruk maakt. Op de zolder is een keuze opgehangen van het werk van Mevrouw Akersloot. Hoewel picturaal niet van hoge kwaliteit zijn deze schilderijen, veelal op de zee betrekking hebbend, om hun documentaire waarde belangrijk. Het ligt in de bedoeling, dat een gidsje van dit museum door de directeur van het Fries Museum en ds. A. D. Wumkes zal worden samengesteld.

Het Museum „In 't houten huis" in De Rijp geopend

Ieder, die van plan is een oudheidkamer op te richten, maar ook zij, die er al een onder hun beheer hebben, zou ik willen toeroepen: ga naar De Rijp. Ge hebt vanuit Amsterdam een prachtige tocht door de Beemster en vervolgens wacht U in het plaatsje zelf een alleraardigst, ik zou willen zeggen, modelmuseum, in het pand Middestraat 388 ingericht. De restauratie van dit „houten huis" door het architectenbureau Kok te Amsterdam kwam onlangs gereed, en in het begin van dit jaar kon het achterhuis door het echtpaar De Jong-Mulder worden betrokken. Dat de Heer De Jong als architect ook in het binnen-

huisvak enige ervaring had, was een gelukkige omstandigheid. Rekening houdend met de beperkte afmetingen ontwierp hij met eenvoudige middelen in drie boven elkaar gelegen ruimten in het voorhuis expositiemogelijkheden, die in alle opzichten voldoen.

Op 17 juni jl. werd het museum met enige feestelijkheid geopend. De bezoeker „valt met de deur in huis” en betreedt een vertrek met foto's, tegeltableaus en een Jisper kast gevuld. In een opkamertje worden gouden en zilveren sieraden getoond. De ruimte op de eerste verdieping is gewijd aan de historie van het poldergebied en de Rijper haring- en walvisvangst. Op één wand is door middel van plasticdraad en gaas een kaart van Noord-Holland aangebracht, waarbij rode koorden het oorspronkelijke merengebied met corresponderende polderkaarten verbinden. Een visnet beschermt de uitstalling van de walvisvaart tegen de neiging van de bezoekers de voorwerpen te betasten!

Duidelijke, beknopte, bijschriften maken een rondleiding overbodig. De vindingrijkheid van de heer De Jong blijkt ook op de zolderverdieping: drie schuin geplaatste schotten met verticaal latwerk dienen ter bevestiging van de in elke oudheidkamer onvermijdelijke voorwerpen zoals de klepper van de nachtwaker enz. Een raam van ijzergaas beveeligt de daarachter gehangen scheepsmodellen; aan dit gaas zijn de bodemvondsten bevestigd.

De zorg van de inrichter blijkt meer dan eens: een reproductie naar Van Ostade bijv. illustreert het gebruik van de geëxposeerde bakkershoorn.

De conservatrice van dit museum is mevrouw De Jong-Mulder. De openingsuren zijn: mei tot november werkdagen van 10-12 en van 14-17 uur (maandagmorgen gesloten); november tot mei dagelijks van 14-17 uur. Het museum is telefonisch te bereiken onder nummer 02997-286.

BONDS-NIEUWS

Naar aanleiding van een discussie in de algemene ledenvergadering op 24 juni 1960 werd door het bestuur een kleine commissie voor de bouwfragmenten samengesteld onder voorzitterschap van de heer Th. H. Lunsingh Scheurleer; secretaris is ir. C. L. Temminck Groll, Hoofdstraat 43, Driebergen.

Op 1 februari heeft deze commissie aan een vijftigtal gemeenten een brief gezonden van de volgende inhoud:

Jaarlijks, wekelijks zelfs, worden grote aantallen oude gebouwen — in het bijzonder woonhuizen en boerderijen — inwendig verbouwd of geheel gesloopt. Regelmatig komen daardoor waardevolle fragmenten los te staan van de gebouwen, waaraan zij thuis hoorden. Deze komen ofwel in handen van slopers en antiquairs, ofwel zij worden van gemeentewege opgeslagen, hetzij bij een museum, hetzij bij een dienst van gemeentewerken.

Wij zijn van mening, dat het niet alleen van groot belang is, dergelijke elementen zoveel mogelijk te sparen, doch vooral ook om steeds de herkomst vast te leggen en aan te tekenen, waar stukken uit een bepaald gebouw hun bestemming hebben gevonden.

Een centrale registratie van de in Nederland bewaarde bouwfragmenten is daarvoor noodzakelijk. Om deze reden heeft het bestuur van de Kon. Ned. Oudheidkundige Bond een commissie in het leven geroepen, die ten doel heeft:

1. Te onderzoeken, op welke wijze in verschillende gemeenten losse bouwfragmenten van historische ge-

bouwen worden opgeslagen en geregistreerd.

2. Om op grond van de verzamelde gegevens richtlijnen vast te stellen voor een wijze van registreren, die het mogelijk maakt het totaal der collecties te overzien.

3. Te bevorderen, dat zo weinig mogelijk bouwfragmenten geheel verloren gaan of onvindbaar worden.

Het is ons bekend, dat in verschillende gemeenten reeds veel aandacht wordt besteed aan dergelijke bouwfragmenten. Wij zouden het nu ten zeerste op prijs stellen, van U te vernemen op welke wijze in Uw gemeente, bij Uw museum en/of bij Uw gemeentelijke dienst, bouwfragmenten worden bewaard en geregistreerd.

Mocht U daarbij van bepaalde kaarten of fiches gebruik maken, dan verzoeken wij U, ons daarvan als voorbeeld een exemplaar toe te zenden.

Ter verduidelijking moge dienen, dat wij hier vooral die bouwfragmenten bedoelen, die door hun vorm typerend zijn voor de periode en/of de streek waaruit het gebouw, waarvan ze afkomstig zijn, stamt resp. staat of stond. Zo denken wij aan betimmeringen, sleutelstukken, trappen, deuren, schouwen, gevelstenen, gevelijsten enz.

Van de zuivere bouwmaterialen als bakstenen, balken, pannen enz., is het doorgaans voldoende een enkel exemplaar te registreren, waarna het overige voornamelijk van belang is voor restauratiewerk. Ook de eerstbedoelde stukken zullen veelal uiteindelijk hun bestemming krijgen in een gerestaureerd bouwwerk. Het centrale systeem zal van veel waarde kunnen zijn voor het zoeken van de beste plaats voor elk deel.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

- ALKMAAR**
— *Sted. Museum.* Koos Stikvoort -6 mrt.
- ALMELO**
— *Stadhuis.* H. F. de Rijs, J. H. Coster en C. J. v. d. Aa. -1 mrt.
— *Waaggebouw.* Start 9, werk van jonge Nederlands kunstenaars 4-20 mrt.
- AMERSFOORT**
— *Mus. Flebite.* Avonturen met een 17de eeuwse vaalt uit Amsterdam -1 mrt.
— *Zonnehof.* Charlotte van Pallandt en Kees Verwey -13 mrt.
- AMSTELVEEN**
— *Gem. Oudheidskamer.* Uit de kunstkollektie van de gemeente -27 febr.
- AMSTERDAM**
— *Rijksmuseum.* Aanwinsten prenten en grafiek 1960 -20 febr.
— *Sted. Museum.* Typografie van Piet Zwart -20 febr.
Industriële vormgeving voor dagelijks gebruik van Prof. Wagenfeld -27 febr.
Martine Atonie -6 mrt.
Jeroen Voskuil -5 mrt.
— *Mus. Fodor.* Charlotte Salomon -5 mrt.
— *Kon. Instit. v. d. Tropen.* Palet van het Steenen Tijdperk, indrukken op steen en bast uit N.-W. Australië
— *Zoöl. Museum.* De Ijstijden -eind febr.
— *Kunsth. M. L. de Boer.* Lorenzo Pepe -25 febr.
— *Galerie Cinq Mouches.* Ernst Vijlbrief -29 febr.
— *Galerie 207.* Eduard Flor -1 mrt.
— *Kunstkontakt* Henk Huig -22 febr.
— *Kunstz. M. Sothmann.* Perdok -25 febr.
- ARNHEM**
— *Gemeentemuseum.* Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -26 mrt.
- BERGEN**
— *K. C. B. Kranenburg.* Gedeelte Bergens Kunstbezit -27 febr.
- BLOEMENDAAL**
— *Bloemenbeugel.* A. Pieck -27 febr.
- BREDA**
— *De Beyerd.* Jan en Johan Weissenbruch -20 mrt.
- DELFT**
— *Sted. Mus. Het Prinsenhof.* Poppen en marionetten van H. Tussenbroek -20 febr.
— *Mensa.* Van der Heyden, Van Goethem en Leering -23 febr.
- DEVENTER**
— *De Muntentoren.* P. v. d. Braken 18-27 febr.
- EINDHOVEN**
— *Sted. Van Abbemuseum.* Henri ten Holt -6 mrt.
- ENSCHDEDE**
— *Rijksmuseum Twenthe.* Wat de zee verborg en prijs gaf, 200 000 jaar Zuiderzee -19 mrt.
- 'S-GRAVENHAGE**
— *Gemeentemuseum.* Nederlands Zilver 1815-1960 -20 febr.
Nieuwe Kunst rond 1900 -27 febr.
Shik Manukata -6 mrt.
Thompsoncollectie -11 apr.
— *Kunstz. 't Center.* David Azuz -26 febr.
— *Haagsche Kunstkring.* Toegepaste Kunst 24 febr.
Rinus Rutjes en Karel Wiggers 25 febr.-16 mrt.
— *Galerie Loujitzky.* Affandi, Moshe Bernstein, Lee Man-Fung, André Petroff, Leonid Sologoub en W. Buschkens -28 febr.
— *Galerie Nova Spectra.* Gillet, Maryan, Poliakof en Pouget 25 febr.-25 mrt.
— *Kunstz. Plaats.* Kees van Es -17 febr.
- GRONINGEN**
— *Gron. Museum.* Oude luister van Groninger Land -6 mrt.
— *Provinciehuis.* Joh. Loman en R. S. A. Manuputty -1 mrt.
- HAARLEM**
— *In 't Goede Uur.* Cartoonisten en Couranten-tekenaars -1 mrt.
— *Het Huis Van Looy.* Werk van leden van Kunst Zij Ons Doel -20 febr.
- HEERLEN**
— *Molen Vrouwebeide.* Jean Adams -24 febr.
- HENGELO**
— *Hengelose Kunstzaal.* Ad. v. d. Elst, Jan Kagi, Cees Kortlang, Leo Schatz en Wim Hooft -22 febr.

HILVERSUM

- *Goois Museum. Quadriga-groep* -26 febr.
- *Kantine De Jong. Gène Eggen* -1 mrt.

LEEWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsetuin. Kunstenaars uit Noord-Friesland* -26 febr.

LEIDEN

- *Sted. Mus. De Lakenbal. Ars Aemulae Naturae* -21 febr.
- *Leids Academisch Kunstcentrum. Van der Heyden, Van Goethem en Leering* 25 febr.-2 mrt.

NIJMEGEN

- *De Waag. Ned. Aquarellistenkring* -26 febr.

ROERMOND

- *H. Luyten en Dr. P. Cuypers Museum. Talens' Prijs* -6 mrt.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-Van Beuningen. Jozef en Isaác Israëls en G. Breitner* -16 mrt.

— *Marit. Mus. Prins Hendrik. Nieuwe Aanwinsten* -1 mrt.

— *Kunzst. De Brug. Teo Besemer* -25 febr.

— *Rotterd. Kunstkring. Kees van Bohemen en Lucebert* -6 mrt.

— *Rotterd. Kunstst. Expositiezaal Lijnbaan. Kees Franse* -27 febr.

— *Kunstcentrum 't Venster. Schilderijen van Ficheroux*

SCHIEDAM

— *Sted. Museum. Grafiek en geïllustreerde boeken uit de verzameling van mr. A. J. Guépin* -20 mrt.

Wedgewood-Prijs 1960 -27 febr.

UTRECHT

— *Centraal Museum. Start 9* -27 febr.

— *De Utrechtse Kring. Eliza de Lorm-Mussenbroek* -5 mrt.

WINTERSWIJK

— *Kunzst. 't Kempken. Riek v. d. Lichte, Herman Janzen, Joop Willems en Gerhard Heesen* -1 mrt.

MEDEDELINGEN

BONDS-NIEUWS

WINTERVERGADERING

Zoals in het nummer van 15 januari j.l. van het Nieuws-Bulletin reeds is vermeld, zal de wintervergadering van de K.N.O.B. worden gehouden op *zaterdag 4 maart* te DELFT.

14.00 uur. Samenkomst in de Oude Kerk, waar ir. C. L. Temminck Groll een korte uiteenzetting zal geven van de bouwgeschiedenis. Daarna zal de heer Joep Nicolas iets vertellen over de tot standkoming van de door hem vervaardigde gebrandschilderde ramen.

15.00 uur. Vergadering in het Stedelijk Museum „Het Prinsenhof”, Oude Delft 185.

15.15 uur. Voordracht van prof. ir. J. H. Froger over het plan voor de stadskern van Delft.

Een uitvoerig programma wordt de leden van de K.N.O.B. binnenkort toegezonden.

Leden van „De Museumdag” zijn welkom.

BENOEMINGEN

Met ingang van 1 januari 1961 is benoemd tot directrice van het Maritiem Museum Prins Hendrik te Rotterdam, mejuffrouw dra. J. B. van Overeem, voordien conservatrice van genoemd museum. Door deze benoeming werd het Maritiem Museum, sedert 1885 met het Ethnografisch Museum tot één gemeentelijk instituut verenigd, wederom een zelfstandige museale instelling.

Mejuffrouw M. A. Asselberghs, conservatrice van het Nederlands Spoorwegmuseum te Utrecht, werd met ingang van 1 februari 1961 benoemd tot directrice van deze instelling, als opvolgster van dr. F. F. de Bruijn.

BANDEN 1960

*In onze mededeling van 15 januari (kol. *31-*32) over banden voor het Bulletin van het afgelopen jaar is een fout geslopen, die mogelijk tot misverstand zou kunnen leiden. Waar sprake is van jaargang 1959, is 1960 bedoeld.*

Zij, die een band voor jaargang 1960 wensen doch wellicht door ons foutieve bericht misleid een band voor 1959 besteld hebben, worden vriendelijk verzocht zich hierover nog even in verbinding te stellen met de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

Men kan nog bestellen tot uiterlijk 15 maart.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. Het weer tot cultuurgrond herschep-
pen van een buiten gebruik gesteld gedeelte
der spoorbaan in deze gemeente bracht het
afgraven van enkele kleine terpresten met zich
mee. Daarbij zijn enige grote aardewerken
netverzwaringen, alsmede scherven uit de 9de-
11de eeuw aan het licht gekomen. Ook kon
nog een brandlaag worden waargenomen. Tot
de beendervondsten behoort een fraaie honde-
schedel. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwar-
den (G. Elzinga).*

Leeuwarden. Onlangs is een kleine collectie oud-
heden uit een terpje bij Hempens bekend ge-
worden, waarbij zich enkele bijzondere stuk-
ken bevinden, o.a. een spinschijfje (of amu-
let?), vervaardigd uit een menselijke schedel,
benevens een geglazuurde, fraai versierde
doofpotdeksel met het jaartal 1596. *B.A.I.,
Groningen en F.M., Leeuwarden (G. El-
zinga).*

Oostdongeradeel. Het afgraven van een kleine
huisstee onder Ee heeft niet de verwachte re-
sultaten opgeleverd. Hoewel zorgvuldig op de
oude overblijfselen is gelet in deze stellig als
terpje opgeworpen woonplaats, kwam slechts
een middeleeuws spinsteentje te voorschijn.
Aanwijzingen voor het tijdstip van ontstaan
van de ophoging zijn niet verkregen. *B.A.I.,
Groningen, en F.M., Leeuwarden (G. El-
zinga).*

Ooststellingwerf. Ter plaatse van de in 1928
door prof. dr. A. E. van Giffen onderzochte
grafheuvel te Langedijke is een fraaie vuur-
stenen bijl gevonden. *B.A.I., Groningen en
F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Opsterland. Bij het egaliseren van een terrein in
de Opperbuurt te Duurswoude zijn middel-
eeuwse scherven, waaronder van zware, dik-
wandige schalen uit de 12de/13de eeuw ge-
vonden, alsmede op keistenen gelegde bak-
stenen van het formaat 32 x 15 x 75 cm. Een
en ander doet vermoeden, dat zich hier een
kleine middeleeuwse vestiging heeft bevon-
den. Helaas kwam de waarschuwing te laat

om nog nauwkeuriger waarnemingen mogelijk
te maken. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeu-
warden (G. Elzinga).*

Veenwouden. In verband met de restauratie van
de Schierstins vond een klein onderzoek plaats.
Reeds was geconstateerd, dat de vullingen in
de merkwaardige ronde bogen op de begane
grond niet in verband met de bogen waren ge-
metseld. Nu bleek bovendien, dat deze vul-
lingen hoger gefundeerd waren dan de voet-
punten van de bogen. De conclusie is gewet-
tigd, dat zij niet tot de oorspronkelijke opzet
van het bouwwerk behoren, maar later zijn
aangebracht. De vier hoekpunten van de toren
zijn in het zand gefundeerd; de fundamen-
tleufjes zijn door het op het zand rustende
donkere humuslaagje heen gegraven. Een pro-
fielsleuf, strekkende van toren tot de huidige
ringsloot, leverde het bewijs, dat het water
nooit de voet van de toren heeft bespoeld. Het
staand profiel van de sleuf vertoonde geen
enkele insteek, terwijl de bodem niet geroerd
is. De berm van de ringsloot ligt nagenoeg op
de plaats, waar hij na de voltooiing van de
toren aangebracht is. Het terrein loopt van de
ringsloot — aan drie zijden aanwezig — naar
de toren iets op. Deze grond is tegen de toren
aangebracht en het heeft er alle schijn van,
dat het maaiveld in de loop van de tijd ver-
laagd is. Een oud oppervlak met resten van
een begroeiing viel niet in de profielen te be-
speuren. In de aanvang kan het loopvlak van-
uit de ringsloot opgelopen hebben tot onge-
veer de kruin van de spaarbogen, waardoor
dus de toren op een lichte verhevenheid kwam
te staan. *R.O.B., Amersfoort, (J. G. N. Re-
naud).*

DRENTHE

Rolde. In verband met restauratie, die op handen
is, werd een aanvang gemaakt met een oud-
heidkundig bodemonderzoek binnen en bui-
ten de muren der Herv. Kerk te Rolde. Het
uit de 15de eeuw daterende, eenschepige
bouwwerk bleek, wat het schip betreft, te rus-

ten op de overblijfselen van een bakstenen kerk, welke aan de oostzijde door een versmalde, halfronde koornis werd afgesloten. De kern van het muurwerk bestond uit gietwerk van schelpkalk, vuursteenknollen en baksteenpuin en rustte op een bed van grote zwerfkeien. Materiaal, constructie en vorm van het bouwwerk laten vermoeden, dat deze kerk dateert uit de wende der 12de en 13de eeuw. Inmiddels is tevens een aantal paalsporen in de ondergrond waargenomen, wijzende op minstens twee houten bedehuizen, welke aan de eerste stenen kerk vooraf moeten zijn gegaan. Het onderzoek naar deze houten kerken duurt nog voort. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

OVERIJSEL

Deventer. Binnen het kader der restauratiewerken aan de toren der St. Lebuïnuskerk te Deventer zijn enige graafwerken verricht in het westelijke uiteinde van dit monument, ten doel hebbende meer nauwkeurige gegevens te bekomen over de tufstenen basiliek, waarvan de huidige hallekerk nog belangrijke resten bevat.

Tot dusverre werden de funderingen aangetroffen van een tufstenen westwerk, dat zich over de volle breedte van de huidige kerk uitstrekte. De westelijke begrenzing van deze constructie kon nog niet met zekerheid worden vastgesteld, doch er schijnt enige verwantschap te bestaan met het westwerk der St. Servaas te Maastricht.

In de krocht onder het koor — overblijfsel van de 11de eeuwse basiliek — werden de funderingen van een nog oudere, vermoedelijk uit de 10de eeuw stammende krocht blootgelegd, die evenals de huidige aan de oostzijde rond was afgesloten.

De onderzoekingen zijn om technische redenen opgeschort, doch zullen over enige weken worden voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

GELDERLAND

Herwijnen. Naar aanleiding van een vondstmelding van ir. De Man van de Provinciale Waterstaat werd een onderzoek ingesteld naar resten van een bakstenen muur, vermoedelijk een overblijfsel van het vroegere kasteel Leijenburg. De muur is oost-west gericht en opgemetseld uit baksteen van het formaat 29 x

15 x 7 cm. Onder de fundering bevindt zich een horizontale laag van rondhout met een doorsnede van 15 cm. De mogelijkheid bestaat, dat tijdens verdere grondwerkzaamheden aldaar nog meer resten aan het licht komen. *R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Het onderzoek van het laat-Romeinse grafveld aan de oostelijke zijde van de Nieuwstraat is op 24 februari beëindigd. Tijdens de jongste campagne zijn in totaal 52 skeletgraven ontdekt. In de laatste, meest zuidelijke opgravingsput zijn 12 graven zonder bijgaven aangetroffen; deze waren n.w.-z.o. gericht (schedel aan de n.w. zijde). Eén graf (van een meisje) bevatte vier stuks aardewerk (ruwwandig, terra nigra en terra sigillata), een glazen bakje, een ijzeren mesje en schaar en enkele bronzen voorwerpen: bij de schedel twee haarpennen en een hanger (lunula), bij de rechterhand een knop met hout erin (stok?), bij de linkerhand een draadvormige armband en op borsthoogte een boogvormige fibula.

In dezelfde opgravingsput zijn verder enige verschijnselen waargenomen die dateren uit de tijd vóór die van het grafveld. Dit betreft in de eerste plaats een n.w.-z.o. gerichte, in het vlak ± 3 m brede, min of meer spitsvormige gracht met een zuidelijk talud van $\pm 80^\circ$ en een noordelijk talud van $\pm 45^\circ$. Deze gracht is gedeeltelijk dichtgeslibd en verder opgevuld. Daarboven bevond zich een vrij harde, grotendeels uit grind bestaande laag ter breedte van ± 5 m, vermoedelijk een n.w.-z.o. lopende weg. Tussen het grindpakket (ten dele daarin) en de grachtvulling is een twaalfstal zilveren munten gevonden, die grotendeels vergaan zijn. Een laag grond boven het grind bevatte veel stukken bekapte tufsteen (van muurwerk), een fragment van een zuiltrommel met glad oppervlak (diameter ± 60 cm), eveneens van tufsteen, en een stuk van een ongeveer 15 cm dikke granieten plaat, die aan weerszijden glad is afgewerkt. Bij de aanleg van de graven heeft men hier en daar de bovenvermelde grachtvulling en lagen doorsneden. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

UTRECHT

Leersum. Tijdens rioleringswerkzaamheden aan de Bentincklaan werden twee 7de eeuwse ruwwandige, eivormige kookpotten aan het licht

gebracht. Zij bevonden zich op \pm 50 cm beneden het oppervlak en bevatten nog crematieresten. Enkele resten van donkergrijze en bleekrood gebakken knikpotten met blokradstempeling zijn mogelijk reeds door vroegere verstoringen in de bovengrond geraakt. Op hetzelfde terrein zijn reeds omstreeks 1932 merovingische graven aangesneden. De melding werd gedaan door de heer Reusink te Leersum. *R.O.B., Amersfoort (J. Ypey)*.

ZUID-HOLLAND

Rijnsburg. In februari 1961 werden te Rijnsburg de opgravingen van 1949 en 1951 voortgezet. Blootgelegd werd de gehele oostvleugel van het abdijgebouw, bekend o.a. uit de twee vermaarde etsen van Hercules Seghers uit de tijd omstreeks 1630. In het ontgraven gedeelte van de kloostergang kwam een aantal skeletten van abdisen en nonnen aan het licht.

In de puinsleuven van de totaal uitgebroken muurfunderingen werd een aantal natuurstenen bouwfragmenten ontdekt. Uit de ondergrond kwamen tal van cultuursporen uit de eeuwen voor de stichting van de abdij (1133) aan het licht. Het laat zich aanzien, dat binnen afzienbare tijd vrijwel de gehele plattegrond van het Rijnsburgse abdijcomplex zal kunnen worden vastgelegd, daar het in de bedoeling ligt het huidige raadhuis en de huizen ten noorden daarvan te amoveren, met het oog op de bouw van een nieuw raadhuis. De onderzoekingen geschieden onder auspiciën van de „Stichting Gedenkteken Graven van het Hollandse Huis te Rijnsburg”, die ijvert voor het tot stand komen van een waardige rustplaats der in 1949 en 1951 te Rijnsburg ontdekte leden van het Hollandse

gravenhuis. *I.P.P., Amsterdam (W. Glasbergen)*.

LIMBURG

Blitterswijk. Op een zandrug langs de Maasuitwaarden onder Blitterswijk werd van het oppervlak opgeraapt een uit een afslag vervaardigd artefact, dat van middenpaleolithische ouderdom is. *B. Kruysen, Venray*.

Grubbenvorst. Van de heer Korsten, oud-hoofdenerschool te Grubbenvorst, werd bericht ontvangen dat bij het ploegen van een akker ten westen van de buurtschap Looendaal een groot aantal urnfragmenten waren gevonden. Bij nader onderzoek van het genoemde terrein werden op een 14-tal plaatsen urnfragmenten en/of verbrande beenderresten gevonden. In sommige gevallen konden duidelijk de sporen van kringreppels worden vastgesteld. Ongeveer 30 jaar geleden is het betreffende terrein in cultuur gebracht. De destijds daar aanwezige heuveltjes zijn toen verdwenen, waarbij ook een aantal urnen geheel of gedeeltelijk vernield zijn. Bij het ploegen van thans zijn de overgebleven resten aan het licht gekomen. Het gevonden materiaal bestaat in hoofdzaak uit bodem- en buikfragmenten van ten dele ruwwandig, dikwandig bruinrood besmeten, ten dele uit hardgebakken, donkergrijs aardewerk, benevens een vijftal ondiepe schalen. *W. Hendriks, Venlo*.

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij de werkzaamheden aan de Markerwaarddijk is een scheenbeengedeelte van een neushoorn gevonden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders, (G. D. van der Heide)*.

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Velp, (gem. Grave), Oude R.K. Kerk.

Bij de aanvang van de restauratie werd een onderzoek ingesteld om de bouwgeschiedenis na te gaan.

De kerk bevat overblijfselen van een tufstenen kerkje, waarvan de funderingen in 1957 werden opgegraven door de R.O.B. Dit kerkje bestond uit een nagenoeg vierkant koor en een breder langwerpige schip, waarvan de vier hoek-

punten thans nog in het muurwerk aanwijsbaar zijn. Het gietwerk van de romaanse muren bestaat uit grof Maasgrint, basaltlava en oersteen met weinig ijzer. De laatste steen komt ook voor in de onregelmatig gemetselde bekleding aan de binnenzijde. De tufsteenlagen zijn 8 tot 20 cm dik. In de zuidwand werden na het ontpleisteren vier kleine rondboogvensters aangetroffen. De noordwesthoek van het tufstenen schip is nog

aanwezig en bij nader onderzoek zal er mogelijk nog meer aan het licht komen over de indeling van de westgevel. Het karakter van het tuf-metselwerk is laat-12de eeuws.

Aan dit romaanse kerkje werd een vrijwel vlakke bakstenen toren toegevoegd. Toen werd de tufstenen westgevel gesloopt en enig materiaal daarvan werd tot op ongeveer twee derde van de hoogte in de toren verwerkt. Op die hoogte is aan drie zijden een dichtgemetselde rondboog-nis, waarvan evenwel aan de binnenzijde van de toren niets te zien is. Boven de tufbekleding maakt het metselwerk de indruk van een verhoging te zijn, doch bij nadere bestudering blijkt hiervan evenwel niets. Het steenformaat is $27\frac{1}{2} \times 14 \times 6\frac{1}{7}$ cm; 10 lagen = 82 cm. Binnen vertonen de torenwanden, behalve de westwand (waarin zich de eenvoudig geprofileerde ingang bevindt), lage spitsboge spaarnissen.

Het tufstenen koor werd later vervangen door een $\frac{5}{8}$ gesloten bakstenen koor, steenformaat $26 \times 12.5\frac{1}{13} \times 5.5\frac{1}{6}$ cm; 10 lagen = 77 cm.

Daarna werd het tufstenen schip verhoogd en voorzien van een noordbeuk. Het steenformaat is vrijwel gelijk aan dat van het koor n.l. $24.5\frac{1}{26} \times 11.5\frac{1}{13} \times 5.5\frac{1}{6}$ cm; 10 lagen = 77 cm. Dit bakstenen koor heeft blijkens sporen stenen gewelven gehad.

De versnijding aan de binnenzijde van de zuidmuur onder de ramen geeft de hoogte aan van het romaanse schip. Daarom zitten die ramen ook zo hoog. Aan de noordzijde werd de oude tufstenen muur vervangen door drie scheibogen op twee gemetselde geprofileerde kolommen. Merkwaardig is, dat de oostelijke boog lager is dan de beide anderen. Wellicht was een rest van de oude kerk oorzaak van deze afwijking. De

zijbeuk, die nog een travee om de toren grijpt, heeft oorspronkelijk een ziende sporenkap gehad. De wand boven de scheibogen was gepleisterd. In de westgevel zit bovenaan een dichtgemetseld raampje.

De over schip en koor doorlopende kap heeft spanten van twee jukken waarop standvinken een nokgording dragen. De spanten rusten op trekbalken met sleutelstukken (renaissance-profilering), muurstijlen en korbeels. In de trekbalken zijn kinderbinten ingelaten, die een vlak plafond dragen. De gehele dakconstructie is van eikehout. Volgens de beschikbare gegevens zou deze kap na een brand in 1674 zijn gemaakt. Eenzelfde kap op een grenen balklaag bezit de kerk te Dieden.

De torenspits, die ontbreekt op tekeningen van V. Klotz uit 1676 en 1679, is van ruw gedisseld eiken, met enkele grenen onderdelen.

De tufstenen bekleding aan de zuidzijde is, vermoedelijk in de 18de eeuw, geheel vervangen door baksteen, ook gehele delen van de romaanse muren werden vervangen. In de 18de eeuw is onder het houten plafond een stucplafond aangebracht. In de zijbeuk werden gemetselde kruisgewelven gemaakt, waarbij tevens de twee hoge scheibogen werden verlaagd en de profilering van de kolommen minder scherp werd gemaakt door het vullen van binnenhoeken. De torenruimte werd bij de kerkruijme getrokken door het doorbreken van de oostelijke torenwand, ten dienste van een zangkoor- en orgelgalerij.

Een vermoedelijk 19de eeuwse sacristie aan de noordzijde en een latere, nog lelijkere, aan de zuidzijde van het koor zijn al weer verdwenen.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

- *Waaggebouw*. Start 9, werk van jonge Ned. kunstenaars -20 mrt
- Tekeningen uit de Gouden Eeuw uit de verz. Gattacre-De Stuers 25 mrt-24 apr.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Tekenwerk van Aart Schouman (1710-1792) -10 apr.

- *Sted. Museum*. Met textiel, textiel in de architectuur -27 mrt
- Jozef Albers en Hans Richters -10 apr.
- Bewogen beweging -17 apr.
- *Museum De Waag*. Joodse verluchte handschriften -19 mrt
- *Kunstb. Ina Broerse*. Tekeningen van Thijs Overmans, batiks van Kiran Gurjal en houtwerk van J. A. de Melker -26 mrt

(AMSTERDAM)

- *De 3 Hendricken*. Ad Snijders -23 mrt
- *Galerie D'eendt*. Beeldhouwwerk, tekeningen en aquarellen van Engelchor -26 mrt
- *Café Eyliders*. Carl de Wit
- *Galerie 207*. D. van Golden 3 apr.
- *Kunstkontakt*. Henk Huig -25 mrt
- *Stichting Beeldende Kunst, Zaal Vlieger*. Tekeningen en wandkleden van Mieke Kemming-Stork -8 apr.
- *Stichting Beeldende Kunst, Zaal Hippe*. Andries Minderhout -9 apr.
- *Kunstszaal M. Sothmann*. Imre Nagy

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. Anton Jakma -23 mrt

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -26 mrt
- Gezichten op Arnhem, een keuze uit de topografische atlas van Gelderland -9 apr.
- 7 schilders uit Gelderland -28 mrt
- Diederer, Stekelenburg, Wagemaker en Wolvencamp 31 mrt-30 apr.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Schilderijen, tekeningen en portretten van W. G. Hofker en in leer gebonden boeken en kleine aquarellen van M. Hofker-Rueter -27 mrt
- Wandkleden van Mevr. J. Kruyder-Bouman 5-22 apr.

BREDA

- *Cult. Centrum De Beyerd*. Jan en Johan Weisenbruch -20 mrt

DELFT

- *Ethnogr. Museum*. Pre-Incakunst uit Peru -1 sept.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Moderne kunst uit Deventer particulier bezit -20 mrt
- Kalenders 22-29 mrt
- Vereniging Deventer Beeldende Kunstenaars 1-10 apr.

DORDRECHT

- *Pictura*. Grafiek uit Amerika -27 mrt
- *Kunsts. Punt 31*. Hermann Bartels -28 mrt
- Lothar Quinte uit Karlsruhe 25 mrt-14 apr.

EDE

- *Bergpoort*. Gezicht op de mens -20 mrt

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. Wagemakers, Wolvencamp, Stekelenburg en Diederer -20 mrt
- W. Hussem en W. L. Bouthoorn 24 mrt-17 apr.
- *De Krabbedans*. G. Verdijk -26 mrt

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Wieringen -eind okt.

GOUDA

- *Sted. Museum Het Catharina Gasthuis*. Merkwaardige boeken uit de Goudse Librye -20 mrt

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Thompson-collectie -11 apr.
- Pierre Soulages -24 apr.
- Balische Kunst -1 mei
- Kunstenaars zien de Deltawerken 14-20 mrt
- *Haagsche Kunstkring*. Lucie de Haas-van Duin en Jan Roëde 18 mrt-6 apr.
- *Panorama Mesdag*. Henk van Leeuwen -20 mrt
- *Galerie Nova Spectra*. Gillet, Maryan, Pliakof en Pouget -25 mrt
- *Intern. Galerij Orez*. Schilderijen van Hans Verwey -24 mrt
- *Paleis Noordeinde*. Rudolf Steiner 1861-1961, leven en werk -29 mrt

GRONINGEN

- *Wedgewood-prijs 1960* 18 mrt-17 apr.

HAARLEM

- *Het Huis Van Looy*. Interscholaire -27 mrt
- *In 't Goede Uur*. Julia Giesberts -1 apr.

HENGELO

- *De Hengelose Kunstszaal*. De Hollandse Aquarellistenkring -22 mrt

HENGELO (GLD.)

- *Raadhuis*. Gezicht op de mens 10-16 apr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Kruithuis*. Reflex II, werken van 14 kunstenaars uit Den Bosch 26 mrt-17 apr.

HUISSEN

- *Kleuterschool De Wingerd*. Gezicht op de mens 4-9 apr.

LEEUWARDEN

- *Kunstcentrum Prinsetuin*. Start 9, werk van jonge Nederlandse kunstenaars 22 mrt-17 apr.
- *Kunstszaal Van Hulsen*. Grafiek van K. Appel, Corneille, Heyboer en Lucebert -28 mrt
- Grafiek van de Kunstenaarsgroep Nu 28 mrt-17 apr.

LEIDEN

- *Sted. Museum De Lakenbal*. Atol -27 mrt
- *Leids Academisch Kunstcentrum*. J. van der Heyden, J. van Goethem en J. Leering -1 apr.

MIDDELBURG

- *Kunsts. Van Benthem en Jutting*. Nederland schildert, Talens' Prijs 1960 -26 mrt

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-Van Beuningen*. Kant uit eigen bezit -24 mei
- *Museum voor Land en Volkenkunde*. Mythe, Maskers en Magie in het land van Dogon
- *AMVJ-Gebouw*. De mens en zijn tehuis, de architecten Hammel, Klunder en Witstok -12 apr.
- *Rotterd. Kunstkr.* Theo Bennes -27 mrt
- *Expositiezaal Lijnbaan*. Herken Uw stad, prenten uit het bezit van het Gemeentearchief van Rotterdam -27 mrt
- *Kunstcentrum 't Venster*. Chris van Voorst -31 mrt

RIJSWIJK

- *Oudheidkundig Museum*. Wie was Vincent van Gogh? -1 apr.

SCHIEDAM

- *Sted. Museum*. G. Romijn -10 apr.

TERSCHELLING

- *Het Behouden Huys*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels 1 apr.-1 okt.

TILBURG

- *Brab. Sticht. v. Beeldende Kunst en Edelambacht*. Calligrafie van Chris Brandt en penningkunst -20 mrt
- Bijbeltekeningen van Mart. Kempers 25 mrt-3 apr.

UTRECHT

- *Centr. Museum*. Tien jaar aanwinsten 1951-1961 -28 mei
- *De Utrechtse Kring*. Herman Berserik -2 apr.
- *Kunstliefde*. Oog in oog, portretten van werkende leden -20 apr.
- *Universiteitsbuis*. Moderne Nederlandse kunst, werk van leden van de Haagsche Kunstkring

VLAARDINGEN

- *De Visbank*. Litho's en houtsneden van de Groep Ara -20 mrt

WINTERSWIJK

- *Openbare Leeszaal*. Gezicht op de mens 23 mrt-3 apr.

VACATURE

PROVINCIE ZEELAND

Bij de Zeeuwse Museumstichting (opgericht 3 december 1960) te Middelburg, kan worden geplaatst een

DIRECTEUR.

De gedachten gaan uit naar een academicus met kunsthistorische opleiding en ervaring op het gebied van het museumbeheer.

Salarisgrenzen: f 856.77—f 1113.77, exclusief huurcompensatie en vacancetuitkering. Aanstelling (als ambtenaar in de zin van de Pensioenwet) boven het minimum niet uitgesloten.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens over opleiding, ervaring enz. uiterlijk 21 dagen na verschijning van dit blad te zenden aan de administrateur van de Zeeuwse Museumstichting te Middelburg, p/a Provinciale Griffie, Abdij 6, kamer 43.

BENOEMING

Met ingang van 1 februari 1961 is benoemd tot wetenschappelijk hoofdamtenaar in vaste dienst bij het Rijksmuseum te Amsterdam ir. J. Lodewijks, voordien verbonden aan het Laboratorium voor Textieltechniek en Vezeltechnologie van de Technische Hogeschool te Delft.

Het ligt in het voornemen, dat ir. Lodewijks zal worden aangesteld als directeur van het op te richten Centraal Laboratorium voor Onderzoek van Voorwerpen van Kunst en Wetenschap, dat naar alle waarschijnlijkheid te Amsterdam zal worden gevestigd.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. Uit de terpresten, afgegraven bij de werkzaamheden rond de oude spoorbaan bij Tzummarum (zie kolom *53) zijn nog enige bijzondere vondsten te voorschijn gekomen. Daaronder bevinden zich fraaie, uit vogelbeenderen vervaardigde priemen, een anker-vormige sleutel van ijzer, Frankisch ruwwandig aardewerk en fragmenten van met radstempel versierde, spitsbuikige Merovingische urnen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Lidlum bij Tjummarum (Barradeel). Bij het afgraven der aarden baan van de voormalige spoorlijn en het egaliseren der belendende bouwlanden tussen Tjummarum en Oosterbierum is men gestoten op een ongeveer 1 m zware en 20 m lange fundering, opgetrokken uit kloostermoppen, alsmede een ongeveer 2 m wijde, eveneens uit kloostermoppen opgemetselde en 2 m diepe waterput. Deze put stond met een uit kloostermoppen opgezette onderaardse koker in verbinding met een nadien deels gedempte gracht. Kennelijk betreft het hier overblijfselen van de in 1572 voorgoed verwoeste Witherenabdij „Mariendal”. Aanvankelijk was dit klooster dat in 1182 werd gesticht als een dochter van „Mariengarde” bij Hallum, dicht bij de zee gelegen op een terrein, dat thans nog bekend staat onder de naam „Kappelleterp”. Aangezien dit terrein weinig of niet was verhoogd en geen veiligheid bood bij de herhaalde dijkdoorbraken, werd het in 1234 verplaatst naar de op korte afstand ten zuiden gelegen terp van het gehucht Lidlum. Het is deze hoogte, waarvan de noordelijke zoom thans open is gelegd. De profielen van een nieuw gegraven sloot hebben een duidelijk inzicht gegeven in de ligging en breedte der klaarblijkelijke dubbele gracht, welke het klooster oudtijds als een rechthoek omgrensde en tevens beveiligde. Over de aard en de betekenis van de blootgelegde muur valt voorlopig niets met zekerheid te zeggen. *R.O.B., Amersfoort (H. Hal-*

bertsma) en B.A.I., Groningen — F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Menaldumadeel. Bij het opruimen van een fundering van een door brand getroffen boerderij onder Berlikum werd een nog niet dateerbaar fraai bewerkt benen voorwerp gevonden. Soortgelijke stukken in het Fries Museum worden beschouwd als voor 1000 te zijn ontstaan. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Rauwerderhem. Bij graafwerk ten zuidwesten van de kerk te Poppingawier kwam op ca. 1.75 m diepte een cultuurlaag te voorschijn, waarin zich de 12de eeuwse kogelpotscherven en fragmenten van gedraaid Rijnlands aardewerk uit dezelfde periode bevonden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Schiermonnikoog. De burgemeester, de heer O. G. de Boer, meldde, dat bij de aanleg van een riolering eigenaardig gekleurde grondlagen aan het licht kwamen. Een onderzoek wees uit dat het hier waarschijnlijk oude vegetatielagen betreft, die van het oosten naar het westen schuin omhoog liepen. Duidelijk zichtbaar was, dat over deze lagen vrij plotseling grote randmassa's zijn afgezet, welke afzettingen verband houden met de langzame verplaatsing van het eiland. Genomen monsters worden nader onderzocht. Scherven werden niet gevonden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Smallingerland. Bij een grondverbetering in een weiland aan de Hoodammen onder Oudega werd onder een veenlaag op het zand een concentratie van brokken vuursteen waargenomen, welke op onregelmatige wijze gespleten zijn en hier en daar sporen van vuurwerking vertonen. Tot nu toe konden echter geen aanwijzingen worden verkregen, dat een en ander op menselijke activiteiten duidt. Merkwaardig is, dat de vuursteen zich slechts op een betrekkelijk kleine oppervlakte bevindt. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Nadere bestudering van het

schervenmateriaal, gevonden bij de aanleg van het sportveld te Tietjerk (zie kol. *1) door de heer J. G. N. Renaud leerde, dat zich hierbij vele uit het buitenland geïmporteerde stukken bevinden. Met zekerheid kon onder meer Deens aardewerk uit ca. 1800, almede 17de eeuwse ceramiek, afkomstig uit de omgeving van Bremen, worden gedetermineerd. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Westdongeradeel. In Hantumhuizen werden bij het egaliseren van een akker resten van fundamenteën, glas en aardewerk gevonden. De oudste mobilia gaan terug tot de 16de eeuw. De topografie van het terrein wijst erop, dat zich ter plaatse een met grachten omgeven huizinge bevonden heeft. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. De heer P. Postma jr. te Pingjum deelde mede, dat een hoogte onder Witmarsum werd afgegraven. Het bleek, dat er zich een kleine terpnederzetting had bevonden, waarin een duidelijke woonlaag was te onderscheiden. Het hierin tot nu toe gevonden aardewerk is omstreeks 1000 te dateren. Tot de vondsten behoort o.m. een vrijwel gave vlakam van been. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

DRENTHE

Rolde. Voortgezet onderzoek in de Herv. kerk te Rolde toonde aan dat de bakstenen kerk, die aan de huidige voorafging, door twee rijen van drie pijlers in drie ruimten werd onderverdeeld. In tegenstelling met het aanvankelijk geuite vermoeden, dat dit basiliekje aan de oostzijde door een versmald, half rond gesloten koor werd begrensd, bleek dat dit koor een rechte afsluiting bezat, overeenkomstig het koor van het nog bestaande, uit granietblokken opgetrokken kerkje te Odoorn. Aan de zuidzijde van de kerk, onmiddellijk naast de veldkeienfundering, kwam een vijftal veldkeien van aanzienlijke afmetingen te voorschijn, welke kennelijk tot een basement van een op zichzelf staand bouwsel hadden gediend. De gedachten gaan uit naar een monumentale stoel of verhevenheid, waarop de deken de jaarlijkse seend op het Rolder kerkhof leidde. De sporen van houten gebouwen, voorafgaande aan het eerste stenen kerkje, tekenden zich te fragmentarisch af om op grond daarvan een reconstructie der onderhavige

plattegronden te kunnen ondernemen. In ieder geval betreft het drie, elkaar in tijdsorde opvolgende driebeukige bouwsels, waarvan het oudste op een voordien nimmer bewoond of tot grafveld aangelegd heideveld moet zijn verzezen. Een verrassing betekende de vondst van een afvalgat benoorden de kerk, waarin honderden brokstukken van een of meer, uit zandsteen vervaardigde, uit het tweede kwart der 15de eeuw daterende beeldhouwwerken werden aangetroffen. Nader onderzoek is vereist, teneinde zekerheid te verkrijgen over de aard van deze hoogst belangrijke ontdekking. De vondst sluit aan bij een vroegere, in 1959 gedaan bij het graven van een put bewesten de kerktoren. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

OVERIJSEL

Hasselt. Naar thans uit een mededeling van de burgemeester van Hasselt bekend is geworden, is enige tijd geleden bij afbraak van een huis in de gemeente een in een muur ingemetselde, twee-orige, van binnen geglazuurde kookpot op knobbelvoeten gevonden van 16de eeuwse datering. Vermoedelijk betreft het hier een bouwoffer. Het is niet bekend, of zich in de pot voedselresten hebben bevonden. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Kampen. De opgraving in de Bovenkerk te Kampen is begonnen met het graven van de proefsluif in het binnenkoor. Hierin is een ouder, driezijdig gesloten koor gevonden met een ronde fundering. Dit bakstenen werk behoort tot de 13de eeuwse aanleg. Er zijn resten van een buitenbekleding van tuf. Ook is 13de eeuws muurwerk gevonden bij de kruising der kerk, o.a. een in diagonale richting geplaatste steunbeer in de hoek tussen koor en noorderdwarsarm. De zeer slechte ondergrond laat helaas niet toe de onderzijde van de zeer diep liggende fundamenteën geheel te bereiken. De 13de eeuwse kerk moet gebouwd zijn op de plaats, waar toen reeds begraving had plaatsgevonden, getuige gestoorde begraving onder en tegen de muur van het oudste tot nu toe gevonden koor. Het oudste vaatwerk dat is aangetroffen, is Pingsdorfmateriaal. Het onderzoek geschiedt op verzoek van en in overleg met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. (Juist na het samenstellen van bovenstaand bericht is een gedeelte van

een rondgesloten tufstenen koor aangetroffen. Het onderzoek wordt voortgezet). *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide)*.

Rande, Gem. Diepenveen. Naar aanleiding van een vondstmelding door de heer C. A. Viester te Deventer werd een verkenning gedaan te Rande, ter plaatse van een zandhoogte, waarschijnlijk een oud rivierduin. Op 60-80 cm diepte bevond zich een oude woonlaag, waarin veel ruw besmeten aardewerk met hoofdzakelijk glad randprofiel werd gevonden. Een en ander kan gedateerd worden in de IJzertijd. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

GELDERLAND

Kesteren. Dank zij een bericht van ir. K. J. Hoeksema te Wageningen vernam de R.O.B. dat twee studenten van de Landbouwhogeschool, R. Cornelisse en G. W. W. Elbersen, bij een bodemkundig onderzoek een houten waterput uit de Romeinse tijd hadden ontdekt. De vindplaats is gelegen op de Hoge Woerd, in het terrein waarover rijksweg nr. 15 wordt aangelegd. Van 28 februari tot 3 maart kon daar een kleine opgraving worden gedaan; hierbij is zeer veel medewerking verleend door de reeds vermelde en door andere Wageningse studenten, verder ook van de zijde van het Laboratorium voor Geologie te Wageningen (directeur prof. dr. C. H. Edelman).

De eerste stukken hout waren aangetroffen op ca. 0.80 m onder het niveau van het cunet van de nieuwe weg, d.i. ongeveer 1.60 m onder het maaiveld. Het Romeinse niveau kon ter plaatse niet meer worden vastgesteld. Bij het maken van de put is men begonnen met het graven van een kuil — in zavelige grond — waarin een kist of bekisting is aangebracht (vooral in verband met het loopzand) in de vorm van een vierkant van eiken planken met zijden van ca. 1 m (binnenwerks). Deze planken, gemiddeld 28 cm breed en 5.5 cm dik, zijn horizontaal geplaatst in vijf rijen boven elkaar. De onderkant van de bekisting lag op 3.10 m beneden het maaiveld. De hoeken zijn door uitkepingen met elkaar verbonden (zonder spijkers); de einden der planken staken enkele cm buiten de kistwand uit. De verticale vlakken van de kepen zijn alle schuin gezaagd om hierdoor de binnenhoeken van de bekisting beter te doen sluiten.

Op een diepte van 2.68 m beneden het maaiveld, binnen de kist en op 42 cm boven de

onderkant daarvan, kwamen de eerste sporen aan het licht van de eikehouten wand van de eigenlijke, cilindervormige put. Deze bestaat uit veertien delen of duigen, die kennelijk in de grond zijn gedreven: de onderkanten zijn aan de binnenzijde aangescherpt over een lengte van 30 cm. Deze delen zijn voorts aan de smalle zijden arm geschaafd om een goede aaneensluiting mogelijk te maken en het naar binnen buigen der planken te voorkomen. Ze zijn 1.25 m lang en ca. 6 cm dik, met uitzondering van één duig, die een lengte heeft van slechts 60 cm en aan de onderzijde niet is afgeschuind; waarschijnlijk is deze laatste het sluitstuk van de kuip geweest.

Uit de bovengrond is een bodemscherf van terra sigillata afkomstig met het stempel *OF. CN.*

In de vulling van de kuil, buiten de bekisting, werden veel fosfaatsporen waargenomen; hierin zijn verder aangetroffen inheemse scherven uit de Romeinse tijd, fragmenten van Romeins aardewerk (ca. 2de eeuw), dakpannen en een stuk tufsteen.

Tot de vondsten die binnen de bekisting gedaan zijn, behoren stukken leisteen, Romeinse dakpanfragmenten (één met een onleesbaar stempel, vermoedelijk van militaire aard: het einde wordt naar het schijnt gevormd door een takje), scherven van inheemse en Romeinse ceramiek (een stuk van een terra sigillata-kom Drag. 37 uit La Madeleine, ca. 130-150 na Chr., terra nigra, gladwandig, ruwwandig aardewerk — o.a. kookpotten met vlakke rand en met dekselgeul —, governist aardewerk, al of niet met zandbestrooiing), stukken beschilderd muurpleister (met rode, witte, gele en zwarte verf), dierenbeenderen (volgens determinering van ir. J. A. Trimpe Burger) van rund, schaap (ram), geit (?) en varken (o.a. schedel van een big). Op de bodem van de put werd een nagenoeg gave donkergrijze, ruwwandige kan aangetroffen met een brede monding en een ingeknepen tuit; deze dateert uit het einde van de 2de of de eerste helft van de 3de eeuw.

Het hoofd van de afd. Archeologisch Onderzoek, Directie van de Wieringermeer (IJsselmeerpolders), G. D. van der Heide, heeft zich bereid verklaard zorg te dragen voor de conservering van de houten vondsten. In verband hiermee zijn alle tot de bekisting en de put behorende delen, die opvallend gaaf blijken te zijn, vervoerd naar het Museum N.O.P.,

- Schokland. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*
- Malden.* Een onderzoek werd ingesteld binnen de tot het maaiveld afgebroken resten der oude, in aanleg 15de eeuwse kerk, waarvan het schip in de 19de eeuw een tweetal verbredingen onderging. In koor en achterschip werden de resten blootgelegd van een uit tufsteen opgetrokken, tweeschepige romaanse kerk, met een onversneden halfronde koorsluiting. Het zuidelijk zijbeukje is vermoedelijk recht gesloten geweest. Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*
- Nijmegen.* Legerplaats 10de legioen. Het onderzoek is in de afgelopen weken op intensieve wijze voortgezet, vooral in de oostelijke hoek. Het verloop van de reeds in 1959 ontdekte vestingmuur met „steunberen” aan de binnenzijde (die vermoedelijk overdekt zijn geweest door bogen in verband met een weergang) kon verder worden vervolgd. De plattegrond van het dicht bij de vestingmuur gelegen langwerpige gebouw met steunberen („geschut”-magazijn?) is thans geheel volledig. Vlak ten oosten hiervan is de fundering gevonden van een rechthoekig stenen gebouw van aanzienlijke afmetingen; dit betreft wellicht het valedinarium of ziekenhuis. Uit de „houten” perioden zijn sporen aan het licht gekomen van een aantal grote gebouwen in de vorm van standgreppels en resten van wandposten. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*
- Laat-Romeins grafveld aan de oostelijke zijde van de Nieuwstraat (aanvulling van kol. *56, naar aanleiding van de determinering van enige munten door het Kon. Penningkabinet 's-Gravenhage). In het 4de-eeuwse meisjesgraf dat rijkelijk voorzien was van bijgaven, lag tegen de voorzijde van de onderkaak een (zilveren) denarius uit de tijd van keizer Marcus Aurelius, geslagen tussen 161 en 175. Van de grotendeels vergane „zilveren” munten, die tussen het grindpakket (ten dele daarin) en de grachtvulling gevonden zijn, konden er twee gedetermineerd worden. De eerste is een geplateerde denarius (bronzen kern, overtrokken met een laag zilver) van (L. Cassius) Longinus uit de tijd van de Romeinse republiek, geslagen tussen ca. 52-50 voor Chr. De tweede munt is een geplateerde denarius uit de tijd van keizer Augustus, geslagen tussen 2 voor en 14 na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

NOORD-HOLLAND

- Texel.* Bij werkzaamheden bij Den Burg is ongeglazuurd, zachtgebakken vaatwerk gevonden met gekartelde randen. Een proefgraving met het openleggen van enkele vlakken, verricht door de heren G. J. de Haan en H. E. Peeters, bracht slechts donkere grondverkleuringen aan het licht, waarbij in de zandige hoogliggende pleistocene ondergrond aangevoerde, grijze klei voorkomt. De scherven werden vooral gevonden bij deze kleiplekken. Er zal een analyse van deze klei en van de scherven plaatsvinden. Het schervenmateriaal vertoont in de randen enige variatie. Vermoedelijk is het dateerbaar omstreeks het begin van de jaartelling. Er is ook een sterk geoxydeerde brok brons gevonden, waarvan de vorm nog niet kon worden bepaald. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*
- Zwaagdijk, gem. Wervershoof.* Begin maart bereikte ons het bericht van de gemeente Wervershoof, dat onder Zwaagdijk bij de egaliseren van een perceel, toebehorend aan Gebr. Langedijk, twee menselijke skeletten waren gevonden. De heren T. R. Mulder en W. F. G. Wiese van het Historisch Genootschap Oud-Westfriesland bezochten het terrein, waarbij bleek, dat een noodonderzoek gewenst was. Dit heeft inmiddels plaatsgevonden. Het bewuste perceel is slechts 500 m verwijderd van het drietal grafheuvels dat in 1941 door prof. dr. A. E. van Giffen werd onderzocht (zie *West-Friesland's Oud en Nieuw* 17 (1944) blz. 121 e.v.). Tijdens ons onderzoek zijn bij de egalisatiewerkzaamheden opnieuw menselijke skeletten te voorschijn gekomen en wel van drie personen, waaronder een man en een kind. Zij bleken niet in een grafheuvel te zijn bijgezet. Aan de man was een bronzen zwaard meegegeven, waarvan de conservering nog niet voltooid is. Het gevest is met zes nieten aan het lemme bevestigd; de lengte bedraagt tenminste 45 cm. Het zwaard kan in de Midden-Bronstijd worden gedateerd. Op een ander punt van hetzelfde perceel vermoedden wij wel een grafheuvel te hebben gevonden. Het onderzoek heeft echter uitgewezen, dat we daar met bewoningssporen te maken hebben. Verschillende slootjes zijn teruggevonden. Op het hoogste stuk is oud akkerland vastgesteld aan de hand van eergetouwssporen. Later hebben daar woningen gestaan, aangezien tal van paalkuilen op een zeer klein oppervlak werden waargenomen. Een direct aansluitend hoog ge-

legen terreingedeelte is enkele decennia geleden totaal vergraven, zodat verder onderzoek geen zin meer had. De vondsten bestaan vooral uit dierenbeenderen, en voorts uit brokken natuursteen en scherven van met scherf- en steengruis verschaald aardewerk. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

ZUID-HOLLAND

Alphen aan den Rijn. Bij de aanleg van een rioering in de Kievietstraat was men op een diepte van ca. 1.30 m onder het maaiveld gestuit op een laag met veel houtresten, waaronder enkele boomstammen. Bovendien trof men er scherven, beenderen en schelpresten aan. Er kon dus van een woonlaag worden gesproken. De geringe hoeveelheid scherven staat slechts een zeer voorzichtig te gebruiken datering toe, die gesteld kan worden op de 5de—3de eeuw v. Chr. Naar aanleiding van een vondstmelding door de heren A. J. Dekker en R. E. Schouwvliet te Alphen aan den Rijn, begaven wij ons derwaarts. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Rijnsburg. Na een korte onderbreking zijn de opgravingen op het voormalige kloosterterrein te Rijnsburg hervat met de bedoeling een onderzoek in te stellen naar de culturen, welke het in 1133 gestichte vrouwenklooster moeten zijn voorafgegaan. Tot dusverre zijn enige, nog bezwaarlijk nader te determineren ingravingen en greppels waargenomen, waarvan de ouderdom wordt aangegeven door talrijke Karolingische aardewerkscherven. Tussen deze vondsten zijn tevens brokstukken van Romeinse dakpannen aangetroffen, waarvan één het stempel droeg *GIIRINFR [(Exercitus) Ger(manici) Inf(e)r(ioris)]*, tevens bekend uit de castella van Valkenburg bij Leiden en Utrecht, daterende na het midden der 2de eeuw. Ook fragmenten van Gallo-Romeins aardewerk bevinden zich onder dit kennelijk secundair naar hier verplaatste materiaal. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-BRABANT

Hoogeloon. In de week van 20-25 maart werd te Hoogeloon (Vossenbussel) een onderzoek ingesteld naar de mogelijke voortzetting van een Merovingisch grafveld, dat ± 1930 bij de aanleg van de weg naar Casteren grotendeels werd vernield door een zandafgraving. Het huidige onderzoek is zeer negatief uitgevallen. Slechts enige totaal doorgraven grafkuilen

werden waargenomen. In de vulling van de gestoorde graven werden nog een paar scherven met radstempelversiering, enige spijkers en een stukje brons gevonden. Waarschijnlijk is bij dit onderzoek de grens van het grafveld bereikt. De ruim 1 m dikke cultuurlaag die eerst verwijderd moest worden, maakte het verdere onderzoek zo kostbaar dat geen verdere zoeksluven werden gegraven. *Prov. Gen. v. K. en W., 's-Hertogenbosch (G. Beex).*

ZEELAND

Aardenburg. Op 27 maart is in Aardenburg door de R.O.B. met medewerking van de heer J. van Hinte uit St. Kruis op een drietal plaatsen een begin gemaakt met een uitvoerig onderzoek naar overblijfselen uit de Prehistorie, de Romeinse tijd en Middeleeuwen, welke in deze stad aanwezig zijn. Een van de belangrijkste doelstellingen van het onderzoek is, na te gaan of ter plaatse in de Romeinse tijd een militaire versterking gelegen heeft; hiervoor zijn nl. sedert 1955 enige aanwijzingen verkregen door de vondst van Romeins militair schoeisel, dakpannen met vermoedelijk militaire, maar van elders nog onbekende stempels en voorts door de aanwezigheid in de Romeinse cultuurlagen van grote hoeveelheden, uit België geïmporteerde natuursteen. De datering van de Romeinse nederzetting valt in hoofdzaak in de periode van ca. 170-270 na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

Middelburg. In verband met de verdere herbouw van het in 1940 vernielde abdijcomplex te Middelburg is op 20 maart op de plaats van de voormalige commissariswoning een klein onderzoek begonnen naar de bouwgeschiedenis van dit gedeelte van de abdij. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij de werkzaamheden aan de dijk van de Markerwaard zijn enkele beenderen te voorschijn gekomen: een middenvoetsbeen van een wild rund uit het Fluvioglaciale zand en een dijbeen, vermoedelijk van een hert, uit de slappere lagen van 9 m — N.A.P. (is 5 m — IJsselmeerbodem). *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Noordoostpolder. Bij ploegen is in sectie F een zwaar gehavend, platboomd schip gevonden van een praamachtig model. Er is een vrij complete inventaris in aangetroffen, vooral

huishoudelijk materiaal omvattend. Het schip moet zijn vergaan omstreeks einde 18de, begin 19de eeuw. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. In sectie M is een fragment gevonden van een stenen bijl; de vondst is gedaan in een gebied waar eerder vuursteentjes met bewerkingsporen zijn aangetroffen. Het terrein wordt nog nader onderzocht.

In sectie G is in tochtgrond een aardewerkfragment aangetroffen, vermoedelijk uit de vroege IJzertijd. Nadere verkenning moet nog volgen.

Nabij Swifterbant is een scheepswrak aangetroffen dat nader zal worden onderzocht. Om trent de ouderdom is nog niets bepaald. *Oudheidk. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Maarsse, Huis Bolestein.

Een verbouwing heeft ons in staat gesteld wat meer te weten te komen over de bouwgeschiedenis van dit huis, waarvan de oudste resten onder in de westgevel uit baksteen van 30 x 13/14 x 7 cm nog uit de 14de eeuw zouden kunnen stammen.

Het gedeelte langs de Vecht, opgetrokken van baksteen van 22/23 x 10.5 x 5.5 cm (10 lagen = 60 cm) kan van omstreeks 1500 zijn. De toenmalige zuidgevel is nog voor een groot gedeelte in het huidige huis bewaard met in de kelder een schietgat (?) en in de delen daarboven, die van buiten zwart zijn aangeslagen, dichtgemetselde vensters. De met een tongewelf overdekte kelder bezat een stookplaats tegen de westelijke eindgevel. De met een zoldering op moer- en kinderbalken overdekte hoofdverdieping had de stookplaats tegen de oostelijke eindgevel.

Een iets kleinere vleugel, waarvan de westelijke eindgevel een weinig terug lag ten opzichte van de oudere westgevel, kan (te oordelen naar de grenen balklagen en het uiterlijk, zoals Jan de Beyer dat omstreeks het midden van de 18de eeuw heeft weergegeven) zijn toegevoegd in het tweede kwart van de 17de eeuw. Er valt ten aanzien van de bouwgeschiedenis en het uiterlijk een opvallende overeenkomst te bespeuren met het huis Oudaen.

In de tweede helft van de 18de eeuw werden beide vleugels, ontdaan van hun trapgevels, onder een enkel schilddak gebracht. In de 19de eeuw volgde een westwaartse uitbreiding, terwijl de ramen werden gewijzigd en vermoedelijk in dezelfde tijd het dak met het huidige torentje bekroond werd. Tenslotte is omstreeks 1900 de overgebleven inspringende hoek aan de noordwestzijde opgevuld, waardoor het huidige recht-hoekige blok ontstond.

Werkhoven (U), Kasteel Beverweerd.

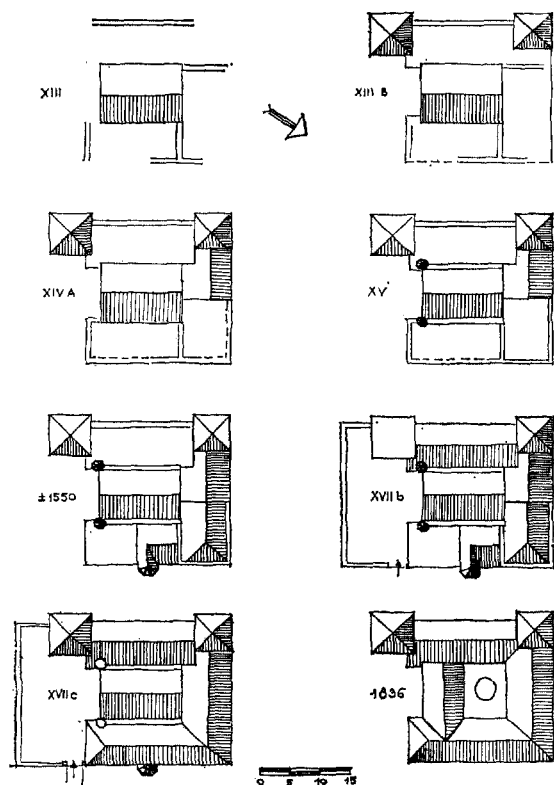
In de jaren 1958-1959 heeft dit kasteel een verbouwing ondergaan, die het mogelijk heeft gemaakt een nader inzicht te krijgen in de bouwgeschiedenis.

Op oude afbeeldingen — van R. Roghman (omstreeks 1650) en Jan de Beyer (1745) viel duidelijk een donjon of woontoren te herkennen. Deze woontoren, die nog steeds de kern uitmaakt van het gebouw meet 10.30 x 13.50 m; de ongeveer 1.30 m dikke muren zijn opgetrokken uit zeer grote bakstenen (32/34 x 15.5/16.5 x 8/8.5 cm; 10 lagen = 94 cm), wat op een hoge ouderdom wijst, die wij voorlopig willen stellen op de eerste helft van de 13de eeuw. De donjon moet boven de kelder twee woonlagen gehad hebben, waarvan de vloerhoogten ongeveer overeenkwamen met de huidige. De bovenste balklaag bevat eiken balken, die vroeger de functie van moerbinten moeten hebben gehad. In de thans geheel ingebouwde zuidwestelijke gevel werden op de hoofd- en bovenverdieping doorgangen en kleine vensters aangetroffen.

Ook zijn er in het huidige gebouw resten bewaard van de ommuring en van enkele verbindingsmuren tussen ommuring en donjon.

In de tweede helft van de 13de eeuw zullen de westelijke en de zuidelijke hoektoren aan deze ommuring zijn toegevoegd. Zij zijn opgetrokken uit baksteen van zeer uiteenlopende formaten (o.a. 30 x 14.5 x 7.5/8; 10 lagen = 89 cm en 28/30 x 14/16 x 6.5/7; 10 lagen = 81 cm).

Hierna, vermoedelijk in de eerste helft van de 14de eeuw, werden de westelijke hoektoren en de donjon met elkaar verbonden door een tussen-vleugel (bakstenen 30/31 x 14.5/15 x 8.5/9.5; 10 lagen = 97 cm; 30 x 15 x 7.5; 10 lagen = 90 cm; 29 x 13 x 6.5; 10 lagen = 78 cm, alle door elkaar verwerkt). Een lichtspleet in de noord-

oostelijke gevel van de hoektoren raakte toen ingebouwd.

In een volgende periode werd de donjon verhoogd en voorzien van de twee arkeltoertjes op de zuid- en de oosthoek, die wij kennen uit de oude tekeningen. Een aantal elders in het kasteel verwerkte kaponderdelen, die van de verhoogde donjon afkomstig kunnen zijn, tonen een 15de eeuwse merktype. In het nog bewaarde onderste muurwerk van deze verhoging (baksteen 30 x 14 x 7 cm; 10 lagen = 80/84 cm) zijn tijdens de verbouwing een aantal vensternissen in het zicht gekomen met plavuizen op de vensterbanken.

De vleugel tussen de donjon en de westelijke hoektoren werd vervolgens op zijn beurt verhoogd (baksteen 28/29 x 12/13 x 6/6.5; 10 lagen = 74 cm) en verlengd. In aansluiting hierop werd er langs een gedeelte van de noordoostelijke woontorengewel een lage aanbouw opgetrokken met een uitgekraagde erker (kapel?). De merken op de kappen, resten van een Renaissance-beschildering op een vloerbalk in de laatste aanbouw en de uit oude tekeningen bekende erker maken een bouwtijd in tweede helft van de 16de eeuw aannemelijk.

Later bouwde men met gebruikmaking van oud muurwerk tussen beide hoektoren een nieuwe vleugel (baksteen 26 x 13.5 x 6.5; 10 lagen = 72 cm), waarvan de vloeren even hoog kwamen te liggen als de vloeren in de oude donjon. Te oordelen naar de tekeningen van Roghman, kan deze vleugel in het tweede kwart van de 17de eeuw tot stand zijn gekomen.

Betrekkelijk spoedig hierna, misschien al in het derde kwart van de 17de eeuw (vgl. de tekeningen van Jan de Beyer), heeft men de in de loop der tijden „gegroeide” grillige gedaante van het kasteel „genormaliseerd”. De vleugel aan de noordoostkant van de oude donjon werd hiertoe even hoog gemaakt als de sterk gewijzigde vleugel haaks hierop. Alleen de erker bleef doch deze werd bij het trappenhuis getrokken. Ook wijzigde men toen de vensters van de donjon.

Tenslotte is het kasteel in 1836 en volgende jaren in opdracht van H. J. C. E. Baron van Heeckeren zeer ingrijpend verbouwd volgens de romantische opvattingen van die dagen. Uitwendig kreeg het toen een (inmiddels afgehakte) bepleistering met imitatie-natuursteenverband. Inwendig werden versieringen in allerlei „Neostijlen” aangebracht. Er kwamen belangwekkende neogotische interieurs tot stand. Deze zijn echter voor een groot gedeelte opgeofferd aan de verbouwing uit de jaren 1958-1959 toen het gebouw werd ingericht tot Quakersschool.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP ZATERDAG 4 MAART 1961, DES MIDDAGS TE 3 UUR, IN HET STEDELIJK MUSEUM HET PRINSENHOF TE DELFT.

De presentielijst is getekend door 151 leden en introducés. Het lid van het bestuur, de heer D. J. G. BUURMAN, heeft bericht van verhindering gezonden.

De voorzitter, PROF. DR. M. D. OZINGA, opent de vergadering. Hij heet in het bijzonder welkom MR. G. VAN DER FLIER, die de Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid vertegen-

woordigt, en IR. C. DE CLER, hoofd van de afdeling stedebebauw van de Centrale Directie van de Volkshuisvesting en de Bouwnijverheid. Het verheugt hem zeer onder de talrijke aanwezigen het erelid PROF. DR. A. W. BIJVANCK te zien, alsmede vele leden van de vereniging „Delft binnen de vesten”, die deze vergadering als gast bijwonen. Spreker noemt dit een goed voorbeeld van samenwerking voor een gemeenschappelijk doel, dat navolging verdient.

De *notulen* van de op 24 juni 1960 in het kasteel Loevestein gehouden algemene ledenvergadering (*Nieuws-Bull.*, 13 (1960), kol. *169 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd.

De voorzitter deelt mede dat het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ter tegemoetkoming in de exploitatiekosten van het Bulletin over het jaar 1959 een bedrag van f 11.361.— betaalbaar heeft gesteld. Voorts brengt de voorzitter in herinnering, dat in de vorige ledenvergadering is besloten de *zomervergadering* 1961 te Maastricht te houden. Het bestuur acht vrijdag 23 juni daarvoor de meest geschikte dag; de excursie door Zuid-Limburg kan dan op zaterdag 24 juni plaatsvinden. Geen van de aanwezigen verlangt hierover het woord, zodat overeenkomstig het voorstel van het bestuur wordt besloten.

Daarna verleent de voorzitter het woord aan PROF. IR. J. H. FROGER voor het houden van een inleiding over het plan voor de stadskern van Delft. Prof. Froger zet uiteen dat dit plan in opdracht van het gemeentebestuur enige jaren geleden door hem in samenwerking met IR. S. J. VAN EMBDEN is opgesteld. Spreker wijst erop, dat de plattegrond van de binnenstad van Delft een regelmatige rechthoek vormt. De stelling van Beekman, dat Delft geen Romeinse nederzetting kan zijn, is niet langer houdbaar, nu op enige plaatsen sporen van bewoning uit de Romeinse tijd zijn teruggevonden. Delft is een typische polderstad, die op een plak veen is gebouwd, merkwaardig genoeg niet op een snijpunt van water- of verkeerswegen. Aan de hand van enige kaarten duidt spreker de begrenzing van de oude binnenstad aan: tussen Westvest en Oostsingel liggen de Oude Delft en de Wijnhaven-Koornmarkt als evenwijdige grachten. Daar vindt men dus de oudste bebouwing; het stadhuis en de Nieuwe Kerk liggen als het ware op een uitsteeksel. Toen in de twintiger jaren van deze eeuw werd besloten de tramlijn van Den Haag naar Delft niet langs de Oude Delft maar via de Westvest te leiden, betekende dit het behoud van

de Oude Delft, maar langs de Westvest moest de bebouwing grotendeels verdwijnen. Dat kan nu als een winstpunt worden aangemerkt, omdat de daar aanwezige verkeersweg ook onder de huidige omstandigheden nog een zeer bruikbare verbinding vormt. In het westelijk gedeelte van de rechthoekige binnenstad vindt men dicht opeen de belangrijkste monumenten; het oostelijk gedeelte vertoont weinig merkwaardigs en is sterk verkrot. Spreker geeft dan een heldere uiteenzetting, hoe de stedebouwkundigen de noodzakelijke sanering van de binnenstad willen realiseren met zo weinig mogelijk offers. Daarbij is van belang, dat het verkeer te Delft in de noord-zuid richting van oudsher en ook thans nog zeer intens is; in de richting west-oost was en is het onbeduidend. In het algemeen zijn onze oude binnensteden veel intensiever bebouwd dan toelaatbaar moet worden geacht. De later op de achtererven gebouwde huizen zullen bij de sanering moeten verwijnen teneinde de openheid van de stadsgedeelten te herstellen.

De heer J. G. F. M. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER vraagt de inleider naar zijn mening over het parkeervraagstuk. PROF. FROGER antwoordt dat hij de binnenstad niet voor alle verkeer zou willen afsluiten, maar via parkeerverbod en éénrichtingverkeer zal men toch tot een geleidelijke beperking komen; het parkeren moet dan aan de rand van de oude stad plaatsvinden.

De heer H. MOLENDIJK merkt op dat de roep van de gemeentebesturen om georganiseerde hulp bij de sanering van de binnensteden steeds luider klinkt. PROF. FROGER bevestigt dat de gemeentebesturen huiverig zijn het initiatief voor krotopruijing te nemen in verband met de heersende woningnood. Spreker is evenwel van mening, dat sanering sociaal gezien dringend noodzakelijk is en daarom door overheidssubsidies moet worden gestimuleerd; wat Delft betreft liggen de concrete plannen daartoe op tafel.

Onder aanbieding van een boekenbon dankt de voorzitter de inleider voor zijn belangwekkende rede, waarna de vergadering wordt gesloten.

Voorafgaande aan deze vergadering zijn de leden van de Bond en hun introducés om 2 uur bijeengekomen in de Oude Kerk waar IR. C. I. TEMMINCK GROLL een uiteenzetting geeft van de bouwgeschiedenis. Een verslag van zijn betoog is in het nummer van april 1961 van het Bulletin opgenomen. In aansluiting op deze rede houdt de glazenier JOEP NICOLAS een causerie over de beglazing van deze kerk. Men hoort wel beweren,

aldus spreker, dat men een zonnige dag nodig heeft om gebrandschilderde ramen te kunnen zien, maar vandaag blijkt het tegendeel: de meeste ramen worden overstraald door het felle licht, dat door het blanke glas naar binnen valt. Spreker betoogt, dat het glasraam een totaal andere functie heeft dan een schilderij; het gekleurde glas geeft luister aan het gebouw door zijn lichtspelingen. Naar sprekers mening horen abstracte ramen in een historische kerk niet thuis. De huidige glazenier moet niet trachten zijn voorga-

gers uit de 15de of 16de eeuw te imiteren. Zijn opdracht is het maken van ramen, die harmoniëren met het gebouw, waarvoor zij zijn bestemd; zij moeten de plastische en muzikale waarden van het samenspel in kolommen, ruimte en licht verhogen.

In de kapittelzaal van het museum Het Prinsenhof wordt dan door de zeer gewaardeerde medewerking van de directeur, de heer D. H. G. BOLTEN de thee geserveerd, waarna men zich ter vergadering begeeft.

V. D. M.

MUSEUM-NIEUWS

De tentoonstelling „Oude luister van het Groninger land” in het Museum te Groningen.

Hoewel gewoonlijk hier geen tentoonstellingen worden besproken van beperkte omvang en in feite van niet meer dan regionale betekenis, kan ik toch niet nalaten aandacht te vragen voor een expositie, die mij bijzonder heeft geboeid, zowel vanwege het onderwerp als de wijze, waarop zij werd „gebracht”, n.l. „Oude Luister van het Groninger Land”, die van 22 januari tot 13 maart in het Museum voor Stad en Lande te Groningen werd gehouden.

Het feit, dat dit de tweede keer is binnen twee jaar, dat dit museum een historische tentoonstelling maakt van specifiek „Grönning” karakter, is reden, dat ik U er over schrijf. Mocht in de voorzomer van 1959 de expositie van het plattelandsportret „Revue van het voorgeslacht” zich in grote belangstelling verheugen, de toeloop naar de „Oude Luister” was zó enorm, dat zij moest worden verlengd, terwijl lang vóór de sluitingsdatum de bijzonder verzorgde catalogus was uitverkocht.

De inrichters hadden zich het probleem gesteld: hoe kunnen wij met weinig middelen de geschiedenis van de Groninger Borgen zo aantrekkelijk mogelijk brengen voor een groot publiek? Wanneer men de oplossing gezocht had in het uitsluitend tonen van foto's, prenten en tekeningen van deze historische gebouwen dan zou een interessante verzameling zijn ontstaan, die een groep belangstellenden zeker zou hebben geboeid. Echter, door het accent te verleggen op de relatie van de Borg met de bewoners heeft men de tentoonstelling op een veel levendiger en

menselijker plan gebracht. Voorwerpen uit deze huizingen: een stilletje, een stoel, een zilveren stroombus, een porseleinen servies, maar ook een schouw en een windvaan, een schildhoudende leeuw en een rouwbord uit een naburige kerk, werkten sterk op de verbeelding van het gretig kijkende publiek. Terecht had men bij de inrichting begrepen, dat er geen beter middel bestaat om de beschouwer in de sfeer van het verleden te betrekken dan door hem te confronteren oog in oog met oude, deftige portretten aan de wand . . .

De tentoonstelling opende met de enige nog „in stijl” bewoonde borg, de Fraeylemaborg te Slochteren. Toen ik de zaal binnenkwam trof ik enige bezoekers aan, vol vuur elkaar bekenden aanwijzend op een groepsfoto van de huidige Vrouwe, temidden van familieleden en pachters gezeten. De woorden, die de catalogus hieraan toevoegt: „Deze foto, beter gezegd deze situatie, is in onze tijd een zeldzaamheid. In een andere costumering zou men aan lang vervlogen dagen kunnen denken” verraden iets van de liefde en het enthousiasme van de inrichters bij het samenstellen van de expositie.

In een tijd, waarin tentoonstellingen van „hendaagse kunst” elkaar in alle musea bijkans verdringen, is het goed te constateren, dat in Groningen de historie op de provincie op suggestieve wijze nader tot de bevolking wordt gebracht.

Moge dit voorbeeld andere provinciale musea tot navolging inspireren!

V. D.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALKMAAR

- *Sted. Museum*. Start 9, jonge Nederlandse kunstenaars 21 apr.-14 mei

ALMELO

- *Waaggebouw*. Tekeningen uit de Gouden Eeuw, verz. Victor de Stuers -8 mei

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Schenking De Bruijn-van der Leeuw -half mei
Bella van Zuylen en haar tijd 21 apr.-4 juni
- *Sted. Museum*. Bewogen Beweging -17 apr.
Etsen van James Ensor -7 mei
Dag Amsterdam, fototentoonstelling -8 mei
Wandtapijten -30 apr.
Vaclav Spala, 1885-1946, Tsjechisch schilder -15 mei
- *Museum Fodor*. Tsjechisch glas -22 mei
- *Zoöl. Museum*. Walvissen
- *Kunsth. Ina Broerse*. Louis Vorrink, Olga Oderkerk, Henny Radijs en Jan van der Vaart -26 apr.
- *Kunstz. Corvey*. Jaap Nieuwenhuis -29 apr.
- *Gal. d'Eendt*. Schilderijen en tekeningen uit particulier bezit o.a. van Gromaire, Foujita, M. Laurencin, en ceramiek van L. Cousijn, A. Westenek, I. Valkema en Th. Dobbelman -6 mei
- *Galerij 207*. „Niets”, werk van Armando, Brock, Hendrikse, Köpcke, Lora, Manzoni, Megert, H. Peeters en Schoonhoven -30 apr.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Dieren, Stekelenburg, Wagemaker en Wolvencamp -30 apr.
- *Ned. Openluchtmuseum*. Het platteland thuis Bouwen

BERGEN

- *Kranenburgh*. C. Groenewoud Kramer -17 apr.

BILTHOVEN

- *De Kuyl*. Ellen Buys en Sophie de Vries -6 mei

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Jo Kruyder-Bouman -22 apr.
Bloemendaalse beroeps-beeldende kunstenaars 27 apr.-15 mei

BRUMMEN (Gld)

- *Kon. Julianaschool*. Gezicht op de mens 17-25 apr.

CADIER EN KEER

- *Afrika-centrum*. Drie-landen-beurs. Inzendingen uit Nederland, België en Frankrijk van kunstvoorwerpen uit de ontwikkelingslanden van W.- en Centr.-Afrika, Z.-Amerika en de Zuidzee-landen -1 juni

DELFT

- *Het Prinsenhof*. 10de Contour der Nederlandse beeldende kunst 1961 -23 mei
- *Kunstz. Fenna de Vries*. Internationale grafiek -30 apr.
- *Ethnogr. Museum*. pre-Inca-kunst -1 sept.

DOETINCHEM

- *Mus. De Kelder*. Gezicht op de mens 8 mei-4 juni

EINDHOVEN

- *Sted. Van Abbemuseum*. W. Hussem en W. L. Bouthoorn -17 apr.
- *De Krabbedans*. Jan Kagie, Wim Hooft, Leo Schatz, Cees Kortlang en Ad van der Elst van de „3 Hendriken” te Amsterdam -20 apr.

EMMEN

- *Gem. Lyceum*. Nederland schildert, Talens' Prijs 1960, 12 mei-18 jun.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Wieringen -eind okt.

ENSCHEDÉ

- *Natuurhist. Mus*. Bijen en Bijenteelt -30 apr.

GOUDA

- *Het Catharina Gasthuis*. Wapens en Wapenuitrustingen 1500-1800 -8 mei

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Pierre Soulage -24 apr.
De Kunsten uit Bali -25 mei
- *Kunstz. Cojean*. Ad. Dekkers -23 apr.
- *Kunstz. Dame*. Frans de Haas en Fernando de Nadal -22 apr.
- *Haagse Kunstkr.* Julia Braendle, Arie Vermeer en Louis Wolthers -27 apr.
1ste afd. Haagsche Kunstkr. 29 apr.-18 mei
- *Kunstb. Mart. Liernur*. Jan Hofland en Kees van Roemburg -21 apr.
- *Gal. Loujetzky*. Han Hulsbergen
- *Kunstb. De Plaats*. Asbjørn Molderstad uit Noorwegen -21 apr.
- *Gal. De Bouilly*. H. J. Mengels

GRONINGEN

- *Gron. Museum*. Paul Eliasberg -1 mei
- *De Mangelgang*. Hermann Bartels en Lothar Quinte 22 apr.-10 mei

HAARLEM

- *Frans Halsmuseum*. Avond-openstelling met kaarslicht -23 mei
- *In 't Goede Uur*. Peter Vos -1 mei

HEEMSKERK

- *Bloemlust*. Rien van den Brink -17 apr.

HEERLEN

- *Molen Vrouwenbeide*. Tonny Buitendijk -20 apr.

HENGELO

- *De Hengelose Kunstz.* Gestalten, werk van moderne meesters -24 apr.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Zo zagen zij Brabant, tekeningen, aquarellen en litho's uit 4 eeuwen over Noord-Brabant -1 juli
- *Kon. Ac. v. Kunst en Vormgeving*. Fotografie van Meinard Woldringh -1 mei

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Vrouwen van Israël, foto's van Sam Wagenaar -24 apr.
Werken van Belgische schilderessen 28 apr.-24 mei
- *Kantine De Jong*. De typografie van het tijdschrift Architectural Review -28 apr.
- *De Vrije Academie*. Mevr. A. E. Proost-de Bont, Mevr. J. C. Gongrijp-Weber, Mevr. T. M. Wubbe-Bonnikke en Mej. Sylvia Amende -24 apr.

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst van de 17e eeuw -1 mei

LEEWARDEN

- *Fries Museum*. Kees Verwey -1 mei
- *Het Princessehof*. Charlotte van Pallandt -1 mei
- *Kunstcentr. De Prinsetuin*. Start 9, jonge Nederlandse kunstenaars -17 apr.
- *Kunstz. Van Hulsen*. Grafiek v. d. kunstenaarsgroep Nu -18 apr.
Goois Scheppend Ambacht 28 apr.-8 mei

LICHTEVORDE

- *R.K. Techn. School Dr Ariens*. Gezicht op de mens 29 apr.-3 mei

MAASDRIEL

- *Zaal de Kroon*. Gezicht op de mens, 4-7 mei

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. Kant uit eigen bezit -24 mei
16de eeuwse gravures en houtsneden naar schilderijen van grote meesters -29 mei
- *Mus. v. Land- en Volkenk*. Mythe, maskers en magie in het land van Dogon
- *Rotterd. Kunstkr.* Alechinsky en Reinoud -1 mei
- *Rotterd. Kunstst., Kunstz. Lijnbaan*. De Grafische -17 apr.
Nederland schildert, Talens' Prijs 1960 21 apr.-7 mei
- *'t Venster*. Camiel van Breedam en Willy Meysmans -22 apr.
- *Gemeentearch.* Botlek en Europoort in 1960 -17 apr.

TERSCHELLING

- *Het Behouden Huis*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -1 okt.

TILBURG

- *Natuurhist. Mus.* Mens en dier. Sterven onze dieren uit? -15 mei

UTRECHT

- *Centr. Museum*. Tien jaar aanwinsten 1951-1961 -28 mei
- *De Utrechtse Kring*. Cor Dik -30 apr.
Dirk Breed 6-28 mei
- *Spoorwegmuseum*. Fotoclub Ned. Spoorwegen Utrecht, Fonescu -8 mei

MEDEDELINGEN

DE MUSEUMDAG

De eerste museumdag in 1961 zal gehouden worden op vrijdag 26 en zaterdag 27 mei te Nijmegen, en aldaar omstreeks 11 uur in het Gemeentemuseum, Mariënborg 26 aanvangen.

Het programma zal gewijd zijn aan Geschiedvorsing rondom Nijmegen. Naast een algemene inleiding door de heer dr. F. Gorissen zullen de directeuren dr. J. A. B. M. de Jong, van het Gemeentemuseum, en dr. H. J. H. van Buchem, van het Rijksmuseum G. M. Kam, uiteenzettingen geven, voornamelijk verband houdende met de inhoud van deze musea.

Er staan voorts excursies op het programma, o.m. naar het Klooster St. Agatha te Cuijk en naar opgravingsplaatsen bij Elst en Wijchen.

Leden van de K.N.O.B., die het voornemen hebben de museumdag bij te wonen, gelieven zich bij het secretariaat — Raamsteeg 2, Leiden — te melden, waarna hun t.z.t. een volledige convocatie met aanmeldingsformulier zal worden toegezonden.

De secretaris van de Museumdag, dr. H. C. Blöte.

BONDSNIEUWS

ZOMERVERGADERING

Krachtens besluit van de algemene ledenvergadering zal de zomervergadering van de K.N.O.B. gehouden worden op *vrijdag 23 juni* a.s. te *Maastricht*. De excursie zal op *zaterdag 24 juni* plaatsvinden.

Aangezien de hotels te Maastricht in de zomermaanden overvol zijn, wordt de deelnemers in hun eigen belang *dringend* aangeraden zo spoedig mogelijk logies te bespreken. De V.V.V. te Maastricht, M. Brugstraat 7, tel. 0 4400-12 814, verstrekt alle inlichtingen.

BELONING

Voor het verstrekken van aanwijzingen of inlichtingen welke leiden tot de terugkeer van het uit het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam, gestolen paneel, voorstellende „De geboorte van Maria” van de 15de-eeuwse schilder Jan Provoost, wordt een *beloning* uitgelooft van f 2500.—.

Inlichtingen te verschaffen aan de directeur van het Museum Boymans-van Beuningen (tel. 117430) te Rotterdam.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. De in kol. *65 vermelde waterput van het klooster Lidlum kon worden leeggemaakt. Tot de inhoud behoorden o.m. 15de eeuws aardewerk (van steelpannen, grapes en voorraadspotten), ijzerwerk en vogelbeenderen. Ook werden veel eierschalen aangetroffen. Bij het graven van een sloot in hetzelfde terrein werd nog een uit kloostermoppen opgetrokken fundering gevonden die nader wordt onderzocht. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Haskerland. De Ned. Heidemij. berichtte, dat in de uitgegraven grond van een sloot in de ruilverkaveling „Haskerland” een menselijke schedel was gevonden. De vondstomstandigheden maken het waarschijnlijk, dat de schedel bij toeval in de ter plaatse op het veen aanwezige kleilaag terecht is gekomen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Heerenveen. Bij een herontginning van weidegrond onder Terband kwamen 14de-16de-eeuwse scherven van Rijnlants aardewerk aan het licht, zonder dat nagegaan kon worden, of zij van plaatselijke bewoning dan wel door transport van elders afkomstig zijn. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Opsterland en Smalingerland. Met erkentelijkheid wordt de medewerking vermeld die de Cultuurtechnische Dienst en de N.V. Grontmij hebben toegezegd bij de uitvoering van de grote ruilverkaveling „Koningsdiep” in deze gemeenten. Dank zij het begrip, dat ook de aannemingsmaatschappijen voor de belangen van de archeologie tonen, konden voor het uitvoerend en toezicht houdend personeel twee voorlichtingsavonden worden gehouden. De ruilverkaveling beslaat nl. een gebied, waarin reeds vele vondsten van archeologische aard zijn gedaan en nog verwacht kunnen worden. Een en ander geschiedt in samenwerking met een aantal amateurs door het Fries Museum, het Biologisch-Archeologisch Instituut en de Fryske Akademy (*G. Elzinga*).

Westdongeradeel. Nader onderzoek wees uit, dat te Hantumhuizen gevonden fundamenten hebben behoord tot de Peima-State (zie kol. *67). Met medewerking van de Ned. Heidemij kon thans een 1.20 m in doorsnede metende en ca. 3 m diepe put worden uitgegraven, die uit 26 cm lange, taps toelopende rode bakstenen was opgemetseld. De inhoud bleef beperkt tot met zeer veel houtskool doorspekte klei en enkele stukken hout die kennelijk afkomstig waren van het boven de put aangebrachte hijsmechanisme. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. De gemeente-secretaris, de heer D. Deinum, meldde dat ter plaatse van de in 1748 afgebroken Aylva-State oude afvoeren en kloostermoppen waren gevonden. Na een verkenning kon, dank zij de architect van „Vinea Domini” te Witmarsum, de heer S. Haarsma, **een daarop aansluitende put worden onderzocht.** Daarvan bleek al spoedig, dat deze moet hebben behoord tot de in 1851 hier gebouwde grote villa. Ook de twee afvoeren, half boogvormig van gele baksteen gemetseld en op planken gefundeerd, moeten in die tijd zijn aangelegd. Op hetzelfde terrein werd ter plaatse van een regenbak op ca. 2 m diepte een ongeveer 20 cm dikke mestlaag aangetroffen, die 15/16de-eeuws baksteenpuin bevatte. Hoe deze mestlaag op deze diepte is gekomen, kon nog niet worden nagegaan. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

GELDERLAND

Malden. Het onderzoek van de funderingen op het terrein van de voormalige r.k. kerk wordt voortgezet. Gebleken is, dat zowel de noord- als de zuidwand in twee fasen tot stand zijn gekomen. Het ronde koortje heeft bovendien een rechtgesloten voorganger. Weinige begravingen verstoren de vlakken binnen de grondslagen van het natuurstenen kerkje. Daardoor tekenen zich de paalgoten van een houten heiligdom duidelijk af. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen. Van het grote rechthoekige stenen gebouw in de oostelijke hoek, waarvan reeds op kol. *71 melding is gemaakt, is de plattegrond thans nagenoeg geheel bekend. Rondom een binnenplaats van 31 x 19 m strekt zich een aantal vertrekken uit die inwendig 4.50 m breed zijn en een wisselende lengte hebben van 3 tot 10 m. De breedte van de fundering der muren bedraagt ca. 1 m. De totale oppervlakte is 44 x 33 m². Op een afstand van 4 m van de muren der binnenplaats bevinden zich 18 vierkante lemen fundamenten met zijden van ca. 2 m, waarop grote zuilen of pijlers moeten hebben gestaan. Tegen zowel de z.o. als de n.w. buitenzijde heeft een rechthoekig vertrek gelegen, dat secundair is aangebracht. Het betreffende gebouw is zeker geen valetudinarium of ziekenhuis geweest, zoals aanvankelijk vermoed werd, maar zeer waarschijnlijk een soort van magazijn.

Op een dieper niveau zijn sporen gevonden van twee oudere houten perioden in de vorm van standgreppels daaronder delen van prehistorische greppels.

De vestingmuur met „steunberen” aan de z.o. zijde is thans geheel ontgraven. In de hoek tussen de Beekmansdaalseweg en de helling aan de n.o. zijde van de legerplaats is tegen de binnenzijde van de ter plaatse afgeronde vestingmuur (in de ca. oostelijke hoek van de castra) een waltoren ontdekt van ca. 8 x 4 m. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

UTRECHT

Wijk bij Duurstede. De gemeente Wijk bij Duurstede stelde enige minder valide werkkrachten ter beschikking, teneinde een onderzoek in te stellen naar de funderingen van het reeds enige eeuwen geleden afgebroken koor der laatgotische herv. kerk. Deze funderingen bevinden zich ten dele binnen de muren van de binnenkort af te breken dan wel geheel te verbouwen voormalige openbare lagere school, zodat het hier een niet terugkerende, snel te benutten kans geldt. Tot dusverre kwamen de funderingen te voorschijn van de noordelijke koormuur, met inbegrip van de noordelijke zijbeuk. Het ligt in het voornemen tevens de oostelijke afsluitingen bloot te leggen en een mogelijke opeenvolging in bouwperioden vast te stellen. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-HOLLAND

Velsen. Met de onmisbare hulp der directie van het Hoogovenbedrijf is een proefonderzoek begonnen op de tot industrieterrein bestemde gronden ten noorden van de huidige fabriekscomplexen benoorden het Noordzeekanaal. Het betreft hier een overstoven geestgronden-gebied, waar door de heer H. J. Calkoen reeds sinds 1949 waarnemingen zijn verricht en waar zich de resten van een zeer uitgestrekte nederzetting uit de IJzertijd mitsgaders vroeg-Romeinse Keizertijd bevinden. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Rijnsburg. Het onderzoek der nederzettingssporen in de ondergrond van het terrein van de in 1133 gestichte abdij te Rijnsburg heeft thans de meer of minder volledige plattegronden van verschillende uit hout- en vlechtwerk samengestelde woningen opgeleverd, daterende uit het Karolingisch-Ottoonse tijdvak. Daarnaast konden enige correcties worden aangebracht in de plattegrond van het bereids door het Instituut voor Prae- en Protohistorische opgegraven, uit de 13de eeuw daterende kloostergebouw, aangezien zich de funderingsgreppels op grotere diepte steeds scherper gingen aftekenen. Klaarblijkelijk is het abdijterrein reeds in de 10de eeuw opzettelijk opgehoogd, waardoor het zijn terpachtig karakter kreeg. Helaas laten de beschikbare middelen vooralsnog niet toe de natuurlijke dan wel kunstmatige begrenzing van dit buitengewoon interessante object in volle omvang vast te stellen. Evenmin is men er tot op heden in geslaagd het eigenlijke middelpunt van het onderhavige terrein en de daar te verwachten houten dan wel stenen overblijfselen van aanzienlijker constructies op te sporen. Vermoedelijk valt zulks meer zuid- resp. westwaarts te zoeken, onder de herv. kerk en belendende gebouwen. Nog steeds worden fragmenten van Romeinse dakpannen gevonden in samenhang met een ogenschijnlijk Ottoons milieu. Tot de nieuwste vondsten behoort een brokstuk, voorzien van het stempel [Ex(ercitus) Ger(manici)] Ini(=f) (erioris). Kan dit fragment afkomstig zijn van het puin van Praetorium Agrippinae (Valkenburg), uitgesloten is zulks wel met het fragment, voorzien van het door een cirkel omgeven stempel AAF. Overeenkomstige stempels komen uitsluitend voor op vier tegulae, in 1959 te Maastricht gevonden (*Nieuws-Bull.*

1959, kol. *60), alsmede op een exemplaar gevonden te Neerharen-Rekem, in Belgisch-Limburg (CIL XIII/6, 12605).

De verleiding is derhalve groot samenhang te zoeken met de ongeveer 75 cm brede, uit breuksteen opgetrokken funderingen, tijdens de opgravingen van de jaren 1949 en 1951 blootgelegd. Funderingen, welke oudere bouwwerken representeren dan de uit 1167 daterende abdijkerk en welker betekenis nog niet kon worden opgehelderd. Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Schiedam. Met volledige medewerking van de gemeente Schiedam is een aanvang gemaakt met een onderzoek naar aard en uitgestrektheid van een overslibde nederzetting uit de midden-Romeinse Keizertijd, gelegen tussen Schiedam en Kethel. De nederzetting, welke werd ontdekt door leden van de werkgroep „Helinium”, kenmerkt zich door een geweldige hoeveelheid Gallo-Romeins aardewerk, waartegen het inheemse gebruiksgoed in de minderheid schijnt te zijn. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZEELAND

Aardenburg. Het onderzoek naar de prehisto-

rische, Romeinse en middeleeuwse bewonings-sporen te Aardenburg wordt voortgezet. In een opgravingsput van 60 x 6 m zijn op een diepte van ca. 3 m talrijke sporen van Romeinse gebouwen aan het daglicht gekomen. Het betreft hier steenbouw (Doornikse steen en tufsteen). In de vroege Middeleeuwen schijnt veel muurwerk uitgebroken te zijn voor het verkrijgen van bouw materiaal. Te midden van de overblijfselen van de Romeinse gebouwen werd veel beschilderd pleisterwerk aangetroffen, alsmede enige met veldkeien geplaveide straatjes of vloertjes. Datering voorlopig ca. 170-270 na Chr. Voorts zijn in de opgravingsput enkele zware funderingen van de 14de-eeuwse (of iets vroegere) gebouwen tevoorschijn gekomen. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

LIMBURG

Maastricht. Op de z.w. hoek van het Vrijthof werden bij het buizen leggen enige mergelfunderingen aangetroffen. Daar het Vrijthof als marktterrein in gebruik is, moest een nader onderzoek achterwege blijven. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier Middeleeuws metselwerk. Een en ander is door opmeting vastgelegd. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Monnickendam, Grote Kerk.

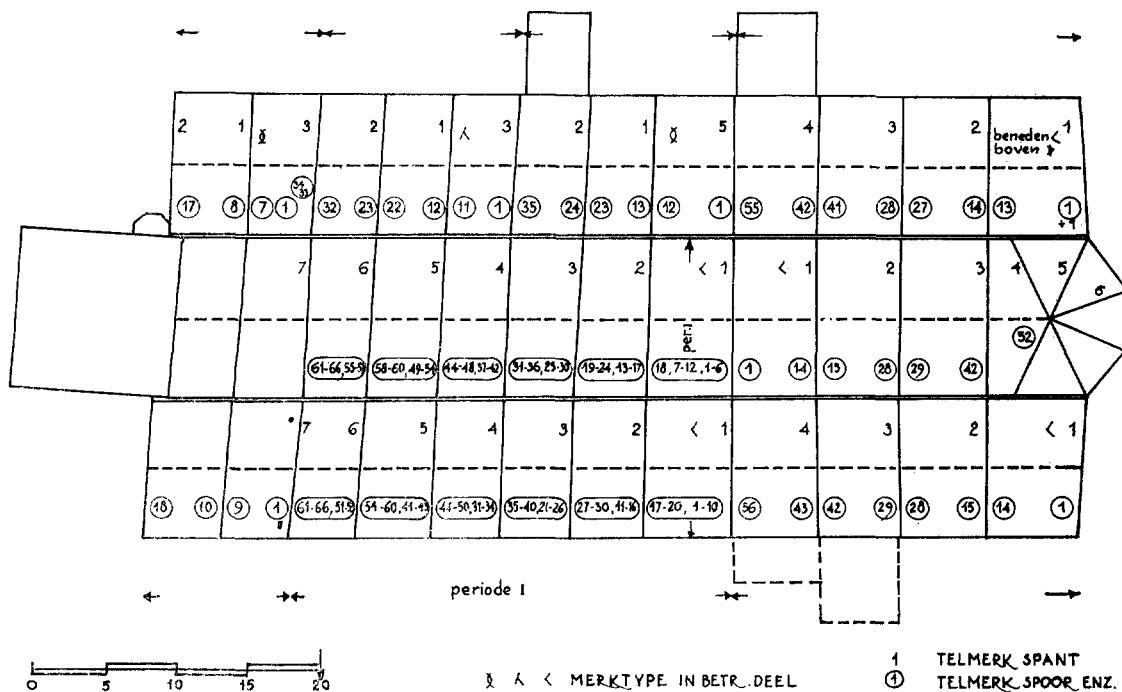
Tijdens de restauratie, die nu aan de gang is, hebben wij eindelijk gelegenheid gehad een duidelijker beeld te krijgen van de bouwgeschiedenis dan tot dusverre mogelijk was. Tot nog toe waren wij slechts enigszins zeker van de stichtingstijd (omstreeks 1400 toen de stad westwaarts werd uitgebreid) en de bouwtijd van de toren (omdat deze sterk lijkt op de toren van Ransdorp van omstreeks 1520). Ten aanzien van schip en koor tastten wij echter vrijwel volledig in het duister. Wel waren er in deze gedeelten altijd een aantal onregelmatigheden te zien geweest — vooral de onregelmatige travee-indeling en de sterke verzakkingen in het koor gaven te denken —, doch dit alles bood onvoldoende houvast voor conclusies (vgl. J. J. W. F. van Agt, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Waierland e.o., 's-Gravenhage 1953*, blz. 88, 91 e.v.).

Bij de restauratie zijn echter de kappen open komen te liggen, zodat hun oude constructies

konden worden onderzocht. Hierdoor zijn een aantal gegevens aan het licht gekomen, die de oplossing kunnen bieden van vele raadsels.

Uit de kappen kan o.a. afgeleid worden, dat er aanvankelijk een tweebeukige hallekerk moet zijn geweest, die samenviel met de hoofdbeuk en de zuidbeuk van de huidige kerk, uit het westen gerekend van de derde tot en met de achtste travee. Behalve de kappen bestaan van deze tweebeukige aanleg nog de zuidgevel en de zuilen met hun scheibogen. Uit de nummering van de kaponderdelen blijkt, dat van oost naar west gebouwd is. Er moet een tijdelijke sluitmuur aan de oostkant gestaan hebben, in het midden waarvan een zuil was opgenomen. Een fragment van deze tijdelijke oostmuur is aan de zuidzijde bewaard in de vorm van een steunbeer.

Hierna kwamen de drie beuken van het koor tot stand. Bij de voortgang van de bouw in verschillende etappes kreeg de noordbeuk van het schip — die in tweeën en eveneens van oost

Monnickendam, Grote Kerk, overzicht van de telmerken in de kappen.

naar west werd gebouwd — een westgevel in het verlengde van die van beide oudere beuken. De zuilen van de noordelijke scheibogen staan op de steunbeefunderingen van de oude noordmuur.

De toren, die omstreeks 1520 verrees, werd zover voor de westgevel geplaatst, dat er een afstand, gelijk aan twee schiptraveeën overbleef. De noordbeuk werd echter spoedig, misschien zelfs reeds tijdens de bouw van de toren, naar het westen verlengd. Dit vindt zijn bevestiging in het feit, dat de traptoren van deze noordbeuk uit toegankelijk is. Wanneer de verbinding tussen middenbeuk en toren tot stand is gekomen blijft onzeker. De kerkrekeningen leren, dat de twee westelijke traveeën van de zuidbeuk eerst in 1644 werden gebouwd.

Hellendoorn (Overijssel), Herv. kerk.

Bij de restauratie kon de bouwgeschiedenis nader onderzocht worden. Hierbij is gebleken, dat het grotendeels uit ijzeroer opgetrokken eenbeukige romaanse schip reeds in de middeleeuwen van buiten geheel bepleisterd is geweest; resten van deze witte pleisterlaag zijn namelijk nog aanwezig op de oorspronkelijke westgevel, waar zij schuil gaan achter de omstreeks 1442 gebouwde westtoren. De uit tufsteen opgetrokken westelijke geveltop is nog zichtbaar. Het oorspronkelijke dak

zal een helling gehad hebben van ongeveer 45°.

Ten behoeve van de latere kap van het schip, die blijkens het toegepaste merktype uit de 14de eeuw moet hebben gestamd, werd de westgevel met kloostermoppen verhoogd. Deze kap vertoont een merkwaardige vermenging van de kenmerken van de romaanse sporenkap en het latere kaptyp met spantjucken.

Het laatgotische koor met twee zijkapelletjes uit 1485, dat ongetwijfeld is gebouwd ter vervanging van een kleiner romaans koor, heeft een westgevel met het jaartal 1561. De kap van na 1749 was van grenehout met enkele oudere eikehouten delen. De tegenstelling tussen de overwelfing van het koor en de open kap van het schip moet hoogst onbevredigend geweest zijn, daar bij de bouw van de triomfboog op geen enkele wijze rekening was gehouden met de overdekking van het schip.

In de bodem zijn enige bouwfragmenten gevonden. Hiertoe behoort een stuk tracering van een der koorvensters, waar in de dagkanten nog restanten van de natuurstenen tracering bleken te zitten. Met behulp van deze gegevens is het mogelijk een visblaasmotief te reconstrueren. Ook werden enige fragmenten van decoratief renaissance-beeldhouwwerk gevonden dat buitengewoon fijn bewerkt is.

MUNTVONDSTEN 1960

MEDEGEDEELD DOOR HET KON. PENNINGKABINET

GRONINGEN

Onstwedde. Bij het slopen van het afgebrande huis „De Katerborg” is in 1957 een schat bestaande uit 71 zilveren munten gevonden. De munten werden verspreid over verschillende bezitters, doch konden in 1960 bij een uitvoerig onderzoek ter plaatse door drs. J. D. van der Waals grotendeels geregistreerd worden.

Het bleek, dat de vondst uitsluitend uit Noord-Nederlandse zilveren ridders en Zuid-Nederlandse ducatonen heeft bestaan. De jongste munt is een te Antwerpen geslagen ducaton van 1664. De samenstelling komt geheel overeen met die van vrij talrijke vondsten in alle provinciën van de voormalige Republiek uit de jaren 1659-1672. In het tweede kwart van de 17de eeuw verdrongen namelijk de iets lichtere munten van de Spaanse Nederlanden vrijwel volledig de inheemse grote zilverstukken, die als handelsmunt naar het buitenland werden uitgevoerd.

Eerst in 1659 werd ook in ons land de muntvoet verlaagd en de zilveren rijder van 63 stuiver gelijk aan de ducaton ingevoerd: gedurende enige decennia circuleerden beide muntsoorten naast elkaar en tenslotte verdween het Zuid-Nederlandse geld uit de omloop.

OVERIJSSSEL

Ommen. Bij grondwerk binnen een oud huis werd een vondst gedaan bestaande uit 60 zilveren munten uit de 16de eeuw, die door bemiddeling van het Overijssels Museum te Zwolle (zie *Nieuws-Bull.* 1960, kol. *264) voor onderzoek werden opgestuurd. De vondst, die ca 1582 in de grond gekomen moet zijn, bevatte naast een viertal grote zilverstukken in hoofdzaak zeer klein geld: het gros werd gevormd door 47 driepakstukken (kwart stuivers), van de gemeenschappelijke munt van de Drie Steden van Overijssel te Deventer, die met het jaartal 1556 geslagen werden van dat jaar tot na 1585. Verder waren er enkele nagelagen van dit type, van de stad Zutphen en — tot nu toe niet bekend — van de graaf van den Bergh, en enkele sterk afgesleten munten van de Bourgondische Nederlanden uit het begin van de 16de eeuw. Het komt betrekkelijk weinig voor, dat dergelijk zeer klein

geld voor schatvorming werd gebezigd: wie daartoe in de gelegenheid was zal steeds aan goudstukken of grote zilverstukken de voorkeur hebben gegeven. Dat de munten merendeels uit het dichtstbijzijnde muntatelier afkomstig waren ligt voor de hand: klein geld had slechts een beperkt omloopgebied. Het andere atelier in de provincie, de koninklijke munt te Hasselt leverde in deze jaren geen kleingeld af.

UTRECHT

Amersfoort. Via de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek werd een vijftal munten voorgelegd, die daar gevonden zouden zijn. Het zijn zilveren munten van Luik, Kleef, de stad Neuss en het graafschap Bourgondië, de jongste van 1492. Het zijn alle soorten die veelvuldig voorkomen in laat-15de eeuwse vondsten in de Nederlanden, doch gewoonlijk tezamen met een veel groter aantal in het land zelf geslagen stukken. Wellicht betreft het hier slechts het restant van een vondst.

Vinkeveen. Bij graafwerkzaamheden onder Waverveen werden 163 zilveren munten gevonden, grotendeels in vrij slechte staat verkerend. De vondst bestond hoofdzakelijk uit schellingen, dubbele en enkele stuivers van provinciën en steden van de Republiek geslagen tussen 1601 en 1640. Daarnaast kwamen enkele grote zilverstukken voor, alle afkomstig uit de Spaanse Nederlanden. Merkwaardigerwijze wordt de tijd van verbergen bepaald door een valse munt: een contemporaine verzilverde nabootsing van een in 1651 te Brussel geslagen patagon. Bij de vondst Onstwedde werd er reeds op gewezen dat het grote zilvergeld van de Republiek, dat hier geheel ontbreekt, omstreeks 1650 uit de omloop verdwenen was. Het in het begin van de eeuw geslagen klein geld bleef daarentegen zeer lang in gebruik, al hadden nieuwe aanmuntingen hiervan nauwelijks plaats: de steeds meer afslijtende exemplaren bleven tot diep in de 18de eeuw in circulatie.

NOORD-BRABANT

Luiksgestel. Bij opgravingen van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

werden in het koor van de kerk aldaar een aantal munten aangetroffen. Het waren, naast twee kleine muntjes uit de 15de eeuw, die wel als toevallig verloren beschouwd moeten worden, een achttal goudstukken, die zeer waarschijnlijk een verborgen schat of een deel daarvan vertegenwoordigen. De jongste munten waren twee Brabantse albertijnen van 1600; verder Engelse en Franse goudstukken uit de 16de eeuw. Zowel uit talrijke vondsten als uit de gedrukte munttarieven uit de tijd is bekend dat deze soorten naast het inheemse goudgeld in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden algemeen in gebruik waren.

LIMBURG

Heerlen. Bij werkzaamheden in een van de straten van de binnenstad werd een omvangrijke vondst van gouden en zilveren munten uit de 15de en 16de eeuw gedaan. Ook hier werden de munten aanvankelijk verspreid, doch door de activiteit van de heer A. H. Moers kon het overgrote deel van de munten achterhaald worden: in het Gemeentelijk Mu-

seum te Heerlen kwamen 7 gouden en 182 zilveren munten; verder zijn nog 4 gouden en 8 zilveren bekend geworden. De gehele schat zal uit iets meer dan 200 munten hebben bestaan. De massa van het verborgen geld bestond uit zilveren dubbele en enkele stuivers van de Bourgondische Nederlanden geslagen in de periode 1474-1532. Ook de zelfstandige gewesten Luik, Utrecht en Gelre leverden een aantal munten van dezelfde typen benevens enkele zilveren snaphanen van 4 stuivers. Het buitenland was vertegenwoordigd met grotere zilverstukken: Franse en Italiaanse testons en een uit Bohemen afkomstige taler; dergelijke zware zilverstukken werden op dat ogenblik in ons land nog niet geslagen, maar zij voorzagen wel in de groeiende behoeften van het verkeer, zodat zij ondanks daartegen gerichte verbodsbepalingen, meer en meer gebruikt werden. De gouden munten waren overwegend Duitse goudgulden en Hongaarse dukaten, die eveneens een grote rol speelden in de Nederlandse circulatie.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMSTELVEEN

— *Aemstelle.* Etsen van Goya, de verschrikkingen van de oorlog -1 juni

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum.* Schenking de Bruijn-van der Leeuw -eind mei
— *Bella van Zuylen en haar tijd* -4 juni
— *Sted. Museum.* Vereniging St. Lucas -5 juni
— *Gisela Andersch* -29 mei
— *Mus. Fodor.* Tsjechisch glaswerk -22 mei
— *Mus. De Waag.* Kunstenaars zien de opstand van het ghetto te Warschau -8 mei
— *Arti et Amicitiae.* Werken der leden -20 mei
— *Gal. Espace.* Karel Appel -27 mei
— *Kunsth. Santee-Landweer.* J. Sjollema -18 mei
— *Kunsth. Vlieger.* Guus Hendrix uit Griekenland -20 mei
— *Kunsth. E. J. van Wisselingh.* Vincent van Gogh, Franse Meesters XIX en XX eeuw -19 mei

ARNHEM

— *Gemeentemus.* Paul Eliasberg -5 juni
— *Ned. Openluchtmus.* Het Platteland Thuis -1 nov.
Materialen en gereedschappen in het oude bouwvak -1 nov.

BARENDRECHT

— *Kunsth. Sans Souci.* Martha van Huessen Pikaar -21 mei

BRUNSSUM

— *Vijverpark.* Talens Prijs 1960 2-18 juni

CADIER en KEER (L)

— *Afrika-Centrum.* Drie Landen Beurs van kunstvoorwerpen uit West- en Centraal-Afrika, Zuid-Amerika en Zuidzee-landen -1 juni

DELFT

— *Sted. Mus. Het Prinsenhof.* Koper 20 mei-7 aug.

DEVENTER

— *De Muntentoren*. Start. 19 mei-5 juni

DIDAM

— *Raadzaal*. Gezicht op de mens 5-18 juni

DOETINCHEM

— *Havezathe Hagen*. Gezicht op de mens 4 juni

DORDRECHT

— *Pictura*. Dordrechtse Schilders 1961 -23 mei

EINDHOVEN

— *Sted. Van Abbemuseum*. Karel Appel -5 juni

— *De Krabbedans*. Afrika -21 mei

Trudy Sodenkamp, Schilderijen -28 mei

EMMEN

— *Gem. Lyceum*. Talens Prijs 1960 -18 juni

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Wieringen -eind oct.

ENSCHEDÉ

— *Rijksmuseum*. Facetten III -30 mei

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeente-Museum*. Charlotte van Pallandt en Kees Verwey -13 juni

— *Kunsts. Het Centrum*. Rudi Polder -21 mei

— *Haagsche Kunstkr.* Mens en Machine -18 mei

Jan Olieslagers, Aart Riethoek en Theo Boons 20 mei-8 juni

George Lampe, Ton Hogendoorn en Nol Kroes 10 juni-29 juni

— *Panorama Mesdag*. Nederlandse Kunstkring, werken van leden -29 mei

— *Pulchri Studio*. Voorjaartentoonstelling -20 mei

— *Club des Nouvelles Images*. Arthur Spronken mei

GRONINGEN

— *Provinciehuis*. Jan van der Zee

HENGÉLO

— *Hengelose Kunstzaal*. Edelsmeedwerk van Nebojsa Mitric -19 mei

'S-HERTOGENBOSCH

— *Provinciezaal*. Tekeningen, etsen, aquarellen en litho's uit 4 eeuwen over Noord-Brabant -1 juli

HILVERSUM

— *Goois Museum*. Irène Bataille, Micheline Boyadjan, Maria Segers -29 mei

LAREN

— *Singer Museum*. Haagse School en tijdgenoten, collectie Schellens -26 juni

LEIDEN

— *Sted. Museum, De Lakenhal*. Floris Verster 20 mei-3 juli

— *Leids Academisch Kunstcentrum*. Hermann Bartels en Lothar Quinte -1 juni

MAASTRICHT

— *Kunsth. Hack*. A. Hettema en anderen -okt.

NAARDEN

— *Raadhuis*. Mevr. C. Gabriëlse 20 mei-5 juni

NIJMEGEN

— *De Waag*. Johannes Teyler -4 juni

RHENEN

— *Streekmuseum*. Van Aderlaten en Pillendraaien -1 okt.

ROERMOND

— *Gemeent. Museum*. Stad en landschap in de Nederlandse schilderkunst van de 17de eeuw -6 juni

ROTTERDAM

— *Museum Boymans van Beuningen*. Kant uit eigen bezit -24 mei

16de eeuwse gravures en houtsneden naar schilderijen van grote Meesters -29 mei

— *Rotterd. Kunstkr.* Louis van Roode en Anton Heyboer -29 mei

— *Kunsth. „Int Constigh Werck”*. J. Nanninga -3 juni

Hans de Jong 26 mei-10 juni

— *Kunsts. Zuid*. Basje Pot -29 mei

SCHIEDAM

— *Sted. Museum*. Op het spoor van de mens, jagers en boeren uit de prehistorie -27 juni

Terschelling

— *Het Behouden Huijs*. De schoonheid van oude tegels -1 okt.

UTRECHT

— *Centr. Museum*. Tien jaar aanwinsten -28 mei

— *Universiteitshuis*. Barend Blankert -21 mei

— *Universiteitsmuseum*. Van Kapittelzaal tot campus -21 mei

— *De Utrechtse Kring*. Dirk Breed -28 mei
Bob Lokhorst 3 juni-24 juni

MEDEDELINGEN

BONDSNIEUWS

ZOMERVERGADERING EN EXCURSIE.

In aansluiting op de voorlopige mededeling in het nummer van 15 april van het Nieuwsbulletin volgt hier een *verkort programma* voor vergadering en excursie op 23 en 24 juni a.s.

Vrijdag 23 juni:

- 13.45 uur. Bezichtiging van de St. Servaaskerk te Maastricht.
- 15.00 uur. Algemene Ledenvergadering in het Bonnefantemuseum.
- 17.00 uur. Ontvangst door het gemeentebestuur van Maastricht ten stadhuize.
- 19.15 uur. Gemeenschappelijk diner in kasteel Neercanne.

Zaterdag 24 juni:

- 9.00 uur. Vertrek uit Maastricht voor de excursie per autobus. Na bezichtiging van het kasteel van Eijsden wordt over St. Geertruid en Meerssen gereden naar kasteel Hoensbroek, waar het gezelschap een Limburgse koffietafel wacht. Daarna gaat de tocht naar de ruïne van het kasteel Stein en voorts naar het kasteel Limbricht. In Roermond zal de excursie worden ontbonden, waarna de bussen naar Maastricht terugrijden.

De leden van de K.N.O.B. ontvangen binnenkort een uitvoerig programma. Leden van de Museumdag zijn welkom. Andermaal wordt de deelnemers zeer dringend aanbevolen, zich ten spoedigste van onderdak in Maastricht te verzekeren. Wendt U tot de V.V.V. te Maastricht, tel. 04400-12 814.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Kampen. De opgraving in de Bovenkerk te Kampen is voortgezet en voorlopig beëindigd. De vorm van het ronde, tufstenen koor met de beide grote apsiden wijst erop dat hier reeds in vroege aanleg een grote kerk is gebouwd. In het koor en de apsiden kon de oorspronkelijke vloer worden vastgesteld. Op enkele plaatsen kon de onderste fundering worden bereikt. Het bakstenen koor van de voorlaatste kerk bleek te zijn gefundeerd op liggende, dikke battings, die noord-zuid waren geplaatst. Er konden geen paaltjes daaronder worden gevonden.

Onder de noordelijke apsis van de tufstenen kerk kon worden vastgesteld, dat het muurwerk van kleine zwerfkeien was opgetrokken op kespes, die op staande paaltjes waren geplaatst.

Een aantal grondboringen in het schip van de kerk hebben uitgewezen, dat de ondergrond ter plaatse niet de kenmerken draagt van een oeverwal. In het licht van het in gebruik nemen van het gebied rondom de IJssel is dit gegeven van veel belang.

Er is een plan gemaakt voor voortzetting van het onderzoek, zodra de restauratie daarvoor verdere gelegenheid schept. *Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

NOORD-HOLLAND

Texel. Bij werkzaamheden voor wegaanleg bij Den Hoorn is kartelrandig aardewerk gevonden, aldus de mededeling van de heer G. J. de Haan. De vindplaats maakt deel uit van een kleine hoogte. De situaties zijn in tekening gebracht. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Velsen. Het onderzoek op het voor industrieterrein bestemde gebied benoorden het Hoogovenbedrijf is afgesloten. De uitkomsten behelsden een herhaaldelijk overstoven complex van akkertjes, als zodanig kenbaar door

spade- of ploegsporen, en onderling door greppels en afvoerkuilen gescheiden. De talrijke aardewerkscherven, in deze ingravingen aangetroffen, waaronder enige fragmentjes van Gallo-Romeinse ceramiek, wezen op de midden-Romeinse Keizertijd.

Enige honderden meters in noord-westelijke richting, eveneens aan de inmiddels geheel vergraven oude Wijkerweg, kwamen de funderingen te voorschijn van een deels uit het water opgetrokken gebouwtje. Grote hoeveelheden exotische schelpen bewezen, dat het hier de resten gold van een schelpengrot, voorheen deel uitmakende van het buiten „Westerwijk”.

Met grote erkentelijkheid zij intussen melding gemaakt van de medewerking tijdens het onderzoek in ieder opzicht ondervonden van het Hoogovenbedrijf. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Wieringen. Bij grondwinning ten behoeve van dijkverhoging aan de noordkant van Wieringen in verband met de Deltawerken is onder Vatropp, onder een vrij dik zandpakket, een tiental oude waterputten gevonden. In twee van deze putten is laat-middeleeuws vaatwerk aangetroffen. Opgraving van zes van deze putten is geschied. Daarbij bleek, dat sommige een houten ton als wandbekleding hadden, waarbuiten kleizoden waren aangebracht. Andere waren opgebouwd uit kleizoden die op een houten balkenconstructie waren gestapeld of op een wagenwiel, waar de spaken en de asconus uit waren verwijderd. De putten waren later opgevuld: enkele met zand, andere met keukenafval (mosselen), gras en mest. De vier niet onderzochte kwamen in verband met de hoge waterstand niet voor onderzoek in aanmerking. *Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

ZUID-HOLLAND

Heenvliet. Tijdens de afgelopen maand werd het onderzoek op de ruïne van Heenvliet, dat in

de winter van 1960 voortijdig werd onderbroken, voltooid.

Een profiel tegen de woontoren toonde aan, dat dit bouwdeel aanvankelijk ook aan de voorzijde omgracht is geweest. Eerst omstreeks het midden van de 14de eeuw heeft men het kasteel uitgebreid door aan de voorzijde nieuwe woonruimte te scheppen. Gebouwen op een L-vormige plattegrond en een binnenhof ontstonden ter plaatse van de gedempte gracht. Vanzelfsprekend werd de gracht verlegd om het nieuwe gedeelte te omvatten en te beveiligen. Overigens bleek duidelijk dat verwoestingen oorzaak zijn geweest van veelvuldige herbouw op oude funderingen. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Rijnsburg. Het onderzoek naar oudere cultuuroverblijfselen onder het niveau van de voormalige, in 1133 gestichte abdij te Rijnsburg is voortgezet. Bij het verdiepen van de vlakken stiet men op huisresten uit het Merovingische tijdvak, terwijl zich tevens ploeg- en spadesporen uit dit tijdvak aftekenden. Voordien is het terrein niet bewoond geweest, zodat de uit zavel en zand opgebouwde ondergrond eerst kort voordien in de Rijnmond schijnt te zijn opgewassen.

Belangwekkend waren ook de talrijke, doorgaans uit het ottoonse tijdperk stammende waterputten, door vroegere woonvlakken tot in de vaste zandgrond uitgegraven. Ettelijke hiervan bestonden uit zeer grote wijnvaten, uit taxushouten (?) duigen samengesteld. Op de bodem van een dezer putten werd het fragment van een gebint aangetroffen.

Ter afsluiting van het onderzoek wordt thans nog een strook gronds afgegraven ten oosten van het reeds onderzochte terrein, teneinde na te kunnen gaan, of het complex nederzettingen, evenals zulks aan de noordzijde het geval bleek, ook aan de oostzijde door een kreek werd begrensd. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Schiedam. Sedert 15 april wordt in de polder Kethel onder Schiedam een opgraving gedaan. Aanleiding hiertoe is dat bij de aanleg van de nieuwe rijksweg naar Hoek van Holland in een afwateringsleuf door leden van de plaatselijke afdeling van de A.W.W.N., Helinium, scherven waren gevonden. Uit een aantal proefputjes kwamen bovendien vlechtwanden en palen te voorschijn.

Eind mei zijn de resultaten als volgt samen te vatten. Resten van één (of twee) ruim 5 m brede woning(en), bestaande uit vlechtwanden, drie haardplekken en twee rijen staanders in het huis zijn te zien. Aan weerszijden van de lange wanden bevindt zich op ca. 1 m afstand een rij paaltjes, waarvan de betekenis niet duidelijk is. Buiten de gebouwen is de bodem versterkt met een bedekking van stammetjes.

Onder het vondstenmateriaal bevindt zich relatief veel Romeins importgoed. Terra sigillata, deukbekers en ruwwandig aardewerk maken zeker de helft van de vondsten uit. Interessant is de vondst van een wit pijpvaard beeldje van een paard, dat in verband gebracht kan worden met de verering van de godin Epona. Bronzen fibulae, twee bellen en een snoer van 18 barnstenen kralen dienen eveneens vermeld te worden. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en P. J. R. Modderman).*

NOORD-BRABANT

Esch. Op 8 mei is een aanvang gemaakt met werkzaamheden die ten doel hadden het op 22 november 1960 aan de Haarese weg ontdekte Romeinse tumulusgraf in zijn geheel uit de grond te lichten en naar Amersfoort te vervoeren. Een en ander is vooral zo groots opgezet om een poging te wagen een dergelijk monument volgens de beste methoden en onder de meest gunstige omstandigheden te onderzoeken. Naar het zich laat aanzien betreft het hier wederom een rijkelijk van bijgiften voorziene begraving, de zevende die sinds 1950 te Esch is ontdekt. De grafkuil van graf 7 heeft een bekisting gehad die 3.70 m lang en 2.80 m breed is geweest (zie ook *Nieuws-bulletin* 1960, kol. *269 e.v. en 1961, kol. *37 e.v.). De „operatie zevende graf Esch” is uitgevoerd door een groep militairen van het Depot Genietroepen, Koning Willem I-kazerne te 's-Hertogenbosch. Speciaal materiaal was ter beschikking gesteld door de directie van Verolme Scheepswerf Heusden N.V. Verder is op ruime schaal medewerking verleend door de Cavalerie Rij- en Tractieschool te Eindhoven, door 140 Technische Dienst, Voertuigen Distributie Compagnie te Soesterberg en — in verband met de plotseling vereiste bronbemaaling — de fa. P. J. de Vet & Zonen te Mill.

Op donderdag 18 mei kon met behulp van een centurion-recovery een 14 mm dikke stalen plaat worden getrokken onder het intussen in

een stalen bekisting verpakte graf. Nadat plaat en bekisting aan elkaar waren gelast en de nodige onderslagbalken waren aangebracht, werd het geheel op vrijdag 26 mei door twee 20 tons-kranen op een tanktransporter geladen. In de vroege morgen van 27 mei is het graf te Amersfoort gearriveerd en ondergebracht in een garage van de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst. Het ligt in de bedoeling met het onderzoek te beginnen tegen het midden van de maand juni. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZUIDERZEEGEBIED

Oostelijk Flevoland. Er zijn enkele beenderen gevonden van prehistorische dieren en wel ver-

moedelijk van wild rund en van edelhert.

In sectie K zijn twee scheepswrakken gevonden die nog nader verkend moeten worden.

In kavel H 38 is een vrij compleet wrak aangetroffen van ongeveer 20 m lengte; kavel H 8 leverde een fragment op van een zeer zwaar gebouwd schip en voorts zijn scheepswrakken gemeld van de kavels H 34 en H 41. Omtrent al deze vondsten moeten nog nadere verkenningen worden uitgevoerd.

Een in sectie M gevonden scheepsrest is prijsgegeven, omdat het slechts een deel van een boord van een schip betrof, dat geen verdere mogelijkheden voor onderzoek bood. *Oudheidkundig Bodemonderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

*Delft, kapel van het Sint Agathaklooster (Prinsen-
senhof), thans Waalse kerk.* Bij onderzoekingen naar de bouwgeschiedenis tijdens de restauratie is duidelijk geworden, dat het grootste gedeelte van deze kapel nog uit het begin van de 15de eeuw moet stammen. Uit een bouwnaad en verschillen in de uitvoering blijkt, dat de vijfzijdige koorsluiting alsmede de drie daarbij aansluitende traveeën later zijn toegevoegd, hetgeen blijkens geschreven berichten tussen 1467 en 1471 moet hebben plaatsgevonden. Toen is de kapel ook voorzien van zijkapellen. De nonnengalerij in het westen is misschien eerst in deze jaren tot stand gekomen.

De toegepaste baksteen in het oudere westelijke gedeelte ($21 \times 10 \times 4.5/5$ cm; 10 lagen = 55 cm) verschilt weinig met die in het oostelijke deel ($20/21 \times 10 \times 5/5.5$ cm; 10 lagen = 62 cm).

Aan de zuidkant van de zesde travee (uit het westen gerekend) vond men de fundering en een dichtgemetselde boog van een zijkapel, die naderhand moet zijn opgetrokken tussen de oudere steunberen. Deze zijkapel zal wat kleiner zijn geweest dan die er tegenover aan de noordzijde. Een dergelijke aanbouw schijnt ook gestaan te hebben tegen de vierde travee, getuige een gewelfmoet op een steunbeer. Onder het houten onderraam aan de zuidkant van de derde travee is een kelderingang aangetroffen, waarvan de kozijnstijlen waren ingelaten in de onderdorpel van dat raam.

Opvallend is de overeenkomst van de wandgeleding onder de galerij met die in de noordzijbeuk van de Oude Kerk te Delft en die in de zijbeuken van de Catharijnekkerk te Den Briel.

Op verscheidene plaatsen zijn brandsporen gevonden, o.a. op de onderdorpel van het zuidelijke venster van de vierde travee boven de galerij. Verder is bovenin het dichtgemetselde meest noordelijke venster van de koorsluiting de verbrande rest zichtbaar van een zandstenen vensterharnas.

De brandsporen moeten te wijten zijn aan de stadsbrand van 1536. Hierna kreeg de kapel haar huidige kap, waarvan de 26 „hangereels” alle van gesneden beelden werden voorzien. De meeste van deze beelden zijn verdwenen. In het westelijke gedeelte van de kapel, dat niet meer voor de eredienst gebruikt werd, zijn er nog tien bewaard. Ook de nonnengalerij zal na de brand in haar geheel vernieuwd zijn. De vensters zijn toen voorzien van eenvoudige bakstenen traceringen, zoals er nog een bewaard is in het middelste venster van de sluiting.

Zierikzee, Zuidhavenpoort. Bij de restauratie van dit in oorsprong vroeg 14de eeuwse gebouw werden de volgende waarnemingen gedaan. Het gebouw bestaat uit een overwelfde doorgang, waarboven zich drie door houten balklagen overdekte verdiepingen bevinden (baksteen $28/29 \times 13/14 \times 7$ cm; 10 lagen =

76 cm). Het zijn zogenaamde Zeeuwse moppen met gesinterde koppen. Waar nog oorspronkelijk buitenwerk zichtbaar is (aan de noordzijde en de zuidzijde) zijn met de sinterkoppen grote figuren gemaakt. Er is in Vlaams verband gemetseld. Enige natuursteenonderdelen zijn van Doorniksesteen; een gedeelte van de hoeken is verlevendigd met Brabantse kalksteen. De drie balklagen bezitten ieder twee moerbinten met korbeelstellen waarover kinderbintjes liggen. De bovenste balklaag heeft dwars daarop een onderslagbalk, eveneens met korbeels. Deze balklaag ondersteunt de kapconstructie, die later zeer gewijzigd is. Oorspronkelijk moet de poort bekroond zijn geweest door een tentdak met een vrij korte nok. Aan de dakvoet was een niet overdekte weergang met op de hoeken eveneens onoverdekte ronde uitbouwen. In die hangtorentjes bevinden zich onder de weergang overwelfde ruimten met dichtgezette sleuven. De buitenmuur van de weergang vertoont afwisselend een sleuf en een vierkant gat met luik, waarboven een latei van Doornikse steen, aan de noordzijde vooral nog goed zichtbaar.

Op de eerste verdieping bevindt zich, midden tegen de noordmuur, een stookplaats. Op de tweede verdieping is in de noordwestelijke

hoek een privaat met een stortkoker, die onderaan in de gracht uitkwam. Er zijn vele dichtgemetselde vensters.

Oorspronkelijk zullen de bovenruimten van de poort via de aansluitende muren bereikbaar zijn geweest, zoals dit thans nog het geval is bij de Drogenapstoren te Zutphen.

Later, bij een verbouwing, die vermoedelijk in 1491-'92 plaats vond, werd een nieuwe, vrij rijk versierde en met Brabantse kalksteen beklede muur aan de noordzijde tegen de poort aangebouwd, bij welke gelegenheid een traporentje werd opgetrokken (baksteen 19.5/20 × 10 × 4.5/5 cm; 10 lagen = 62 cm).

Bij dezelfde verbouwing zal het bovendeel van de poort zijn huidige uiterlijk gekregen hebben, met uitzondering van het daktorentje. De weergang werd onder het dak gebracht, waartoe een tweetal spantjucken werd toegevoegd. De hangtorentjes kregen ieder een spitsje, waarvan de ondersteuningsconstructies aan de binnenzijde van de poort vreemd los in de ruimte staan.

In de jaren rond 1779 is er bijzonder veel aan de poort gerepareerd, waarbij grote delen beklampt en vernieuwd werden met baksteen van 21 × 10 × 4 cm (10 lagen = 51 cm).

MUSEUM-PUBLICATIES

In aansluiting op de lijst Museumpublicaties, die in het *Nieuwsbulletin* 6de S. 13 (1960) kol. *137 en *138 werd afgedrukt, volgt hieronder een opsomming van de sinds die datum verschenen uitgaven.

Jaarverslagen:

Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst, 1959.

ALKMAAR, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1959

AMSTERDAM, Gemeentemusea, Jvsl. 1958, 1959.

—, *Koninklijk Instituut voor de Tropen*, Jvsl. 1959.

—, *Museum Amstelkring*, Jvsl. 1951-1959.

—, *Maatschappij Arti et Amicitiae*, Jvsl. 1959.

—, *Nederlands Instituut voor Nijverheid en Techniek*, Jvsl. 1960.

—, *Toneel-Museum*, Jvsl. 1959, 1960.

ARNHEM, *Ned. Openluchtmuseum*, Jvsl. 1958.

ASSEN, *Prov. Museum van Drenthe*, Jvsl. 1958.

BREDA, *Stedelijk Museum voor Geschiedenis en Oudheidkunde*, Jvsl. 1959.

DELFT, *Stedelijk Museum Het Prinsenhof*, Jvsl. 1959.

DEVENTER, *Museum De Waag*, Jvsl. 1959-1960.

DORDRECHT, *Dordrecht's Museum*, Jvsl. 1959.

DRACHTEN, *Oudheidkamer Smalingerland*, Jvsl. 1958, 1959.

ENSCHEDÉ, *Stichting Textielgeschiedenis*, Jvsl. 1960.

GOUDA, *Stedelijke musea*, Jvsl. 1960.

'S-GRAVENHAGE, *Museum voor het Onderwijs*, Jvsl. 1959.

—, *Het Nederlandse Postmuseum*, Jvsl. 1959.

GRONINGEN, *Groninger Museum voor Stad en Lande*, Jvsl. 1959.

—, *Schoolmuseum*, Jvsl. 1960.

HAARLEM, *Bisschoppelijk Museum*, Jvsl. 1959.

HARLINGEN, *Museum Hannemahuis*, Jvsl. 1960.

HINDELOOPEN, *Hidde Nijlandstichting*, Jvsl. 1959.

HOORN, *West-Fries Museum*, Jvsl. 1959.

- LEEWARDEN, *Fries Museum*, Jvsl. 1959.
 —, *Fries Natuurhistorisch Museum*, Jvsl. 1960.
 —, *Gemeentelijk Museum Het Prinsessehof*, Jvsl. 1960.
 LEIDEN, *Nederlandsch Leger- en Wapenmuseum „Generaal Hoefler”*, Jvsl. 1959.
 —, *Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie*, Jvsl. 1959-1960.
 —, *Stedelijk Museum De Lakenhal*, Jvsl. 1959.
 LELYSTAD, *Expositiegebouw en Museum voor de IJsselmeerpolders te Schokland*, Jvsl. 1960.
 MAKKUM, *Stichting Fries aardewerkmuseum De Waag*, Jvsl. 1960.
 NAARDEN, *Vrienden van de Vesting Naarden*, Jvsl. 1959.

- ROOSENDAAL, *Oudheidkundige Kring De Gulden Roos*, Jaarboek 1960.
 ROTTERDAM, *Het Nederlands Belastingmuseum*, Jvsl. 1959.
 —, *Nationaal reizend museum voor ouders en opvoeders*, Jvsl. 1958-1959.
 RIJSWIJK, *Oudheidkundig Museum Rijswijk Z.H.*, Jvsl. 1959.
 SCHIEDAM, *Stedelijk Museum*, Jvsl. 1960.
 SNEEK, *Fries Scheepvaart Museum*, Jvsl. 1959.
 UTRECHT, *Centraal Museum*, Jvsl. 1959.
 WEERT, *Oudheidkundig en Folkloristisch Streekmuseum De Aldenborgh*, Jvsl. 1960.
 WEST-TERSCHELLING, *'t Behouden Huys*, Jvsl. 1959-1960.
 ZUTPHEN, *Stedelijk Museum, Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap*, Jvsl. 1959, 1960.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
 KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. Gustav L. Jaller -26 juni

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Zweden's Gouden Eeuw
 17 juni-17 sept.
 Ned. tekeningen uit de verzameling Dr. J. van Dongen -25 juni
 — *Sted. Museum*. W. Reyers -2 juli
 V. Pasmore en E. Paolozzi -2 juli
 P. Alechinsky en Reinhoud d'Haese -26 juni
 „De Grafische” -26 juni
 Marta Pan -3 juli
 Salon de Mai 7 juni-7 juli
 Henry Moore 9 juni-9 juli
 — *Mus. Fodor*. Het Scheepvaartmuseum zoals het reil en zeilt — Aanwinsten 1950-1960
 24 juni-28 aug.
 — *Kunstb. Ina Broerse*. Peter Alma
 27 mei-20 juni
 — *Kunstb. W. van Meurs*. Chris Heeneman
 -20 juni
 — *Kunstz. Magd. Sothmann*. Ruth Fischer
 -24 juni
 — *Gal. d'Eendt*. Robert Muller -30 juni
 Bekend en onbekend (o.a. Appel, Chabot, Forain, Laurencin, etc.) -1 juli

- *La Maison du Chat qui pelote*. Mon Wolters
 -15 juli
 — *Kunstb. Santee-Landweer*. Ernst Oldenburg
 -21 juni
 — *Tropenmuseum*. Sahara. 30 okt.
 — *Rembrandthuis*. Mens en Dier bij Rembrandt
 — *Kunstb. E. J. van Wisselingh*. Franse Meesters uit de 19de en 20ste eeuw -24 juni
 — *Kamer van Koophandel en Fabrieken*. Historische tentoonstelling 1811-1961 -juni

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. Kunstenaarsgroep „De Kern” -18 juni

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Arnhem 1911
 17 juni-17 sept.
 Vormgeving 1961, industriële producten
 15 juni-17 sept.
 — *Ned. Openluchtmuseum*. Het Platteland thuis -1 nov.
 Materialen en gereedschappen in het oude bouwvak -1 nov.

BERGEN

- *Kranenburgb.* Kees den Tex -23 juni

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. Oscar Mendlik -26 juni

BRUNSSUM

— *Vijverpark*. Talens Prijs 1960 -18 juni

BUSSUM

— *Kunstz. Dekker*. Ver. van beeldende kunstenaars Naarden-Bussum -19 juni

DELFT

— *Het Prinsenhof*. Koper -7 aug.
— *Mensa*. Adrian Stahlecker -30 juni
— *Ethnogr. Museum*. Pre-Incakunst uit Peru -1 sept.

DIDAM

— *Raadzaal*. Gezicht op de Mens -18 juni

DORDRECHT

— *Pictura*. Leden van de Zuiderkring -19 juni

EDAM

— *Grote Kerk*. André van der Vossen
1 juli-31 aug.

EINDHOVEN

— *De Krabbedans*. Jack Harden -18 juni
— *Kunstb. Pijnenborg*. Franse en Nederlandse grafiek -31 juli

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. „Wieringen” -eind okt.

GOUDA

— *Het Catharina Gasthuis*. J. de Ruiter
-19 juni
Collectie Paul Arntzenius 23 juni-7 aug.

'S-GRAVENHAGE

— *Gemeentemuseum*. Charlotte van Pallandt en Kees Verwey -19 juni
Karel Appel -17 juli
Koreaanse kunst 15 juni-31 juli
Corneille 7 juli-3 sept.
— *Panorama Mesdag*. Schilderessenvereniging „Odis” -19 juni
— *Mus. v. h. Onderwijs*. Op bezoek bij de P.T.T. -okt.
— *Kunstz. Het Centrum*. Irène Bataille, Maria Segers, Micheline Boyadjian -1 juli

— *Kunstz. Cojean*. Arnoud Paashuis -2 juli
— *Kunstz. Plaats*. Jo van Kampen (Mevr. J. A. Willinge Prins) -23 juni
— *Haagse Kunstkr.* Zomerverkooptentoonst. „Goede prenten, weinig centen” -7 juli
2de Afd. Haagse Kunstkr. 1-20 juli
George Lampe, Ton Hoogendoorn, Nol Kroes 10-29 juni
— *Kunstb. Mart. Liernur*. E. Reitsma-Valença -23 juni
— *Gal. Orez*. Anton Rooskens -16 juni
— *Gal. De Posthoorn*. Aat Verhoog -23 juni
— *Gemeentearchief*. Scheveningen rond de eeuwwisseling -19 juni

GROESBEEK

— *Gen. Lokaal*. Gezicht op de mens 11-18 juli

GRONINGEN

— *Groninger Museum*. Betty Brouwer
10 juni-3 juli
Floris Verster, schilderijen 8 juli-21 aug.
— *De Mangelgang*. Verdwenen en verdwijnend Groningen 10 juni-2 sept.

HAARLEM

— *Frans Hals Museum*. Avondopenstelling met kaarsverlichting 20.30-22.30 u.
8 juli-3 sept.
— *Het Huis van Looy*. Drie eeuwen prentkunst uit de verz. D. Harting -26 juni
— *De Ark*. Josum Walstra -2 juli
— *In 't Goede Uur*. H. L. Prenen -30 juni

HENGELO

— *Hengelose Kunstz.* Harry van Kruiningen
-19 juni

'S-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Museum*. Tekeningen, etsen, aquarellen en litho's uit 4 eeuwen over Noord-Brabant -1 juli
— *Kon. Acad. v. Kunst en Vormgeving*. Vorm en Spel -3 juli

HILVERSUM

— *Museum v. h. Gooi en Omstreken*. De Grafische -25 juni
— *Kantine De Jong*. Tentoonstelling „Kijken” -30 juni

HOENSBROEK

- *Kasteel Hoensbroek*. Harry Koolen -20 juni

LAREN

- *Kunstz. Hamdorff*. Jubileumtentoonstelling Gooise Schildersver. -3 juli
- *Singer Museum*. Haagse school en tijdgenoten, coll. Schellens -26 juni
- *De Knipscheer*. Keramisch werk van Corrie Hausbrand-Demmink juni

LEEWARDEN

- *Het Princessehof*. Zeldzaam en kostbaar als jade -1 okt.
- *Kunstcentr. „Prinsetún”*. „Boun fan Fryske Kunstners” -10 juli
- *Kunstz. Van Hulsen*. G. Princée -22 juni
- *Buma Bibliotheek*. Oude handschriften en boeken curiosa juni

LEIDEN

- *De Lakenhal*. Floris Verster -3 juli
- *Leids Acad. Kunstcentr.* Retera, Vastrick en Zwerver -7 juli
- *Rijksmus. v. d. Geschiedenis der Natuurwetenschappen*. Uit de kinderjaren der Elektriciteit -29 okt.
- *Rijksmus. voor Volkenkunde*. „Vang die Vis” -1 okt.

MAASTRICHT

- *Kunstz. Dejong-Bergers*. „Werking” (werkgroep vrije kunstenaars) -24 juni
- *Kunstb. Hack*. Expositie van beeldhouwwerken i. d. tuin -oktober
- *Dominicanenkerk*. Stad en landschap i. d. Nederlandse schilderkunst van de 17de eeuw -29 juni

MAKKUM

- *Mus. De Waag (Pothuis)*. Fries aardewerk -17 sept.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Max Weidinger en Jan van Doorn -9 juli
- *Raad van Arbeid*. Hedendaagse kerkelijke architectuur in Duitsland -29 juli
- *Kunstmarkt Nijmegen* (bij het Waaggebouw op de Grote Markt) alleen op 30 juni en 1 juli

OTTERLO

- *Rijksmus. Kröller-Müller*. James Ensor 17 juni

OUDERKERK A. D. AMSTEL

- *Hotel „de Paardenburg”*. Bob Buys -25 juni

RHENEN

- *Streekmuseum*. Van Aderlaten en Pillendraaien -1 okt.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. Leonard Basquin -3 juli
- Oude tekeningen uit de Verz. „Victor de Stuers” -31 juli
- *Mus. v. Land- en Volkenkunde*. Mythe, Maskers en Magie uit het land der Dogon -17 juli
- „Vreemd Geld” 16 juli
- „'t Venster”. Guido de Waart -23 juni
- *Hist. Museum*. Historieprenten uit de Atlas van Stolk -19 juni

SCHIEDAM

- *Sied. Museum*. Op het spoor van de Mens, jagers en boeren uit de pre-historie -27 juni

SCHIPBORG

- *O.L. School*. Schilders van Zeegse en Schipborg -1 sept.

TERNEUZEN

- *Watertoren*. Raymond Kimpe -15 sept.

TERSCHELLING

- *Het Behouden Huys*. Oude Tegels -1 okt.

UTRECHT

- *Centr. Museum*. Tien jaar Aanwinsten -13 aug.
- *De Utrechtse Kring*. Bob Lokhorst -26 juni
- *Kunsliefde*. Hans Engelman en Jutta Engelman-Metzger -19 juni

WASSENAAR

- *Kunstz. Heuff*. Kees Andrea, J. Franken Pzn. en Mevr. Th. Hofstede Crull -30 juni

WINTERSWIJK

- *Kunstz. 't Kempen*. Riek v. d. Lichte, Karel Gomez, Gerhard Heesen, Henk van der Horst, Joop Kruip en Jan Nolte -1 sept.

ZEIST

- *De Schuur*. Kees van Eck -17 juni

MEDEDELINGEN

BENOEMING

Met ingang van 1 juli 1961 is benoemd tot directeur van de Zeeuwse Museumstichting dr. P.K. van Daalen, voordien verbonden aan het bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten (afd. Musea) te 's-Gravenhage.

De heer Van Daalen wordt opgevolgd door mej. P. C. Clarijs, thans hoofd van de pedagogische afdeling van genoemd bureau.

K.N.O.B.

MEDEDELING VAN DE PENNINGMEESTER

Het kost mij steeds grotere moeite de contributie van de leden binnen te krijgen. Zelfs nu hebben nog vele leden hun contributie voor het jaar 1960, ondanks mijn aanmaning, niet voldaan. Een en ander geeft mij, tot mijn verdriet, zeer veel werk. Ik zou het zeer op prijs stellen indien de leden, die hun contributie 1961 nog niet hebben overgemaakt, dit thans spoedig zouden willen doen. Het komt mij voor, dat het versturen van aanmaningen overbodig zou dienen te zijn, daar de leden elke maand door de ontvangst van Bulletin of Nieuws-Bulletin aan hun lidmaatschap van onze Bond worden herinnerd.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Franekeradeel. In particulier bezit werd een te Achlum gevonden dupondius van Vespasianus (70-79) aangetroffen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Jutrijp (Wymbritseradeel). Bij de aanleg van het rijwielpad ten westen van de rijksstraatweg werden op korte afstand benoorden de Zool-sloot te Jutrijp talrijke aardewerkscherven gevonden, daterende uit de 17de-19de eeuw. Daartussen bevonden zich tevens enkele specimina van Karolingisch pottenbakkersgoed, met radstempel versierd. De vindplaats maakte niet de indruk, dat men hier te doen heeft met een nederzetting; de kern van het oude Jutrijp ligt dan ook enige honderden meters verder westwaarts, waar het oorspronkelijke dorp als een rij hoeven aan de enigszins zandige, oostelijke oevers ener reeks poelen ontstond. De onderhavige vondsten sluiten intussen aan bij reeds in het verleden opgedane ervaringen, op grond waarvan kan worden aangenomen, dat het uitgestrekte veengebied ten zuiden van Sneek, na in de loop der 3de-8ste eeuw met een uitwiggend, betrekkelijk dun, humusrijk zeekleipakket te zijn afgedekt, sinds de 9de eeuw kolonisten aantrok. Deze vestigden zich in den beginne aan de oevers der natuurlijke weteringen en poelen, om vandaar uit het achterland gaandeweg door het graven van greppels, sloten en vaarten te ontwateren en tot grasland te ontginnen. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Ruilverkaveling Koningsdiep. De vele medewerking die de directie en de diverse overheidsinstanties verlenen en de aan de uitvoerende lichamen gegeven voorlichting ten spijt, zijn in dit archeologisch zo belangrijke gebied verschillende vondsten, zonder er acht op te slaan, verloren gegaan. Een van de oorzaken is, dat de werkzaamheden bijna geheel mechanisch in zeer snel tempo worden uitgevoerd. Van particuliere zijde werd bericht ontvangen, dat bij de Smalle Ee middeleeuwse scherven waren

gevonden. Een onmiddellijk uitgevoerde verkenning leerde, voor zover nog kon worden nagegaan, dat een laat-15de eeuwse behuizing was gevonden, waarbij resten van vaatwerk, een ijzeren zwaard en bewerkte zandstenen fragmenten werden aangetroffen. Nabij Wijnjeterp werd een vuursteenatelier, hoewel hij was herkend, vergraven, terwijl uit een hoog gelegen akker onder Ureterp kogelpotten te voorschijn kwamen, waarvan slechts enkele scherven op de stortplaats verzameld konden worden. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Opsterland. Naar eerst thans bekend is geworden werd bij de verbouwing van een boerderij onder Siegerswoude enkele jaren geleden een aantal kogelpotten, gaaf in een rij geplaatst in de grond, aangetroffen. Uit angst dat het werk zou worden stilgelegd, mocht de vondst, waarvan slechts enkele ca. 1100 te dateren scherven bewaard bleven, niet worden gemeld. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Sneek. Dank zij de bijzondere medewerking van het gemeentebestuur van Sneek kon, na een melding van de heer J. Bosma te Poppingawier, een onderzoek worden ingesteld naar een overslibde nederzetting bij de in aanleg zijnde Nieuwe Jachthaven. Ook de aannemersfirma Krikke te Herenveen verleende zeer gewaardeerde hulp. Het betrof vermoedelijk in de 3de eeuw na Chr. door een ca. 50-75 cm dikke kleilaag overdekte woonsporen, welke zich over vele tientallen meters uitstrekten en zich vlak boven, met dunne sliblaagjes afgedekt veen bevonden. Het onderzoek wees uit, dat de bewoning zeker twee eeuwen heeft geduurd, hoewel niet onderbroken. De bovenste laag, een brandlaag, bevatte in verhouding vrij veel Romeinse scherven, onder meer versierde terra sigillata. Zich onder de brandlaag bevindende, zeer goed bewaarde mestlagen en verwerkt veen — waarin een duidelijke zodenstructuur was te herkennen — leverden geen enkel Romeins scherfje op,

daarentegen wel veel inheems kartelrandig materiaal, alsmede streefbandceramiek. Behalve de mestlagen werd ook een in het veen uitgegraven diepe mestput aangetroffen, waaruit vele scherven en beenderen konden worden geborgen. Drs. W. A. Caspari (B.A.I.) verzamelde grond- en mestmonsters. Tot de vondsten behoren o.m. nog een ijzeren bijl, spinulosjes en enkele bewerkte beenderen. Sporen van woningen zijn tijdens het onderzoek, dat zich door de vrij vergevorderde werkzaamheden niet over de gehele oppervlakte kon uitstrekken, niet aangetroffen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

— Bij het bouwrijp maken van een weiland, onmiddellijk ten zuidoosten van de boerderij „Wigledam” gelegen, aan de zuidelijke oever van de Houkesloot, kwamen veel kogelpot-scherven uit de 12de-13de eeuw te voorschijn. Daarnaast vele kloostermoppen of misbaksels daarvan, hetgeen het bestaan van een middeleeuwse steenbakkerij ter plaatse laat vermoeden. Tot voor een eeuw waren rondom Sneek nog altijd enige steen- of pannenbakkerijen gevestigd, steeds aan een vaarwater, met het oog op de aanvoer der klei, die in de onmiddellijke omgeving van het stadje van ongeschikte hoedanigheid was en op grotere afstand gedolven diende te worden. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Wonseradeel. Te en rond Pingjum verzamelde de heer P. Postma jr. weer een hoeveelheid scherven, die de documentaire kennis van het grondgebied rond deze plaats in verheugende mate aanvult. Op verschillende punten werd Franksch aardewerk verzameld en op één plaats terra sigillata. Een en ander naast rond het begin onzer jaartelling te dateren terpaardewerk. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

— Een in de plaatselijke pers verschenen nogal opzienbarend bericht over vondsten te Eemswoude nabij Tjerkwerd leidde tot een verkenning. Het bleek dat bij het graven van een kleine hoeveelheid klei uit een terpzuol enige kogelpot- en latere middeleeuwse scherven waren gevonden, alsmede enkele beenderen. *B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

— Bij Arum vond de heer D. Wijnalda te Pingjum een gegoten ijzeren beeldje, dat vermoedelijk van 16de eeuwse makelij is en een St. Jorisfiguur voorstelt. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

OVERIJSSSEL

Vechtdal. In het dal van de Vecht is bij zandzuigen een complete schedel van een steppenwisent opgezogen (meded.: J. Schotman, Zwolle). *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Vollenhove. Tijdens grondwerk te Vollenhove is een stenen bijl gevonden. De betrekkelijk korte bijl van donkere vuursteen heeft een brede top, een vrij scherpe, maar ernstig beschadigde snede en duidelijk hoekige zijden. De vondst is gemeld door de heer Eggink van Rijkswaterstaat, Directie Waterhuishouding en Waterbeweging. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen. De vestingmuur is tot de oostelijke hoek vervolgd, alsmede haaks daarop verder langs de heuvelrand. De afgeronde hoek, met toren aan de binnenzijde, werd op de verwachte plaats aangetroffen. Dit alles betreft de laatste periode van de castra, die der stenen gebouwen. Uit voorgaande perioden werden te zelfder plaatse veel paalgaten, grondsporen en vergravingen vastgesteld die nog geen gesloten beeld opleveren. Interessant is een Romeins graf met ijzeren helm en bronzen strigilis. Onder de resten van het door de Romeinen egaliseerde, prehistorische grafveld uit steen-, brons- en ijzertijd valt op de plattegrond van een grafheuvel met dubbele paalkrans en afzonderlijke naar het oosten uitstekende ingangspartij. Een centrale bijzetting leverde geen herkenbare resten op.

Bij het „Mannendaal” is een klein onderzoek verricht naar de begrenzing van de legerplaats; de vestingmuur schijnt ook hier gevonden te zijn. Op de helling is verder een spitsgracht ontdekt; de betekenis van deze gracht ten opzichte van het geheel der legerplaats is echter nog niet duidelijk. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

UTRECHT

Utrecht. Ter verbreding van de Korte Nieuwstraat worden aan beide zijden huizen afgebroken. Voorafgaande aan de aanleg van de nieuwe straat wordt dit terrein thans onderzocht. De zeer talrijke putten en vergravingen hebben echter niet veel overgelaten. Er werden enkele resten van de Paulusabdij gevonden, geen van alle uit de vroegste periode van het

bouwwerk. Slechts op weinige punten kon diep genoeg gegraven worden om de Romeinse lagen te bereiken. Deze zijn goed te herkennen, maar hebben tot dusver geen spoor van bouwwerk of iets dergelijks opgeleverd. *Archaeologisch Instituut, Utrecht (J. H. Jongkees).*

Wijk bij Duurstede. Het voortgezette onderzoek naar de funderingen van de reeds lang geleden afgebroken koorpartij van de St. Janskerk heeft nog geen zekerheid opgeleverd inzake de afsluiting van de middenbeuk. Deze schijnt zich tot onder het huidige Kerkstraatje te hebben uitgestrekt, mogelijk tot aan het inmiddels gedempte grachtje, dat onder de naam Mazijk in de herinnering is blijven voortleven en destijds de zuidelijke begrenzing van het stadje uitmaakte, eer dit naar de zijde van de rivier werd uitgelegd. Mocht het thans geuite vermoeden juist zijn, zo heeft de St. Janskerk in de gedaante, welke de prachtlievende bisschop David van Bourgondië (1455-1496) zich haar had gedacht, wel een geweldige grootte bezeten en verdient de vraag of de kerk wellicht, evenmin als de toren, ooit werd voltooid, een nader onderzoek. Terloops zij er aan herinnerd, dat Bisschop David met een gondel over de Mazijk placht te varen, indien hij zich van zijn glorieus verbouwd kasteel naar de kerk wenste te begeven. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-HOLLAND

Uitgeest. Op 29 april, 1 en 6 mei heeft de werkgroep Zaanstreek en omstreken van de A.W.W.N. met enkele leden van de N.J.B.G. onder leiding van de heer E. J. Helderman een noodopgraving gedaan aan de Prinses Beatrixlaan te Uitgeest. Reeds eerder had men hier in twee proefputjes een woonlaag met scherven van inheems aardewerk en enkele stukken Romeins importgoed vastgesteld. Ook bij het meer uitgebreide onderzoek zijn weer tal van scherven gevonden. Een terra sigillatascherf wordt in de 1ste eeuw na Chr. gedateerd. Nauwkeuriger dateerbaar is een fragment van een terra sigillatakomp Drag. 37. De scherf is secundair verbrand. Het betreft een fabrikaat uit Lavoye, vervaardigd in de tijd van Hadrianus (117-138). *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman en J. E. Bogaers).*

ZUID-HOLLAND

Rijnsburg. De onderzoekingen op het terrein der voormalige abdij te Rijnsburg zijn voorlopig

afgesloten om zo mogelijk te kunnen worden voortgezet na de afbraak van het gemeentehuis en belendende percelen. De opgravingen, door het B.A.I. in 1949 aangevat, met onderbrekingen door het I.P.P. in 1961 voortgezet en ten slotte door de R.O.B. ter hand genomen en gedeeltelijk voltooid, hebben aangetoond dat de abdij moet zijn gesticht op de plaats van een oudere kapel of kerk, aan de noordzijde waarvan zich een grafveld uitstrekt. Aan de oostzijde van dit eerste kerkje schijnt zich bovendien een gebouw te hebben bevonden, evenals het kerkje uit breuksteen opgetrokken en dat men in verband zou kunnen brengen met een grafelijke woning uit een periode, aan de stichting van de abdij (1133) voorafgaande.

Op hun beurt schijnen kerk en kerkhof een einde te hebben gemaakt aan de meer landelijke bedrijvigheid, voordien ter plaatse op te merken. Het grafveld overdekte althans een terpachtig complex van cultuurafzettingen, dat een tijdsbestek bestrijkt tussen het einde der 7de en het einde der 10de eeuw. De vooralsnog moeilijk te verifiëren bewering dat graaf Dirk II van Holland kort na het jaar 975 te Rijnsburg een kapel stichtte, ter herinnering aan een door hem aldaar op de Friezen behaalde overwinning, wordt in ieder geval door de bodemvondsten niet weersproken.

Tot de belangrijkste vondsten behoort wel het tweetal naast elkaar gelegen, noord-zuid gerichte, langgerekte en ieder met een omheining afgeschutte hoeven. Deze dateren vermoedelijk uit de eerste helft der 9de eeuw en verzezen op een hoog opgewassen, uit zavel bestaand veld, dat voordien als bouwland moet zijn benut. De plaats van beide hoeven werd duidelijk beïnvloed door de bijkans 100 m brede getijgeul, welke sporen ook nu nog duidelijk in het terrein zijn op te merken tussen de voormalige abdij en de Vliet, het grachtje, dat thans de hartader van Rijnsburg uitmaakt.

Naderhand verschoof de zuidelijke oever van deze kreek door afzetting van oeverveen en aanstorting van huisvuil, mest en ander afval. Een voortgang, welke reeds aanzienlijk moet zijn geweest eer de bewoning ter plaatse in verband met het nabij gelegen grafveld een einde nam. Het schijnt ook eerst toen te zijn geweest, dat de diverse fragmenten van al of niet gestempelde Romeinse dakpannen over het terrein verspreid geraakten en deels belandden in de kreekopvullingen.

Minder zekerheid bestaat over de herkomst der Gallo-Romeinse aardewerkscherven en de munt van keizer Caligula (37-41), in vrijwel alle vondsthorizonten over het gehele terrein verspreid aangetroffen. Aangezien er op de kreekbodem, onder de latere opvullingen, tevens een brok breuksteen werd aangetroffen, gelijk deze op grote schaal werd gebezigd bij de aanleg der funderingen onder de Romeinse, tufstenen castella langs de Oude Rijn, kan men hier te doen hebben met van elders door het water aangevoerd materiaal, dat na de nodige omzwervingen op de zuidelijke oeverwal van de Rijsburgse kreek werd gedeponeed. Bij de komst van de mens geraakten de scherven in de akkervoren om, voor zover inmiddels niet te zijn vergruisd, bij het herhaaldelijk omwerken van de bodem bij het bouwen van huizen of het graven van waterputten, allengs ook in hogere lagen te belanden. In ieder geval is het wat voorbarig op grond van deze scherven en een enkele munt aan te nemen, dat de kreek ook reeds ten tijde der Romeinen bestond en de historie van Rijsburg evenver teruggrijpt als die van het aan de overzijde van de Oude Rijn gelegen Valkenburg.

Tenslotte zij opgemerkt, dat ieder spoor van een gracht, wal of ander verdedigingswerk uit de onderhavige eeuwen te Rijsburg uitbleef. Zo hier ooit een „burg” gelegen heeft uit de voor-abbatiale hoofdstukken van Rijsburgs historie, dient deze elders te worden gezocht dan in het thans bekend geworden deel van het dorp. Men bedenke hierbij dat juist de kern van Rijsburg nog op het onderzoek met de spade wacht. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Schiedam. Bij de voortzetting van de opgraving in de polder Kethel is duidelijk geworden, dat zich op ongeveer dezelfde plaats vier boerderijen in successie hebben bevonden. Daarbuiten is de fundering van een graanschuurtje met zijden van ca. 3.50 m en 3.90 m aangetroffen. Drie rijen palen rusten op balken die zijn ingegraven. Deze constructie doet denken aan een horreum, zoals o.a. in het Romeins castellum te Valkenburg is gevonden. De resten van een door brand verwoest gebouwtje wachten nog op een nader onderzoek. Dank zij de datering van enkele terra sigillata scherven is het mogelijk de tijdsduur van de bewoning althans voorlopig aan te geven. Het begin mag in het eerste kwart van de 2de eeuw geplaatst worden, terwijl de nederzetting tot in de 3de

eeuw heeft bestaan. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

— Naar aanleiding van een vondstmelding van de heren L. A. Kaal en H. Apon te Schiedam werd een verkenning uitgevoerd op een terrein in de West Abtspolder ten oosten van de spoorlijn Schiedam-Delft. Op het verlaagde oppervlak van een stuk weggegraven weiland (2.5 m —N.A.P.), dat reeds geheel door perskaden was omgeven, kon inheemse bewoning uit de 2de eeuw na Chr. worden vastgesteld. Ter plaatse heeft zich een woning bevonden, getuige een aantal palen die reeds de vorm van een deel van dit huis aangeven. Er is minstens één haardplek aanwezig. Binnen de begrenzing van het huis kwam een aantal scherven aan het licht van zachte en grove makelij, gladwandig en onversierd. Ook werden enkele Romeinse scherven aangetroffen. Mogelijkheden tot onderzoek werden overwogen, doch bleken door moeilijkheden van technische aard niet uitvoerbaar. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

ZEELAND

Aardenburg. Tijdens het voortgezette oudheidkundige onderzoek in het weiland van de heer Quataert, ten zuiden van de St. Bavokerk, zijn opnieuw uitgebroken funderingen van een groot Romeins gebouw gevonden (steenbouw, gefundeerd op paaltjes). Het zal in de komende weken moeten blijken, of het hier het hoofdgebouw van een Romeinse legerplaats betreft dan wel een Romeinse villa. Voorlopig wordt gedacht aan de tweede mogelijkheid, omdat in de naaste omgeving nog geen sporen van barakken etc. te voorschijn zijn gekomen. Wel zijn daar tal van afvalputten, met veldkeien geplaveide straatjes en een grote, vierkante, houten waterput aangetroffen.

In een opgravingsput vlak ten westen van de St. Bavo zijn tot nu toe geen sporen van huizen uit de Romeinse tijd gevonden. Een uit deze periode daterende, ca. 1 m dikke, fijne aslaag doet een stookplaats of oven in de naaste omgeving vermoeden. Uit de Middeleeuwen dateert een houten tonput, waaruit zeer veel 14de-eeuws materiaal, waaronder een muntje (imitatie van een milt van Lodewijk van Nevers van Vlaanderen (1322-1346); determinatie Kon. Kab. v. Munten, Penningen en Gesneden Stenen) kon worden geborgen. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

Middelburg. De opgraving in het abdijcomplex, welke onder dagelijks toezicht staat van ir. H. de Lussanet de la Sablonière en de heer A. de Jonge van de Rijksgebouwendienst, wordt nog enige tijd voortgezet. Onder een vloer van kloostermoppen, die met behulp van schervenmateriaal in de tweede helft van de 14de eeuw kon worden gedateerd, werden op een diepte van ca. 0.5 m sporen van houten woningen, bestaande uit vlechtwerk en palen gevonden. Aardewerkvondsten in de vorm van scherven van reliëfbandamforen wijzen op een vroege datering (9de-10de eeuw). *R.O.B., Amersfoort, (J. A. Trimpe Burger).*

— Bij het graven van een greppel op het Zusterplein in de omgeving van de Gravenstraat werd een bakstenen fundering aangetroffen, welke gemaakt was van een groot formaat kloostermoppen (30 x 15 x 7-9 cm). De stenen zijn vermoedelijk niet secundair gebruikt geweest. Het merendeel van de fundering is waarschijnlijk kort na 1940, tijdens de herbouw van Middelburg, gesloopt, zodat over de aard van het gebouw weinig kon worden geconcludeerd. Bij de fundering is een hoeveelheid aardewerk gevonden, dat in hoofdzaak dateert uit de tweede helft van de 14de eeuw en later. De R.O.B. werd van deze vondst op de hoogte gebracht door ir. H. de Lussanet de la Sablonière, de heer H. Mooibroek (adj. dir. Gemeentewerken) en de heer A. D. van der Molen (gemeenteopzichter). *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Van de dijkwerken voor de Markerwaard zijn enige beenderen van pre-

historische dieren gemeld: een halswervel van een steppenwisent, een halswervel, vermoedelijk van een wild rund en een schedelfragment van een reuzenhert. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Noordoostpolder. Het onderzoek van het scheepswrak E 81 dat geruime tijd onderbroken is geweest, is thans hervat. Het betreft een groot, in de 17de eeuw vergaan eikehouten spiegel-schip. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. Bij de nadere verkenning van kavel G 44 naar aanleiding van een eerder gevonden randscherf van vermoedelijk vroeg IJzertijdaardewerk, kwamen meer scherven, visresten, kleine botjes, as, fragmentjes vuursteen en een tussenwervelplaat van een walvisachtig dier te voorschijn. De vondsten konden nog niet stratigrafisch worden vastgelegd, maar er bestaat ongetwijfeld verband met de langs een stroomgeul voorkomende oeverwallen van oude zeeklei. De vindplaats maakt deel uit van een stroomgeulengebied met oude zeekleiopvullingen, hetwelk westwaarts te vervolgen is. Eerder zijn bij dit meer westelijke geulensysteem vondsten gedaan van hetzelfde karakter als het nu gevonden materiaal.

In sectie H is op een hoge pleistocene zandopduiking wat bewerkte vuursteen gevonden, echter onvoldoende om veel houvast te bieden ten aanzien van een nadere datering. De hoge zandkop van dit rivierduinenlandschap blijkt wel door erosie wat verstoord. Dat er vondsten in situ aangetroffen zullen worden, is weinig waarschijnlijk. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

KLOKKEN EN BEIAARDEN

NEDERLANDSE KLOKKENSPELVERENIGING HISTORISCHE COMMISSIE

Het zal ongetwijfeld als algemeen bekend beschouwd mogen worden, dat sinds de herleving van de klokkengietkunst die omstreeks de jongste eeuwwisseling inzette, ook het historische aspect van de nog bestaande klokken uit vroegere tijden meer en meer bestudeerd wordt. Verschillende interessante monografieën konden zodoende in de afgelopen decennia verschijnen. Veel hebben deze ertoe bijgedragen een inzicht te verschaffen in de ontwikkeling van klok en beiaard sinds het vroege begin van de middeleeuwen. Dit alles was echter het werk van in-

dividuele onderzoekers, dat, hoe nuttig en loffelijk het op zichzelf beschouwd ook is, uit de aard der zaak verschillende onvolkomenheden moest bezitten. Het duidelijkst demonstreert zich dit in het zeer onvolledige beeld dat men ook thans nog bezit van de in Nederland aanwezige historische belangrijke klokken en beiaarden. Weliswaar is er door velen onmiddellijk vóór en tijdens de eerste jaren van de tweede wereldoorlog deelgenomen aan een toen zo noodzakelijke inventarisatie in verband met de klokkenvorderingen, doch het in die tijd opgezette werk

kon onder de druk van de omstandigheden helaas niet uitgroeien tot een wetenschappelijk gefundeerd en voldoende betrouwbare inventaris van Nederlands klokkenbezit.

De aldus bestaande leemte wordt vooral in de laatste jaren in de kringen van hen, die in de klokken geïnteresseerd zijn, steeds meer en meer gevoeld. Want niet alleen zou een dergelijke inventaris van grote betekenis zijn voor de verschillende onderzoekingen, doch ook een algemeen praktische betekenis bezitten in die gevallen, waarin beslist moet worden over het al of niet doen bewaren van een bijvoorbeeld gescheurde en daardoor klankloos geworden klok. Immers, het kan niet ontkend worden, dat in de loop der tijden verschillende bepaald waardevolle historische exemplaren verloren zijn gegaan. Niet alleen waren de doorgaans afwezige financiële middelen hiervan de oorzaak, doch men bezat en bezit ook nu nog voldoende kennis van de betekenis die aan één enkele klok toegerekend mag worden. Het is immers duidelijk dat het verlies van een klok, gegoten door een gieter die talrijke werkstukken heeft nagelaten, niet zo zwaar zal wegen, ja zelfs onder bepaalde omstandigheden toegelaten kan worden. Doch wanneer het gaat om een klok van een gieter van wie nog slechts enkele exemplaren bestaan, is een dergelijk verlies niet te aanvaarden.

Met deze feiten als uitgangspunt heeft de Nederlandse Klokkenspel-Vereniging (N.K.V.) te Amsterdam (Oudezijds Voorburgwal 101) in overleg met Monumentenzorg, en mede met het oog op het meer wetenschappelijk doel dat ermee bereikt kan worden, een Historische Commissie N.K.V. in het leven geroepen, die als eerste opdracht de taak heeft gekregen de bedoelde inventarisatie te maken. Doel daarbij is het werk zo universeel mogelijk uit te voeren en zich daarom niet te beperken tot de meest voor de hand liggende gegevens, als grootte van de klok, klokkengieter, gietjaar enz. of slechts bepaalde details van de klok te noteren, als bij-

voorbeeld de kunst-historische. Veeleer zal getracht worden alle waardevolle aspecten van de historische klok vast te leggen, namelijk het zuiver historische ter situering in het tijdsbeeld, het kunst-historische, het muziek-historische en tenslotte het technisch-historische onderdeel. Naast de simpele registratie van de klokken zullen zodoende tevens de opschriften, versieringen, profiel, toonkwaliteit, gietkwaliteit, enz. in de beschouwingen betrokken worden.

Het kan natuurlijk niet verheeld worden, dat de opgave die de Historische Commissie N.K.V. zich gegeven ziet, bijzonder uitgebreid is. Toch meent ze vanuit bovengegeven situatie te moeten werken, daar alleen dán alle belanghebbenden in de klokkenhistorie het volledige profijt van de beoogde inventarisatie kunnen trekken. Anderzijds zal de commissie, gezien de praktische beperkingen die een dergelijk werk nu eenmaal in een niet gehonoreerde sfeer ontmoet, de bedoelde wetenschappelijke volledigheid niet altijd als een *conditio sine qua non* willen zien. Het is om deze reden dan ook, dat ze gaarne bekendheid aan dit werk willen geven in de hoop, dat de haar onbekende belangstellenden een enkele maal of eventueel regelmatig bijdragen tot de inventarisatie van het historische klokkenbezit van Nederland zullen geven. Velen immers komen door de aard van hun werk regelmatig in contact met klokken en het moet voor hen ongetwijfeld een geringe moeite zijn van deze of gene klok de nauwkeurige antecedenten over te nemen. Anderen zullen wellicht attent kunnen maken op nog onbekende archivalia dan wel literatuur. Allen die op deze wijze het werk van de Historische Commissie N.K.V. zouden willen steunen, mogen zich ervan overtuigd houden dat de commissie elk gegeven, hoe gering het ook moge zijn, in dankbaarheid zal aanvaarden. Meerdere inlichtingen zullen gaarne verstrekt worden door het hoofd van de commissie, André Lehr, Bergdijk 20 te Asten (tel. 04936-783).

MUSEUM-NIEUWS

Een nieuw denkbeeld:

Collectieve verzekering voor musea.

Er zijn in den lande een aantal musea die, in verband met de gewijzigde tijdsomstandigheden, een herziening wenselijk achten van de eertijds gesloten verzekeringen.

In de eerste plaats noopt de steeds stijgende waarde der objecten tot premieverhoging. Bovendien staan de collecties meer dan vroeger bloot aan gevaren van diefstal (men denke slechts aan de recente voorbeelden van brutale museumdiefstallen) en van beschadiging. Dit is het gevolg van de verandering van koers in het

museumbezoek. De grotere toeloop tot de musea is natuurlijk verheugend maar vormt ook een bedreiging voor de collecties. De aanwezigheid van schoolklassen en grote groepen, die vaak niet doordrongen zijn van het begrip „eerbied voor de dingen”, maakt de kansen op beschadiging aanzienlijk groter. Tot uitbreiding van het toezicht kan in de meeste musea niet worden overgegaan wegens financiële redenen of personeelsgebrek.

Dit alles maakt dat, terwijl men vroeger kon volstaan met een verzekering tegen brand alleen, thans een all-risks verzekering geboden is, hetgeen een verzwarend van het — vaak toch al niet ruime — budget betekent.

Er zijn ook musea, die tot nu toe geen enkele verzekering hebben aangegaan. De vraag wordt gesteld, of het niet raadzaam is, dat zij zulks in de toekomst doen. Waarschijnlijk zullen echter voor deze musea de financiële bezwaren het sterkst gelden. Teneinde aan deze bezwaren tegemoet te komen zou het aanbeveling verdienen, dat verscheidene musea zich tezamen assureren bij eenzelfde verzekeringsmaatschappij. Dit denkbeeld berust op de ervaring, opgedaan bij de Dienst voor 's Rijks Verspreide Kunstvoorwerpen te 's-Gravenhage. Deze dienst heeft een bijzonder groot aantal kunstvoorwerpen, in bruikleen berustend bij niet-rijks-instellingen, centraal verzekerd, waardoor de te betalen premie waarlijk niet hoog te noemen.

Garne wordt dit voorstel ter overweging gegeven. Wie hierop nader wenst in te gaan wende zich tot het Bureau van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten, Kazernestraat 3, Den Haag.

Nog een voorstel tot samenwerking:

Een museumaffiche.

In de kring der Gelderse Oudheidkundige Verenigingen en Musea is onlangs de wens geuit, dat deze musea zouden beschikken over een affiche.

De Rijksinspecteur voor roerende monumenten heeft voorgesteld, dat de tekenaar van zijn bureau een algemeen museumaffiche zal ontwerpen met open ruimte voor een tekst, aan te brengen door elk museum afzonderlijk. Het gewenste aantal exemplaren kan dan door de diverse musea worden afgenomen.

Het verdient natuurlijk aanbeveling, dat de oplage zo groot mogelijk is, zodat de prijs per affiche laag wordt en alle musea in staat zullen zijn een aantal exemplaren te betrekken.

Misschien is er ook buiten de kring der Gelderse musea behoefte aan zo'n affiche. Daarom wordt langs deze weg bekendheid gegeven aan dit voorstel, waarover men in Den Haag garne uw opinie verneemt, aan hetzelfde adres, Kazernestraat 3.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMSTELVEEN

— *Aemstelle*. Amstelveense kunstschilders
-31 juli

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Zweden's Gouden Eeuw
-17 sept.
— *Sted. Museum*. Finse Vormgeving -17 juli
— *Mus. Fodor*. „Het Scheepvaartmuseum zoals het reilt en zeilt”, aanwinsten 1950-1960
-28 aug.
— *Zoöl. Museum*. Walvissen -begin 1962
— *Gal. D'eendt*. Appel, Chabot, Le Corbusier, Corneille, Ensor, Foujita, Moholy Nagy, e.a.
-31 aug.
Experimentele ceramiek der „porceleynne fles”
juli

— *Kunsth. Van Meurs*. Batavus Jet, Juris Vies en T. de Ruiters -1 sept.
— *Tropenmuseum*. Sahara -30 okt.
— *Kunstkontakt: Theater Cinétol (Tolstraat)*. Dirck van 't Wout -29 juli
— *Rembrandthuis*. Rembrandts curieuse Saecken -1 sept.
— *Th. Ruiters Gijsberthal (Rozengracht)*. Martin Brink juli
— *Mak van Waay*. G. J. Woudt -10 aug.
— *Kunsth. P. de Boer*. Oude meesters -15 aug.
— *Toneelmuseum*. Opera toen ... Opera Nu! -30 sept.
— *O.Z. Achterburgwal 100*. Religieuze kunst -1 sept.
— *Het Portaal (Rokin 78 A)*. Bijbelillustraties van Marten Kempers juli

— *Kunstz. Monet.* Philipp Bauknecht -29 juli

ARNHEM

— *Gemeentemuseum.* Arnhem 1911 -17 sept.
Vormgeving 1961, industriële producten -17 sept.
— *Ned. Openluchtmuseum.* Het platteland
thuis -1 nov.
Materialen en gereedschappen uit het oude
bouwwak -1 nov.
Hongaarse Volkskunst -20 aug.

BEMMEL

— *Kasteel De Kinkelenburg.* Kunst op zolder
-15 sept.

BOLSWARD

— *Raadhuis.* Roem der Romantiek -25 aug.
— *Raadhuiskelder.* Het Noordelijk Scheppend
Ambacht -25 aug.

BREDA

— *Volkenk. Museum.* Zijn zij zo? — Zijn wij
zo? -18 sept.
— *De Beyerd.* Tsjechisch glas juli

BUSSUM

— *Kunstz. Dekker.* Cl. van der Kreek-van der
Werff en N. A. van der Kreek -17 juli

DELFT

— *Het Prinsenhof.* Koper -7 aug.
— *Mensa.* E. B. J. de Böck -21 juli
— *Ethnogr. Museum.* Pre-Incakunst -1 sept.

DORDRECHT

— *Dordrechts Museum.* R. W. Kennedy -1 okt.
— *Museum Mr. S. van Gijn.* Drinkgerei uit de
14de-20ste eeuw -31 juli

EDAM

— *Grote Kerk.* André van der Vossen -31 aug.

EGMOND AAN DE HOEF

— *Slotkapel.* Het slot op den Hoef -7 aug.

EINDHOVEN

— *De Krabbedans.* Henk Bies -17 juli
— *Kunstb. Pijnenborg.* Franse en Nederlandse
grafiek -31 juli
— *Mus. Kempenland.* Geschiedenis van Eind-
hoven en de Kempen juli

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum.* Wieringen -31 okt.

GOUDA

— *Het Catharina Gasthuis.* Collectie Paul Arnt-
zenius -7 aug.

DEN HAAG

— *Gemeentemuseum.* Karel Appel -17 juli
Corneille -4 sept.
Koreaanse kunst -14 aug.
Herman Kruyder 28 juli-4 sept.
— *Mus. v. h. Onderwijs.* Op bezoek bij de
P.T.T. -okt.
— *Kunstz. Cojean.* Bob Fernhout -31 juli
— *Haagse Kunstkr.* 2e afd. Haagse Kunstkr.
-20 juli

— *Gal. Nouvelles Images.* Ted Felen -22 juli
— *Westbroekpark.* Beeldhouwwerken uit het
Gemeentemuseum -30 sept.
— *Mus. Stichting Oud Scheveningen.* Heden en
verleden van Scheveningen juli
— *Seinpost (Scheveningen).* Zeeschilders
-14 juli

GROESBEEK

— *Gem. Lokaal (Molenweg 17a).* Gezicht op
de Mens -18 juli

GRONINGEN

— *Gron. Museum.* Floris Verster -21 aug.
— *Provinciehuis.* H. Bach -1 sept.
— *De Mangelgang.* Verdwenen en verdwijnend
Groningen, Groninger Kunstenaars -2 sept.

HAARLEM

— *Frans Halsmuseum.* Speciale avondopenstel-
ling (met kaarsverlichting) 8 juli-3 sept.
— *Kunstcentrum De Ark.* Bonies -29 juli
— *In 't Goede Uur.* Cor Dik -31 juli

HEERLEN

— *Kunstb. Nico Huisman.* Kunsthandwerk en
Volkskunst juli

HENGELO

— *Hengelose kunstzaal.* Hengelo Oud en Nieuw
-29 juli

HULVARENBEEK

— *Raadhuis.* Kunstschatten uit Kempische Ab-
dijen en kloosters 22 juli-16 aug.

HILVERSUM

— *Goois Museum.* Marius Richters -28 aug.

LAREN

— *Singer Museum.* Kunst rond 1500, uit part.
collecties -10 sept.

LEEWARDEN

- *Het Princessehof*. Zeldzaam en kostbaar als jade -1 okt.
- *Kunstcentr. Prinsetun*. Opdrachten der Gemeente Dokkum -7 aug.
- *Werken van E. Caspers* 9 aug.-9 sept.
- *Kunstz. Van Hulsen*. Europese grafiek -21 juli
- *Buma Bibliotheek*. Oude handschriften en boeken curiosa juli

LEIDEN

- *De Lakenhal*. Kees Verwey -3 sept.
- *Rijksmus. v. d. Geschiedenis der Natuurwetensch.* Uit de kinderjaren der elektriciteit -29 okt.
- *Rijksmus. v. Geologie en Mineralogie*. Geologie van Nederland juli
- *Rijksmus. v. Volkenkunde*. Vang die Vis -1 okt.
- *Rijksmus. v. Oudheden*. 400 jaar Romeinse bezetting: „Noviomagus Batavorum” -21 aug.

MAASTRICHT

- *Kunstz. Dejong-Bergers*. Marianne v. d. Heyden, Wies van de Wijngaert, Max Verboeket en Mathieu Vroemen -22 juli
- *Kunstb. Hack*. Beeldhouwwerken -1 okt.

MAKKUM

- *Mus. De Waag (Pothuis)*. Fries aardewerk -17 sept.

NOORDWIJK

- *Huis ter Duin*. Wedgwood-prijs 1960 juli
- *Conferentiecentr. „De Baak” (Noordwijk aZee)*. Grafiek en plastic uit het Haags Gemeentemuseum -7 aug.

NIJMEGEN

- *Raad van Arbeid*. Hedendaagse kerkelijke architectuur in Duitsland -29 juli

OTTERLO

- *Rijksmus. Kröller-Müller*: James Ensor -31 juli
- *Atelier 't Rieselo*. Olga Oderkerk, Henny Radijs en Wim Mulder -1 sept.

RHENEN

- *Streekmuseum*. Van Aderlaten en Pillendraaien -1 okt.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans-van Beuningen*. Tekeningen uit de verz. Victor de Stuers -31 juli
- *James Ensor* 5 aug.-17 sept.
- *Mus. v. Land- en Volkenkunde*. Mythe, Maskers en Magie in het land der Dogon -17 juli
- *Kunstz. Zuid (Zuidplein)*. Jos Jansen en Ton Orth -24 juli

SCHIPBORG

- *O.L. School*. Schilders van Zeege en Schipborg -1 sept.

STAPHORST

- *De Witte Boerderij*. Stien Eelsingh en Theo van der Nahmer -1 sept.

TERNEUZEN

- *Watertoren*. Raymond Kimpe -15 sept.

TERSCHELLING

- *Het Behouden Huys*. De schoonheid van oude tegels -1 okt.

UTRECHT

- *Centr. Museum*. Tien jaar Aanwinsten 1951-1961 -13 aug.

VOORBURG

- *Museum Swaensteyn (Herenstr. 72)*. C. Rol -4 aug.

WADDINXVEEN

- *Kunststichting Kerkweg 215*. Kindertekeningen -19 aug.

WASSENAAR

- *Kunstz. Heuff (Hoflaan 7)*. Sierk Schröder en P. Groeneveldt -27 juli
- *Kunstz. Tunnel (Middelweg 63)*. Rob Blöte -15 juli

WINTERSWIJK

- *Kunstz. 't Kempken*. Riek v. d. Lichte, Karel Gomez, Gerhard Heesen, Henk v. d. Horst, Joop Kruip, Jan Nolte. -1 sept.

WITMARSUM

- *Gemeentehuis*. Menno Simonstentoonstelling -15 aug.

MEDEDELINGEN

VOLKSHOGESCHOOL „BERGEN”

De Volkshogeschool „Bergen” organiseert nu al enkele jaren in de zomer een cursus over de geschiedenis van Kennemerland en Westfriesland. Na al eens de Prehistorie en de Middeleeuwen behandeld te hebben, wilden wij dit jaar gaarne onze aandacht richten op de 16de en 17de eeuw, een tijd met veranderingen op velerlei gebied. Op het programma staan inleidingen over:

de Reformatie in de 16de en 17de eeuw,

het volkslied uit de 16de en 17de eeuw,

de positie van de Rooms-Katholieke kerk in de 16de en 17de eeuw,

de geschiedenis van Noordkennemerland,

de geschiedenis van de waterbeheersing,

de betekenis van het Humanisme, in het bijzonder de figuur van Murmellius.

Verder zal o.a. een bezoek worden gebracht aan het Westfries Museum in Hoorn en aan Graft en De Rijp, alwaar een boottocht zal worden gemaakt.

De cursus zal worden gehouden van 5-12 augustus. Kosten f 45.—. Men kan zich opgeven bij Volkshogeschool Bergen, Bergen Nh., tel. 02208-2734.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Barradeel. Bij het egaliseren van de vroegere spoorlijn onder Oosterbierum is een merkwaardige spinklos aan het licht gekomen. Deze blijkt vervaardigd te zijn van het gewrichtsuitende van een menselijk dijbeen. Aan de hand van schervenmateriaal kan de vondst gedateerd worden \pm 1000 na Chr. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Dantumadeel. De heer J. Minnema te Westergeest deelde mede, dat bij een ontzanding onder Wouterswoude scherven waren gevonden. Bij een bezoek bleken deze van 11de- tot 12de-eeuwse kogelpotten afkomstig te zijn. Naar de zandgraver mededeelde moeten zich ter plaatse ook uit zoden opgestapelde putten hebben bevonden, die echter alle zonder nader bericht werden vernield. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Franeker. Op de binnenplaats van de psychiatrische inrichting kwam bij graafwerkzaamheden een grote koud in het wadzand gefundeerde put aan het licht van 5.50 m doorsnede en gemetseld van gele en rode baksteen. De oudste aanleg dateert vermoedelijk van kort na 1468. Het gevonden scherfmateriaal in de nabijheid van de put gaat terug tot de 13de eeuw. Onder de fundering werd een deel van een runderkaak aangetroffen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Menaldumadeel. Bij het graven van een kelder te Boxum tekende zich in het terpprofiel een lijkkuilvormige vergraving af. Uit de vulling van de kuil kon behalve enkele 10de- tot 11de-eeuwse kogelpotscherven een fragment van een met bronzen nagels versierde benen kam worden geborgen. De aard van de kuil was helaas niet meer na te gaan. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Oostdongeradeel. De Ned. Heidemij berichtte, dat bij een niet onder haar directie staand werk bij Abbewier een kleine terp was afgegraven en dat daarbij metselwerk tevoorschijn was gekomen. Gebleken is, dat de wier ver-

moedelijk de herinnering vormde aan een versterkt (?) huis, dat voor een groot deel reeds oudtijds gesloopt moet zijn. Het gevonden muurrestant, nog bijna 22 m lang en 1.40 m-1.50 m dik, lag slechts voor ca. een derde gedeelte onder de wier en was uit reeds eerder gebruikte 30 x 15 x 8 cm zware, rode baksteen opgetrokken. Dezelfde baksteen treft men aan in het voorhuis van de dichtst bij gelegen boerderij. In de ter plaatse nieuw gegraven sloot werden nog enkele houten palen waargenomen. Bij het onderzoek kwam een piramidevormige baksteen aan het licht, die vermoedelijk de bekroning van een bouwonderdeel heeft gevormd. Over de geschiedenis van de vindplaats is verder niets bekend. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wymbritseradeel. In het Snekermeer is een \pm 1200 te dateren inheemse tuitpot, vervaardigd naar een model van Pingsdorfaardewerk opgebaggerd. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

DRENTHE

Sleen. In het kader der restauratiewerkzaamheden is een aanvang gemaakt met een oudheidkundig onderzoek in de Herv. kerk. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

UTRECHT

Rbenen. In een zandafgraving op de Grebbeberg is een vrijwel volledige maritieme klokbeke met touwversiering over de gehele buitenwand en op de binnenrand gevonden door de heer K. van Oort te Utrecht. Slechts \pm 20 m verder vonden de gebr. F. R. van den Ham uit Utrecht een scherf van een geheel gelijksoortige klokbeke. Eerstgenoemde vond bovendien nog een scherf van een fraai gepolijste oranjerode kan die wellicht in de IJzertijd gedateerd moet worden. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Utrecht. Voortzetting van het onderzoek aan weerszijden van de Korte Nieuwstraat heeft niet veel opgeleverd. Tussen de vele recente

putten en andere storingen werden enkele bakstenen funderingen van gebouwen van de Paulusabdij gevonden; een groot deel van een bakstenen gebouw bleek nog te bestaan, maar is inmiddels afgebroken (*Maandblad Oud-Utrecht* 34 (1961), blz. 86). Waar dit mogelijk is, werd tot het water gegraven. De Romeinse lagen waren telkens herkenbaar, maar bevatten geen bouw- of grafsporen. De structuur van de diepste lagen van het terrein kon worden bestudeerd. Het onderzoek is beëindigd. *Arch. Instituut, Utrecht* (J. H. Jongkees).

ZUID-HOLLAND

Rijswijk. Naar aanleiding van een vondstmelding van de heer C. R. de Rooy werd met de zeer gewaardeerde medewerking van Gemeentewerken een proefonderzoek ingesteld op het terrein Steenvoorde bij Rijswijk, gelegen ten westen van de spoorlijn Delft-Den Haag. Het geldt hier een uitloper van een uit zeezand bestaande strandwal welke plaatselijk met een in dikte variërende laag zeelei is afgedekt. Op 70 cm beneden het maaiveld tekende zich een ± 1 m brede, tamelijk ondiepe en klaarblijkelijk door mensenhand tot stand gekomen greppel af. Deze greppel liet zich over een lengte van ± 20 m in o.-w. richting vervolgen en vertoonde een lichte helling van oost naar west, waarbij deze zich aan het oostelijke uiteinde verloor in de kruin van de strandwal en aan het westelijke uiteinde in een bestaande sloot. In de vulling van de greppel werden talrijke aardewerkscherven aangetroffen, welke in meerderheid uit de late Middeleeuwen dateerden, doch waaronder zich tevens enige Gallo-Romeinse potscherven bevonden uit de midden-Romeinse Keizertijd, alsmede een aantal brokjes van Romeinse dakpannen. Buiten de greppel werd dit materiaal niet gevonden, terwijl evenmin in de naaste omgeving aanwijzingen konden worden verkregen over het bestaan van een nederzetting gedurende de vermelde periode. *R.O.B., Amersfoort* (H. Halbertsma).

Schiedam. De opgraving in de polder Kethel vindt nog steeds voortgang. In tegenstelling met hetgeen de vorige maand werd medegedeeld, is het thans duidelijk geworden, dat niet vier doch drie boerderijen in successie zijn gevonden. Daarbuiten zijn nog vlechtwanden aangetroffen die als omtuiningen dienst hebben gedaan. De plattegronden van de drie

boerderijen zijn thans volledig bekend. In de mestlagen zijn onderdelen van houtconstructies verrassend fraai bewaard gebleven. Helaas is het voornamelijk zeer lastig de functie van deze voorwerpen te verklaren. Bij de vondsten bevindt zich een inheemse scherf, waarop aan de binnenzijde een tekening is ingekrast, voorstellende een bewapende mensfiguur tegenover een dier. Vergelijkingsmateriaal is ons onbekend. *R.O.B., Amersfoort* (P. J. R. Modderman).

NOORD-BRABANT

Esch. In de afgelopen weken is het zevende graf, dat in november 1960 was ontdekt, te Amersfoort onderzocht in een garage van de Gemeentelijke Reinigings- en Ontsmettingsdienst en in het laboratorium van de R.O.B. De grafkuil was rechthoekig (in het hoogste vlak ongeveer 2.80 bij 3.70 m) en strekte zich uit van zuidwest naar noordoost. Deze richting komt nagenoeg overeen met die van het ernaast gelegen graf 5, dat evenals graf 7 omgeven was door een vierkant van grote paalkuilen met zijden van ± 16 m. In tegenstelling tot wat in vroegere berichten is medegedeeld, bleek de grafkuil, die is uitgegraven tot in de schone zandgrond (dekszand), niet voorzien te zijn van een bekisting. In deze kuil is een houten grafkist geplaatst, die ongeveer 2.15 m lang en 1.75 m breed is geweest. Van het deksel zijn zeer waarschijnlijk enige sporen geconstateerd; een houten bodem (zoals bij graf 3 tot en met 6) heeft echter ontbroken. Bij de constructie van de wanden, die vervaardigd zijn van vermoedelijk eikehouten planken ter dikte van 4-5 cm, zijn geen spijkers gebruikt; ook zijn in de hoeken van de kist geen sporen van palen gevonden, zoals bij enkele der vorige graven. De planken hebben naar het schijnt op de hoeken van de kist in elkaar gegrepen door middel van een veranding; herhaaldelijk kon worden opgemerkt dat de sporen van de lange en korte wanden afwisselend buiten de kist doorliepen, over een afstand van 7 tot 30 cm. De onderste planken zijn enige centimeters in de vaste grond gedrukt beneden het niveau waarop de grafinventaris is geplaatst; dit laatste was gelegen op ca. 5.57 + N.A.P. = ongeveer 66 cm beneden de hoogste sporen van het graf en 1.24 m onder het maaiveld.

De begraafing heeft betrekking gehad op een vrouw, die overleden moet zijn tegen het

einde van de tweede eeuw en wier gebeente gecremeerd is. De crematie bleek niet bijgezet te zijn in een kistje, zoals bij graf 2 tot en met 6 het geval was, maar lag verspreid langs de binnenzijde van de noordwestelijke lange wand van de kist; alle stukjes crematie zijn bedekt door een bruine, vrij dikke aankorsting. Op de plaats waar zich de crematie bevond, werd bovendien een langwerpige onregelmatig spoor gezien; dit wijst waarschijnlijk op vergaan, organisch materiaal (kledingstuk?).

Tot de bijgaven heeft behoord een veelkleurige armband (of halsketting?), bestaande uit twee snoeren van kralen, die voor het merendeel vervaardigd zijn van glas of glaspasta. In totaal zijn nog 81 kralen intact aangetroffen. Het is gelukt deze te conserveren en grotendeels in de oorspronkelijke volgorde aaneen te rijgen. Ze zijn o.a. rond (groen, roodbruin, blauw, okerkleurig, wit en verzilverd; van de laatste soort vooral dubbele kralen), langwerpig rond (donkerbruin en wit) en langwerpig in de vorm van een schilddak (wit, tweemaal doorboord); één biconische kraal is van goud, terwijl veertien achtvormige platte, zwart (bruine) kralen, die tweemaal doorboord zijn, wellicht van git zijn gemaakt.

Aan aardewerk is gevonden:

1. Een lichtbruine kruikamfoor (h. 39 cm; gr. diam. 29.5 cm) met eenledige, platte oren. De lip moet reeds beschadigd zijn geweest toen de amfoor in het graf werd geplaatst. De opening bleek geheel afgesloten door ijzerroest. De inhoud bestaat uit een grote hoeveelheid vloeistof met veel bezinksel.

2. Een deukbeker (h. 9.3 cm; gr. diam. 10.7 cm) van witte aarde met blauwgrijs „verniss”. Deze is aan de buitenzijde rondom de (acht) deuken à la barbotine versierd met kleine streepjes en blaadjes. Onder tegen de buik is een raadjesversiering aangebracht.

3. Een scherfje van een blauwgrijs „geverniste” jachtbeker van witte aarde met een gedeeltelijke afbeelding van een naar links lopende hond.

4. Een grote scherf ($\pm 30.5 \times 27$ cm) van een ruwwandig, bruingrijs voorraadvat. Opmerkelijk is dat hierop (aan de binnenzijde) vele stukjes houtskool waren neergelegd. Afgezien van sterk verspreide partikeltes houtskool die kennelijk secundair in de kist zijn geraakt, is nergens elders in het graf houtskool gevonden.

Verder zijn sporen ontdekt van een houten

met rode verf beschilderd kistje, waarvan de afmetingen $\pm 33 \times 14 \times 4.6$ cm bedroegen (iets dergelijks is ook aangetroffen in graf 5). Hierbij zijn geen voorwerpen te voorschijn gekomen. Vermoedelijk heeft in het graf nog een tweede rood beschilderd kistje gestaan. In de nabijheid van de sporen die op dit laatste betrekking hebben, is bladgoud gevonden; dit materiaal is echter uiteengevallen. Van andere stukken bladgoud is er een ca. 8 bij 6 cm groot. Aangezien het materiaal waarop dit goud bevestigd moet zijn geweest, vergaan is, bestaat er weinig kans dat de oorspronkelijke functie en de eventuele reliëfversiering nog achterhaald kunnen worden.

In de nabijheid van de crematie kwam een zadelvormig stukje puimsteen aan het licht (gr. h. 5.3 cm; basis 4.2×4.4 cm), waarvan drie vlakken geheel glad zijn.

De meest raadselachtige vondsten bestaan uit een nog niet gedetermineerde organische stof, een „kurkachtig” materiaal. Hiertoe behoren o.a. twee voorwerpen die zolen lijken te zijn met spits toelopende punten. Het ene is 25 cm, het andere ca. 22 cm lang; de grootste breedte van beide bedraagt 7 cm en de dikte 4 mm (ook in graf 5 zijn twee dergelijke „zolen” gevonden, maar deze waren ongeveer 1 cm dik). Uit hetzelfde materiaal vervaardigd zijn diverse langwerpige stukken, o.a. twee die resp. 24.5 en 15.5 lang en 4.5 en 3 cm breed zijn.

In het graf is geen glaswerk, brons of barnsteen (graf 5!) aangetroffen; behalve de „stop” van de kruikamfoor is de enige vondst van ijzer een rechthoekig, geheel geoxydeerd plaatje van $\pm 1.5 \times 8$ cm. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

LIMBURG

Brunssum. In de eerste weken van juli werd een aanvullend onderzoek gedaan naar de middeleeuwse aardewerkindustrie in het Engels Broek. De vondsten geven geen aanleiding om het over deze vindplaats reeds gepubliceerde (*Berichten R.O.B. 9 (1959), blz. 139*) te wijzigen. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn).*

Herkenbosch. Bij het diep ploegen ten behoeve van de aanleg van een aspergeveld is op het Haldert onder Herkenbosch een deel van een urnenveld verwoest. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman).*

Roermond. Tijdens door middel van een dragline uitgevoerde werkzaamheden op een ter-

rein ten zuiden van de Kruisherestraat zijn enige vondsten gedaan die uit de Romeinse tijd dateren. Het betreft een fragment van een imbrex, stukken van gladwandige kruiken, blauwgrijns geverniste en ruwwandige scherven, alsmede een randfragment van een terra sigillatobord (Drag. 31?). Het geheel is globaal te dateren in de 2de eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Schinveld. Het onderzoek van de middeleeuwse pottenbakkerijen werd hervat. In de eerste week is een coupe gemaakt over de beekbedding, waaraan de pottenbakkerijen gelegen waren. De bedding bevatte veel aardewerk uit de tijd van ± 1100 — ± 1400 . Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn).*

ZEELAND

Aardenburg. Naast de reeds eerder ontdekte overblijfselen van de fundering van een groot stenen gebouw zijn thans ook sporen van barakken aan het licht gekomen. Het geheel maakt nu de indruk een deel van een Romeinse militaire nederzetting te zijn. Op grond van de vondsten moet deze in gebruik zijn geweest vanaf ± 180 tot zeker ver in de 3de

eeuw, en wellicht nog langer. Uit de 4de eeuw zijn tot nu toe alleen enkele muntjes te voorschijn gekomen. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

Middelburg. Bij het voortgezette onderzoek in de abdij zijn opnieuw sporen van houten huizen gevonden. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij het zandzuigen voor de bouw van de Markerwaarddijk en het maken van een bouwput zijn opnieuw talrijke resten van prehistorische dieren aangetroffen. De vindplaats is een gebied van grof zand in een geulensysteem. Bij deze beenderen bevinden zich de navolgende stukken: een groot deel van een neushoornschedel, een achterhoofds gedeelte van een schedel en een scheenbeenfragment van een neushoorn, een achterhoofds gedeelte van een schedel, een rug- en een halswervel van een mammoet, fragmenten van een linker en een rechter schouderblad, een groot deel van een bekken en van een onderkaak van een mammoet en een draaier van dezelfde diersoort. *Oudh. Onderz. IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

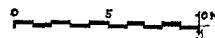
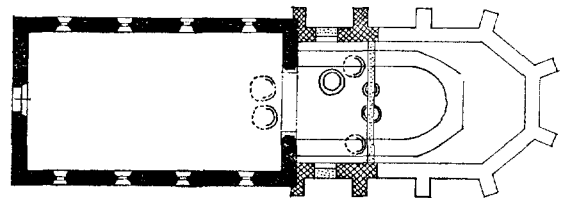
MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

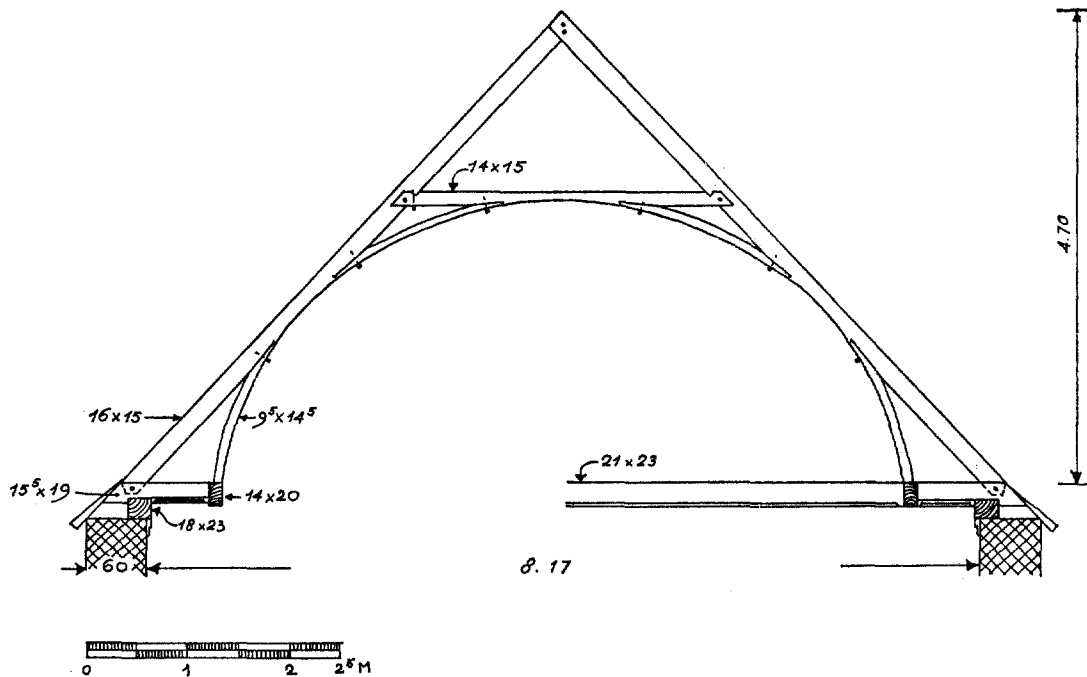
Oirschot, Hervormde Kerk.

Het monumentale middelpunt van het Brabantse Oirschot wordt gevormd door de grote gotische St. Pieterskerk aan het ruime marktplein. Wat verscholen tussen de huizen ligt op het Vrijthof ten zuiden van de Markt een kleiner en ouder kerkje. Het is vermoedelijk de eerste parochiekerk van het dorp, die later degradeerde tot Lieve Vrouwekapel, daarna een tijd lang Boterwaag was en thans in gebruik is bij de Hervormde gemeente.

Sedert het midden van 1960 is het gebouwtje in restauratie (o.l.v. architect ir. J. de Wilde in samenwerking met de rayonarchitect van Monumentenzorg de heer C. J. M. van der Veken) en dit bood de gelegenheid de bouwgeschiedenis nauwkeurig te bestuderen. Hierbij werden zeer waardevolle gegevens verzameld. De datering van de kapconstructie maakte een vergelijkende studie noodzakelijk. De resultaten van dit onderzoek volgen hierna.

Eerst bepalen wij ons tot het gebouw zelf. Het schip van het kerkje meet uitwendig 9 x 15 m en is opgetrokken met muren in z.g. kistwerk van tufsteen met enkele blokken ijzeroersteen en basaltlava met ijzeroer in mortel in de kern. Op enige plaatsen werd in de vulling van het kistwerk de opeenstapeling van twee vulperioden gevonden, waarbij ook het uitvlakken van de bovenzijde van een periode zichtbaar was. De tufsteenlagen zijn 6.5 tot 10 cm dik, de blokken hebben een lengte van 29 tot 36 cm en zijn 17

tot 20 cm diep. De muren zijn slechts 60 cm dik. Een viertal oorspronkelijke rondboogaampjes, twee aan de noordzijde en twee aan de zuidzijde, waren nog overgebleven. Vier andere waren vergroot, doch zijn bij de restauratie weer in de oorspronkelijke vorm teruggebracht.

De westgevel is voorzien van met rondboogfriezen afgesloten spaarvelden. Het karakter van het wat onregelmatige muurwerk doet vermoeden, dat het schip gebouwd is in het begin van de 12de eeuw.

Tegen de oostzijde van de sluitmuur van het schip tekenden zich de aansluitingen van de muren en de dakmoet van een koor af. Bij opgravingen in samenwerking met de Rijksdienst voor het oudheidkundig Bodemonderzoek bleek, dat de fundering van de oostmuur van het schip doorliep en dat het koor, waarvan de fundering zeer diep onder het huidige vloerniveau werd aangetroffen, pas op enige hoogte boven dit niveau met het schip in verband was gemetseld. Het koor, dat opvalt door zijn relatief grote lengte (8 m), was binnen rond gesloten en buiten met drie zijden van een achthoek.

Het romaanse koor is, vermoedelijk in het begin van de 15de eeuw, vervangen door een breder overwelfd gotisch koor, dat in 1880 op één travee na gesloopt werd. Resten van gewel-

ven zijn in die travee nog te zien en in de grond werd een sluitsteen ervan gevonden. De vloer van het gotische koor, bestaande uit diagonaal gelegde rode en grijze plavuizen, was ook buiten de huidige kerk op ongeveer 40 cm onder de grond nog vrijwel geheel aanwezig.

Zowel in het schip als in het latere koor werden de resten gevonden van een rondlopende tufstenen bank langs de muren.

Op de 15de eeuwse bakstenen triomfboog werden gedeelten aangetroffen van een rankenbeschildering in groen.

Het schip is oorspronkelijk overdekt geweest met een dak, dat een helling had van ongeveer 45°. De oude daklijn is nog aan de westgevel zichtbaar. Deze kap moet een sporenkap zijn geweest met voetbalken, die mogelijk tegelijk een vlak plafond droegen. Er bevinden zich op ± 1.05 m hart op hart onder de muurplaten van de huidige kap stukken tufsteen ter hoogte van twee lagen normaal tufsteenmetselwerk, iets vooruit springend, zó, dat de bovenzijde ongeveer 2.5 cm voor de muur steekt. Vermoedelijk zijn dit resten van consoles onder de voetbalken van de sporenkap. Later is deze kap vervangen door een andere, die een dakhelling van ongeveer 48° heeft en aanzet op gelijke hoogte als haar voorganger.

De huidige kap van het schip bezit nog dertien van de achttien eiken sporensparanten van die bekapping. Verband in de lengterichting van de kap in de vorm van gordingen ontbreekt. De sporensparanten, op 78 cm hart op hart geplaatst, vormen een houten tonggewelf. Om de vier (aan de oostzijde één maal om de vijf) sporen is een trekbal. De voet van de sporen steunt op de blokkeels buiten de muurplaat. De hierdoor veroorzaakte opwaartse druk op de binnenzijde van de blokkeels wordt opgenomen door een balk, die aan beide einden in een trekbal is ingelaten en waarop de voet van het tonggewelf staat, \pm 70 cm binnen de muur. De scherpe kanten aan de onderzijden van de blokkeels, de voetraveelbalk en de trekbalen zijn afgeschuind, gebiljoend. De raveelbalk en de blokkeels vormen een roosterwerk, waartussen blijkens de erin gemaakte groeven een soort plafondbeschoot bedoeld is. Het is, evenals het beschoot tegen de gewelfhouten, nooit tot stand gekomen, zoals in vele middeleeuwse gebouwen het beschoot van een houten gewelf achterwege bleef¹. Dit zal ook de reden zijn, waarom men, vermoedelijk gelijk met de bouw van het torentje, waarop het jaartal 1786 voorkomt, een stucgewelf heeft aangebracht. Het westelijk deel van de kerk is mogelijk reeds vroeger van de kerkruimte afgescheiden en twee sporensparanten met en drie zonder trekbalen werden verwijderd. De andere trekbalen waren vervangen door ijzeren trekstangen.

Men heeft thans het stucgewelf weer verwijderd, waardoor het mogelijk was de kap nauwkeurig te bestuderen. Nagegaan werd ook, hoe men deze heeft opgebouwd.

Zoals gebruikelijk werden de onderdelen op de grond gereed gemaakt. Om bij de montage precies te weten welke delen bij elkaar hoorden zijn ze alle voorzien van telmerken². Op de langmuren van het gebouw legde men aan de binnenzijde een muurplaat. Daarop werden trekbalen en hoofdspanten gesteld, waarbij tegelijkertijd de raveelbalken in de trekbalen werden opgesloten. Deze vijf spanten zijn van west naar oost genummerd. De dertien sporensparanten, die evenals hun blokkeels afzonderlijk genummerd

zijn (ook van west naar oost), zijn daarna tussen de hoofdspanten geplaatst. De ronde gewelfhouten werden na het plaatsen aangebracht. De onderste staan met een pen in de voetraveelbalk en werden aan de bovenzijde voorzien van een schuine borst, die het mogelijk maakte, dat het hout van west naar oost werd ingeschoven. Daarna werd die bovenkant met een houten nagel vastgezet. Het bovenste gewelfhout heeft aan beide zijden een dergelijke verbinding. De gewelfhouten van het laatste spant blijken echter van oost naar west te zijn ingezet.

Opvallend is de grote overeenkomst met de kap van de Benedictijner kloosterkerk te Mittelzell op het eiland Reichenau in de Bodensee³. Hier ontbreekt echter de merkwaardige voetraveelbalk, waardoor het tonggewelf niet loodrecht, doch schuin naar binnen aanzet. De kap op Reichenau zal in 1172 zijn gemaakt. Ook hier bleef gewelfbeschoot achterwege. Een andere vrijwel gelijke kap werd gemaakt op een 12de eeuws gebouw te Dijon⁴. De voetraveelbalkconstructie is in dezelfde vorm als te Oirschot gemaakt in het 12de eeuwse koor van de collegiale kerk van St. Vincent te Soignies (Zinnik), echter niet met een houten tonggewelf⁵. Ook boven de stenen gewelven van de westelijke koortravee en het dwarsschip van de kerk te Ootmarsum (O.), gebouwd in de tweede helft van de 13de eeuw, treffen wij kappen uit de bouwtijd aan, die een soortgelijke voetconstructie met raveelbalk bezitten. De wat steilere laat 13de eeuwse kap van het koor van de Dominicanenkerk te Maastricht heeft een dergelijke voet.

Sporensparanten zonder enig verband in de lengterichting van de kap treft men in het Nederlandse taalgebied aan tot aan het begin van de 14de eeuw. De vorm, waarbij — zoals hier — niet ieder sporensparant voorzien is van een trekbal komt voor sedert het midden van de 12de eeuw⁶. Pas bij het in gebruik komen van deze vorm wordt het houten tonggewelf mogelijk. Eerst heeft dit een rondboogvorm; tegen 1300 gaat het langzamerhand over tot spitsboog.

In de Begijnhofkerk te Diest in Belgisch Brabant bevindt zich boven het dwarsschip en het koor,

¹ H. Janse, „Bouwbedrijf en houtgebruik in het verleden”, *Houtvoorzichting*, oktober 1960, blz. 33 en: „Twee zestiende-eeuwse bestekken”, *Bouw* 16 (1961), blz. 430.

² H. Janse, „De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam”, *Bull. K.N.O.B.* 6de S. 11 (1958), kol. 142-147 en: „Middeleeuwse telmerken”, *Bouw* 15 (1960), blz. 528.

³ K. Gruber, „Romanische Dachstühle”, *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 1959, blz. 61.

⁴ H. Deneux, *L'évolution des charpentes du XIe au XVIIIe siècle*, Parijs 1927, blz. 3.

⁵ S. Brigode, „L'architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique”, *Bull. Kon. Comm. voor Monumenten en landsch.* 1 (1949), blz. 153.

⁶ H. Deneux, *o.c.* blz. 2.

door R. M. Lemaire ⁷ gedateerd 1329, een kap, die ook een rond tongewelf omvat. Er zijn geen trekbalen. Wel is er onderscheid tussen sporensantennen en „echte” spanten, die op de horizontale regel boven het tongewelf standvinkjes dragen, waarop een middengording rust. Deze ondersteunt de hanebalken van de sporensantennen. Hier zien we de eerste vorm van verband in de lengterichting van de kap, dat te Oirschot nog ontbreekt. Deze constructie is dus als een directe opvolger van het Oirschotse type te beschouwen. Ook in Diest ontbreekt gewelfbeschoot. De gewelfhouten zijn met één houten toognagel en drie spijkers aan de daksporen bevestigd. Deze kap is door een barok stucgewelf aan het gezicht onttrokken.

Een kap van ongeveer gelijke vorm met duidelijke spanten bezit de Herv. Kerk te Oene (Gld.), die in de eerste helft van de 14de eeuw tot stand zal zijn gekomen (vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 13 (1960), kol. *149).

De telmerken op de onderdelen van de kap in Oirschot vertonen nog geen onderscheid tussen de delen links en rechts ⁸. Dit verschijnsel doet zich eveneens voor in de kappen van de abdijkerk te Rolduc, de Klaaskerk te Utrecht (beide voor 1200), de kerk te Ootmarsum en de O.L. Vrouwekerk te Damme in de delen tot ± 1270. In het St. Janshospitaal te Damme (XIII B) en het koor van de kerk te Kloetinge uit dezelfde tijd is wel onderscheid tussen de merken op linkse en rechtse onderdelen. In de kap van het hoofdgebouw van het Bornhof te Zutphen, die van omstreeks 1300 dagtekent, zijn enige rechtse onderdelen van een klein onderscheidingssteken voorzien.

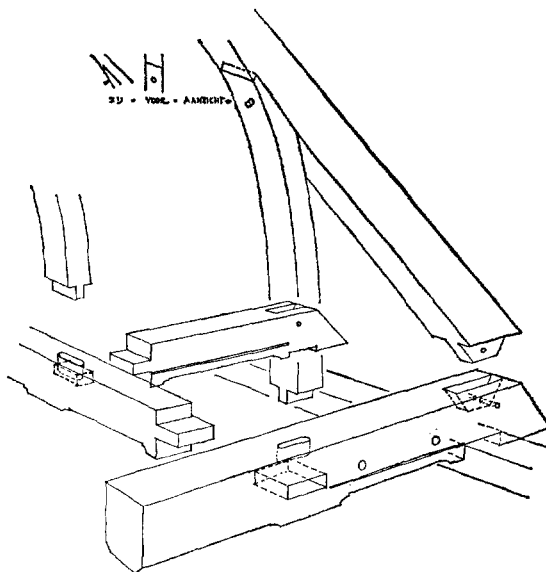
Tot slot werd onderzocht, wanneer men elders onderdelen van oude plafondconstructies voorzien heeft van gebiljoende kanten. Een vroeg voorbeeld van deze eenvoudige versiering bevindt zich in de kloosterkerk te Maulbronn, waar plafondribben afgeschuinde kanten hebben. Hier was een vlak plafond, gevormd door planken,

⁷ R. M. Lemaire, *Les origines du style gothique en Brabant*, II, tome 1, 1949, blz. 120.

⁸ Zie noot 2.

die in groeven in de ribben waren gevat, gelijk dit te Oirschot de bedoeling was in de kapvoet. De kerk werd gewijd in 1178 ⁹.

Het is blijkens de voorgaande gegevens waarschijnlijk, dat de kap van de Herv. Kerk te Oirschot

schot dagtekent van het einde van de 13de eeuw. Hij is thans de oudste van de grond af zichtbare houtconstructie in ons land.

In de bodem werd een zevental klokvormen aangetroffen, die er op wezen, dat hier een groot aantal klokken gegoten moet zijn. Zowel in het koor als ten westen van de triomfboog werden de ringen aangetroffen, waaruit blijkt, dat het kerkje toen buiten gebruik moet zijn geweest. Gemetselde ovens, waarin de klokspijls verhit zal zijn, werden eveneens gevonden.

Uit het voorgaande blijkt wel, dat het gebouw lange tijd voor tweede-rangs doelen is gebruikt. Het is dan ook zeer te verwonderen, dat juist het oudste deel zonder veel essentiële veranderingen tot ons is gekomen.

H. JANSE

⁹ K. Gruber, o.c. blz. 58-60. F. Ostendorf, *Die Geschichte des Dachwerks*, Leipzig-Berlijn 1908, blz. 13.

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE EERSTE MUSEUMDAG IN 1961, GEHOUDEN OP 26 EN 27 MEI TE NIJMEGEN

De eerste museumdag in 1961 begon met een bijeenkomst in het gemeentemuseum. Nadat de voorzitter, PROF. DR. H. ENGEL de vergadering had geopend, en in het bijzonder DR. MR. F. J. DUPARC, hoofd van het Bureau Musea en Archieven van het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, de spreker op deze vergadering, DR. F. GORISSEN, en de Duitse gasten DR. CLARA REDLICH, DR. W. BORCHERS, DR. H. BORGER, de heer W. HOLSTE, DR. H. W. KEISER en DR. N. G. STEFFENS had welkom geheten, moest hij tot zijn spijt mededelen dat ons erelid MR. F. P. TH. ROHLING, alsmede de heren MR. H. J. REININK, G. D. VAN DER HEIDE, PROF. DR. A. J. BERNET KEMPERS, DRS. H. MIEDEMA en DR. E. M. KRUYTZER bericht hadden gezonden de museumdag niet te kunnen bijwonen. Hierna ging hij over tot het jaaroverzicht.

Wederom is een jaar in ons museumleven voorbijgegaan — en ik geloof dat het geen onbelangrijk jaar is geweest — al was het alleen omdat wij dit jaar reeds hard hebben gewerkt aan de voorbereidingen voor het Internationale Icom Congres 1962 (waarvan U de 1ste circulaire reeds ontvangen hebt) dat Nederland in het middelpunt van de belangstelling van de museumwereld zal plaatsen. Ik moge U allen opwekken zo veel in Uw vermogen ligt aan dit Congres (dat van 4 juli tot 11 juli zal plaats hebben) deel te nemen en het tot een succes te maken.

Ik mag er nog eens op wijzen, dat, nu Museumdag en Icom in Nederland (andere landen bewonderen ons initiatief) versmolten zijn, het wenselijk is dat men zich (als men dat nog niet is) aanmeldt als associate member van het Nederl. Icom Comité, waardoor men alle voordelen van het lidmaatschap verwerft.

Een van de consequenties van deze versmelting is geweest dat wij MR. F. P. TH. ROHLING'S verdiensten voor de Museumdag konden eren, door hem tot erelid te benoemen.

Nu ik aan de personalia toe ben, moge ik U verzoeken op te staan en onze heengegane leden PROF. W. A. E. VAN DER PLUYM, M. HEYBROEK en MR. P. LOEFF te herdenken.

Onze eerste Museumdag was een welgeslaagde poging wederom officieel museaal contact met onze Oosterburen te maken. Ieder die in Mun-

ster aanwezig was op 1-3 juli 1960 bewaart de aangenaamste herinneringen aan dit contact en is onze Duitse collega's dankbaar voor alles wat zij ons geboden hebben. Het verheugt ons daarom ook bijzonder dat Frau Dr. Clara Redlich hier wederom aanwezig is en dat ook aan de organisatie van deze Museumdag onze Kleefse collega Gorissen zo vanzelfsprekend heeft deelgenomen.

Een verslag van de 1e Museumdag is te vinden in het *Nieuws Bulletin van de Kon. Ned. Oudh. Bond*, jaargang 13 (1960), kol. *203 e.v.

De tweede Museumdag in 1960 had plaats op 19 november in het Nationaal Luchtvaartmuseum te Schiphol (Verslag in hetzelfde tijdschr., jaargang 14 (1961), kol. *11-*28). Ook op deze bijeenkomst kunnen wij dank zij de gastvrijheid en het organisatietalent van onze gastheren op Schiphol met voldoening terugzien. Hoewel hier de Technische Musea geheel en al domineerden, had niemand het gevoel dat het van Museumstandpunt bezien een verloren dag was. Het is voor mij altijd weer verheugend te constateren hoezeer de problemen in alle soorten Musea verwant zijn en hoezeer inderdaad onze Museumdag een levendig, reëel-organisch verband betekent tussen alle museummensen in Nederland.

U zult hopelijk met vreugde (en met dankbaarheid jegens de samenstellers) het nieuwe Verenigingsboekje — volledig bijgewerkt — ontvangen hebben. Het bevat — beknopt als het is — toch alle gegevens, die we nodig hebben. Het zal U met mij verheugen dat het aantal instellingen-leden sedert het verschijnen van het boekje nog weer is uitgebreid en wel tot 34. Ik hoop, dat ook onze Penningmeester zich hierover straks verheugd kan tonen! Het is misschien goed er Uw aandacht op te vestigen, dat onze vereniging in ruilverbinding staat met andere museumverenigingen. Onze bibliotheek is in Den Haag bij de Heer D. F. Lunsingh Scheurleer ondergebracht.

Uw Bestuur heeft dus nu ook de zorgen van het Icom-Comité op zich genomen en wees als zodanig diverse onzer leden aan als leden van Icom-subcomités.

Een probleem, dat ons dit jaar allen zal bezig houden is de vrije zaterdag. Het Bestuur zag dit onder het oog en adviseert na overleg met het

Departement van OKW om open te blijven, zich te richten naar het publiek. Dit zal natuurlijk in de meeste musea betekenen een uitbreiding van het aantal suppoosten. Overwogen werd nog op een andere dag, bijvoorbeeld maandag te sluiten, maar dit wordt door de meeste musea ongewenst geacht. Een goede kant is, dat mogelijk de vrije zaterdag stimulerend werkt op het bezoek.

Ik kan niet nalaten ook nu weer te eindigen met een woord van lof aan onze onvermoeibare secretaris, die wonderen van organisatie verricht — en onze Penningmeester die zo gestrengelijk maar tot ons aller voordeel onze financiële belangen behartigt.

Hierna gaf de voorzitter het woord aan de gastheer van deze dag, DR. J. A. B. M. DE JONG, die een inleiding uitsprak over het ontstaan en de lotgevallen van het zojuist nieuw ingerichte museum.

Tot aan 1940 leide het gemeentemuseum, sinds 1911 ondergebracht in de Mariënburghkapel, een gezond en vooral rustig bestaan. In de laatste oorlog werd het gebouw vrij ernstig beschadigd doch de verzamelingen, die opgeborgen waren, bleven ongedeerd.

In etappes vonden vervolgens de restauraties, grondige schoonmaakbeurten en vernieuwingen van het expositiemateriaal plaats, maar erg bevredigend waren deze niet. Het museumwezen heeft sedert de oorlog immers een principiële wijziging ondergaan. Was het vroeger een min of meer statisch ingerichte verzamelplaats van kunstwerken, thans valt overal het dynamische karakter op, met mobiel expositiemateriaal, waarmee telkens de gewenste wijzigingen op gemakkelijke manier zijn te bereiken.

De opstelling moet bevattelijk, aantrekkelijk en overzichtelijk zijn; iedere vorm van overlading dient te worden vermeden, zodat museummoedigheid en oververzadiging worden voorkomen, althans beperkt gehouden. De mens van vandaag leeft toch al vaak onder hoogspanning en wanneer hij geestelijke ontspanning zoekt, zal een zekere mate van onrust en gejaagdheid blijven bestaan, die zich openbaart in vluchtige belangstelling. Deze overwegingen zijn uitgangspunt geweest bij de laatste vernieuwing. Met respectering van het oude gebouw zelf is een modernisering tot stand gebracht, die het hinderlijke van de ijzeren stellages tot een minimum heeft teruggebracht, zodat er expositieruimten zijn ontstaan, waar een rustige sfeer heerst en alle aandacht op de tentoongestelde voorwerpen gericht is.

De spreker besloot zijn voordracht met een

overzicht van de bouwgeschiedenis van de Mariënburghkapel.

Op deze inleiding volgt een rondgang door het nieuw ingerichte museum, waarbij vooral de aanpassing aan het moeilijke oude gebouw bij vele aanwezigen bewondering wekt. Hierna wordt de vergadering geschorst voor een lunchpauze.

In de middagbijeenkomst, terzelfder plaatse, was allereerst het woord aan DR. F. GORISSEN, Stadarchivar te Kleef, die de volgende *algemene inleiding* uitsprak:

Geschichtsschreibung ist Geschichtsfälschung. Man muß sich ehrlich zu dieser skeptischen Einsicht bekennen, um instande zu sein, eigene Fälschung zwar nicht ganz auszuschließen, sie aber doch in jenen Grenzen zu halten, welche der Materie nun einmal durch die Beschränktheit unserer Erkenntnis, durch die Mängel der Überlieferung und durch den Zwang zur Vereinfachung gesetzt sind. Man sollte meinen, daß mit fortschreitender Kenntnis der schriftlichen und anderen Quellen zur Geschichte einer bestimmten Epoche oder einer bestimmten Landschaft unsere Auffassung von dieser Geschichte mehr der objektiven Wahrheit angenähert würde. Die tägliche Erfahrung lehrt indessen häufig genug das genaue Gegenteil; und ich bezweifle sehr, ob unsere Geschichtsbücher was die Geschichte des eigenen Landes und der Nachbarländer betrifft, heute objektiver sind als sie es vor Jahrhunderten waren. Die größere Fülle der Details, die größere Wahrheit in Einzelzügen hat das Gesamtbild nicht richtiger gemacht. Es klingt paradox; aber — um im Bilde zu bleiben: was nützt es uns, wenn wir zwar in mühseliger Kleinarbeit jedes Steinchen eines Riesenmosaiks blank putzen und in seiner natürlichen und ursprünglichen Wirkung wiederherstellen, solange wir wie Fliegen auf der Mosaikwand herumkriechen? So sehen wir zwar die belanglosesten Winzigkeiten der einzelnen Steinchen, schreiben eine Doktorarbeit über das Problem, auf welche Weise ein Auge, eine Zehe oder ein Fingernagel dargestellt wurde — alles fleißig und richtig und gut; aber wir vergessen nur zu häufig, jenen entfernten Standort aufzusuchen, von dem allein wir das Gesamtbild überschauen können. So scheinen mir auch unsere Geschichtsbücher vielfach trotz fortschreitender Aufhellung von Einzelfragen auf dem besten Wege zu sein, die Objektivität im Großen zu verfälschen. Ich glaube, den Grund für diese merkwürdige Erscheinung zu wissen.

Jede naturwissenschaftliche Disziplin unter-

wirft ihr Gesamtbild ständig der Kritik, und sie läßt sich auch durch die Erfahrung, daß alle Gesamtbilder bisher objektiv falsch waren, nicht entmutigen, stets wieder, wenn die Mängel des derzeit gültigen Bildes offenkundig geworden sind, ein neues zu entwerfen. Wäre jedes neue Bild aller Erfahrung nach stets wieder so falsch wie das vorhergehende, so müße man resignieren. Aber tatsächlich ist jedes neue Bild ein wenig weniger falsch als das frühere. Und eben dieser kleine Fortschritt lohnt den Einsatz.

Ich frage mich oft, ob wir in den sogenannten Geisteswissenschaften mit der gleichen naturwissenschaftlichen Kritik arbeiten. Wir verwenden hier und dort unendliche Mühe auf die tägliche Kleinarbeit der Detailforschung, die ja die Voraussetzung für jede Gesamtschau ist. Aber sobald wir beginnen, aus den Mosaiksteinchen zusammenhängende Gemälde zu rekonstruieren, verwenden wir immer wieder die gleichen unkontrollierten und sozusagen geheiligten Risse, die man nicht zu überprüfen wagt. Das aber ist eine Verfahrensweise, welche wir nicht mehr wissenschaftlich nennen dürfen. Wir betreten da ein durch Tabus abgeschirmtes Gebiet; und nur der Skeptiker stutzt, wenn er die Grenze überschreitet; und er wundert sich allenfalls über die merkwürdige Metamorphose, durch welche die Geschichtswissenschaft plötzlich auf ein quasitheologisches Gebiet geraten ist. Offenbar sind bestimmte und weite Gebiete unseres Geschichtsbildes tabugeschützt. Und zwar sind es stets jene Teile unseres Geschichtsbildes, welche die Geschichte unserer Nationen betreffen. Handelt es sich um die Geschichte anderer und untergegangener Nationen, so nehmen wir Kritik an dem überkommenen Bild mit kühler Sachlichkeit zur Kenntnis. Ist unsere eigenen Geschichte betroffen, so wenden wir uns gegen den Ausländer, daß er zu wenig von unserer Seele wisse, gegen den Inländer, daß er offenbar gar keine Seele habe und darum nicht mitfühlen könne. Die Empfindlichkeit, mit der wir auf Kritik reagieren, ist Beweis und Maßstab für den Tabucharakter unseres nationalen Geschichtsbildes.

Die Geschichtsschreibung des 16. und 17. Jhs hat diese Empfindlichkeit kaum gekannt. Wer den guten alten Pieter Bor liest, um sich über die erste Hälfte des 80-jährigen Krieges zu informieren, ist immer aufs neue erstaunt über die sachliche Nüchternheit, mit der dieser Chronist seine Zeitgeschichte schreibt, als führe er das Hauptbuch einer Weltfirma. Warum suchen wir in den Geschichtsbüchern des 19. und 20. Jhs

diese redliche und gerechte Darstellungsweise so selten? Ich glaube, daß es dafür zwei bewegende Ursachen gibt; die erste: daß wir seit dem Ende des 18. Jhs vaterländische Geschichte nicht mehr vorwiegend mit dem Kopfe, sondern mehr mit dem Herzen schreiben. Die zweite: daß wir Geschichte nicht mehr registrierend beschreiben, sondern exemplifizieren. Wir wollen durch das Studium der vaterländischen Geschichte Liebe zum Vaterland wecken und verstärken. Liebe zum Vaterland zu erwecken ist zwar ein legitimes und sittliches Anliegen; aber ich zweifle sehr, ob dies die Aufgabe der Geschichtswissenschaft und des Geschichtsunterrichts sein müsse. Eine auf solche Weise angewandte Geschichtswissenschaft wird nämlich durch solche Bestrebungen — bei aller Anerkennung des guten Willens und der löblichen Absicht — ihrer zweckfreien Objektivität entkleidet. Sie wird zur Mythologie. Ja, ich wage durchaus die Behauptung, daß die vaterländische Geschichte, so wie sie seit dem 19. Jh. an den Schulen des Abendlandes gelehrt wird, nichts anderes ist als eine zeitgemäße Form der Mythologie. Die Trennung von Kirche und Staat hat bewirkt, daß diese Mythologie nicht mehr von den Priestern der Staatskirche, sondern daß sie von den Geschichtsschreibern und namentlich von den Geschichtslehrern als den Laienpriestern des modernen Staates getragen wird.

Warum eine so weitschweifende Einleitung, wenn ich Ihnen etwas über Probleme der Geschichtsforschung rund um Nimwegen erzählen soll? Was gehen uns die mehr oder weniger zeitgemäßen Gedanken eines Archivars an — so werden Sie denken. Sie haben ihn aufgefordert, über regionale Geschichte zu sprechen, nicht aber seine unmaßgebliche Meinung über vaterländische Geschichte zum Besten zu geben. Und wenn er schon will: soll er vor eigenen Türen kehren, soll er seine deutschen Geschichtsbücher anschauen und kritisch durchleuchten. Dort wird er Stoff in Fülle finden. Unsere eigene vaterländische Geschichte aber soll er gefälligst mit seiner Kritik verschonen.

Ich könnte solche Argumentation verstehen und würde Ihnen sogar recht geben, wenn Sie bereit wären und wenn die tägliche Gewohnheit darin mit Ihnen übereinstimmte, säuberlich zwischen regionaler und vaterländischer Geschichte zu unterscheiden. Aber, sofern Sie unterscheiden, so unterscheiden Sie lediglich den Teil vom Ganzen, betrachten Sie die Regionalgeschichte als einen Teil Ihrer vaterländischen Geschichte. Hier aber beginnt jener Irrweg in die mythologische

Versuchung, vor dem ich ja durch die scheinbare Abschweifung meiner einführenden Worte warren wollte.

Unsere modernen Staaten sind nach administrativen Gesichtspunkten dermaßen stufenweise unterteilt, daß stets mehrere Einheiten der Verwaltungsebene zu einer größeren Einheit der nächsthöheren Stufe vereinigt sind. Die Provinz ist ein Teil des Landes, der Bezirk ein Teil der Provinz, das Amt ein Teil des Bezirks, das Dorf ein Teil der Amtsgemeinde, die Nachbarschaft ein Teil des Dorfes. Dieses Prinzip reicht in seiner heutigen Form kaum über den Beginn des 19. Jhs hinaus; und auch die unteren Einheiten sind nur ausnahmsweise vor dem späten Mittelalter organisiert worden. Aber das Organisationsgefüge ist im Laufe von 1½ Jh., welche die Allgewalt und Allgegenwart des Staates begründet und gefestigt haben, so sehr versteinert, daß wir Mühe haben, uns andere Möglichkeiten auch nur vorzustellen. Die Tyrannei dieser starren Organisationsformen ist es, welche uns dazu gebracht hat, alle geschichtlichen Ereignisse auf solche modernen Verwaltungssprengel zu beziehen. Zwangsläufig führt diese Gewohnheit, Geschichte in Beziehung zu setzen zu modernen Raumeinheiten, zu administrativen Sprengeln, auf die Dauer und unmerklich zu einer teleologischen Auffassung vom Sinn der Geschichte, zu der Vorstellung nämlich, jede Phase unserer Geschichte sei zwangsläufig die Folge einer früheren und die Vorstufe einer späteren. So wird die ganze Geschichte zu einem sinnerfüllten, wenn auch etwas umständlichen Vorgang, zum Arbeitsprozeß eines persönlich (oder unpersönlich) vorgestellten Lenkers der Geschichte, der damit beschäftigt ist, aus den tausend und abertausend Mosaiksteinchen des Rohmaterials das heroische Gemälde unserer heutigen Staaten zu formen. Auf die Praxis bezogen: Regionalgeschichte, in der heute üblichen Weise gelehrt als Teil der vaterländischen Geschichte, so verstanden und begriffen, gehört nicht mehr dem Bereich der Wissenschaft an, sie ist ein Bestandteil der staatsbürgerlichen Mythologie. Nur, wer sich täglich um die Aufhellung der Regionalgeschichte beiderseits der deutsch-niederländischen Grenze bemüht, nur wer täglich erlebt, wie eine Wand von mythologischen Vorurteilen die simpelsten Tatbestände verfälscht, kann diesen Stoßseufzer verstehen.

Zweifellos gibt es — sehen wir von den Sonderfällen der natürlichen Insel und unzugänglicher Bergtäler ab — lediglich ein einziges Prin-

zip der räumlichen Teilung, welches von pseudomorphologischen Irrwegen und von staatspolitischen Anfechtungen frei ist: die Begrenzung der zu untersuchenden Räume nach geographischen Koordinaten. Die Philologen sind auf diesem Gebiet mit gutem und nachahmenswertem Beispiel vorangegangen. Ich denke da vor allem an Heeroma mit seinem „Taalatlas van Oostnederland en aangrenzende gebieden“. Aber das ist leider erst ein Schritt, der erste Schritt. Wenn die Meteorologen ihre täglichen Wetterkarten herausgeben, dann geben sie keine Karten heraus mit den zackigen und bizarren Rändern unserer Landesgrenzen, da es ja weder ein holländisches noch ein belgisches oder ein luxemburgisches Wetter gibt. Aber warum soll dies für kulturgeschichtliche, wirtschaftsgeschichtliche, für archäologische Erhebungen wohl der Fall sein? Welchen Sinn hat es, auf einem einzigen Blatt vorgeschichtliche Befunde von Groningen und Maastricht zu verzeichnen, nicht aber die von Aachen und Emden? So lächerlich es klingt: jeder historische Atlas für den Schulgebrauch, der alle geschichtlichen Erscheinungsformen auf die heutige Landesgrenzen bezieht, erweckt in dem Benutzer zwangsläufig die Vorstellung, die Bewohner des von den heutigen Landesgrenzen umschlossenen Raumes hätten sich schon in grauer Vorzeit als Angehörige dieser Nation gefühlt.

Ich möchte noch einen Schritt weiter gehen, auf die Gefahr hin, für skrupelhaft gehalten zu werden. Unsere Denkmälerinventare (ich denke da namentlich an die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz und der Provinz Westfalen einerseits und an die Monumenten van geschiedenis en kunst andererseits) lassen sich zur Zeit möglicherweise nicht anders als im Rahmen moderner Verwaltungssprengel durchführen. Aber die Gefahr, daß die politische Geographie der Gegenwart nicht ohne Einfluß bleibt auf die Erfassung, Darstellung und Deutung der kunst- und kulturgeschichtlichen Erscheinungen ist doch immer wieder gegeben.

Es ist nur ein scheinbarer Fortschritt, wenn wir statt moderner Verwaltungssprengel die Grenzen der mittelalterlichen Territorien unseren Inventaren und Darstellungen zugrunde legen. Wir verschieben damit nur die Fragestellung, und auch dies nur scheinbar, da sich die mittelalterlichen Territorien ja vielfach mit den modernen Provinzen decken. Wir geben damit den mittelalterlichen Territorien, die in diesen Angrenzungen durchweg erst im 14. Jh. entstanden sind, ein viel zu großes Gewicht, ja ein größeres Ge-

wicht als sie während ihrer Blütezeit je besessen haben. Lehrt doch der Augenschein, daß eine zentrale Baugenehmigungsbehörde heute einer ganzen Provinz ihren Stempel aufdrücken kann, während die Verbreitung mittelalterlicher Haustypen auf Provinzgrenzen überhaupt keine Rücksicht nimmt. Dennoch verführt uns die Provinzweise Erfassung der Denkmäler leicht dazu, in einer Provinz häufig vorkommende Formen mit dem Namen der Provinz zu belegen, wenn auch eine großräumigere Untersuchung erweist, daß sich das Gebiet der Provinz und das der Verbreitung dieser Form nicht decken.

Warum, so mag man fragen, wenn man schon Schwierigkeiten macht, geschichtliche Erscheinungen — etwa in der näheren und weiteren Umgebungen von Nimwegen auf die Territorien Geldern, Brabant oder Kleve zu beziehen: warum faßt man sie nicht zu größeren, natürlichen Raumeinheiten zusammen? Von allen Formen der Raumbegrenzung sind diese die dauerhaftesten, wenn auch nicht von unbeschränkter Gültigkeit. Der Raum, in dem sich der weitaus größte Teil der nimweger Geschichte beispielsweise abspielt, ist leicht umschrieben: im Süden wird er durch die Randhöhen der kölnen Bucht begrenzt, weiter westlich durch die Heidefläche des Kempenlandes. Im Westen ist es die ehemalige Wattensee, welche die see- und holländischen Eilanden vom alten Festland scheidet. Im Norden hemmt die Veluwe. Im Osten liegt die Raumbegrenzung, schwer bestimmbar und wahrscheinlich nie bestimmbar gewesen, irgendwo rechts der alten und der geldrischen Issel.

Die Schwierigkeit, so ein Raumgebilde deutlich zu erfassen, zeigt sich schon bei der Benennung. Die Verwendung von Territorialbezeichnungen verbietet sich aus verständlichen Gründen: in diesem Raum liegen ja die Territorien Geldern, Utrecht und Kleve, Teile von Köln, Münster und Brabant, von den kleinen Territorien ganz zu schweigen. Beiderseits der heutigen Landesgrenzen gebraucht man heute gerne die Bezeichnung Niederrhein. Aber dieser Begriff, wenn überhaupt genau faßbar, faßt viel zu kleines Raumgebilde, namentlich auch diesseits der deutsch-niederländischen Grenze. Würde man über diese Schwierigkeit hinwegsehen, so böte doch die Geschichte dieses Namens ein viel größeres Hindernis. Im 17. und im 18. Jh. noch verstand man unter dieser Bezeichnung Niederrhein sowohl das Gebiet zwischen Mainz und Köln als den Abschnitt des Rheinstromes zwischen Lobith und Wijk bij Duurstede, das eine mal auf das Land,

das andere Mal auf das Wasser bezogen. Auf keinen Fall verstand man darunter wie heute das Tiefland der kölnen Bucht. Der heutige, stark veränderte Gebrauch dieses Namens ist erst die Folge der zu Beginn des 19. Jhs eingerichteten administrativen Neueinteilung und hat sich erst seit der Mitte des 19. Jhs im Sprachgebrauch durchgesetzt. Es leuchtet ein, daß solcher Bedeutungswandel des Namens Niederrhein ständig eine Quelle von Irrtümern sein muß.

Fragen wir indessen, wie sich die Bewohner der eben beschriebenen Raumes selbst genannt und gefühlt haben, so erhalten wir zwar eine klare und eindeutige Antwort, aber eine Antwort, die uns neue, unvorhergesehene Schwierigkeiten bereitet. Es ist sicher, daß man den natürlichen Raum unterhalb der Stadt Köln bis gegen Ende des Mittelalters stets das Niederland genannt hat. Man unterschied ein oberhalb des rheinischen Schiefergebirges gelegenes Oberland mit den Städten Basel, Straßburg, Speyer, Worms und Mainz von dem Niederland unterhalb mit den Städten Köln, Duisburg, Wesel, Nimwegen, Herzogenbusch, Utrecht, Gorinchem und Deventer. Die ganze mittelalterliche Geschichte Nimwegens und seines Gebietes spielt sich in der natürlichen Raumeinheit dieses Niederlandes ab.

Schwierigkeiten bereitet allerdings die Tatsache, daß die Bezeichnung Niederland und niederländisch heute einen eindeutigen politischen Gehalt hat, so daß man auf den unterscheidenden und deutenden Zusatz rheinisch angewiesen wäre: man müßte also schon vom rheinischen Niederland sprechen, will man den mehrfach beschriebenen natürlichen Raum unterhalb des rheinischen Schiefergebirges zweifelsfrei benennen. Die Einsicht in diese Zusammenhänge ist schon das halbe Verständnis der Geschichte dieser alten und interessanten Stadt, in der sie sich heute aufhalten.

Die rheinische Grundlage ist unübersehbar. Die Pfalz, um das Jahr 775 von Karl d. Gr. auf dem hohen Ufer der Waal erbaut, ist das niederländische Gegenstück zu dem oberländischen Ingelheim. Die mittelalterliche Handelsstadt, welche im Schutz der später befestigten Pfalz entstand, war eine Rheinhandelsstadt. Rhein und Maas waren die Straßen, auf denen die nimweger Kaufleute fuhren. Der Rheinhandel war das Lebenselement dieser Stadt. Auf den Rheinhandel war ihre ganze Politik zugeschnitten. Der Rheinhandel leiht uns den Schlüssel zum Verständnis der Politik der städtischen Geschlechter. Die Stadt, obwohl bereits 1247 mit der Graf-

schaft Geldern verbunden, hat sich stets als Reichsstadt gefühlt. Mit Sentimentalität hat das nichts zu tun. Die Stadt hatte den Schutz von Kaiser und Reich nötig, um sich der ständigen Eingriffe in die verbrieft Handelsfreiheit zu erwehren. Dabei war sie auf die Hilfe und Bundesgenossenschaft der anderen Reichsstädte angewiesen, die ja die gleichen Interessen hatten. So geht wie ein roter Faden durch die Geschichte der Stadt Nimwegen eine Politik, welche alle Zufälligkeiten politischer Konstellation überdauert. Diese Politik ist einfach: stets Zusammengehen mit der Reichsstadt Köln. Zwangsläufig führt diese Politik zu ständigen Reibereien mit den Territorialfürsten, vor allem mit den Grafen von Geldern und den Erzbischöfen von Köln. So wird innerhalb des mehr und mehr erstarkenden geldrischen Territoriums die Stadt Nimwegen der Hort allen Widerstandes gegen die Zentralgewalt. Bei Zwistigkeiten im Herzogshaus steht Nimwegen stets auf der Seite des Rebellen gegen den Inhaber der rechtmäßigen Gewalt. Die Erhebung des Arnold von Egmond zum Herzog von Geldern statt des rechtmäßigen Erben des letztverstorbenen Herzogs, Adolf von Berg (als im Jahre 1423 das geldrische Haus zum zweiten Male ausstarb) liegt ganz auf der Linie dieser Politik: je schwächer die Territorien, umso größer die Freiheit auf dem Rhein. Man ist sich m.E. noch viel zu wenig der Tatsache bewußt, daß Geldern im Jahre 1423 unter Nimwegens Führung praktisch eine Republik geworden ist. Daß die Republik einen Herzog zum Oberhaupt hatte, ist völlig belanglos; auch die Republik Venedig hatte ihren Dogen. Wenn solche Politik die Stadt trotz allem in Gegensatz zum Reich zu bringen drohte, weil ja der König den rechtmäßigen Erben belehnt hatte, berief sich die Stadt auf ihre Qualität als Reichsstadt, die für die Zustände im Territorium Geldern nicht verantwortlich sei. Sie konnte sich auf diese Weise der Acht entziehen, die Unabhängigkeit im Territorium verstärken, und zugleich gut bezahlte Verbündete den Kampf gegen Adolf von Berg bis zum Siege fortsetzen lassen.

Erst unter der burgundischen Bedrohung hat sich Nimwegen zu einer Revision seiner antiterritorialen Haltung verstanden. Nun bewirkte die Stadt, um die Eingliederung des Herzogtums in die burgundische Ländermasse zu verhindern, die Personalunion Gelderns mit den Ländern Kleve-Jülich-Berg im Jahre 1538. Offenbar versprach man sich in Nimwegen von diesem einzigen Versuch eines niederrheinländischen Staatswesens, in

welchem Nimwegen eine bedeutende Rolle zu fallen würde, den sichersten Schutz für die Rheinhandelsinteressen der Stadt. Auf den Kaiser war kein Verlaß mehr: er war ja selbst Burgunder. Köln war keine Macht mehr; es gab weiter keine Reichsstädte mehr, und die bewährtesten Bundesgenossen fand man schon längst unter den führenden Städten der niederrheinländischen Territorien: Utrecht, Wesel, Deventer. Gegen die drohende Beherrschung von Brüssel her, gegen das drückende Übergewicht Antwerpens gab es nur noch den einzigen Ausweg: den Zusammenschluß der niederrheinländischen Territorien und Städte.

Als dieses klevische Experiment bereits nach 5 Jahren (im Traktat von Venlo 1543) scheiterte, versuchte die Stadt, die sich nun mit dem ganzen geldrischen Territorium Burgund ausgeliefert sah, das Beste aus der neuen Lage herauszuholen. Die alte Rheinpolitik wurde auf die neuen politischen Verhältnisse übertragen: Je größer der politische Raum, umso größer die Handelsfreiheit. Dieses simple Leitmotiv nimweger Handelspolitik erklärt auch die Einstellung der Stadt zu den wichtigsten Ereignissen in der 2. Hälfte des 16. Jhs. Die Kaufleute trieben nun — so scheint es — eine katholische Politik, weil diese den Verbleib in einem größeren Raume sicherte. Erst im Jahre 1591 wurde Nimwegen, nicht ohne Gewalt und die vollständige Aufhebung der Selbstverwaltung, mit der Republik vereinigt. Es wäre reizvoll zu untersuchen, wie lange innere und äußere Emigration noch mit der Möglichkeit der Wiederherstellung der alten Verhältnisse gerechtfertigt haben, wie lange es dauerte, bis sich die Stadt mit der neuen, untergeordneten Rolle in der Republik abfand. Bezeichnend für diese Änderung der Verhältnisse ist die Gewichtsverschiebung innerhalb des Territoriums. Seit dem 16. Jh. ist Arnheim stets auf der Gegenseite anzutreffen: die Stadt steht auf der Seite des Hofes. Nach der Reduktion von Nimwegen wird sie praktisch die Hauptstadt der Provinz. Während bis ins 16. Jh. nichts ohne Nimwegen entschieden werden konnte, wird Nimwegen seit dem Beginn des 17. Jhs im steigendem Maße majorisiert. Manche Entscheidung — etwa die Bevorzugung der Hochschule von Harderwijk gegenüber Nimwegen — wirken wie ein Affront gegen den alten Vorort der Landschaft. Der Abbruch der alten Kaiserpfalz am Ende des 18. Jhs, von der Provinz gegen die widerstrebende Stadt erzwungen, ist ein sichtbares Zeichen für die offen zutage getretene Animosität.

Ist das Verhältnis der Stadt Nimwegen zu dem geldrischen Territorium ziemlich eindeutig festgelegt — wobei zu bedenken ist, daß die Politik der Stadt Nimwegen stets auch die ihres Stadtadels ist — so fragt sich, wie das Verhältnis früher zu jenen Fürsten gewesen ist, welche hier die Rechte des Herzogs von Lothringen ausübten: zu den Ardennengrafen und später zu den Grafen von Löwen. Wir wissen, daß die Stadt 1247 staufisch gesinnt war und sich mit Gewalt gegen den Grafen von Geldern zur Wehr setzte. Die Stadt und das Reich wurden damals Geldern unterstellt, weil sie sowohl den Herzog wie den Grafen gegen sich hatten. Wie aber war es in der 1. Hälfte des 13. Jhs? Wen benutzte die Stadt, um sich größtmögliche Freiheit zu sichern? Es scheint, daß sie es mit dem fernen Herzog gegen den nahen Grafen gehalten habe. Gelderns Machtzuwachs zwischen Rhein und Maas ist ja hauptsächlich auf Kosten Brabants geschehen.

Die Errichtung der königlichen Pfalz an der Stelle des alten, längst untergegangenen römischen Noviomagus, ist gewiß nicht zufällig. Der Ort gehörte dem König, ebenfalls ein ausgedehntes Dominium, worin der König Grundherr war. Aber warum wendet sich das Interesse der Könige erst im 8. Jh. diesem Punkte zu? Ist die Nachricht von Einhard: *inchoavit et palacia operis egregii . . . alterum Noviomagi super Vahalem fluvium, qui Batavorum insulam a parte meridiana praeterfluit*“ lediglich als Baunotiz zu werten? Die königlichen Besitzungen werden doch auch vor 775 nicht ohne Verwaltung gewesen sein. Ist es nicht möglich, daß die Errichtung der Königspfalz nur den Schlußstein bedeutet in einer längeren Entwicklung? Ich meine damit eine Phase der Kultur- und politischen Geschichte, welche schon im 7. Jh. eingesetzt haben muß: die Vorbereitungen zur kulturellen und politischen Expansion des Frankenreiches nach Norden hin, gegen Friesland. Hier zeichnet sich ein Problem der historischen Forschung ab, das in der Vergangenheit meist nur leicht gestreift wurde. Man weiß, daß in der Umgebung von Nimwegen alte Besitzungen westfränkischer Klöster bis ins hohe und späte Mittelalter angetroffen werden. In der Heide südlich der Stadt liegen heute noch winzige Ruinenreste der ehemaligen Priorei von St. Walrik. Die Zugehörigkeit dieser Priorei zur Benediktinerabtei von St. Valéry-sur-mer ist urkundlich zweifelsfrei belegt. Im Stadtarchiv befinden sich heute noch im Bestande Heumen Urkunden dieser Priorei. In der Betuwe unterhalb Nimwegen gab es umfangreiche Be-

sitzungen der Benediktinerabtei von St. Vaast zu Atrecht. Zwischen Nimwegen und Kleve besaß die Benediktinerabtei St. Quentin einen Hof zu Rindern. Weiteren Hof- und Kirchenbesitz finden wir auf dem linken Rheinufer in den Händen der Abteien Corbie, St. Denain und anderer. Alter Besitz von Maubeuge, ja sogar von Paris kann wahrscheinlich gemacht werden. Das alles scheint auf eine dichte Etappenlinie hinzuweisen, welche die bedeutendsten westfränkischen Klöster wohl alle im siebten Jahrhundert auf dem linken Rhein errichtet haben müssen, offenbar dazu angeregt und unterstützt von den Königen. Diese alte reichskirchliche Mission in Richtung auf Friesland und Sachsen wird durch die angelsächsische Missionstätigkeit zwischen Utrecht und Werden von ihrem Missionsgebiet abgeschnitten. Nicht Corbeia nova, d.i. Korvey a. d. Weser, sondern Münster wird der kirchliche Hauptort der von Karl unterworfenen Gebiete. Welche Rolle hat dabei Nimwegen gespielt, oder genauer: das Reichsgut um Nimwegen?

Es gibt noch einen anderen Aspekt der Rheinbezogenheit nimweger Geschichte wie auch der Geschichte vergleichbarer Orte. Bei der Untersuchung der Straßennamen in der Stadt Nimwegen stieß ich auf die merkwürdige Tatsache, daß die kleinen, von der Hauptstraße abzweigenden Seitenstraße hier stets Gassen geheißen haben. Das ist umso merkwürdiger, als die Bezeichnung „Gasse“ ja weder niederländisch noch irgendwo in der näheren und weiteren Umgebung Nimwegens üblich ist. In den deutschen Nachbarstädten Kleve und Kalkar wird man bis in die Gegenwart vergeblich diese Straßenbenennung suchen. Oberhalb wie unterhalb Nimwegen spricht man stets nur von Stegen, wenn man die Seitenstraßen meint. (Ich meine natürlich nur den städtischen Gebrauch: auf dem platten Lande bezeichnete Steeg den alten, unbefestigten Verkehrsweg). Die erste größere Stadt, in der es wieder Gassen gibt, ist Köln. Das ist doch wohl kein Zufall. Wie sollte mitten im niederländischen Sprachgebiet auf einmal eine kölnische Exklave am Unterlauf des Rheines auftauchen, wäre nicht eben dieser Rhein das Vehikel, auf dem neben materiellen Gütern eben auch materielle und immaterielle Modegüter verfrachtet wurden? Vielleicht stellt sich das Problem deutlicher, wenn wir zunächst eine andere Facette des gleichen Themas beleuchten.

Im Nimwegen des 14. bis 17. Jhs spielt die Familie Vyghe eine bedeutende Rolle. Diese Familie führt zwei gekreuzte und bewehrte Arme

im Wappen: das ist auch das Wappen der kölnischen Patrizierfamilie Hardefuest. Und da das Wappen ein redendes Wappen ist und sich auf den Namen Hardefuest bezieht, so ist die Annahme, die Vyghe trügen das Wappen der Hardefuest und nicht umgekehrt, wohl ohne Prüfung zu halten. Diese Beobachtung hat vor Jahren zum ersten Male meinen Blick geschärft für die Familienbeziehungen zwischen nimweger und kölnischen Patriziern. Ich hatte vorher über die Herkunft des nimweger Patriziates niemals nachgedacht — weil ich überhaupt kein Problem sah. Wenn man mich gefragt hätte, ich hätte das Patriziat in seiner Masse für autochthon gehalten: Abkömmlinge von Adligen und Ministerialen der Umgebung, aufgestiegene Kaufleute. Heute sehe ich nicht nur ein deutliches Problem, ich sehe es auch bereits, wenigstens als Arbeitshypothese, in einer neuartigen Beleuchtung.

Pfalz und Reich von Nimwegen und natürlich die auch auf diesem Boden entstandene Stadt sind in rechtlicher Hinsicht eine Immunität, ein Stück Rechtsgebiet, das aus dem Rechtsgebiet des Grafen herausgeschnitten wurde. Hier war der König unmittelbar Richter, vertreten durch seinen Burggrafen. Was an Ministerialen und Adligen im Reich von Nimwegen wohnte, stand in Beziehung zum König und zur Pfalz. Im Reich konnte es keine anderen Lebensverhältnisse geben als solche zwischen dem König und seinen Vassallen. Zwischen der Reichsministerialität und der Ritterschaft der umliegenden Grafschaft gab es keine landrechtliche Beziehung. Die Frage ist dann doch wohl erlaubt, ob die Reichsministerialität nicht überhaupt ein fremdes Element — also auch von der Abstammung her — in der Landschaft gewesen sei. Brachte es nicht die Natur der Reichsämtler mit sich, daß Geschlechter, die an einem Platze bedeutende Reichsämtler inne hatten, solche für ihre Mitglieder auch an anderen Reichsplätzen erwerben konnten und bei der Zuteilung vor allen anderen den Vorrang hatten? Eine heraldische Untersuchung zwang mich vor kurzem, mich mit utrechter Patriziern des 13. Jhs zu befassen. Die von mir untersuchten Familien, vor allem die Lichtenberg, ließen Verwandtschaft und Herkunft am Oberrhein vermuten. Und wiederum fragte ich mich, ob die Geschlechter, welche irgendwo am Rhein wichtige Reichsämtler bekleideten, in der geographischen Landschaft beheimatet waren oder ob ihre Bindungen nicht von den Reichsburgern ausgingen, gleichgültig, ob sie am Ober- oder am Unterlauf des Stromes lagen. Mit anderen Worten: gab es zwischen den

Geschlechtern in den einzelnen Reichsburgern nicht mehr Zusammenhang als zwischen diesen einzelnen Plätzen und dem geographischen Hinterland? Ich stelle diese Fragen, ohne sie zu beantworten, ohne mehr als eine Vermutung zu geben, aber doch in der Überzeugung, daß die Frage nach der Herkunft der Geschlechter in Reichsstädten wie Nimwegen eng zusammenhängt mit der Frage nach den Geschlechtern, in deren Händen auf der Höhe des alten Reiches die Verwaltung der königlichen Einkünfte und Besitzungen lag.

Mit den meisten anderen Städten des rheinischen Niederlandes hat Nimwegen die gleiche wirtschaftsgeschichtliche Entwicklung gemein. Die Masse der Städte dieses Raumes hat im zweiten Viertel des 13. Jhs städtische Rechte förmlich verliehen bekommen, wenn auch für die meisten nachzuweisen ist, daß ihre Kaufmannsgilde schon lange vorher sich königlicher Freiheiten erfreute. Wie die meisten Nachbarstädte erhält Nimwegen mit der förmlichen Stadtrechtverleihung im Jahre 1230 die erste feste Umwallung. Diese Umwallung reicht ein volles Jahrhundert aus. Um die Mitte des 14. Jhs zeigt sich in Nimwegen wie in allen Städten, die ich bislang untersuchen konnte, eine plötzliche und großzügige Ausbreitung der ummauerten Stadt. Das Wachstum hält an bis in die erste Hälfte des 15. Jhs; nach der Jahrhundertmitte kommt es zum Stillstand. Seit dem Ende des 15. Jhs wird die Entwicklung hier wie überall rückläufig. Die zweite Hälfte des 14. Jhs und der Beginn des 15. Jhs sind also der wirtschaftliche Höhepunkt in der Geschichte Nimwegens und seiner Nachbarstädte.

Der Verlauf dieser Entwicklung ist also ganz anders, als wir ihn von den küstenländischen Städten her kennen. Die holländischen Städte setzten erst viel später ein; ihre Stadterhebungen liegen durchschnittlich ein Jahrhundert später. Die schnelle Ausbreitung beginnt durchweg erst in der zweiten Hälfte des 15. Jhs und hält während des ganzen 16. Jhs an. Die Gründe dafür darf ich grob skizzieren. Bis zu Beginn des 14. Jhs ist die Wollindustrie, namentlich die für den Export arbeitende Industrie, in den flämischen Städten angesiedelt. Diese Industrie arbeitet schon lange mit der qualitätvolleren englischen Rohwolle, welche über Damme eingeführt wird. Damit sichert sich Flandern seine wirtschaftliche Vormacht. Kurz nach Ausbruch des 100-jährigen Krieges zwischen England und Frankreich, wobei der Graf von Flandern als Vasall auf der Seite seines Königs steht, drosselt

England — um die Wollindustrie Flanderns zu treffen — den Wollexport nach Damme. Wir sehen, wie die Wolle nun in die Rheinmündung gebracht wird und über Dordrecht ins rheinische Niederland geht. Die mächtige Ausbreitung der niederrheinländischen Städte um die Mitte des 14. Jhs hängt damit ursächlich zusammen. In den neuen Stadtvierteln wohnen vorwiegend Wollweber.

Der Auftrieb wird allmählich langsamer, er verläuft um die Mitte des 15. Jhs und wird in der zweiten Hälfte des 15. Jhs rückläufig. Offenbar besteht zwischen dem Niedergang der niederrheinländischen und dem Aufstieg der holländischen Städte am Ende des 15. Jhs ein direkter Zusammenhang. Ich vermute, daß die Wolle am Stapel zu Dordrecht seit dem Ende des 14. Jhs im zunehmenden Maße von holländischen Kaufleuten zur Verarbeitung in holländischen Städten aufgekauft wird. Es ist bezeichnend, daß die großen holländischen Tuchhallen erst zu einer Zeit entstehen, als die Tuchhallen der niederrheinländischen Städte bereits leerstehen und einer anderen Bestimmung zugeführt werden. Die ganze Westseite des Marktes von Nimwegen zeigt heute noch die architektonischen Spuren einer die Marktseite einnehmenden Tuchhalle, die aber bereits im 15. Jh. bogenweise parzelliert worden ist.

Es ist nicht verwunderlich, daß die kulturelle Entwicklung der Stadt und des ganzen Landes in einer ähnlichen Kurve verläuft. Schon in der zweiten Hälfte des 14. Jhs blüht hier eine vielseitige Kultur auf. Ihr philosophisch-literarischer Raum ist die Bewegung der *devotio moderna*, gepflegt in den Klöstern der Augustiner und Karthäuser, und die zahlreichen Beginenhäuser und Höfe — von denen später wieder ein Teil die Augustinerregel annimmt — popularisieren diese fromme und schöne Kunst. Ist auch in allen niederrheinländischen Städten die gleiche Bewegung zu spüren, so steht Nimwegen doch an die Spitze. In Nimwegen wird die geldrische Kultur des ausgehenden Mittelalters geformt, der Hof von Geldern läßt in Nimwegen arbeiten. Den Rang, den die nimweger Malerei um die Wende des 14. Jhs besessen haben muß, sehen wir widergespiegelt an dem Aufstieg des Jan Maelwael oder — wie ihn die Kunsthistoriker nennen — Jean Malouel, und seiner gleichfalls in Nimwegen beheimateten Neffen, der Brüder Limburg. Durch ihre Arbeit für den geldrischen Hof wurden sie bekannt und vom geldrischen Hof an andere Höfe weitergereicht, an die Höfe von Brabant,

von Frankreich, von Burgund und von Berry.

Zu Köln und Utrecht bestehen während dieser Zeit enge Beziehungen, die aber noch im Einzelnen untersucht werden müßten. Hier stehen wir ja überhaupt noch am Anfang der Forschung. Dabei ist das Problem gar nicht einmal ein Problem der Überlieferung. Im Gegenteil: sind unsere Museen heute voll von Werken mittelalterlicher Meister, deren Namen wir nicht kennen, so kann man schon heute voraussagen, daß wir bei einigem Fleiß bald eine Unzahl mittelalterlicher Meister benennen können, denen wir leider nur nicht ihre Werke zuordnen können. Aber schon die gründliche und vollständige Erfassung wäre ein Fortschritt. Wie wichtig wäre es bereits, besäßen wir statistisch zuverlässiges Material. Mit einiger Sicherheit kann ich heute die Gewichte verteilen zwischen Nimwegen, Arnheim, Herzogenbusch, Deventer, Wesel. Wie aber sah es in Utrecht aus? Nimwegens Vorortstellung unter den Städten des rheinischen Niederlandes einmal unbestritten: wie nimmt sich das alles gegen Utrecht aus? Die Zahl der dort lebenden Goldschmiede, Maler, Bildhauer: war sie um so viel größer, als Utrecht Nimwegen an Einwohnerzahl überragte? Oder gab es da Rangunterschiede? War Utrecht das für das Stift — vielleicht noch für Holland — was Nimwegen für Gelderland bedeutete? Oder war Utrecht der zentrale Ort für einen größeren Bereich, und überschneidet sich sein Einflußbereich mit dem Kölns?

Aber das gilt alles nur bis zur Mitte des 15. Jhs. Dann reißt Antwerpen die Rolle des zentralen Ortes an sich. Was man vorher, wenn dergleichen nicht in Wesel, Nimwegen, Deventer zu haben war, in Utrecht oder in Köln zu kaufen gewohnt war, das schafft man nun von Antwerpen herbei. Das währt so das ganze 16. Jh. hindurch, und auch noch im ersten Drittel des 17. Jhs ist der Einfluß Antwerpens zu spüren. Dann erst reißt Amsterdam die Führungsrolle an sich, und es ist bezeichnend, daß der Einfluß dieser mächtig aufblühenden Stadt nicht an der Grenze der Republik halt macht. Das ganze Herzogtum Kleve wurde davon mit erfaßt. Ja, man darf sogar getrost behaupten, daß um die Mitte des 17. Jhs das damals brandenburgische Kleve stärker von der Kultur der Gouden Eeuw geprägt wie alle Städte im Osten der Republik stärker war als das zwar größere, aber politisch weniger bedeutende Nimwegen. Dagegen war Nimwegen der Dauereinwirkung ausgesetzt, wuchs es mehr und mehr in den holländischen Alltag hinein, bevor im Jahre 1827 das gemeinsame Band durch

die Abschaffung der niederländischen Sprache in den Schulen und Kirchen des ehemaligen Regierungsbezirks Kleve zerschnitten wurde.

Ich wollte Sie, meine Damen und Herren mit der besonderen Problematik der Geschichte Nimmwegens vertraut machen. Ich habe aus der reichen Geschichte dieser alten Stadt nur eine Handvoll Fragen geschöpft, Fragen, die mich seit kurzem oder langem brennend interessieren. Vielleicht ist meine Fragestellung darum ein wenig oder gar zu stark subjektiv gefärbt. Aber ich kann nur über meine eigenen Erfahrungen und nur über den Bereich meiner eigenen Arbeit und meines Wissens mit Nutzen sprechen. Daß ich mit diesen Einzelfragen dennoch Allgemeineres, daß ich damit vielleicht die wesentlichen Fragen zur Geschichte dieses Raumes berührt habe, möchte ich hoffen.

Vervolgens gaf DR. W. C. BRAAT een uiteenzetting over de *Romeinse tempels te Elst*, waarvan de funderingen in 1949 werden opgegraven en geconserveerd bij de restauratie der in de oorlog getroffen kerk.

In de hierop volgende huishoudelijke vergadering bracht de penningmeester zijn jaarverslag uit. Hij kon erop wijzen, dat de financiële positie onzer vereniging door de toetreding van vele instelling-leden niet ongunstig is, zodat de exploitatierekening met een batig saldo sluit van f 2131.01. Het balanssaldo bedroeg f 5956.25. Enige reserve is echter wel noodzakelijk o.m. voor het in 1961 uit te geven Verenigingsboekje en mogelijk voor ICOM '62.

Nadat de Commissie tot het nazien der boeken hiertoe had geadviseerd werd de penningmeester onder hartelijke dankzegging voor zijn beheer acquit en décharge verleend.

Bij de bestuursverkiezing werden de herkiesbare leden DR. R. E. J. WEBER en de heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER herkozen, en werden in de drie vacatures benoemd Mej. J. B. VAN OVEREEM, Mej. DR. M. ROOSEBOOM en de Heer DRS. H. MIEDEMA.

Door het gevorderde uur en omdat de voorzitter reeds op de wenselijkheid van het ICOM-lidmaatschap had gewezen, bepaalde de secretaris er zich toe te verzoeken dat iedereen, die iets meende ten nutte van het programma te kunnen doen — en daarbij is vooral aan het excursie programma gedacht, ook voor de secties — dit aan het secretariaat ICOM mededeelt.

Bij de rondvraag wijst DRS. T. R. MULDER erop dat er vroeger een museumcursus was, hij vraagt of dit niet weer kan worden ingesteld. DR. R. VAN

LUTTERVELT vindt zo'n cursus gewenst, maar duur. Mevr. DR. A. N. ZADOKS-JOSEPHUS JITTA wijst op de cursus, gegeven door PROF. DR. H. SCHULTE NORDHOLT. De heer D. F. LUNSINGH SCHEURLEER meent, dat deze cursus ophoudt. Hij wil proberen de organisatie over te nemen, maar het is heel moeilijk. DR. VAN LUTTERVELT meent, dat wij vooral behoefte hebben aan mensen met museumpraktijk. Het seminarium voor pedagogiek maakt ook een begin met een museumcursus. DR. C. VAN RIJSINGE vraagt zich af of deze cursus daar thuishoort, vooral als het om assistenten gaat, en of deze cursus ook zin heeft voor andere musea dan die van kunst en geschiedenis. DR. H. C. BLÖTE meent, dat een museum twee categorieën van middelbaar personeel behoeft, namelijk een groep van administratief en technisch personeel ter assistentie van de staf en een groep die aan het publiek voorlichting kan geven over de tentoongestelde voorwerpen. De cursus van het seminarie voor pedagogiek vormt alleen deze laatste groep. Een gecombineerde opleiding voor beide richtingen ware te verkiezen; kleinere musea zullen niet altijd in de gelegenheid zijn afzonderlijke functionarissen aan te stellen en enige kennis ook van de andere werkzaamheden verbetert het inzicht in de museumfunctie.

Hierna begaf het gezelschap zich naar het stadhuis, alwaar wij door het gemeentebestuur werden ontvangen. De BURGEMEESTER begroette ons gezelschap met een geestige toespraak. Hij wenste tenslotte het gezelschap een paar aangename dagen toe met vruchtbare besprekingen.

Nadat onze voorzitter zijn dank had betuigd voor deze vriendelijke woorden volgde een genoeglijk samenzijn, waarbij tevens de vele kunstvoorwerpen in het fraaie stadhuis werden bezichtigd.

Na het middagmaal werd een bezoek gebracht aan het Rijksmuseum G. M. Kam. De directeur van deze instelling, DR. H. J. H. VAN BUCHEM, gaf ons een korte toelichting ter inleiding van een rondgang door het museum, waarbij hij erop wees hoe moeilijk het is om de zuiver museale eisen van thans in overeenstemming te brengen met de archeologische waarden. Hierna vond een rondgang door het museum plaats, die ons de gelegenheid bood de vele zeldzame en prachtige stukken te bewonderen.

De volgende dag, zaterdag 27 mei, bracht een autobus het gezelschap eerst naar Elst, waar de resten van de Romeinse tempels onder de kerk werden bezocht, waarover Dr. Braat ons de vorige dag de nodige inlichtingen had gegeven.

Vervolgens begaf het gezelschap zich naar het Afrika-museum te Berg-en-Dal, waar de directeur, PATER P. VERDIJK ons welkom heette, en waar PATER G. PUBBEN ons een boeiende inleiding gaf over het daar getoonde.

Na de gezamenlijke koffiemaaltijd begaf het gezelschap zich naar het Klooster St. Agatha, nabij Cuyk, alwaar wij ontvangen werden door de Prior der Kruissheren. Bij de bezichtiging der hoogst belangrijke kunstvoorwerpen kregen wij vele waardevolle inlichtingen van de Bibliothe-

caris, PATER C. VAN HOORN O.S.C. en van DR. D. P.R.A. BOUVY.

Tenslotte bezocht het gezelschap de kerk te Venray, waar, na de ernstige verwoesting door het oorlogsgeweld de restauratie in hoofdzaak voltooid was. Ook hier gaf DR. BOUVY ons vele belangrijke inlichtingen.

Na terugkeer te Nijmegen werd de excursie ontbonden, waarmede de museumdag, die door 51 personen werd bijgewoond, was geëindigd.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUREAU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AARDENBURG

— *St. Baafskerk*. Jan Lokerse -31 aug.

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Rik Wouters 24 sept.

— *Havik*. Kunstmarkt op za. 2 sept.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle*. Jan Wiegers -4 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Zweden's Gouden Eeuw -17 sept.

Hollandse tekeningen uit de Gouden Eeuw -31 aug.

— *Stedelijke Museum*. De populariteit in de kunst -18 sept.

Nederl. en buitenl. kunst van Van Gogh tot 1961 -30 sept.

— *Cobra-groep en eigen collectie* -30 sept.

— *Mus. Fodor*. Het Scheepvaartmuseum zoals het reilt en zeilt -28 aug.

— *Mus. Willet Holtbuysen*. Amsterdamse boekbanden uit de 16de en 17de eeuw -19 sept.

— *Zoöl. Museum*. Walvissen tot begin 1962

— *Gal. D'Eendt*. Zomerexpositie -31 aug.
Experimentele afd. „Porceleyne fles” -1 sept.

— *Gal. Kartina*. Zomerexpositie

— *Kunstb. W. J. van Meurs*. Batavus Jet, Juris Vics en T. de Ruiter -1 sept.

— *La Maison du chat qui pelote*. Beint Mankes -15 okt.

— *Tropenmuseum*. „Sahara” -30 okt.

— *Rembrandthuis*. Jubileumtentoonstelling -31 dec.

— *Toneelmuseum*. Opera toen . . . Opera nu. -30 sept.

— *O.Z. Achterburgwal 100*. Religieuze kunst

-1 sept.

— *Zaal van Tetterode* (Ant. Heinsiusstr. 6-12).
Moderne glazeniers -18 sept.

— *Instit. v. Nijverh. en Techniek*. Herman Heyenbrock -6 sept.

— *De groene kalebas*. Hugo Cuypers, foto's, en
Carel Peeters, proza -29 aug.

— *Rembrandtplein*. Kunstmarkt -30 sept.

APELDOORN

— *Gemeentemus*. Donok - 60 -21 aug.

— *Berg en Bos*. Prinsjesdag -3 sept.

ARNHEM

— *Gemeentemus*. Arnhem 1911 -17 sept.

Vormgeving '61 -17 sept.

— *Ned. Openluchtmuseum*. Het platteland
thuis -1 nov.

Materialen en gereedschappen in het oude
bouwwak -1 nov.

Hongaarse volkskunst -19 aug.

BEMMEL

— *Kinkelenburg*. Otto van Rees -15 sept.

BERGEN

— *Kranenburgh*. Kunstenaarscentrum Bergen -3 sept.

BOLSWARD

— *Raadhuis*. Roem der Romantiek -25 aug.

Het Noordelijk scheppend ambacht -25 aug.

BREDA

— *Volkenk. museum*. Zijn zij zo? — Zijn wij
zo? -18 sept.

- *De Beyerd.* Oude tekeningen van Brabantse steden en Tsjechisch glas aug.
- DELFT
— *Het Prinsenhof.* Oude kunst en antiekbeurs 18 aug.-9 sept.
- DEVENTER
— *De Muntentoren.* Collectie R. N. Nijhoff -28 aug.
- DOETINCHEM
— *Havezathe Hagen.* Nijmeegse kunstenaars -28 aug.
- DORDRECHT
— *Dordrechts Museum.* R. W. Kennedy -1 okt.
- DWINGELOO
— *School.* J. Alting -aug.
- EDAM
— *Grote Kerk.* André van der Vossen -31 aug.
- EINDHOVEN
— *Van Abbemuseum.* Hoofdstromingen der 20ste eeuwse kunst -aug.
- ENKHUIZEN
— *Zuiderzeemuseum.* Wieringen -31 okt.
- ENSCHDEDE
— *Rijksmus. Twentbe.* Etsen van Jacques Callot en Francisco Goya -28 aug.
— *Natuurhist. Mus.* Schelpenexpositie -1 sept.
- FRANEKER
— *Dr. Coopmanshuis.* Jerre Wouter Haske -2 sept.
- GOUDA
— *Het Catharina Gasthuis.* Antiek Speelgoed -2 okt.
- 'S-GRAVENHAGE
— *Gemeentemuseum.* Corneille -4 sept.
Herman Kruyder -4 sept.
— *Kunsts. Cojean.* Jean Adams -3 sept.
— *Gal. Orez.* Schild. en plast. uit België, Duitsl. en Nederl. en tek. v. Ouborg -1 sept.
— *De Posthoorn.* Foto's van Henk van der Vet -29 aug.
— *Pulchri Studio.* De Haagse Salon 1961 -27 aug.
— *Westbroekpark.* Beeldhouwwerken uit het Gemeentemuseum -30 sept.
- GRONINGEN
— *Groninger Museum.* Floris Verster -21 aug.
— *De Mangelgang.* Verdwenen en verdwijnend Groningen -2 sept.
- HAARLEM
— *Frans Halsmuseum* Avondopenstelling met
kaarsverlichting alleen op zaterdagen -2 sept.
- *Het Huis van Looy.* Jacobus van Looy en tijdgenoten -17 sept.
- *In 't Goede Uur.* Jan Forrer -31 aug.
- HEERDE
— *Kasteel Vosbergen.* J. Kloek -25 aug.
- HEEZE
— Kunstmarkt 2 en 3 sept.
- HENGELO (O)
— *Hengelose Kunstz.* Stad en landschap i.d. Nederl. schilderkunst v. d. 17 de eeuw -18 sept.
- 'S-HERTOGENBOSCH
— *Prov. Museum.* Merovingische ambachtskunst -15 okt.
- HILVERSUM
— *Goois Museum.* Marius Richters -28 aug.
— *Kantine De Jong.* Foto's v. Eddy Posthuma de Boer -15 sept.
- HOENSBROEK
— *Kasteel.* Stichting Limburgs Kunstbezit -4 sept.
- LAREN
— *Singermuseum.* Nederlandse primitieven -10 sept.
— *Hotel Hamdorff-Casino.* Dick Breddels, Ger Dorant, Eelco Leegstra en Is Naarden -25 aug.
— *Gooise Ac. v. Beeld. Kunsten.* Werken van Leerlingen -10 sept.
- LEEUWARDEN
— *Het Prinsessehof.* Zeldzaam en kostbaar als jade -1 okt.
— *Kunstcentr. Prinsetún.* E. Caspers -9 sept.
— *Buma Bibliotheek.* Oude handschriften en boeken-curiosa
- LEIDEN
— *De Lakenhal.* Kees Verwey -4 sept.
— *Rijksmuseum v. Volkenkunde.* Vang die Vis, -1 okt.
— *Rijksmus. v. Oudheden.* 400 jaar Romeinse bezetting -21 aug.
— *Rijksmus. v. d. Natuurwetensch.* Uit de kinderjaren der elektriciteit -29 okt.
— *Rijksmus. v. Geologie en Mineralogie.* Geologie van Nederland -1 sept.
- MAASTRICHT
— *Kunsth. Hack.* Beeldhouwwerken -1 okt.
- MAKKUM
— *Museum de Waag* (Pothuis). Fries Aardewerk -17 sept.

MIDDELBURG

- *Kunstz Van Benthem en Jutting*. Oude landkaarten -15 sept.

MOOK

- *Hotel de Heuvel en Hotel de Plasmolen*. De Plasmolen-groep -10 sept.

NIJMEGEN

- *De Waag*. Foto's v. P. Walther en W. Noordhoek -28 aug.

OTTERLO

- *Atelier 't Rieselo*. Olga Oderkerk, Henny Radijs, Wim Mulder -1 sept.

OUDEMIRDUM

- *Natuurhist. Mus.*: geopend in de maand augustus

RHENEN

- *Streekmuseum*. Van aderlaten en pillendraaien -1 okt.

ROTTERDAM

- *Museum Boymans-van Beuningen*. James Ensor -17 sept.
A. Derkzen van Angeren -10 sept.
Ceramiek na 1900 en abstracte schilderijen, tekeningen, gouaches van hedendaagse Nederl. schilders -1 sept.
— *Bouwcentrum*. Huis voor twee -31 aug.
— *Rotterd. Kunstkr.* Hedend. beeldende kunst -1 sept.
— *'t Venster*. Halide Dolu -31 aug.
— *Voorlichtingscentr. v. Ouders en Opvoeders*. Kindertekeningen -27 aug.
— *Rotterd. Kunststicht.-Expositiezaal Lijnbaan*. Rotterdamse kunstenaars -28 aug.
— *Euromast-Rôtisserie*. Guus de Ruiter -16 aug.
— *A.M.V.J. Gebouw*. Werken van Joanna Kromjong-Uscocovick en Tony Burgering -29 sept.

SCHIEDAM

- *Stedelijk museum*. Etsen van Picasso uit de collectie Mr. A. J. Guépin -31 aug.

SCHIPBORG

- *Openb. Lagere School*: Schilders van Zeegse en Schipborg -1 sept.

STAPHORST

- *De Witte Boerderij*. Werken van Stien Eel-singh en Theo van der Nahmer -1 sept.

TERNEUZEN

- *Watertoren*. Schilderijen van Raymond Kimpe -15 sept.

TERSCHELLING

- *Het Behouden Huys*. Kunst in het klein, de schoonheid van oude tegels -1 okt.

VEERE

- *De Goudsblomme*. Schilderijen van Sáríka Góth -31 aug.

WADDINXVEEN

- *Kunststichting-Kerkeweg 215*. Kindertekeningen -19 aug.

WASSENAAR

- *Kunstz. Heuff*. Werken van J. de Vries en kleine plastieken van Marian Gobius -18 aug.

WINTERSWIJK

- *Kunstz. „Het Kempken”*. Schilderijen en plastieken van Riek v. d. Lichte, Karel Gomez, Gerhard Heesen, Henk van der Horst, Joop Kruij en Jan Nolte -1 sept.

IJMUIDEN

- *Felison*. Werken van schilders „rondom IJmond” -21 aug.

ZEVENAAR

- *Gemeentehuis*. „Gezicht op de Mens” 2 sept.-17 sept.

MEDEDELINGEN

STICHTING HISTORISCH BOERDERIJ-ONDERZOEK

De Stichting Historisch Boerderij-onderzoek zal op zaterdag 9 september a.s. in het Nederlands Openluchtmuseum te Arnhem een tweede Boerderijdag organiseren.

Enige sprekers zullen problemen, verband houdende met het opmetingswerk van oude boerderijen en het historisch onderzoek, behandelen, waarna er gelegenheid zal zijn tot discussie.

Belangstellende architecten, bouwkundige tekenaars, medewerkers van oudheidkundige en monumenten-diensten, diensten van gemeentewerken en verder al diegenen, die zich voor de bestudering van de Nederlandse boerderij in haar historische ontwikkeling interesseren zijn van harte welkom.

Aanmelding: Secretariaat Stichting Historisch Boerderij-onderzoek, Schelmsweg 89, Arnhem, waarna toezending van het programma volgt.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Achtarspelen. Te Surhuisterveen is enige jaren geleden een aantal scherven gevonden, waarvan de ouderdom uiteenloopt van de 15de tot de 18de eeuw. Onder het materiaal bevinden zich o.m. fragmenten van steenwerkkannen en inheems rood aardewerk. Ter plaatse heeft de zgn. Rode School gestaan, een stenen gebouw dat toebehoorde aan het Gerkesklooster in dezelfde gemeente. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Dokkum. Dank zij de melding van J. K. Beetstra en de medewerking van het Bestuur van het St. Laurentiusgasthuis konden tijdig waarnemingen worden gedaan betreffende een in de Torenstraat ontdekte Middeleeuwse afvoer. Deze 26 cm brede en 68 cm hoge, aan de bovenzijde half rond gemetselde afvoer heeft stellig tot het in 1954 op de aangrenzende Markt opgegraven klooster behoord. Het baksteenformaat was 32 x 16 x 8/9 cm. Op het enigszins hellende, op 1.10 m diepte gevonden kunstwerk was schuin zijwaarts een kokervormig nevenkanaal aangesloten, gevormd uit dwars liggende en op hun kant staande bakstenen van hetzelfde formaat. Duidelijk bleek dat een groot deel van de afvoer nog onder het bestaande gasthuis ligt. Behalve enkele rood geglaazuurde scherven werden ook enige geprofileerde bakstenen aangetroffen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Heerenveen. Bij het aanleggen van een riolering te Oudeschoot kwamen oude muurresten aan het licht, zoals werd gemeld door Slagerij Balstra en de heer A. Taconis te Oranjewoud. Een onderzoek wees uit, dat een tweetal muren, gemetseld van 28 x 14 x 6 cm grote baksteen en resp. 80 en 44 cm dik, waren doorsneden. Tussen de op 4 m van elkaar gelegen muren bevond zich een leemlaag van 10-15 cm dikte; kennelijk een vloer. Gezien de topografie van het terrein is het niet onmogelijk, dat de muurresten afkomstig zijn van een klooster der Duitse Orde. Ongeveer 20 m noordelijker

is een uit turven opgezette put gevonden, die echter al vergraven was. Uit de omgeving daarvan zijn op 2.5 m diepte stukken van een bijzonder zware en dikwandige kogelpot uit de 11de of 12de eeuw gevonden. Over de gehele lengte (bijna 100 m) van de sleuf werden twee zware ophogingslagen waargenomen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Ruilverkaveling Koningsdiep. In het terrein van de ruilverkaveling Koningsdiep is, behalve enige artefacten van jong-paleolithisch en mesolithisch karakter, een vuursteen krabber van bijzondere aard aan het licht gekomen. Dit werktuig, dat gevonden werd tijdens de aanleg van een weg door Mersken onder Ureterp, is 9 cm lang en 8 cm breed en op een aan de Levalloisienteknik verwante wijze vervaardigd, zodat met een oud-paleolithische ouderdom van het voorwerp rekening gehouden moet worden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Lauwerszeewerken. Bij het keien baggeren is in de Lauwerszee een ijzeren kanonskogel van 11 cm diameter opgebaggerd. Van een gerucht, dat ook een steen met inscriptie zou zijn gevonden, kon geen bevestiging worden verkregen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Opsterland. Eerst thans is bekend geworden, dat enige jaren geleden onder Ureterp een fraai stenen beitelje uit het Neolithicum is gevonden, tijdens het eggen van een hoog gelegen akker. Het voorwerp is, voor zover valt na te gaan, het eerste van dien aard uit Friesland. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Sneek. Bij de bouw van de nieuwe Oosterpoortsbrug te Sneek is men gestuit op diep liggend metselwerk uit kloostermoppen. Het geldt hier de fundering van een aan de buitenkant van de stadsgracht uit het water oprijzend torentje, deel uitmakende van de voormalige Ooster-Buitenpoort, welke in 1752 werd gesloopt. De ouderdom van dit verdedigingswerk is slechts

bij benadering te bepalen. Vast staat in ieder geval dat in het jaar 1493 werd begonnen de stad Sneek met nieuwe grachten en vesten te omringen, uit vrees voor de stad Groningen. Deze nieuwe vesten omvatten tevens de voorheen niet beschermde, buiten de oude singels gelegen buurten en worden in hun beloop door de huidige stadsgrachten aangegeven. Nog onder het bewind van Karel V werd aan de vervolmaking der nieuwe vesten voortgewerkt, waarbij een uit rode bakstenen opgetrokken muur rondom de ganse stad het sluitstuk vormde. Het ligt in de bedoeling een meer systematisch onderzoek in te stellen naar de overblijfselen van de Ooster-Binnenpoort en aangrenzend muurwerk zodra de werkzaamheden ter plaatse dit mogelijk maken. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Westdongeradeel. Aan de voet van de terp Foudgum werden in een recente ingraving enige scherven van zwart, gepolijst aardewerk uit de volksverhuizingstijd aangetroffen. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Bij het ingraven van een olietank achter een boerderij op de Jousterp onder Tjerkwerd werden enige resten gevonden van 11/12de eeuws aardewerk, waaronder kogelpotten en een steelpan. Tevens kwam een stuk van een molensteen van basaltlava aan het licht. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

DRENTHE

Sleen. De opgravingen binnen de Herv. kerk te Sleen leverden de overblijfselen op van een uit zwerfkeien samengestelde fundering, waarop eenmaal, naar het schijnt, een eveneens uit zwerfkeien opgetrokken zaalkerkje heeft gerust. De afmetingen van dit zaalkerkje kwamen overeen met die van het middenschip der huidige, uit kloostermoppen opgetrokken, driebeukige en met een driezijdig gesloten koor afgesloten, uit de 14de eeuw daterende dorpskerk. Onder de zwerfkeienfundering tekende zich duidelijk een reeks cirkelvormige paalgaten af, onmiskenbaar duidende op een houten gebouw, dat als voorganger van de eerste stenen kerk kan worden beschouwd en daarmee, wat het grondplan betreft, volkomen overeenstemde. Deze eerste kerk moet op een tevoren nimmer bewoond of bewerkt, met heide begroeid, enigszins verheven terrein zijn gezet, zodat van enig verband met heidense cul-

turen of grafvelden geen sprake is, bevindingen, welke stroken met de ervaringen, opgedaan bij de kerkopgravingen elders in Drenthe — Anlo, Vries, Diever en Rolde. Bijzetting van gestorvenen bleek zich uitsluitend te bepalen tot het koor en de zijbeuken van de huidige kerk, waarbij de indruk werd gevestigd, dat de graven grotendeels dateerden uit de tijd van vóór de bouw van bedoeld bedehuis. Voorts werden de fragmenten van een uit bonte zandsteen gehouwen sarcofaagdekseel aangetroffen, naderhand, getuige de hierin gekapte vijf kruisjes, tot altaarsteen benut. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

GELDERLAND

Nijmegen. Legerplaats xde legioen. Het onderzoek richtte zich op de ommuring en andere perifere structuren aan de zuidoost- en noordoostzijde. Buiten de stenen vestingsmuur van periode III (laat-Flavisch) werden sporen ontdekt van oudere omwallingen in gemengde hout-aardeconstructie. Hier tussenenin werden velerlei begravingen en paalgaten aangetroffen, voorlopig nog zonder veel zichtbare samenhang. Hierachter waren aan de zuidoostzijde drie rechthoekige kuilen (graven?) met sporen van houten bekleding. In een hiervan werd bovenin de vulling een ijzeren helm gevonden, daaronder de bijbehorende wangkleppen en de umbo van een schild, voorts een bronzen strigilis met een spoor van een ingestempelde naam van de fabrikant. De helm, een zeldzaam stuk, hoewel sterk geoxydeerd, is nog in behandeling, maar zou een ruitershelm kunnen zijn. In de onmiddellijke omgeving werden twee onregelmatige kuilen aangetroffen, waarin resp. een dooreen liggende hoeveelheid mensenbeenderen en ten dele nog in verband liggende paardebeenderen. Of er correlatie tussen beide bestaat is niet uit te maken. In de rechthoekige kuilen vond men geen sporen (meer?) van menselijke skeletten, noch verdere vondsten. In een verderop liggende kuil kwam een ijzeren lanspunt voor den dag. Op de naar het oosten gerichte hoek van het terrein werden de grondsporen van een (aan de westkant open) rechthoekig gebouwtje aangetroffen, waarvan de afmetingen 9 x 5.5 m bedroegen. Hierin werd een bronzen munt (as) gevonden met de kop van Drusus, daarnaast ook Flavische scherven. De grondslagen van de vestingsmuur en van de aarden omwalling aan de oostzijde vertoonden

resten van vierkante torens. Hier werden bovendien voor-Romeinse wagensporen aangetroffen (minstens drie stel, wielbreedte \pm 1.65 m). Onder een van deze sporen en dus ouder, lag in een kuiltje een beker (hoogte en diameter mond 10 cm, diameter voet 6 cm) van met geklopt steengruis gemagerd aardewerk, boven en beneden versierd met een zone van ingedrukte randjes (diameter 3 mm), in de middelste zone een metopenversiering, gevormd door telkens 3 verticale rijtjes van dezelfde randjes. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting)*.

— Sterreschansweg. Het onderzoek aan de Sterreschansweg (bij het Mannendaal) werd afgesloten. Het einde van de daar aangetroffen diepe spitsgracht (periode III), dwars op de helling en op de Sterreschansweg, werd gevonden, maar niet een verdere voortzetting na onderbreking. De functie van deze gracht is dus niet duidelijk; van een poort was geen enkele aanwijzing aanwezig. Enkele grondsporen van oudere perioden van de castra worden door de gracht gesneden. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting)*.

Waardenburg. Van de onregelmatige aanleg van het kasteel is tijdens het beleg door Prins Willem ongeveer de helft verwoest; de ruïnes heeft men bij de herstellingen in de loop van de 17de eeuw geslecht. Binnen het kader van restauraties aan het nog bestaande deel van het gebouw zijn vragen opgekomen betreffende de bouwgeschiedenis. Door geldelijke steun van de Gelderse Archaeologische Stichting is het mogelijk geworden om op bescheiden wijze een onderzoek te doen naar de verdwenen bouwdelen. Reeds zijn aan de zuidzijde van de woonvleugel belangrijke gedeelten van de middeleeuwse kelders en stukken buitenmuur blootgelegd. *R.O.B., (J. G. N. Renaud)*.

NOORD-HOLLAND

Krabbendam. Het onderzoek der funderingen van de grafelijke burcht Nieuwendoorn moest in 1960 wat ontijdig worden afgebroken. Het is in de afgelopen maanden opnieuw aangevat en heeft tot oplossing van de hangende vraagstukken geleid. Hierbij mag de waardevolle samenwerking met de Bodemkartering niet onvermeld blijven. In de profielen kon vastgesteld worden, dat de grachten van het kasteel dichtgeslibt zijn na een overstroming. Het ligt nu voor de hand de plotselinge verdwijning van de Nieuwendoorn uit de bron-

nen te wijten aan een dijkdoorbraak, welke omstreeks 1370 moet hebben plaatsgevonden. Een ander belangrijk feit, dat uit de profielen afgeleid moest worden, is dat de muren niet met hun voet in het water hebben gestaan, maar werden beschermd door soms vrij lange, flauw hellende taluds. Op deze laatste bevond zich ter plaatse van de woonruimten veel schervenmateriaal. Voor onze kennis van de voorwerpenchronologie, die hier omstreeks 1370 afbreekt, is dit materiaal vanzelfsprekend van grote betekenis. Samenvattend mag geconcludeerd worden, dat het onderzoek van de Nieuwendoorn in vele opzichten belangwekkende resultaten heeft opgeleverd. *R.O.B. (J. G. N. Renaud)*.

LIMBURG

Millen. Nadat in het voorjaar een onderzoek op de ruïne van het kasteel Millen voorlopig was afgesloten, bood zich eind juli de gelegenheid om op enkele details nader in te gaan. Hierbij werd de ingangspartij van de hoofdburcht uitvoerig onderzocht. De tweede wang van de ingangstoren kwam aan het licht. Aan de westzijde van de heuvel werd een profiel over gracht en buitenmuur aangelegd. Als typisch verschijnsel in het profiel moet het lange talud genoemd worden, dat de voet van de muur beschermde. Een diepe sleuf in de heuvelrug leverde het bewijs, dat de heuvel geheel als een kunstmatige aanleg is te beschouwen. Het onderzoek werd verricht met behulp van de Nederlandse Jeugdbond ter bestudering van de Geschiedenis, die hiervoor een veertien-daags werkkamp te Millen organiseerde. Dank zij het enthousiasme van de deelnemers aan dit werkkamp kon er in beperkte tijd zeer veel werk verzet worden, waardoor uiterst nuttige aanvullingen kon worden verkregen. *R.O.B. (J. G. N. Renaud)*.

Schinveld. Het onderzoek naar de Middeleeuwse aardewerkindustrieën duurt voort. Een oude meander van de Merkelbeek werd geheel ontgraven en bleek talrijke potten te bevatten. Er werd materiaal uit acht verschillende perioden verzameld. In de beek kon zowel een horizontale als een verticale stratigrafie worden vastgesteld. Bij het onderzoek verleende de heer Th. Daemen zijn zeer gewaardeerde medewerking. *R.O.B. (A. Bruijn)*.

ZEELAND

Middelburg. Bij het voortgezet onderzoek naar

de overblijfselen van houten huizen (9de-10de eeuw) in de abdij te Middelburg is veel bewerkt leer, o.a. vrij goed geconserveerd schoeisel, te voorschijn gekomen. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij zandzuigen ten behoeve van de Markerwaarddijk zijn een bekkenfragment, grote delen van een linker en een rechter schouderblad, een draaier en een onderkaak gevonden van mammoet, een bekken en een achterhoofdsgedeelte van neushoorn en beenderen van steppenwisent. Ter plaatse van de zuigput werd gelijk met deze beenderen grof zand gewonnen. Het zandzuigen vond plaats in een stroombeddingsgebied. *Oudheid-*

kundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).

Oostelijk Flevoland. Op een zandstort in dit gebied is een kies gevonden van een neushoorn.

Nadere verkenning naar aanleiding van schervenvondsten in sectie G heeft op een oeverwal van een stroomgeul bewoningsresten aangetoond, vermoedelijk uit de vroege IJzertijd. De merkwaardig diepliggende resten doen vermoeden, dat het materiaal min of meer in situ wordt aangetroffen. Behalve grove, onversierde aardewerkscherven bevinden zich ter plaatse veel visresten en beenfragmenten, zomede veel vuursteen en as. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Oosterhout, Herv. kerk.

Een archief-onderzoek ter voorbereiding van de restauratie van het 18de eeuwse orgel in deze kerk heeft aangetoond, dat niet Johann Heinrich Hartmann Bätz de bouwer van dit orgel is, zoals tot nu toe werd aangenomen, doch Jean Moreau. Dit orgel was aan Bätz toegeschreven op grond van het feit, dat hij in 1756 t.b.v. de Herv. (thans R.K. St. Jans-)kerk voor f 1900.— een orgel had gebouwd, waarvan men veronderstelde, dat het in 1810 bij de teruggave van deze kerk aan de R.K. tezamen met het overige meubilair (preekstoel, doopvont, lichtkronen) naar de nieuwe Herv. kerk was overgebracht.

De dispositie van het orgel in de uit 1810 daterende Herv. kerk bleek echter aanzienlijk af te wijken van die in het bewaard gebleven contract met Bätz. Bovendien toonde dit orgel zowel in zijn registermogelijkheden als in zijn uiterlijke verschijning een veel sterker Zuid-Nederlands karakter dan men van de Utrechtse orgelbouwer verwachten mocht.

Bij een onderzoek in de kerkelijke archieven bleek nu, dat het Bätz-orgel in 1810 in de sedertdien weer R.K. St. Janskerk was achtergebleven (omstreeks 1880 vervangen door een nieuw orgel) en dat de Hervormden voor hun nieuwe kerk gekocht hadden het orgel, dat voordien in de R.K. schuurkerk stond, die nu buiten gebruik was gekomen. Het is dit orgel, dat zich thans nog steeds in de Herv. kerk bevindt. Het

werd in 1753 voor f 2000.— gebouwd door de orgelbouwer Jean Moreau, die van Zuid-Nederlandse of Franse afkomst was. Een contract met een nadere detaillering van de hem in 1753 gegeven opdracht is niet teruggevonden.

Het houtsnijwerk van het orgelfront werd vervaardigd door de vermoedelijk uit Antwerpen afkomstige schrijnwerker Willem Dübbens.

Van Moreau zijn nog bekend het orgel in de grote St. Janskerk te Gouda (1736) en die in de protestantse kerken te Gameren en Baarland (beide omstreeks 1740).

J. H. VAN MOSSELVELD

Brouwershaven, Hervormde kerk.

Bij de restauratie, die nu vrijwel voltooid is, zijn tal van gegevens gevonden betreffende de bouwgeschiedenis. Zo is duidelijk geworden, dat het oudste gedeelte van de kerk, de koorpartij met omgang en kapellenkrans, van omstreeks 1400 dateert. Het driebeukige halleschip is van iets latere datum. De middenbeuk van dit halleschip bezit de kap van een voorafgaand eenbeukig schip. Deze kap van omstreeks 1300 had oorspronkelijk geen trekbalken. Toen zij in de 15de eeuw opnieuw werd benut moesten er echter in verband met de grotere breedte van de nieuwe middenbeuk trekbalken worden aangebracht. De zeer fraaie kapconstructie vertoont veel overeenkomst met de kap van de Ridderzaal in Den Haag, welke laatste een getrouwe kopie

is van de oorspronkelijk 13de eeuwse. Binnenkort zal in het *Bulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond* een artikel over de bouwgeschiedenis en restauratie van deze kerk worden opgenomen van de architect, ir. H. de Lussanet de la Sablonière.

Brouwershaven, Raadhuis.

Bij de voorbereiding van de restauratie is gebleken, dat het achterste deel nog fragmenten bevat, die van omstreeks 1300 kunnen dateren. In het onderhuis bevindt zich een ronde kolom met eenvoudig natuurstenen kapiteel, die een boogaanzet draagt, overeenkomende met een gewelfaanzet aan de achtergevel. Het steenformaat hiervan en van de met dikke speklagen doorregen achtergevel is 24 x 5.5 cm. Deze steen komt overeen met die, welke op enkele plaatsen in de vroeg-14de eeuwse fundering van de kerk werd aangetroffen. Tijdens de restauratie is het wellicht mogelijk een onderzoek in te stellen naar de vorm van de voet van de kolom en de

aanwezigheid van funderingen van eventuele andere kolommen.

Vermoedelijk omstreeks 1500 of iets later werd het oudste deel verbouwd. Uit deze tijd dagtekenen de drie ingangen van het onderhuis in de achtergevel (waag?), de schouw op de eerste verdieping, de door stenen consoles met wapens en bladmotieven ondersteunde balken in de tegenwoordige bodekamer en een laatgotische natuurstenen schouw in dezelfde ruimte. De onder ruimte kreeg een tongewelf, waarvan de aanzetten hoger waren dan die van de oudere gewelven. Ook deze zijn thans uitgebroken. Bij de stadsbrand van 1575 zal het stadhuis ook schade hebben gekregen. Het voorstuk werd in 1599 herbouwd. De balklagen van het renaissancegedeelte waren geheel voorzien van beschildering (\pm 1600), op de kinderbinten schabloonwerk, op de plafonds ertussen bloemen en ranken. De voorgevel van 1599 is in 1890 ingestort en vervangen door vrij harde kopie in slechte Udelfanger steen.

BONDS-NIEUWS

VERSLAG VAN DE ALGEMENE LEDENVERGADERING VAN DE KONINKLIJKE NEDERLANDSCHE OUDHEIDKUNDIGE BOND, GEHOUDEN OP VRIJDAG 23 JUNI 1961, DES MIDDAGS TE 3 UUR, IN HET BONNEFANTENMUSEUM TE MAASTRICHT.

De presentielijst is getekend door 91 leden en introducés. Het lid van het bestuur, de heer D. J. G. BUURMAN, heeft bericht van verhindering gezonden.

De voorzitter, PROF. DR. M. D. OZINGA, opent de vergadering met een woord van dank aan de Maastrichtse instanties en particulieren, die zich voor het welslagen van deze bijeenkomst hebben ingezet; in het bijzonder het bestuurslid PROF. DR. J. J. M. TIMMERS, die als directeur terstond bereid was de leden van de Bond in het Bonnefantenum te ontvangen. Daarna spreekt hij de volgende rede uit:

Ongaarne zou ik willen afwijken van de traditie, dat Uw voorzitter op deze dag rekenschap aflegt van de lotgevallen en daden van de Bond, al brengt dit eigenaardige bezwaren mede. In de eerste plaats moet men vermijden de secretaris zijn stof te ontnemen voor het jaarverslag. Aan de andere kant zijn die zwaarigheden gelegen in de materie zelve.

In de ongeveer 35 jaar, dat ik van meer nabij

het streven van onze Bond mocht meemaken, is deze, dunkt mij, zich zelf gelijk gebleven wat de leden betreft en ten aanzien van wat zij van onze Oudheidkundige Bond merken. De verschijning van een tijdschrift, ons Bulletin, was voor sommigen van de oprichters — zoals dr. A. Pit, blijkens een mij indertijd gedane mededeling van dr. Jan Kalf — een conditio sine qua non. Bij zekere verschillen in de behandelde onderwerpen zijn geest en peil van dit tijdschrift steeds dezelfde gebleven. Wij zijn zo gelukkig geweest daarvoor steeds enthousiaste en bekwaame redacteurs te vinden. Ik moge hier herinneren aan de jarenlang richting gevende activiteit van dr. J. J. de Gelder en daarna van die van prof. dr. H. van de Waal en de zijnen, wier werkzaamheid een zo geslaagde voortzetting gevonden heeft in die van de huidige hoofdredactie.

Evenmin zijn er veel verschillen te constateren in de aard van de winter- en vooral van de tweedaagse zomervergaderingen, wier pro-

gramma mutatis mutandis nog steeds op dezelfde wijze wordt samengesteld.

Geheel anders staat het daarentegen met het bestuur. In mijn beginjaren als bondslid deed dit mij wel denken aan de samenstelling destijds van vele colleges van kerkvoogden, waarvoor men bij voorkeur steeds dezelfde, meest notabele en op hun gebied gezaghebbende oudste persoonlijkheden uit een bepaalde plaats placht te kiezen. Het viel daarbij op dat zij niet zelden hun drukke werkkring in zeer verschillende delen van het land hadden.

Sinds de herziening van het huishoudelijk reglement, een aantal jaren geleden, wordt ons bestuur voortdurend met een dergelijke dynamiek vernieuwd, dat wij op onze hoede moeten zijn bijvoorbeeld niet tegelijkertijd alle technische leden of die uit de museumwereld te verliezen. Het aandeel der „jongeren”, voorzover daarvan in onze kring sprake kan zijn, is bijzonder in betekenis gestegen, waarbij het opvalt dat verscheidene leden door hun woonplaats en werk ongetwijfeld geregeld contact met elkaar hebben.

Het resultaat valt echter anders uit dan men wellicht zou verwachten: onze activiteit steekt bepaald ongunstig af tegenover die van onze voorgangers, zij het noodgedwongen. Het gaat er hier nog niet zozeer om dat vakkundige ambtenaren de plaats hebben ingenomen van amateurs of althans niet van overheidswege aangezochte deskundigen, en helaas nog veel minder dat in de grond der zaak ondoordachte of ongemotiveerde aanslagen op ons monumentenbezit niet meer aan de orde van de dag zijn. De moeilijkheid ligt in het feit dat deze primair veelal niet om hun positieve reële mogelijkheden doch om bijredenen beraamde plannen in tegenstelling tot vroeger voorbereid worden door een technisch perfect en administratief machtig apparaat.

Toen in de twintiger jaren dezer eeuw bij de technische dienst der Haagsche Tramweg Maatschappij het voornemen rijpte de Oude Delft in de Prinsstad onherstelbaar te schenden wegens overschakeling op elektrische tractie, stond daar geenszins een stedenbouwkundige opzet achter en bleek het integendeel gemakkelijk een ander, wenselijker tracé aan te wijzen voor de trambaan.

Wanneer daarentegen in deze jaren in Utrecht een verkeersplan aan de orde gesteld wordt, waarvoor, naar het schijnt, niet van technische maar van bestuurlijke zijde de suggestie aan de hand werd gedaan de onvolprezen singels te dempen, ziet men deze gedachte opgenomen in een op zichzelf zeer kundig plan van een bekend

ontwerper, voor welks uitwerking de uitgebreide en eveneens zeer capabele technische diensten der gemeente ter beschikking werden gesteld. Men ging om de verwezenlijking te bevorderen zelfs zover, dat een ander deel van dit apparaat werd ingezet voor een even systematische als kostbare propaganda, waartegen geen wederwoord geoorloofd was. In deze lijn verder gaande werd om eventuele andersluidende meningsuitingen van gekwalificeerde gemeenteambtenaren te voorkomen dezen een zwijgplicht ten aanzien van spreken en schrijven in het openbaar over het plan opgelegd. Het kan voor onze Nederlandse verhoudingen pleiten, dat het hier desondanks nog geen *Roma locuta, causa finita* geworden is.

Gaat het hier om een tot dusverre gelukkig extreem voorbeeld, de uitrusting van onze tegenstanders is gewoonlijk geducht te noemen. Onze Bond moet zich daarom beperken tot enkele weinige, zo goed mogelijk voorbereide acties, waarvan de secretaris U zo straks verslag zal doen.

Al evenmin mogen wij de illusie koesteren, dat de meningsuiting van onze Bond de gang van zaken heeft beïnvloed ten aanzien van de naar onze opvatting teleurstellende en door wijzigingen nog verzwakte Monumentenwet, waarvoor zij zich de jaren door zoveel moeite heeft gegeven. Weliswaar wordt althans ten aanzien van de vaststelling van beschermde stadsgezichten nu overleg en geen overeenstemming tussen het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen en het betrokken gemeentebestuur voorgeschreven. Het gaat hier niet om een principiële onvriendelijke gezindheid tegenover deze lagere overheidsorganen, die het ons ook moeilijk zou maken de zo gulle gastvrijheid in Maastricht te accepteren. Tot in onze eigen kring valt wel de neiging op te merken, de monumenten, bossen enz. van anderen te willen beschermen, doch voor de consequenties van die bescherming van overheidswege terug te schrikken, indien eigen belangen in het geding zijn.

Toch geloof ik, al bij al, niet te pessimistisch te behoeven te zijn. De behandeling van het ontwerp-Monumentenwet in de beide Kamers der Staten-Generaal heeft duidelijk aangetoond, hoe algemeen thans de belangstelling en het begrip voor de waarde van onze monumentenschat zijn, al is dit helaas op een moment, dat deze angstwekkend is gedund en verder onbarmhartiger door de moderne ontwikkeling wordt bedreigd dan ooit het geval is geweest. Waar aanvankelijk van Regeringswege min of meer de suggestie

scheen te worden gegeven, dat de nieuwe Monumentenwet een beperkter bescherming zou verlenen dan tot dusverre het geval was, gingen in het debat de stemmen overwegen, die er op wezen dat de nieuwe wet grotere credieten voor de monumenten zou dienen mede te brengen.

In laatste instantie is de mogelijkheid tot monumentenbescherming er een van psychologische aard. Wellicht mogen wij toch aannemen dat mede de door onze Bond en vele verwante organisaties gevoerde propaganda er toe heeft bijgedragen de geesten bereid te maken voor wat in deze nodig is. Ik voor mij geloof dat wij vol vertrouwen voor het goed recht van onze zaak voort moeten gaan op de ingeslagen weg.

Helaas moet dit het geval zijn in steeds veranderende samenstelling. Bijzonder groot is dit jaar het aantal van uiterst verdienstelijke leden, die ons zijn ontvallen, waaronder ook drie onzer ereleden. Ik moge U verzoeken, staande de voorlezing van deze droeve lijst aan te horen en daarna enige ogenblikken van stilte te betrachten.

Dr. A. van der Boom, Haarlem

Dr. W. D. Cramer, Doorn

F. W. Drijver, Hierden

A. van Erven Dorens, Oosterbeek

Dr. H. E. van Gelder, Scheveningen

Jhr. dr. D. P. M. Graswinckel, 's-Gravenhage

Mr. C. A. van Haeften, 's-Gravenhage

Mr. G. C. D. Baron van Hardenbroek,
's-Gravenhage

Mr. S. Baron van Heemstra, Arnhem

G. Huurman, 's-Gravenhage

Dr. A. Kessen, Leiden

Ferd. Liefstinck, Haren (Gr.)

Prof. W. van der Pluym, Zeist

Mevr. dr. M. A. Spaander-Duyvis, Amersfoort

J. C. Wentinck, Bloemendaal

G. Wisse, 's-Gravenhage.

In nog steeds volle activiteit voor onze Bond ontviel ons het erelid jhr. dr. D. P. M. Graswinckel. Ook na zijn aftreden als Algemeen Rijksarchivaris gaf hij zijn beste krachten aan het hem zo na aan het hart liggende „Repertorium betreffende de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst”, dat aan zijn initiatief is te danken en dat een der eretitels van onze werkzaamheid mag heten. Wij zijn althans zeer verheugd, dat de voltooiing van de correctie van de drukproeven voor het gereedliggende deel 1940-1950 aan de bevoegde hand van Mejufvrouw M. C. M. Kossmann kan worden toevertrouwd en dat zij bereid is gevonden dit werk verder voort te zetten.

Ik moge voor de verdere activiteit van onze Bond en van de door hem ingestelde commissie voor de bouwfragmenten, waarvan onze oudvoorzitter Th. H. Lunsing Scheurleer het presidium heeft willen aanvaarden, verwijzen naar het jaarverslag van onze secretaris en dat van de genoemde commissie en hier eindigen met een extra-nummer van ons programma aan te kondigen: een voordracht van ir. R. Meischke over de Maastrichtse woonhuizen, mede naar aanleiding van de actuele restauratie van het Stokstraat-complex, die met zijn illustratieve toelichting een welsprekender propaganda voor onze monumenten zal bieden dan een inleidende rede kan geven.

De *notulen* van de algemene ledenvergadering van 4 maart 1961 te Delft, (afgedrukt in het *Nieuwsbulletin* 14 (1961), kol. *77 e.v.) worden ongewijzigd goedgekeurd.

De secretaris, MR. P. J. VAN DER MARK, leest het *jaarverslag* voor:

Het jaar 1960 kan in het algemeen gekarakteriseerd worden als een jaar, waarin de drang naar recreatie zich in versterkte mate in ons maatschappelijk bestel heeft geopenbaard. Verruiming van de vakantiemogelijkheden en verkorting van de arbeidstijd hebben het probleem van een „zinrijke vrijetijdsbesteding” in het leven geroepen. Veel grotere bevolkingsgroepen dan voorheen trekken er op uit om in onze steden of op het platteland ontspanning te zoeken van het drukke, dagelijkse bestaan. De Bond is van mening, dat onder de recreatiemogelijkheden in ons land voor de historische bouwwerken een belangrijke taak is weggelegd. Wel zal het dan wenselijk zijn in de steden „oasen van rust” te scheppen, waar de voetganger zonder gevaar tot contemplatieve beschouwingen kan komen en aan het behoud van de enkele nog resterende gave, oude dorpskernen dient bijzondere aandacht te worden geschonken, want in ons dichtbevolkte land verdwijnen de resten van de oude wooncultuur meer en meer.

Financieel gezien liggen de kansen voor het behoud van onze monumenten gunstig. Van overheidswege worden steeds hogere bedragen voor restauraties beschikbaar gesteld en ook van particuliere zijde blijkt men dikwijls bereid, royaal in de zak te tasten. Van de Bond wordt soms ook een bijdrage verwacht om het herstel van een belangrijk monument mede te helpen financieren; het bestuur is van mening, dat een dergelijke subsidiëring niet op de weg van de Bond ligt en bovendien laat de toestand van de

kas het verlenen van dergelijke bijdragen niet toe.

In 1960 werd de Bond wederom met talrijke facetten van de monumentenbescherming geconfronteerd. In een brief aan Gedeputeerde Staten van Overijssel pleitte de Bond voor het in werking houden van de bekende *waterradmolen van het landgoed Singraven bij Denekamp* nu tengevolge van de op handen zijnde ruilverkaveling Denekampse Veld de normale exploitatie van deze historische molen zal worden bemoeilijkt. Burgemeester en Wethouders van *Alkmaar* zonden de Bond een op verschillende punten gewijzigd en *herzien stedenbouwkundig plan voor de binnenstad* ter inzage. In vergelijking met het eerste project, waartegen ook de Bond zijn stem heeft verheven (zie het verslag over het jaar 1958), betekent dit nieuwe plan een grote verbetering; enkele desiderata hebben geleid tot het opstellen van een variant-plan, op welks aanvaarding in een brief aan B. en W. is aangedrongen. De restauratie van het interieur van de *Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage*, waar een zogenaamde liturgische opstelling de verwijdering van het 18de eeuwse koorhek met zich zal brengen, gaf de Bond aanleiding een adres te richten tot de Kerkvoogdij van de Hervormde gemeente met het dringend verzoek, de scheiding tussen schip en koor van de kerk te handhaven. Het antwoord van de Kerkvoogdij was niet zeer beoedigend, maar het vraagstuk in het algemeen staat blijkens de ontvangen reacties in de algemene belangstelling, zodat de discussie hierover nog niet gesloten is.

Het door de Regering bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediende *gewijzigde ontwerp-Monumentenwet* heeft de Bond met gevoelens van teleurstelling vervuld. Gevreesd moet worden, dat met dit nieuwe ontwerp een stap terug gezet zal worden op het terrein van een effectieve monumentenbescherming. Met name zal de schrapping van de verplichting, voor onderhoud en instandhouding van een monument zorg te dragen, een ernstige verzwakking inhouden. Daarnaast betekent de verruiming van de zeggenschap van de gemeentebesturen, die helaas maar al te dikwijls slechts oog hebben voor plaatselijke belangen, allerm minst een versterking van de positie van de overheid tegenover de genoemde besturen. In een aan de leden van de Tweede Kamer gericht rekest heeft de Bond uiting gegeven aan zijn bedenkingen. Het wetsontwerp is niettemin in de vergadering van 30 november 1960 door de Tweede Kamer aanvaard.

De algemene ledenvergadering ging accoord met het voorstel van het bestuur, de penningmeester, mr. G. J. Wit, die aan de beurt van aftreden was, opnieuw te benoemen. In de plaats van de aftredende bestuursleden Gerson, Hekker, Lunsingh Scheurleer, Meischke en Van Schilffgarde, die niet herkiesbaar waren, zijn benoemd de heren Bernet Kempers, Buurman, Oosterbaan, Ozinga en Terwen. Professor Ozinga werd door de vergadering bij acclamatie tot voorzitter aangewezen. Het bestuur vergaderde in 1960 tweemaal. Na enige discussie over de taak en de samenstelling van de commissie voor de inventarisering van de *bouwfragmenten* werd besloten aan de initiatiefnemer, het oud-bestuurslid Lunsingh Scheurleer, het voorzitterschap aan te bieden. In deze commissie hebben voorts zitting mejuffrouw Houtzager en de heren Van Swigchem, Temminck Groll en Terwen. Voorts kwam de voortzetting van de uitgave van het *Repertorium* ter sprake. Het ledental van de Bond neemt langzaam — naar de mening van het bestuur veel te langzaam — toe; diverse mogelijkheden voor opvoering van het ledental werden onder de loep genomen. Een groot aantal leden, voor het merendeel trouwe bezoekers van de vergaderingen en deelnemers aan de excursies, kwam ons dit jaar door overlijden te ontvallen; het is een droevige gedachte, dat zich onder hen drie ere-leden van de Bond bevinden. Met Van Gelder, Van der Pluym en Graswinckel zijn drie prominenten van de „oude garde” heengegaan, die ieder voor zich de Bond buitengewone diensten hebben bewezen. Moge de thans levende generatie, hun illustere voorbeeld indachtig, voortgaan op de door hen gewezen weg, tot grotere bloei van onze Bond, die in hun leven een zo bijzondere plaats heeft ingenomen!

Aan het *financiële* verslag van de penningmeester, MR. G. J. WIT, is het volgende ontleend: Wij zullen dit jaar voor de exploitatie van het Bulletin aan het Rijk duizend gulden minder subsidie behoeven te vragen dan vorig jaar, toen wij — en dit moge met grote dankbaarheid hier worden gememoreerd — een bedrag van f 11 361.— mochten ontvangen. Na de bijdrage aan de exploitatie van het Bulletin van de Bond ad f 6 789.— en van de Vereniging Museumdag ad f 1 695.—, en rekening houdende met nog enige kleine inkomsten uit de verkoop van overdrukken en losse nummers, resteert een nadelig saldo van f 10 361.95. Dit bedrag is door de Bond reeds geheel betaald ten laste van het kapitaal. Ondanks dat kon het verlies op het

kapitaal van vorig jaar weer worden ingehaald. Dit bedraagt thans f 6.132,02.

Aan de reserve voor de uitgave van het Reperitorium werd dit jaar een bedrag van f 2 500.— toegevoegd. Deze reserve bedraagt thans f 11 317,81. Voor de vergaderingen was in 1960, rekening houdende met de inkomsten uit de betalingen der deelnemers, slechts een bedrag van f 626,01 nodig.

De kosten voor het vervaardigen van de propagandacirculaire ad f 445,11 werden ten laste van het Fonds 1949 gebracht, waarna van dit Fonds nog f 544,29 resteert. Het Fonds Penning, hetgeen geheel afzonderlijk wordt geadministreerd, nam weer iets toe door ontvangst van rente van coupons. Dit Fonds is thans groot f 1 443,01.

Aan contributies zou de Bond over 1960, berekend naar het aantal leden, een bedrag van f 11 395.— hebben moeten ontvangen. Dit bedrag is aan de inkomsten-zijde der rekening ook verantwoord. Gezien de uiterst lakse houding der leden op het gebied der contributiebetaling heb ik mij genoodzaakt gezien 5 % van dit bedrag, zijnde f 569,75, te reserveren voor oninbare bedragen. Het is wel zeer teleurstellend, dat zoveel leden, de herhaalde oproepen in het Nieuwsbulletin en de per post gezonden aanmaningen ten spijt, in gebreke blijven hun contributie te voldoen.

De commissie tot het nazien van de rekening van de penningmeester over 1960, bestaande uit de heren IR. J. DE WILDE, F. W. VAN GULICK en MR. H. L. L. VAN HOOGENHUYZE, verklaart bij monde van laatstgenoemde, dat zij getroffen is door de uitnemend verzorgde wijze, waarop de financiële administratie wordt gevoerd. Spreker onderstreept de laakbare nalatigheid van de leden in de contributiebetaling, welke de veelomvattende taak van de penningmeester onnodig extra verzwaaert. Op zijn voorstel wordt de penningmeester onder applaus eervol gedéchargeerd over het door hem in 1960 gevoerde beheer.

Op uitnodiging van de voorzitter brengt IR. C. L. TEMMINCK GROLL als secretaris van de commissie voor de registratie van de bouwfragmenten verslag uit van de door die commissie aan de dag geleide activiteit:

Op de jaarvergadering van de Bond in 1960 op kasteel Loevestein bracht de heer Th. H. Lunsingh Scheurleer als aftredend voorzitter het probleem van de registratie en het behoud van de bouwfragmenten naar voren. Het bestuur heeft zich daarover beraden en een commissie in

het leven geroepen, die zou trachten richtlijnen vast te stellen voor het beheer van de overal in den lande verspreid aanwezige bouwfragmenten. In februari 1961 werd een rondschrĳven gericht aan de 50 grootste gemeenten om inlichtingen te verkrijgen over het beleid, dat men in iedere plaats afzonderlijk t.a.v. de losse fragmenten voerde. De tekst van dit rondschrĳven heeft U in het februarinumner van het Bulletin kunnen lezen. Omstreeks twee derden der gemeenten reageerde op dit schrĳven. De antwoorden varieerden van weinig hoopvolle als „de zaak heeft onze belangstelling; onze gemeente bezit één bouwfragment;” tot beschrijvingen van uitstekende documentaties. Het hoogtepunt was een rijk geïllustreerd overzicht van alle fragmenten, die men in 's-Hertogenbosch heeft bijeengebracht. Diegenen, die geantwoord hebben, ontvangen dezer dagen een dankbetuiging voor hun medewerking. Tevens worden dan suggesties gedaan t.a.v. door de commissie geconstateerde hiaten in de wijze van registreren. De gemeentebesturen, die nog niet antwoordden, zullen op korte termijn nog eens aan het rondschrĳven worden herinnerd.

De resultaten van de eerste ronde waren over het algemeen toch wel van dien aard, dat het de moeite waard leek nog een tweede reeks, uiteraard kleinere, gemeenten aan te schrĳven. De binnenkommende antwoorden, voornamelijk beperkt in aantal, waren echter weinig hoopgevend. De commissie heeft het streven, te bevorderen dat in de gemeenten de bouwfragmenten op overeenkomstige wijze worden geregistreerd en vooral ook, dat men het belang ervan beter gaat inzien. Dit kan tot gevolg hebben dat men ook verantwoorde herplaatsing bij restauraties gaat overwegen en dat uiteindelijk een registratie in groter verband mogelijk is.

Ingevolge het bepaalde in artikel 6 van het Huishoudelijk Reglement zijn aan de beurt van aftreden de bestuursleden Mejuffrouw HOUTZAGER en de heren BRAAT, VAN DER MARK, VAN SWIGCHEM, TEMMINCK GROLL en TIMMERS. Mejuffrouw Houtzager en Professor Timmers hebben zes jaren achtereen deel uitgemaakt van het bestuur en zijn mitsdien niet herkiesbaar. De voorzitter spreekt een hartelijk woord van dank tot de beide scheidende leden, dat door de vergadering met applaus wordt onderstreept. De herkiesbare bestuursleden worden herbenoemd; ter vervulling van de vacature-Houtzager wijst de vergadering aan de heer TH. H. LUNSINGH SCHEURLEER en van de vacature-Timmers IR. R.

MEISCHKE. Op voorstel van MR. R. HOTKE wordt het voorzitterschap van PROF. DR. M. D. OZINGA voor een jaar gecontinueerd.

De commissie van redactie voor het Bulletin wordt in haar huidige samenstelling wederom voor een jaar herbenoemd.

De vergadering benoemt tot lid van de commissie voor het nazien van de rekening van de penningmeester over 1961 de heren F. W. VAN GULICK en H. MOLENDIJK.

De voorzitter deelt mede dat het, onvoorziene omstandigheden voorbehouden, in de bedoeling ligt de a.s. *wintervergadering* van de Bond te beleggen op zaterdag 24 februari 1962 te *Rotterdam*, alwaar dan een bezoek kan worden gebracht aan de ter gelegenheid van het jubileum van de Bond Heemschut georganiseerde tentoonstelling „Levend Erfdeel”. De *zomervergadering* zal op vrijdag 22 juni 1962 kunnen plaatsvinden. Het bestuur denkt aan *Arnhem* als plaats van samenkomst; tijdens de excursie kan een bezoek worden gebracht aan het Huis De Voorst, het kasteel Wisch en de R.K. kerk te Didam. Uit de vergadering worden geen reacties op deze voorstellen vernomen, zodat dienovereenkomstig wordt besloten. Aangezien geen der aanwezigen het woord verlangt bij de rondvraag, sluit de voorzitter het huishoudelijk gedeelte van de vergadering en geeft hij het woord aan IR. R. MEISCHKE voor zijn causerie over de *Maastrichtse woonhuizen*.

Deze zet uiteen, dat de restauratie van het Stokstraatcomplex aanleiding heeft gegeven de ontwikkeling van het Maastrichtse woonhuis aan een nader onderzoek te onderwerpen. Naar sprekers mening kan men te Maastricht inderdaad van een afzonderlijk woonhuistype spreken. Deze woonhuizen waren hetzij woontorens, waarvan in het Stokstraatcomplex een restant is aangetroffen, hetzij zogenaamde „poorten”, derhalve om een binnenplaats opgetrokken woningen, door een poort van de straat af toegankelijk, hetzij gewone, zeer diepe huizen, waarvan de daklijn evenwijdig aan de straat loopt. Indien te Maastricht bij uitzondering een woonhuis met trapgevel en nok dwars op de rijweg wordt aangetroffen, dan wijst dit onmiskenbaar op invloeden uit België of het westen. Inheems is ook het vakwerk; in de loop der eeuwen maakte de lemen vulling van de wanden plaats voor baksteen. Langzamerhand ziet men deze huizen „verstenen”, eerst de voorgevel, daarna de achtergevel; het vakwerk van de zijgevels blijft het langst in stand. Zo is het te verklaren, dat bij de

restauratiewerkzaamheden de binnenmuren steeds veel ouder worden bevonden dan de voor- en achtergevels. Aan de hand van een groot aantal lichtbeelden licht spreker zijn betoog toe. PROFESSOR OZINGA vertolkt de dankbare gevoelens van het gehoor, hetgeen door de vergadering met een hartelijk applaus wordt onderstreept.

Alvorens zich ter vergadering te begeven waren de leden met hun introducés tegen 2 uur samengekomen op het Vrijthof vóór de apsis van de St. Servaaskerk. In verband met de grote opkomst bleek het noodzakelijk, het gezelschap te splitsen: één groep onder leiding van de heer W. MARRES begeeft zich naar de westbouw en de Keizerzaal, terwijl een andere groep onder de deskundige leiding van PROF. DR. J. J. M. TIMMERS de schatkamer bezichtigt. Na ongeveer een half uur wisselen de groepen, zodat ieder de gelegenheid wordt geboden het interieur van de kerk rustig in zich op te nemen.

Na de vergadering ontmoeten de deelnemers elkaar tegen 5 uur in de hal van het stadhuis, waar bij ontstentenis van de burgemeester uit naam van het gemeentebestuur wethouder MR. W. J. KORN het gezelschap welkom heet. Onder aanbieding van het boek „Land zonder Grenzen” uit spreker zijn waardering voor het werk van de Bond, waarbij hij er op wijst, dat het in de snelgroeiende stad Maastricht niet steeds mogelijk is de belangen van de monumenten te doen prevaleren. De voorzitter memoreert de ongerustheid van de Bond ten aanzien van de nieuwe bebouwing langs de Stadhuisstraat, maar overigens beoogt hij zich dankbaar voor de gastvrije ontvangst. Nadat een verversing is aangeboden, wordt het interieur van het stadhuis bezichtigd. Een speciale autobus brengt de deelnemers dan naar het kasteel Neercanne. Onder leiding van de heer MARRES begeeft een aantal belangstellenden zich naar het op Belgisch grondgebied gelegen dorpje Canne, waar de restauratie van de H. Grafkapel zojuist gereed is gekomen. In de feeëriekke omgeving van het kasteel verenigen de leden en de gasten, waaronder zich wethouder MR. KORN, gemeente-secretaris MR. TH. J. A. MINIS en BAURAT H. KÖNIGS uit Aken bevinden, zich aan een exquis diner, waarmede de eerste dag van het verblijf van de Bond in Limburg wordt besloten.

Op zaterdag 24 juni worden om 9 uur op het Vrijthof de autobussen bestegen voor de excursie door de provincie. Over *Gronsveld*, waar de pas gerestaureerde korenmolen „in de zeilen” staat, gaat de tocht naar *Eijsden*. De eigenaresse van

het kasteel, Gravin de Liedekerke de Pailhe, heeft de deelnemers hoffelijk in de gelegenheid gesteld, het interieur te bezichtigen, een geste, die hogelijk is gewaardeerd. Na een kort bezoek aan de R.K. kerk te *St. Geertruid* rijden de bussen naar *Meerssen*, waar de basiliek wordt bezichtigd. In het imposante kasteel *Hoensbroek* is een Limburgse koffietafel aangericht en hier kunnen de deelnemers zich naar hartelust aan diverse soorten „vlaaien” te goed doen. Daarna is er nog tijd voor een wandeling in en om het kasteel. Bij de aankomst in *Stein* wordt het gezelschap opgewacht door PATER A. MUNSTERS MSC, die een kort overzicht geeft van de geschiedenis van het kasteel, thans een schilderachtige ruïne, die met veel belangstelling door de deelnemers wordt beklommen en bekeken. Dwars door de terreinen van de Staatsmijn Maurits en het Stikstofbindingsbedrijf zetten de bussen dan koers naar het

kasteel *Limbricht*. Na jarenlange verwaarlozing is het herstel nu ter hand genomen. In de geres-taureerde kelders vertellen de heren RENAUD en SMEETS iets over de geschiedenis, waarna de voorzitter van de Stichting „Kasteel Limbricht”, DRS. J. H. J. BOHNEN, de toekomstige bestemming van het kasteel uiteenzet. Het zal n.l. tot „uithof” dienen voor de studenten van het Bisschoppelijk College te Sittard. Na de bezichtiging van het kasteel en de voormalige parochiekerk rijden de bussen over *St. Odilienberg*, waar een kort bezoek aan de R.K. kerk wordt gebracht, naar Roermond. In verband met het vergevorderde uur moet de bezichtiging van het interieur van de Munsterkerk enigszins worden bekort, waarna de door uitnemend zomerweer begunstigde excursie wordt ontbonden.

V. D. M.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Rik Wouters -24 sept.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Zwedens Gouden Eeuw -18 sept.

Rembrandt-etsen uit de verz. De Bruyn-Van der Leeuw -14 dec.

— *Stedelijk Museum*. De polariteit in de kunst -18 dec.

Raakvlakken, Liga Nieuw Beelden 6 okt.-6 nov.

— *Mus. Willet-Holthuysen*. Amsterdamse boekbanden uit de 16de en 17de eeuw -19 sept.

— *Zoöl. Museum*. Walvissen -begin 1962

— *Mus. Fodor*. Het Scheepvaartmuseum zoals het reilt en zeilt -25 sept.

— *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling -25 sept.

— *Kunstz. Corvey*. Grafiek van T. Hoogendoorn -13 okt.

— *La Maison du Chat qui pelote*. Beint Mankes -15 okt.

— *Tropenmuseum*. Sahara -30 okt.

— *Rembrandthuis*. Rembrandts curieuse saecken -31 dec.

— *Mak van Waay*. Ecole de Paris september

ARNHEM

— *Openluchtmuseum*. Het Platteland Thuis -1 nov.

Bouwen -1 nov.

BLOEMENDAAL

— *Bloemenheuvel*. Peter van der Braken -1 okt.

BREDA

— *De Beyerd*. Floris Verster -9 okt.

— *Volkenk. Museum*. Zijn zij zo? — Zijn wij zo? -18 sept.

DEVENTER

— *De Muntentoren*. Tsjechische kunst -25 sept.
De Amsterdamse School, uit het Kröller-Müller-museum 8-23 okt.

DORDRECHT

— *Dordr. Museum*. R. W. Kennedy -1 okt.

— *Mr. S. van Gijnmuseum*. Het reizen van de 16de tot de 17de eeuw in ons land -eind okt.

EINDHOVEN

— *Van Abbemuseum*. Corneille -30 okt.

ELST

— *Prinses Marijkeschool*. Scheppend Ambacht 22 sept.-2 okt.

ENKHUIZEN

— *Zuiderzeemuseum*. Wieringen -eind okt.

GOUDA

— *Catharina Gasthuis*. Antiek speelgoed -2 okt.

- 'S-GRAVENHAGE
 — *Pulchri Studio*. R. Drayer -23 sept.
 — *Museum van het Boek*. Moderne internationale typografie
 — *Nouvelles Images*. L. Hofman en Th. Mulder -28 sept.
- GRONINGEN
 — *Gron. Museum*. Roem der Romantiek -2 okt.
 Jozef Israëls 7 okt.-12 nov.
- HAARLEM
 — *Huis van Looy*. J. van Looy en tijdgenoten -18 sept.
 Herdenkingstentoonstelling J. Slauerhoff oktober
 — *De Ark*. J. J. Doeser -30 sept.
 — *In 't Goede Uur*. Poppe Damave -30 sept.
 — *De Vishal*. Herman Kruyder -11 okt.
- HENGELO
 — *Hengelose Kunstzaal*. Stad en Landschap in de Ned. Schilderkunst der 17de eeuw -18 sept.
- 'S-HERTOGENBOSCH
 — *Prov. Museum*. Merovingische Ambachtskunst -15 okt.
- LAREN
 — *Kunstz. Hamdorff*. B. ten Hoope -25 sept.
- LEENS
 — *Van Vlas tot Linnen* -28 sept.
- LEEUWARDEN
 — *Princessehof*. Zeldzaam en kostbaar als jade -1 okt.
- LEIDEN
 — *Rijksmus. v. Volkenk*. Vang die vis -1 okt.
- *Rijksmus. van de Gesch. der Natuurwetensch.* Uit de kinderjaren der electriciteit -29 okt.
 — *Rijksmus. v. Oudb.* 400 jaar Romeinse bezetting -1 okt.
- MAASTRICHT
 — *Kunstz. Arti*. Johan van Anholt -1 okt.
 — *Kunstz. Hack*. Beeldhouwkunst -1 okt.
- RHENEN
 — *Streekmuseum*. Van aderlaten en pillendraaien -1 okt.
- ROTTERDAM
 — *Mus. Boymans-Van Beuningen*. James Ensor -18 sept.
 — *Bouwcentrum*. Levend Erfdeel, het werk van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg eind okt.-1 maart
 — *Rotterd. Kunstkr.* Spiropoulos 22 sept.-16 okt.
 — *Kunstcentrum 't Venster*. Oostr. Van Spronsen, Vogel en Van der Wenden -22 sept.
 — *Kunstz. Zuid*. Reïsimpresies van Rotterdamse kunstenaars -25 sept.
 — *Lijnbaan*. Internationale Affiches -1 okt.
- TERSCHELLING
 — *Behouden Huys*. Oude tegels -1 okt.
- UTRECHT
 — *Centr. Museum*. Pieter Saenredam -19 nov.
 — *Utrechtse Kring*. J. Bauer-Stumff -8 okt.
- VOORBURG
 — *Mus. Swaensteyn*. Artistieke Werkgroep 12x -30 sept.
- ZWOLLE
 — *Hopmansbuis*. Tsjechisch glas -24 sept.

MEDEDELINGEN

VACATURE

RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage kan worden geplaatst een

(ADJUNCT) WETENSCHAPPELIJK AMBTENAAR

Doctoraal examen kunstgeschiedenis vereist.

Salarisgrenzen: f 545.— - f 661.— resp. f 644.— - f 958.— p. mnd. (exclusief huurcompensatie).

Vacantieuitkering 4 % van het jaarsalaris. Aanstelling boven het minimum is mogelijk.

Eigenhandig geschreven sollicitatie te zenden aan de Hoofddirecteur van genoemde dienst, Stadhoudersplantsoen 7, 's-Gravenhage.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

OVERIJSSSEL

Deventer. Na een onderbreking van enige maanden zijn de opgravingen in en om de St. Lebuïnuskerk te Deventer hervat met een onderzoek binnen de muren der overblijfselen van de aangrenzende Mariakerk. In het oostelijke uiteinde van het zuidelijke zijschip van deze kerk stiet men op de noordelijke afsluiting van het westfront, dat eenmaal de St. Lebuïnuskerk sierde en op de noordelijke zowel als de zuidelijke flank van traptorens was voorzien. Wat de Mariakerk zelf betreft, deze bleek geleidelijk haar laatste gedaante te hebben verkregen, waarbij de verbreding van de zuidelijke zijbeuk eerst tot stand kwam, nadat men er voorgoed van af had gezien de reeds in onderbouw aanwezige tweelingtoren van de thans nog bestaande te voltooiën. Hoewel ook de onderbouw van het hoofdaltaar der Mariakerk kon worden teruggevonden, zijn alle vragen welke de geschiedenis van dit gebouw de onderzoekers stelt, geenszins beantwoord, zodat voortgezet onderzoek gewenst schijnt. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Katerveer. Door de heer J. Tolhuis te Zwolle is een belangrijke vondst van dit gebied gemeld. Tussen fragmenten van beenderen van prehistorische dieren is een aantal hertshoornen voorwerpen te voorschijn gekomen bij werkzaamheden, die worden uitgevoerd op last van de Rijkswaterstaat arrondissement Zwolle. Het betreft een omvangrijke vondst afgesneden gewitakken en doorboorde, basale geweigedeelten, waarvan een deel zwaar beschadigd is door het transport door de zuig- en persinstallaties. Voorts is van dezelfde vindplaats enig middeleeuws vaatwerk te voorschijn gekomen en een grote bekerschep met karakteristieke nagelindrukkenversiering en een ingeboord gaatje onder de rand. Bij verkenning in het betreffende terrein is nog een aantal kleine scherfjes van versierd aardewerk gevonden en vele hazelnoten. In het terrein zijn sporen van een riviertje te zien. Er zijn reeds enkele ver-

kenningen uitgevoerd en deze zullen worden uitgebreid alvorens is uit te maken of het mogelijk is een nader onderzoek in te stellen. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Waardenburg. De onderzoekingen op het kasteel Waardenburg werden voortgezet. Het was n.l. gebleken, dat aan de zuidzijde van de huidige woonvleugel veel meer muurwerk bewaard was dan zich aanvankelijk liet aanzien. Een veelhoekige toren kwam aan het licht, die in de bestaande afbeeldingen van de ruïne nauwelijks terug te vinden is. Uit allerlei verschijnselen laat zich afleiden, dat het blootgelegde muurwerk tot verschillende perioden behoort. De bouwgeschiedenis van dit gedeelte van Waardenburg is gecompliceerder dan tot nu toe is aangenomen. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-HOLLAND

Muiden. Bij de restauratie van de Noordertoren van het Muiderslot kwamen door het uitgraven van de torenschacht de overblijfselen voor den dag van een beerput. Deze was aangelegd tegen de binnenzijde van de toren en miste dus de gebruikelijke afvoer naar de gracht. Het bouwsel behoort nog tot de oorspronkelijke aanleg van het kasteel. Daaruit mag de conclusie worden getrokken, dat in de dagen van graaf Floris V de kelder reeds als gevangenis was bedoeld. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

ZUID-HOLLAND

Schiedam. Het onderzoek van de drie boerderijen in successie is gereed gekomen. Het graanschuurtje blijkt groter te zijn geweest dan eerst werd aangenomen. Er is nog een balk met steunpalen gevonden, waardoor de totale lengte thans ca. 5.50 m bedraagt. De

opgraving wordt voortgezet op een plaats, waar zeer waarschijnlijk meerdere gebouwen na elkaar hebben gestaan. *R.O.B., Amersfoort (P. J. R. Modderman)*.

ZEELAND

Aardenburg. In verband met het onderzoek naar „fossiel aardmagnetisme” in Europa zijn door de Engelse onderzoekers, de heer en mevrouw R. M. Cook van de Cambridge-university op de opgravingen van de R.O.B. te Aardenburg (en ook elders in Nederland, o.a. te Schinveld) verscheidene goed gedateerde monsters genomen van ter plaatse in vroeger tijd sterk verhitte klei of leem. Het in de grond voorkomende ijzer wordt bij temperaturen hoger dan 600° C. gedemagnetiseerd. Bij afkoeling nemen de ijzerdelen de richting aan van het magnetische noorden, heersende op dat tijdstip. Met behulp van een magnetometer kunnen inclinatie en declinatie van het „fossiele aardmagnetisme” worden bepaald, mits in het veld de nauwkeurige ligging van het grondmonster, dat tijdens en na de afkoeling niet van plaats mag zijn veranderd of opnieuw verhit, zowel in verticale als in horizontale richting (geografisch noorden) met behulp van een waterpas en een theodoliet is vastgelegd. Te Aardenburg zijn monsters genomen uit de Romeinse tijd en uit de 14de eeuw. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger)*.

Domburg—Oost-Kapelle. Voor de n.w. kust van Walcheren is door de heer J. Schot uit Zierikzee de bodem van een terra sigillatobord opgevist, dat het stempel POMPEIUS F. draagt. Het bord, waarvan de vorm nog niet met zekerheid kon worden vastgesteld, is vervaardigd in Lovoye Rheinzabern, en dateert uit omstreeks het derde kwart van de 2de eeuw. Het voorwerp werd in een viskor naar boven gehaald tijdens het onderzoek dat de heer G. Kortenhout van der Sluys — conservator bij het Rijksmuseum van Geologie en Mineralogie te Leiden — instelde naar de fossiele beenderen, die in de Zeeuwse wateren veelvuldig voorkomen. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger)*.

Ellewoutsdijk. Uit de Westerschelde is recht voor Ellewoutsdijk door een schelpenzuiger een fraai kopje van een Romeins terra cotta beeldje opgezogen, voorstellende de godin Minerva. Deze vondstmelding danken wij aan de heer J. Schot uit Zierikzee, die het voor-

werp welwillend opzond aan de R.O.B. ter nadere bestudering. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger)*.

NOORD-BRABANT

Veen. Binnen het kader der restauratiewerkzaamheden aan de Herv., voorheen aan St. Paulus gewijde kerk werden naspeuringen verricht naar de overblijfselen van de tufstenen kerk, waaraan de noordelijke zijmuur van het huidige kerkship nog herinnert. Hoewel de bodem binnen het tegenwoordige kerkgebouw ten gevolge der opeenvolgende uitbreidingen en begravingen tot op grote diepte doorwoeld bleek, kwamen de onderste lagen van afwisselend uit klei en tufsteen samengestelde funderingen te voorschijn, uitmakende de onderbouw van de westelijke, achtereenvolgens oostelijke sluiting van een zaalkerkje, welks breedte overeenstemde met die van het schip der tegenwoordige kerk. Tussen de westgevel van dit zaalkerkje en de oostelijke muur van de toren — daterende uit de wende der 13de en 14de eeuw, doch in 1648 verhoogd — bestond aanvankelijk een tussenruimte welke na de voltooiing van de toren bij de kerk werd getrokken onder gebruikmaking van het materiaal dat bij het afbreken van de oorspronkelijke voorgevel beschikbaar kwam. In dezelfde ruimte kwamen ook de overblijfselen te voorschijn van een klokkengieterij welke op grond van de daarbij gebezigde baksteen niet ouder kan zijn dan de 17de eeuw. Sporen van een aan een tufstenen zaalkerkje voorafgegaan bedehuis, hetzij uit natuursteen, hetzij uit hout opgetrokken, werden niet waargenomen. Evenmin heeft zich ter plaatse een nederzetting bevonden, eer met de kerkbouw een aanvang werd gemaakt. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma)*.

LIMBURG

Schinveld. Na de ontgraving van een afvalhoop met materiaal uit de laatste periode (2de helft 14de eeuw) is het onderzoek te Schinveld voorlopig afgesloten. *R.O.B., Amersfoort (A. Bruijn)*.

ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Bij zandzuigen ten noorden van Muiden ten behoeve van de Markerwaarddijk is een aantal grote resten van prehistorische dieren te voorschijn gekomen. Daarbij zijn te noemen: schouderbladfragmenten van mam-

moet, bekkenhelft van neushoorn, scheenbeen-fragment van mammoet en een rechter onderkaak van een hondachtig roofdier, vermoedelijk van een wolf. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide). Oostelijk Flevoland.* In sectie G is thans bij bodemkartering opnieuw een vindplaats van prehistorisch vaatwerk bekend geworden. Ook hier betreft het zonder twijfel bewoningsres-

ten op de oeverwal van een stroomgeul. In sectie H is bij het afsteken van een slootkant in het pleistocene zand een putje gevonden met veel houtskool, enkele scherfjes van nog niet nader te determineren, maar meest waarschijnlijk prehistorisch aardewerk en vuursteenbrokjes. Een nadere verkenning moet nog volgen. *Oudheidkundig onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Dreischor, Hervormde kerk.

Tijdens de restauratie is het mogelijk geworden een duidelijker beeld te krijgen van de bouwgeschiedenis dezer tweebeukige hallekerk.

Het oudste gedeelte wordt gevormd door het vijfzijdig gesloten koor in het verlengde van de hoofdbeuk, dat opgetrokken is met bakstenen van 27.5/30 x 14 x 5.5/7 cm, die van sloop afkomstig zullen zijn. Uit de zware steunberen en de opgaande binnenprofielen blijkt, dat er gemetselde gewelven bedoeld waren. Er kwam echter een kap met houten tongewelf zonder trekballen tot stand, die wijst op een bouwtijd omstreeks 1400. Aan de binnenkant van de koor-sluiting zijn in de steigeraten onder de muurplaat potjes aangetroffen, waarvan de naar binnen gerichte opening is afgesloten door plankjes met ajour uitgesneden flamboyante versiering; in 1444 werden dergelijke „cruutgens omt koer in die steygergaet ghemetselt” van de Klaaskerk te Utrecht (E. J. Haslinghuis, in *Oudheidk.-Jb.-Bull. N.O.B.*, 1923, blz. 12).

De op het koor aansluitende hoofdbeuk met westtoren, de uitgebouwde kapel van twee traveeën aan de noordzijde en de driezijdig gesloten zuidbeuk zijn alle tot aan de waterlijst opgetrokken van afbraaksteen (25/28 x 12 x 6/6.5 cm) en daarboven van kleinere bakstenen (20 x 10 x 4.5 cm). Er is een bouwnaad tussen de noordelijke torenmuur en de westgevel, die echter niet op een werkelijk periodenverschil kan wijzen. De kapitelen hebben alle dezelfde versiering met een kran van grote bladeren boven een kran van kleinere bladeren, vergelijkbaar met de triforiumkapitelen in het koor van Brouwershaven. Het metselwerk, het ontbreken van een doorgaande fundering onder de scheibogen en de kapitelenversiering wijzen er op, dat het tweebeukige gedeelte van de kerk met de west-

toren en de noorderkapel na 1400 in één periode is gebouwd. Dat deze periode vrij lang geduurd heeft en dat er in die tijd planwijzigingen hebben plaatsgevonden, blijkt onder meer uit de kapconstructies van noord- en zijbeuk, die ongelijk zijn; de noordbeuk heeft geen trekballen, de zuidbeuk wel.

In de hoek tussen koor en noorderkapel heeft een sacristie gestaan uit dezelfde tijd als het koor. Uit deze ruimte kon men langs een doorgang op ongeveer drie en een halve meter boven de vloer in het koor komen, vermoedelijk op een oksaal. Blijkens in samenwerking met de R.O.B. opgegraven funderingen is deze sacristie later vervangen door een grotere. Sporen wijzen er op, dat deze aanbouw een gemetselde overwelling had en een zadeldak haaks op het koor. Na afbraak van de tweede sacristie werd in het vrijgekomen vlak van de koormuur een rijk geprofileerd venster aangebracht, dat breder is dan de overige.

Er werd toen, omstreeks het midden van de 16de eeuw, een derde sacristie gebouwd aan de andere kant van het koor tegen de sluiting van de zuidbeuk. Deze aanbouw (baksteenformaat 17/18.5 x 7.5/8.5 x 4 cm) met een driezijdige sluiting aan de zuidzijde werd niet meer voltooid. De verdieping, waar evenals in de overwelfde benedenruimte een stookplaats was, had geen oorspronkelijke toegang.

Hoewel de vensters in 1828 van houten ramen waren voorzien, waren er nog resten bewaard van de oorspronkelijke traceringen. In de sluiting van de zuidbeuk werd een gepleisterde grotendeels natuurstenen tracering aangetroffen boven bakstenen montants. De vensteromlijstingen waren ook van buiten gepleisterd, uitgezonderd het buitenste profiel.

In de open torenhal werd nog in de middel-

eeuwen een galerij gemaakt op twee balken met muurstijlen, korbeels en sleutelstukken met peerkraalprofielen.

De balken en gewelfribben van de zuidbeuk vertonen een beschildering in rood en blauw met witte en zwarte biezen. De wanden van de hoofdbeuk en het koor verkregen na de Reformatie een beschildering met teksten in Renaissance-omlijstingen.

In de sacristie ten zuiden van het koor zijn vele fragmenten gevonden van een sacramentshuisje; zeer rijk en fijn beeldhouwwerk, vergelijkbaar met dergelijke te 's-Gravenpolder gevonden onderdelen (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1959, kol. *205).

Toen in 1873 de zuidbeuk door afbraak der steunberen en een buitenbepleistering in neoclassicistische geest aan de toenmalige smaak werd aangepast, is ook een merkwaardige overhoeks geplaatste doopkapel (bekend uit oude foto's) gesloopt. De toren had een nieuwe spits gekregen nadat hij in 1867 door blikseminslag was uitgebrand.

Haarlem, Waalse kerk.

Bij de enige tijd geleden voltooide restauratie van deze voormalige Begijnhofkerk, een eenbeukig gebouw met een breder en hoger koor en een kleine toren aan de westzijde, zijn onderzoeken ingesteld naar de bouwgeschiedenis.

Hierbij is komen vast te staan, dat de drie oostelijke traveeën van het schip het oudst moeten zijn. De kapconstructie wijst op de 14de eeuw. Het houten tongewelf heeft een decoratieve beschildering gehad. Dit is gebleken uit een bewaard stuk van de beschieting en sporen op

de gewelfribben. Vermoedelijk stammen deze drie oostelijke schiptraveeën uit het jaar na de stadsbrand van 1347.

De twee westelijke traveeën van het schip en de kleine toren zullen in de 15de eeuw zijn toegevoegd; de kapconstructie wijst op de eerste helft van die eeuw. Een nauwkeuriger datering mag wellicht afgeleid worden uit het feit, dat er in 1416 drie klokken werden aangeschaft (F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem*, Haarlem 1877, deel 2, blz. 508). De toren heeft twee overwelfde ruimten, waarvan de bovenste in verbinding heeft gestaan met een galerij in de westelijke schiptraveeën. De dakvlakken boven dit schipgedeelte hadden aan de binnenzijde een beschieting op afzonderlijke sporen, die was voortgezet langs de onderste spantbalken. Er was dus een soort gebroken gewelf met rechte vlakken. Dit was goed te zien aan resten van beschildering. Op het oostelijke spantbint werden banderolles met een opschrift aangebracht.

Het vijfzijdig gesloten koor met houten tongewelf zal gebouwd zijn in de tweede helft van de 15de eeuw; het is opgetrokken ter vervanging van een koor, dat in 1388/89 voltooid was (Allan *o.c.*, blz. 507-508). De sacristie, met haar fraaie gewelf stamt uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

Nadat het koor in 1586 door de Waalse gemeente in gebruik was genomen heeft het schip verschillende bestemmingen gehad. Het werd in een aantal ruimten opgedeeld en in 1767 grotendeels ingericht tot kosterwoning. In een der vertrekken bevindt zich een schouw met opschrift uit 1634.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. De Ploeg -30 okt.
- Nederlandse Stedebouw 8 nov.-11 dec.

AMSTELVEEN

- *Aemstelle*. Wim Burger 18 okt.-6 nov.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Rembrandt-etsen uit de verz.
- De Bruyn-Van der Leeuw -14 dec.

Italiaanse bronzen uit de Renaissance

- 29 okt.-14 jan.
- *Sted. Museum*. Carel Willink -23 okt.
- Joseph Fassbender -30 okt.
- Raakvlakken, Liga Nieuw Beelden -6 nov.
- Jean Pougny 12 okt.-27 nov.
- Tekeningen en schetsen van de Russische filmkunstenaar Serge M. Eisenstein -30 okt.
- Franse grafiek na 1945 -6 nov.
- *Tropenmuseum*. Sahara -30 okt.

(AMSTERDAM)

- *Zoöl. Museum*. Walvissen -begin 1962
- *Mus. Fodor*. J. Erfmann -30 okt.
- *Arti et Amicitiae*. Najaarstentoonstelling
21 okt.-13 nov.
- *Magd. Sothmann*. Fernhout -28 okt.
- *D'Eendt*. Hap Grieshaber en R. Szymanski
16 okt.-5 nov.
- Annie Apol en Jan van der Vaart
6 nov.-26 nov.
- *Kartina*. Avinash Chandra en Els Korver.
Egyptische goudstukken van voor Christus
16 okt.-15 nov.
- *Rembrandthuis*. Rembrandt's curieuse Saecken
-31 dec.
- *Tetterode*. Moderne glazenierskunst -31 okt.
- *Bernard Houthakker*. Oude tekeningen en
schilderijen -1 nov.
- *Hofstadboekhandel*. Foto's van Ulkoja
-26 okt.

APELDOORN

- *Gemeentemuseum*. De schoonheid van oude
tegels -28 okt.

APPINGEDAM

- *De Noordelijke Kunsthof*. De schoonheid
van oude tegels 4-19 nov.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Kunstenaars en Apotheek
-12 nov.
- *Openluchtmuseum*. Het Platteland Thuis.
Bouwen -1 nov.

BILTHOVEN

- *De Kuyt*. Karel Colnot -3 nov.

BRED A

- *De Beyerd*. H. Kruyder 21 okt.-26 nov.
- Mère Chr. van der Meer de Walcheren
4-27 nov.

DELFT

- *Prinsenhof*. Dichtend Delft
Talens Prijs 1961 20 okt.-5 nov.

DEVENTER

- *Muntentoren*. De Amsterdamse School, uit
het Rijksmuseum Kröller-Müller -23 okt.
- Rutger Jan Schimmelpenninck
28 okt.-20 nov.

DORDRECHT

- *Dordrechts Museum*. R. W. Kennedy -1 nov.
- *Museum Mr. S. van Gijn*. Het reizen van de
16de tot en met de 19de eeuw in ons land
eind okt.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. Corneille -30 okt.

ENKHUIZEN

- *Zuiderzeemuseum*. Wieringen -eind okt.
- *Drommedaris*. Eugène Brands -23 okt.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. World Press Photo
-5 nov.
- *Panorama Mesdag*. De Vrije Groep -23 okt.
- *'t Center*. Casbah -28 okt.
- *Cinema Du Midi*. Piet Franz -2 nov.
- *Mus. v. b. Onderwijs*. Hout ziet ons aan
- *Haagsche Kunstkring*. George Lampe en
Aart van den IJsel -27 okt.
- *De Bouilly*. Felipe Orlando -28 okt.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Jozef Israëls -20 nov.

HAARLEM

- *Huis van Looy*. Herdenkingstentoonstelling
J. Slauerhoff
- *Ark*. Haarlemse Beeldende Kunstenaars
-28 okt.
- *In 't Goede Uur*. Chr. Tonbreker -31 okt.

HEERLEN

- *Raadhuis*. Techniek en handwerk in het Ro-
meins Imperium -30 okt.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. Charley Toorop

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Etsen van Goya -29 nov.

LAREN

- *Hamdorff*. Groep X -6 nov.

LEEUWARDEN

- *Prinsetún*. Int. Woman Art Club
17 okt.-17 nov.

LEIDEN

- *Rijksmus. v. Volkenk*. Okamura -1 nov.
- *Leids Acad. Kunstcentrum*. Van de Franse
tot de Russische revolutie -4 nov.
- *Boerhaavezalen*. Kees Buurman en Kees de
Jager -3 nov.

NIJMEGEN

— *Waaq.* Aad de Haas 27 okt.-4 dec.

de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

25 okt.-1 mrt.

ROERMOND

— *Gemeentelijk Museum.* Limburgs Kunstbezit
-30 okt.

Talens' Prijs 1961 11-26 nov.

TILBURG

— *Natuurhistorisch Museum.* Bij en Bloem

-1 nov.

ROTTERDAM

— *Bouwcentrum.* Levend Erfdeel, het werk van

UTRECHT

— *Centraal Museum.* P. J. Saenredam -19 nov.— *Utrechtse Kring.* Helen Lemprière -5 nov.

MEDEDELINGEN

TENTOONSTELLING „LEVEND ERFDEEL”

Onder het motto „Levend Erfdeel” wordt van 25 oktober 1961 tot 1 maart 1962 in het Bouwcentrum te Rotterdam een tentoonstelling gehouden met het doel een indruk te geven van het belang van een verantwoorde monumentenzorg. Naast een beeld van de moderne restauratie-technieken, zal men er een overzicht vinden van de ontwikkeling van de monumentenzorg in ons land.

Bijzondere aandacht wordt gevraagd voor een nationaal programma, dat de organisatoren zien als een minimum van hetgeen in de komende decennia aan oude bouwkunst zal moeten worden gerestaureerd in het belang van de bewoonbaarheid van ons land en van het welzijn van vreemdeling en landgenoot.

De tentoonstelling „Levend Erfdeel” wordt georganiseerd door de Stichting „Levend Erfdeel”, waarin naast deskundigen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Bond Heemschut en haar zusterverenigingen, het Bouwcentrum en het bedrijfsleven zijn vertegenwoordigd.

NUTSSEMINARIUM VOOR PEDAGOGIEK

Met ingang van het studiejaar 1961-1962 biedt het Nutsseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam de mogelijkheid tot het volgen van een opleiding, bestemd voor medewerkers aan de educatieve diensten van musea en wel i.h.b. kunst- en volkenkundemusea, in bepaalde gevallen ook historische musea.

Deze studie is een onderdeel van een algemene cultuurpedagogische opleiding en kan worden afgesloten met een examen voor de middelbare akte cultuurpedagogiek. Zij heeft als kern de pedagogisch-didactische vorming en omvat de vakken: pedagogiek, psychologie, filosofie, cultuurgeschiedenis, kunstgeschiedenis, museumkunde en museumrondeleiding, terwijl daarnaast het lopen van een stage verplicht is.

Inlichtingen omtrent deze studie en een studieprogramma worden op aanvraag gaarne verstrekt door het Bureau van het Nutsseminarium voor Pedagogiek, Oranje Nassaulaan 51, Amsterdam-Z.

DE MUSEUMDAG

De tweede museumdag in 1961 zal worden gehouden in het museum Boymans-Van Beuningen, te Rotterdam, op zaterdag 25 november, en aldaar omstreeks 10.45 uur aanvangen.

Het thema van de inleidingen en besprekingen zal zijn: „Het voorkómen van diefstal van museumvoorwerpen”.

Leden van de Kon. Nederl. Oudheidkundige Bond, die deze museumdag willen bijwonen, gelieven zich aan het secretariaat van De Museumdag, Raamsteeg 2, Leiden, aan te melden; zij ontvangen dan in het begin van november een volledig convocatie.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Baarderadeel. Tijdens het onder leiding van architect A. Baart jr. herstellen van een deel van de gracht bij de poort van Unia-State te Beers werd een vermoedelijk 17de-eeuwse, in de gracht uitlopende, schuin gelegen bestrating van gele klinkers aangetroffen, wellicht een was-drinkplaats voor paarden en vee. Onder een in de grachtmodder gevonden hoeveelheid aardewerk bevinden zich de fragmenten van een 12/13de-eeuwse zwart gesmoorde schaal, tussen 1500 en 1850 te dateren zelfpotjes, braadpannen en een testje. Een bijzonder voorwerp is een dunne plank, welke aan één zijde van een tandenrij is voorzien en de vorm van een zaag met handvat heeft. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

— Bij de rioleringswerkzaamheden te Sexbierum is een fraai met puntcirkelornament versierd Middeleeuws benen fluitje gevonden, dat een tegenhanger heeft in een exemplaar uit Britsum, gemeente Leeuwarderadeel. In dezelfde plaats kwam bij graafwerk naast de Gereformeerde pastorie een loden schoen van een kolfstok aan het licht, die door de een in gotische letters aangebracht opschrift (IAN (?)), vóór 1600 te dateren is. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Franeker. Bij werkzaamheden achter enkele panden aan de Voorstreek werd een rioleringsstelsel aangetroffen, dat vermoedelijk al in de 17de eeuw werd aangelegd. Tevens werd een grote hoeveelheid schervenmateriaal gevonden, waaronder 16de-eeuwse Friese loodglazuur ceramiek en Noord-Nederlandse majolica. *B.A.I., Groningen en F. M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Franekeradeel. Te Greate Flearen kon een begin worden gemaakt met het onderzoek van de plaats waar in december 1959 een skelet in hurkhouding en een aantal met geometrische motieven versierde scherven werden gevonden.

B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).

Gaasterland. Een door de heer H. Twerda te Bakhuizen bewaarde en inmiddels aan het Fries Museum afgestane scherf, gevonden ter plaatse van de overblijfselen van het hunebed te Rijs, bleek een bijzondere aanvulling te geven op een door prof. Van Giffen reeds in tekening gemaakte reconstructie van een pot, waarvan in 1922 een schoudercherf was gevonden (o.m. *Vrije Fries* 27, 1924, tekening III 8b). Het fragment is nl. een randcherf van hetzelfde vat, zodat nu een nauwkeurig beeld van de hals verkregen kan worden. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Hindeloopen. Aan de kust is bij baggerwerk een fragment van een overnaads gebouwd, vermoedelijk laat-Middeleeuws schip gevonden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Kollumerland. Door bemiddeling van de heer S. Blumers te Kollum kon te Triemunt een vindplaats van inheems aardewerk uit de 11/12de eeuw worden vastgesteld. Het betreft scherven van kogelpotten en steelpannen, alsmede een slijpsteen van leisteen. Een en ander was gevonden tijdens het graven van een kelderfundering voor een nieuw woongedeelte van een stelphoeve. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Lauwerszee. Bij werkzaamheden van de Rijkswaterstaat, Directie Landaanwinning, Dienst Lauwerszeewerken, is bij Oostmahorn een ijzeren kanon opgebaggerd. Het is vermoedelijk een laat-Middeleeuws stuk, voorzien van een „kannetje”, dat geladen kon worden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide) en R.O.B., Amersfoort).*

Leeuwarden. In de bouwput van een nieuwe vleugel voor het St. Anthony-gasthuis werden Middeleeuwse muurresten aangetroffen, afkomstig van het in of kort na 1510 gebouwde brouwhuis van het Bagijne-klooster. Verder

kwamen enkele tonputten en 16de—19de-eeuwse resten van afvoeren naar de thans gedempte gracht in de St. Anthonystraat aan het licht. Het gevonden schervenmateriaal is niet ouder dan de 16de eeuw. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Rauwerderbem. Bij egalisatiewerkzaamheden van een weideperceel ten noorden van het voormalige klooster Engwird onder Poppingawier kwamen kogelpotscherven en Siegburgarde-werk uit ± 1100 — ± 1400 te voorschijn, alsmede middeleeuwse dakpanfragmenten en enkele ijzeren voorwerpen, o.m. een mes en een gesp. Het is niet onmogelijk, dat deze ter plaatse zijn vervaardigd, omdat ook concentraties van ijzerslakken zijn gevonden. Helaas kwam de melding te laat om nauwkeurige waarnemingen te doen. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Tietjerksteradeel. Door de heer L. Atema te Leeuwarden werd gemeld, dat ten zuidoosten van de Herv. kerk op het kerkhof te Garijp een merkwaardige vondst was gedaan. Bij een onderzoek, waarbij de koster J. de Vries zijn hulp verleende, bleek dat zich in een grafkuil op ± 1 m diepte een granietkei ter grootte van $\pm 80 \times 60 \times 75$ cm bevond. Deze was door een ± 40 cm lang muurtje van gehalveerde baksteen verbonden met de hoek van een uit dezelfde rode baksteen ($32 \times 16 \times 8$ cm) opgetrokken muur van 64 cm dikte. Deze muur, waarvan nog maar een kleine rest over was, is zeer waarschijnlijk de oudste kerkhofmuur. Waarom de steen kennelijk met de muur verbonden moest blijven, is niet duidelijk geworden; vermeld kan nog worden dat de aanwezigheid van de steen reeds in de grafregisters beschreven stond als zijnde een hinderpaal tot het delven van een graf. De kei is thans op een passende plaats achter het koor opgesteld. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

Wonseradeel. Op een akker nabij Pingjum verzamelde de heer P. Postma jr. een aantal scherven die tot de vroegste terpenceramiek behoren. Onder meer werden randscherven van potten en een schaal aangetroffen die behoren tot de door prof. Waterbolk (*Helinium*, 1961, I, 2) onderscheiden groepen van het z.g. Ruinen-Wommels-aardewerk. Door deze vondst behoort Pingjum thans tot de meest westelijk gelegen vindplaatsen van dit aardewerk in Friesland. *B.A.I., Groningen en F.M., Leeuwarden (G. Elzinga).*

OVERIJSSSEL

Deventer. Na een tweede onderbreking is het onderzoek naar de kerkgebouwen, welke de huidige St. Lebuïnuskerk voorafgingen, hervat. Het onderzoek geldt thans de noordelijke begrenzing van de 11de-eeuwse basiliek, waarvan de westbouw vrijwel volledig kon worden blootgelegd. Tot dusverre zijn de grondslagen te voorschijn gekomen van een torenachtige, uit tufsteen opgetrokken en vooralsnog moeilijk te verklaren constructie, waartegen aan de oostzijde, te halver breedte van het huidige zijdschip, de fundering van een vroegere noordmuur aansluit. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Katerveer. Opnieuw is een aanzienlijk aantal fragmenten van hertschoornen werktuigen aangetroffen bij baggerwerk onder Spoolde. De vondst omvat thans reeds meer dan 40 hertschoornen hakken en vele, een weinig bewerkte geweipunten van edelherten en een aantal onbewerkte fragmenten. Er bevinden zich enkele stukken elandgewei daartussen, een geweigdeelte van een ree en een fragment van een geweitop, vermoedelijk van een rendier. Er zijn dicht nabij de baggerplaats scherfjes van prehistorisch vaatwerk gevonden. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

GELDERLAND

Arnhem. Bij graafwerkzaamheden op het Janskerkhof werden overblijfselen van de voormalige St. Janskerk gevonden. *Gemeentewerken, Arnhem en R.O.B., Amersfoort.*

Nijmegen. Legerplaats 10de legioen. De opgraving bepaalde zich tot het onderzoek van de randstructuren langs de berghelling, waar sporen van de vestingmuur en van de daaraan voorafgaande aarden wal de n.o. begrenzing van de legerplaats vormden. Bij de stenen muur zijn hier tot nog toe drie torens gevonden, de paalgaten bij de wal wijzen eveneens op drie torenconstructies. De in de vorige jaren gevonden zware muur tussen kazernes en watervoorzieningsinstallaties blijkt rechthoekig omgeknikt en heeft zijn voortzetting op ± 7.50 m parallel aan de n.o. vestingmuur. In het tussengelegen intervallum werden veel afvalkuilen aangetroffen. In n.w. richting langs de berghelling wordt het onderzoek naar de randstructuren voortgezet. *Rijksmuseum van Oudheden, Leiden (H. Brunsting).*

UTRECHT

Leersum. Bij rioleringswerkzaamheden aan de Bentincklaan zijn op een diepte van \pm 50 cm enkele ruwwandige kookpotten met crematieresten en laat-Merovingische scherven aan het licht gekomen. In een der potten bevonden zich bovenop de crematie twee ijzeren pijlpunten en twee vervormde resten van bronzen leerbeslag. Op een andere plaats werd op een diepte van ca. 1 m een eensnedig kort zwaard aangetroffen. Vermoedelijk is dit afkomstig van een inhumatiegraf. De melding werd gedaan door de heer Reusink te Leersum. *R.O.B., Amersfoort (J. Ypey).*

NOORD-HOLLAND

Muiden. De heer Ton Koot, slotvoogd van het Muiderslot, maakte ons er op attent, dat in het Archeologisch Nieuws kol. *206 abusievelijk sprake is van de noordertoren. Dit moet zijn westertoren. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Velsen. In een riolerings sleuf aan de Thorbeckelaan zijn door de opmerkzaamheid van de heer P. Brunting en door de medewerking van de heer L. J. Nijhof, beiden verbonden aan Openbare Werken Velsen, enkele vondsten gedaan van 1ste-eeuws Fries aardewerk. Van minstens een tiental potten zijn scherven gevonden. De randen zijn glad, niet gefaceteerd, soms met nagelindrukken gegolfd aan de buitenzijde. Versiering met kam- en cariumstrepen komt voor. Sommige potten, met ingezonken hals, zijn geoord. Tevens werd er ijzerslak aangetroffen. De klei blijkt te zijn verschaald met scherfgruis. De eerste-eeuwse laag bevindt zich op 1 m onder het maaiveld, op 3.40 + N.A.P. Bewoningsporen werden niet geconstateerd; de meeste fragmenten kwamen voor in afvalputjes. *H. J. Calkoen, Velsen.*

ZUID-HOLLAND

Schiedam. Het onderzoek naar de inheemse, uit de midden-Romeinse Keizertijd daterende nederzetting ten zuiden van Kethel vindt nog steeds voortgang en verkrijgt allengs interessanter perspectieven. Ten z.o. van de voorheen reeds blootgelegde, drie bouwperiodes vertegenwoordigende doch alle met vlechtwanden afgeschutte woningen, zijn thans drie andere blootgelegd, eveneens naar het schijnt, uit drie verschillende tijdvakken stammende en

daterende uit het laatste kwart der tweedezomede het eerste kwart der derde eeuw na Chr. Ze zijn echter bescheidener van afmetingen dan de reeds eerder opgegraven woningen. De jongste bezit een oppervlak van 6.5 x 5 m, de daaraan voorafgegane 7 x 5 m, de oudste 9 x 5 m. Deze laatste onderscheidt zich van alle andere, doordat de wanden uit dicht tegen elkaar in de veengrond gedreven palen bestaan van 12 x 20 cm dikte. De stookplaats bevond zich in het oostelijk uiteinde, terwijl men het zich binnen de wanden bevindende veen met de daarboven ontstane klei- en mestafzettingen tot 60 cm diepte had weggegraven en door kwelderzoden dan wel veenplaggen vervangen. 4 m oostelijk van deze tweede groep van gebouwen kwam een schoeiing van drie tot vier rijen, dicht naast elkaar in de bodem gerameide palen te voorschijn, welke de westelijke oever markeerden van een in de richting noord-zuid lopende getijgeul, waarvan breedte en diepte nog moeten worden vastgesteld. Blijkbaar heeft men de tamelijk hellende boorden van deze kreek, van waaruit reeds voor de komst van de mens een dun kleipakket over het omliggende veen moet zijn afgezet, tot oord van vestiging uitgekozen. Het diepst gelegen deel van het oudste woonvlak daalt thans tot 5.20 m — N.A.P. af. Opmerkelijk is de volkomen overheersende positie van het Gallo-Romeins aardewerk ten opzichte van het inheemse gebruiksgoed. Hierdoor is het culturele beeld volkomen anders dan dat der gelijktijdige, overigens zeer wel vergelijkbare nederzettingen in de kustgebieden benoorden de „linies”, in het bijzonder de terpen, waar de geïmporteerde ceramiek toch altijd betrekkelijk schaars vertegenwoordigd schijnt te zijn gebleven. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma en C. van Duijn).*

Tienhoven. In aansluiting op het ter gelegenheid van de restauratie in 1958 verrichte bodemonderzoek is een nader onderzoek ingesteld naar de betekenis van een met kloostermoppen dichtgemetselde, door een halfronde boog afgedekte nis in het oostelijk uiteinde van de zuidelijke, grotendeels uit tufsteen opgetrokken zijmuur der Herv. kerk. Hierbij is gebleken, dat ten gevolge van het verleggen van de zuidelijke Lekdijk, vlak langs het kerkje, niet alleen de noordmuur tot aanzienlijke hoogte boven het oorspronkelijk maaiveld onder de opgebrachte grond bedolven raakte, doch ook de zijmuur, zij het in geringere mate. Niette-

min ligt aan deze zijde de oorspronkelijke hoogte thans 1.25 m lager dan de huidige. De dichtgemetselde nis betrof derhalve een ten gevolge van de opeenvolgende ophogingen onbruikbaar geworden toegang, welke naar het schijnt was verrijkt met een liseen-vormig uitgebouwd portaal. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

Zwammerdam. Bij het afgraven van klei ten behoeve van de n.v. Dakpannen- en Kleiwarenfabrieken v/h D. van Oordt en Co., Alphen aan den Rijn, op een perceel dat gelegen is tussen de Rijksstraatweg en de spoorbaan, zijn enige Romeinse bakstenen gevonden. Het betreft fragmenten van tegels, platte dakpannen (tegulae) en een imbrex. Deze laatste is nog gedeeltelijk voorzien van een — vrij zeldzaam — stempel van het 30ste legioen (J. H. Holwerda - W. C. Braat, „De Holdeurn bij Berg en Dal”, *Omrol*, N. R. 26, suppl., blz. 98 en pl. xxxii, nr. 29). Het is geenszins uitgesloten dat deze Romeinse stukken secundair ter plaatse zijn terechtgekomen. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

LIMBURG

Linne. Op 9 oktober is een aanvang gemaakt met een proefonderzoek op een terrein dat gelegen is ten westen van de Ossenbergweg (eigenaar: familie Janssens, Linne; kad. sectie E, nr. 1). In 1945 werd daar bij het graven van een bietenkuil een crematiegraf uit de Romeinse tijd gevonden. De opgraving heeft tot nu toe een viertal eenvoudige Romeinse brandgraven aan het licht gebracht. De voornaamste bijgaven zijn van aardewerk, dat globaal gedateerd kan worden in de tweede eeuw na Chr. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

ZEELAND

Middelburg. Het opgravingswerk in de abdij ter plaatse van de in 1940 vernielde woning van de Commissaris der Koningin is beëindigd. Het betrekkelijk kleine oppervlak, dat voor een oudheidkundig onderzoek beschikbaar was, laat wat betreft de oudere perioden slechts enkele voorzichtige conclusies toe. Het bodemprofiel vertoonde een zeer dikke ophogingslaag van kwelderzoden, aangebracht op een sterk zandige ondergrond (zee-afzetting). Op deze kunstmatige verhoging (terp?) werden aanzienlijke mestlagen aangetroffen en voorts de restanten van een houten gebouw

waarvan de vlechtwanden en ander houtwerk vrij goed waren geconserveerd. De opgravingsputten waren helaas te klein om de omvang en de indeling van het gebouw vast te stellen; het strekt zich in verschillende richtingen uit onder het abdijplein en een aangrenzende tuin. Het is niet uitgesloten, dat ter plaatse een stelberg heeft gelegen. Aardewerkvondsten wijzen op een datering in de 9de of 10de eeuw (reliëfbandamforen, kogelpotten). In deze tijd was Walcheren nog niet bedijkt. Door het beperkte onderzoek was het niet mogelijk enig verband te leggen met de uit dezelfde periode daterende volksburcht, die door dr. W. C. Braat bij een vroeger onderzoek in Middelburg is vastgesteld. Voor de bouw van de abdij werd het terrein waarschijnlijk geëgaliseerd. Van een wat jongere periode (11de-12de eeuw) dan hier boven sprake was, gekenmerkt door humeuze grond met scherven van Pingsdorf, spaarzaam geglazuurd aardewerk en kogelpotten (type Paffrath), werden slechts op de oorspronkelijk lager gelegen niveaus nog duidelijke cultuurlagen teruggevonden. Uit de 13de eeuw ontbrak ieder spoor. Onder de aanwezige funderingen en vloeren (van kloostermoppen) van de abdij lagen enige scherven uit de 14de eeuw. Hieruit blijkt, dat het gedeelte van de abdij dat dit jaar is onderzocht, uit een vrij late tijd dateert. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

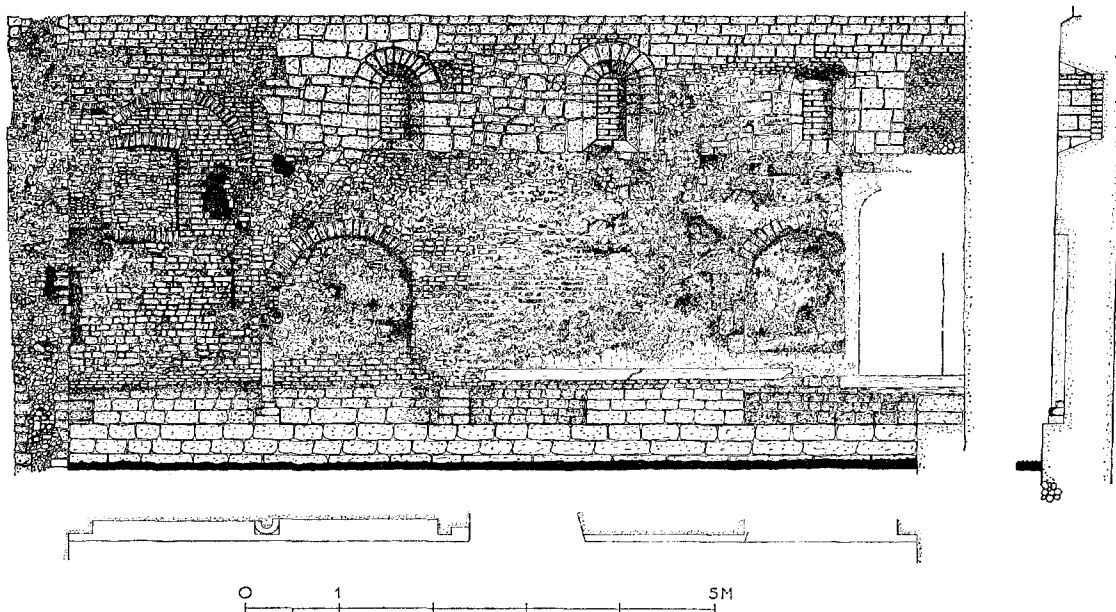
ZUIDERZEEGEBIED

Markerwaard. Ten noorden van Muiden is bij zandwinningswerkzaamheden opnieuw een aantal prehistorische beenderen gevonden. Het betreft een tweetal onderkaken met kiezen van mammoeten (een juv. en een adult exemplaar), een bovenkaak en groot schedelfragment, een schouderbladgedeelte, een rib, een kies en een atlas van deze diersoort. Tevens werd een bekkenhelft gevonden van een steppenwisent. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Oostelijk Flevoland. Het onderzoek in sectie G is op één der vindplaatsen aangevangen met het graven van een proefput en het afsteken van een slootprofiel, waarin de kom, de oeverwal en de geul, aan de rand waarvan de bewoningsresten voorkomen, duidelijk waarneembaar zijn. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

MONUMENTEN-NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR DE MONUMENTENZORG

Velp (gem. Grave), oude R.K. kerk.

Ons bericht in het Monumenten-Nieuws van maart (kol. *57 e.v.) kan worden aangevuld na een voortgezet onderzoek van de zuidelijke schipmuur (zie bovenstaande afbeelding).

Het Romaanse binnenwerk bleek te zijn samengesteld uit een tufstenen benedenzone, daarboven onregelmatig werk, waarin oersteen (met weinig ijzer) voorkomt, en een vensterzone van hoofdzakelijk tufsteen.

Een funderingsonderzoek bracht resten aan het licht van een voormalige ingang, ongeveer in het midden van deze zuidmuur. Verrassend was verder de oorspronkelijke wandgeleding, waarvan de overblijfselen na ontleistering tevoorschijn kwamen. Onmiddellijk ten oosten van de voormalige ingang kwamen namelijk de resten voor den dag van twee gekoppelde nissen, waarvan de rondbogen in het midden gerust hebben op een wandzuiltje. De plaats van dit zuiltje bleek uit de aanwezigheid van een basement in situ en uit sporen in het metselwerk daarboven. De boog van de rechternis is nog grotendeels bewaard. De linkerboog was echter in een latere periode verdwenen bij het maken

van een nieuwe hogere boog van baksteen, die „geerde” in de zuidoostelijke richting. Verder bevat deze Romaanse zuidwand nog een eenvoudige rondboognis vlak bij de vroegere westgevel.

Dreumel (Gelderland), kerktoren.

Bij de restauratie van de kerktoren van Dreumel, die in de oorlog zwaar beschadigd was, zijn interessante gegevens voor de dag gekomen. Gebleken is namelijk, dat wij hier feitelijk te maken hebben met een gereduceerd westbouwjtje.

De muren van tufsteen hebben een kern van gietwerk. De westhoeken zijn versterkt met lage steunberen, die tot het oorspronkelijke werk behoren. Een westingang ontbreekt. Inwendig bevat het bouwwerk, dat deel heeft uitgemaakt van een eenbeukig Romaans kerkje, een benedenruimte, die overdekt is met een tongewelf, en daarboven een torenkapel. Opmerkelijk nu is, dat er aanvankelijk geen klokkeverdieping was boven de torenkapel (ook te Oene ontbrak deze aanvankelijk; vgl. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1960, kol. *149).

Eerst later, mogelijk omstreeks 1300, werd het

gereduceerde westbouwtje verhoogd met een klokkeverdieping. Deze is van baksteen (28/29 x 12.5 x 6.5 cm; 10 lagen = 78 cm) en voorzien van hoge galmgaten.

Toen het Romaanse schip vervangen werd door een driebeukige met gemetselde gewelven overdekte pseudobasiliek, waarvan nog slechts de

bouwvallen resten, was men genoodzaakt de toren te verhogen (met baksteen van 26 x 12.5 x 5/5.5 cm; 10 lagen = 62 cm). De oude galmgaten zijn toen dichtgemetseld.

De oorlogsschade aan de toren en de overblijfselen van het schip zijn nu hersteld. Het gepleisterde gotische koor wacht nog op restauratie.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

ALMELO

— *Waaggebouw*. Harry van Kruiningen
-27 nov.

AMERSFOORT

— *Zonnehof*. Nederlandse Stedenbouw -11 dec.
— *Kunsth. C. Mol, 't Oude Wevershuys*. Abel Bertram
-27 nov.

AMSTELVEEN

— *Aemstelle*. Theo Swagemakers en Carel Kneulman
-4 dec.

AMSTERDAM

— *Rijksmuseum*. Italiaans bronzen beeldhouwwerk uit de Renaissance -14 jan. '62
Rembrandt-etsen uit de collectie de Bruyn-van der Leeuw -27 nov.
— *Sted. Museum*. Amsterd. Kath. Werkgeenschap en Ver. van Kunstenaars „Stuwijng”
-13 nov.
H. Polak, M. Visser en Kho-Liang-ie -4 dec.
— *Kon. Inst. v. d. Tropen*. Sahara -apr. '62
— *Mus. Fodor*. Kunstprijs voor de sport
-27 nov.
— *Espace*. Expositie Galerie Espace, 1956-1961.
-26 nov.
— *Café Eylders*. Riëks Eling
— *De Drie Hendricken*. Ducman, Lore Sylvane, Yves Millet en Hans Zandvoort -22 nov.
Jelena Cirkovič 25 nov.-21 dec.
— *Magd. Soibmann*. Kees Timmer -25 nov.
— *d'Eendt*. Annie Apol en Jan van der Vaart
-26 nov.
— *W. G. van Meurs*. Vassi Ivanoff -14 dec.
— *La Maison du chat qui pélole*. Guillaume Lo-a-njoe -21 nov.

— *Kunstkontakt Nederland* (1e Jac. v. Campenstr. 64) Uitleenwerk van de medewerkende kunstenaars -30 nov.
— *Rembrandthuis*. Rembrandts Curieuse Saecten
-30 apr. '62
— *Beeldende Kunst Kunstz. Vlieger*. Henk Willemse 18 nov.-9 dec.
— *Ina Broerse*. Toon Wegner -30 nov.

APELDOORN

— *Gemeentemuseum*. Kunstenaarsgroep „De Kern” 25 nov.-10 dec.

ARNHEM

— *Gemeentemuseum*. Postzegelontwerpers
-14 jan.
Jozef Israëls 25 nov.-14 jan.
— *Galerie a.* (Rijnstr. 5-6). Zero 2-31 dec.
Galerij 20. Eugène Brands en Rik van Bentum -2 dec.

BARENDRECHT

— *Sans Souci*. H. Valstar -2 dec.

BREDA

— *De Beyerd*. Mère Christine van der Meer de Walcheren O.S.B. -27 nov.
Kunst als bezit 30 nov.-27 dec.
Herman Kruyder -27 nov.

BUSSUM

— *Kunstz. Dekker*. Brammetje Croonen, Frans Coppelmans, Rob Cox en Rudi Peeters
-20 nov.
Maarten Postma vanaf 23 nov.

DELFT

— *Fenna de Vries*. Olga Oderkerk en Henny Radijs -21 nov.

DEVENTER

- *De Muntentoren*. Rutger Jan Schimmelpenninck -20 nov.
- Verstandig dus gezond 24 nov.-20 dec.

DORDRECHT

- *Kunstz. Punt 31*. Kunstenaarsgroep Europa -24 nov.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. Kunstenaars uit Brabant -4 dec.
- *Kunstb. Pijnenborg*. Rudi Bierman -26 nov.

EMMEN

- *Gem. Lyceum*. Talens' Prijs 1961 1-23 dec.

ENKHUIZEN

- *Drommedaris*. Henk Dorré -23 nov.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Elenbaas -4 dec.

'S-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Die Haghe, dorp der dorpen -1 juni
- *Panorama Mesdag*. Werken van Dick Landsman -20 nov.
- *Museum Bredius*. Chris de Moor en Hubert Bekman -28 dec.
- *Beneluxhuis* (Nassauplein 38). Drs P. Smolders -2 dec.
- *Kunstz. Dame*. Ton van Riel -24 nov.
- *Galerij Orez*. Guy Vandenbranden -24 nov.
- *Hoofdkantoor De Nederlanden van 1845*. J. Franken Pzn., Willem Witjens, Mevr. J. Hartman-Elias en W. Minderman -30 nov.
- *Mus. v. b. Onderwijs*. Hout ziet ons aan -15 mei
- *Kunstz. Cojean*. Marijke Stultiens-Thunnissen -3 dec.
- *'t Center*. Djim de Graaf -26 nov.
- *Het Centrum*. Toon Vijftigschild -1 dec.
- *Cinema du Midi*. Arie Vermeer -8 dec.
- *Kon. Penningkabinet*. Penningen uit Italië -25 nov.

GRONINGEN

- *Groninger Museum*. Jozef Israëls -20 nov.
- Expositie eigen collectie 22 nov.-4 dec.
- *Mangelgang*. Edmondo Polletti 1 dec.

HAARLEM

- *Huis van Looy*. Anton Schotel -4 dec.
- *De Ark*. Justine van Houten -25 nov.
- *In 't Goede Uur*. Kees Buurman -1 dec.
- *De Vishal*. De Groep -23 nov.

HEERLEN

- *Raadhuis*. Ger Lataster 17 nov.-15 dec.

'S-HERTOGENBOSCH

- *Prov. Museum*. „Miramar” de wonderde geheimen van zee en strand -27 nov.

HILVERSUM

- *Goois Museum*. Goya „Los desastres de la guerra” -29 nov.

LAREN

- *Singer Museum*. Jacob Dooyewaard 19 nov.-28 jan.

LEEUWARDEN

- *Kunstz. Van Hulzen*. Rob Cox en Rudi Bierman 6-18 dec.

LEIDEN

- *Akademiegebouw*. Abstrakt werk uit de collectie Kreulen -30 nov.

NIJMEGEN

- *Waag*. Aad de Haas 4 dec.

ROERMOND

- *Dr. Cuypers-Hendrik Luyten Museum*. Nederland schildert -26 nov.
- Techniek en ambacht in het Imperium Romanum 2 dec.-6 jan.

ROTTERDAM

- *Mus. Boymans van Beuningen*. Ernst Barlach -4 dec.
- *Mus. v. Land- en Volkenkunde*. Tibet
- *Bouwcentrum*. Levend Erfdeel -1 maart
- *Rotterd. Kunstkring*. Serge Vandercam 24 nov.-18 dec.
- *'t Venster*. Daan van Golden en Corn. Bastiaan Vaandrager -1 dec.

UTRECHT

- *Centraal Museum*. Pieter Jansz. Saenredam -19 nov.
- *Utrechtse Kring*. J. M. Canneel -3 dec.

WASSENAAR

— *Kunstz. Hauff.* Herman Bogman, Arn.
Smith, Marianne Franken -1 dec.

Gomez, Henk v. d. Horst, Gerrit de Vries,
Wim Lasonder en Gerhard Heesen -1 maart

WINTERSWIJK

— *Kunstz. 't Kempken.* Riek v. d. Lichte, Karel

ZWOLLE

— *Hopmanshuis.* Beeldhouwwerken van Hildo
Krop -27 nov.

MEDEDELINGEN

VACATURE

ZWOLLE, PROV. GESCHIEDKUNDIG OVERIJSSELS MUSEUM

Bij de Stichting Provinciaal Geschiedkundig Overijssels Museum te Zwolle kan, ingaande 1 april 1962, worden geplaatst een

DIRECTEUR

Doctoraal examen kunstgeschiedenis en ervaring op het gebied van het museumbeheer vereist. Salarisgrenzen f 865.50-f 1117.50, exclusief huurcompensatie en vakantie-uitkering. Aanstelling als ambtenaar in de zin van de Pensioenwet in voorbereiding. Salariëring boven het minimum niet uitgesloten.

Eigenhandig geschreven sollicitaties met uitvoerige gegevens over opleiding, ervaring enz. uiterlijk 21 dagen na verschijning van dit tijdschrift te zenden aan de voorzitter der Stichting, de Heer J. Don, Oude Raadhuis, Kampen.

ARCHEOLOGISCH NIEUWS

MEDEDELINGEN VAN DE RIJKSDIENST VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK

FRIESLAND

Bakkeveen, gem. Opsterland. In samenwerking met de heer P. Houtsma te Waskemeer werd afgelopen zomer en najaar een onderzoek ingesteld naar jong-paleolithische nederzettingen die tot het Hamburgien te rekenen zijn. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Barradeel. Op de terp van het klooster Lidlum bij Oosterbierum werd tijdens het graven van een opslagkuil een fraaie been naald gevonden. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

— In Tzummarum kon een terpprofiel door het Biologisch-Archaeologisch Instituut worden bestudeerd. Dit profiel was reeds in maart 1961 (zie kol. *53 en *65) tijdens werkzaamheden van de Nederl. Heidemij aan de thans verdwenen spoorbaan opgemerkt. Gebleken is dat de betreffende terp, de Monnikenterp, in enkele eeuwen zijn tegenwoordige hoogte van ca. 3 m moet hebben gekregen. De oudste bewoningslaag, op de kwelder waargenomen, bevatte scherven uit de 6de/7de eeuw. In vrij snel tempo zijn daarna zeven à acht ophogingen aangebracht, waarvan de laatste, voor zover kon worden nagegaan, uit ca. 1000 dateert. Behalve een aantal brandlagen werd in het profiel ook een fraaie hutkom gesignaleerd. Naast talrijke beenderen konden ook verschillende mest- en grondmonsters worden verzameld, waarin zich vele zaden bevinden. Onder het aardewerk werden veel resten aangetroffen van op de draaischijf vervaardigde, kennelijk uit de Eiffel geïmporteerde potten. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Franekeradeel. Het in kol. *217/*218 vermelde onderzoek te Greate Flearen door het Biologisch-Archaeologisch Instituut naar de vondstomstandigheden van een in hurkhouding aangetroffen menselijk skelet, werd voortgezet. Hierbij bleek, dat er waarschijnlijk geen bijzetting in een grafkuil heeft plaats gehad, maar dat het lichaam in een greppel was ge-

legd. De inmiddels beëindigde opgraving leerde tevens, dat de oorspronkelijk aanwezige terp een aantal uitbreidingen heeft ondergaan, welke door een ca. 1 m brede greppel werden begrensd. Het gevonden aardewerk geeft een aantal ontwikkelingsfasen weer van met geometrische motieven versierde ceramiek tot typen streepband- en kartelrand vaatwerk. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Hennaarderadeel. Te Itens kon door het Biologisch-Archaeologisch Instituut, dank zij de medewerking van de heer J. Stelwagen, aldaar, een nader onderzoek worden ingesteld naar een reeds in de zomer van 1960 gevonden houten put (*Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1960, kol. *130). Deze bleek opgebouwd te zijn uit een 2.45 m hoge, uit veertig duigen gebouwde slanke ton, welke door een houten kuip was afgedekt. Het in de put gevonden aardewerk gaat terug tot ca. 1000. *F.M., Leeuwarden en B.A.I., Groningen (G. Elzinga).*

Prandinge, gem. Ooststellingwerf. In het voorjaar werd tezamen met de heer P. Houtsma te Waskemeer een vindplaats nagegaan van jong-paleolithische (Hamburgien) vondsten. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Tritsum, gem. Franekeradeel. Na een gedwongen onderbreking wegens gebrek aan arbeiders werd de opgraving van de terp in 1961 hervat. Het eigenlijke onderzoek kon worden afgesloten; het grondwerk zal eerst in de winter van 1961/62 kunnen worden beëindigd. Het belangrijkste resultaat van de campagne van 1961 was het vaststellen van in totaal 60 hutkommen van het uit Ezinge bekende type. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolck).*

GRONINGEN

Garsthuizen, gem. Stedum. Op het land van de hoeve „Bouwenheerd” werd door de bewoner, de heer J. D. Huizinga, op een punt omstreeks 100 m n.w. van de oude Fiveldijk, dat

vroeger iets hoger dan de omgeving had gelegen, maar intussen was geëgaliseerd, een goed bewaarde, uit kloostermoppen (van 8 x 15 x 32 cm) opgestapelde middeleeuwse put aangetroffen. Indien mogelijk zal volgend jaar met hulp van bewoner en eigenaar van „Bouwenheerd” de put worden uitgegraven. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Ten Boer. Nabij het dorp werd de aanwezigheid van een overslibde woonplaats uit het begin van onze jaartelling vastgesteld. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Westerlee, gem. Scheemda. Een onderzoek naar de vindplaats van jong-paleolithische vondsten (Hamburgien) werd dit jaar ingesteld. (*B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*)

DRENTHE

Angelslo, gem. Emmen. Het bleek mogelijk om in dit meer dan 200 ha omvattende uitbreidingsplan van Emmen tot een zeer bevredigende samenwerking te komen met gemeentelijke instanties en aannemers, die daardoor de Nederlandse oudheidkunde wel zeer aan zich verplicht hebben. Het gehele daarvoor in aanmerking komende terrein, dat in het verleden reeds zoveel belangrijke vondsten heeft opgeleverd, kan met weinig grondverzet door middel van een net van steekproeven (nl. daar waar de bulldozers ter plaatse van toekomstige huizenblokken de bovengrond hebben weggeschoven) worden onderzocht, terwijl daar waar inderdaad sporen aanwezig blijken, het onderzoek kan worden uitgebreid. In 1960 werd reeds een grafheuvel onderzocht (cf. *Nieuws-Bull. K.N.O.B.*, 1960, kol. *239.*240, alwaar de op twee na laatste zin als volgt gelezen moet worden: „In twee der nabijzettingen werd een potje gevonden; in de ondergrond van de heuvel werden vuurstenen afslagen en scherven van o.a. wikkeldraad-aardewerk aangetroffen”). Sindsdien omvatten de onderzoekingen, die vrijwel ononderbroken werden voortgezet tot september 1961, de volgende objecten:

a. Eindfase van de Trechterbekercultuur: een groep komvormige woonkuilen met veel aardewerkfragmenten (w.o. van bakplaten), vuursteenmateriaal, maal- en klopstenen. Verspreid tussen de woonkuilen brandskeletgraven met één tot drie stukken aardewerk.

b. Standvoetbekercultuur: onder en naast de tumuli en het urnenveld, in 1931/32 onderzocht, werden drie vlakgraven gevonden met

resten van lijksilhouetten in hurkhouding, drie standvoetbekers (resp. typen Glasbergen 1a, 1d, 1f), vuurstenen mesjes en een groenstenen bijltje.

c. Grafheuvels uit de Bronstijd: afgezien van de reeds vermelde tumulus werden nog een tumulus en de zolen van vier sinds lang verdwenen tumuli onderzocht. De waargenomen structuurelementen sluiten aan bij hetgeen dr. F. C. Bursch bij zijn heuvelopgravingen in dit gebied aantrof. In twee graven werden barnstenen kralen gevonden.

d. Van het urnenveld waaruit in 1931/32 de urnen werden opgegraven, werd thans de plattegrond in tekening vastgelegd: een sleutelgatvormige, vele ronde, en een zeer langwerpige kringgreppel werden geregistreerd.

e. De plattegrond van een vrij groot huis van onbekend type, waarschijnlijk daterend uit de Late Bronstijd (?), kon worden vrijgelegd.

f. Een „hutkom” uit de Volksverhuizingstijd werd opgegraven.

Tenslotte werden over het gehele terrein verspreid nog talrijke vondsten, van vrijwel alle perioden, geborgen, daaronder jong-paleolithische werktuigen (Hamburgien). Het onderzoek zal worden voortgezet. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Bargeroosterveld, gem. Emmen. Bij de aanleg van een sportveldencomplex door de Nederlandse Heidemij tegen de oostelijke helling van de Hondsrug werden overblijfselen gevonden die gerekend mogen worden tot de fase Ruinen-Wommels van de IJzertijd. Boven tegen de helling werden twee begravingen van crematieresten gevonden, waarvan één met een urn en twee schalen, en de tweede met acht zogenaamde „Segelohrringen”. Lager gelegen stiet men op een nederzettingsskuil met scherven van aardewerk en verscheidene maalstenen. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Een, gem. Norg. Reeds eerder werd in deze kolommen melding gemaakt van een huisplattegrond, daterende van omstreeks het einde der Kringrepurnenveldentijd (*Nieuws-Bull., K.N.O.B.*, 1960, kol. *241). Dit jaar bestond van 7 t/m 19 augustus de gelegenheid dit onderzoek voort te zetten en af te sluiten, hetgeen geschiedde met de hulp van deelnemers aan een door de Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis georganiseerd werkkamp. Het drieschepige huis bezat twee

tegenover elkaar liggende zij-ingangen en droeg tenminste aan één uiteinde een wolfdak. Deelnemers aan hetzelfde werkkamp onderzochten op instigatie van de heer P. Houtsma te Waskemeer tevens een profiel, waar overstuivingslagen uit de IJzertijd werden gescheiden door een humeuze laag die door scherven te dateren zou zijn. Inderdaad werd een vrij groot aantal scherven verzameld; grondsporen werden niet waargenomen. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

Emmererfscheidenveen, gem. Emmen. In maart en september werden delen van het reeds bekende „voetpad”, die bij de vervening zouden verdwijnen, in het kader van het veenonderzoek onderzocht, waarbij zowel op de stratigrafische positie als op de constructie werd gelet. *B.A.I., Groningen (W. A. Caspari).*

Hoogbalen, gem. Beilen. In het voorjaar werd een onderzoek ingesteld naar de vindplaats van mesolithische artefacten. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Peize. Bij een zandafgraving in ruilverkavelingsverband kwamen op de es nederzettingssporen aan het licht uit de 2de-3de eeuw na Chr. Bij een kleine opgraving werden afvalkuilen en sporen van omheiningen gevonden. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolck).*

Schoonebeekerveld, gem. Schoonebeek. Verveners vonden onder in het veen een aantal herten-uitwerpselen, die blijkens palynologisch veenonderzoek uit het late Atlanticum moeten stammen. De uitwerpselen werden ook op zaden onderzocht. *B.A.I., Groningen (W. A. Caspari).*

Vledder. Op de gemeentelijke vuilstortplaats werd op 2 juni bij graafwerkzaamheden onder een dikke laag verwerkte grond en een zandlaagje een 7-12 cm hoog veenlaagje aangetroffen, waaruit enkele artefacten (vuursteen en scherven) van de Trechterbekercultuur te voorschijn bleken te komen. Het veenlaagje werd bemonsterd voor palynologisch onderzoek. De vindplaats kon worden bezocht dankzij een vondstmelding van de heren P. Houtsma te Waskemeer en W. van der Poel te Oosterwolde. *B.A.I., Groningen (M. R. Walvius en H. T. Waterbolck).*

Wijster, gem. Beilen. Het onderzoek van de uit de laat-Romeinse en vroege Volksverhuizingstijd daterende germaanse nederzetting aan het Looveen werd hervat, waarbij op de eerste campagne (sept. 1958-juli 1959) nu een tweede volgde (midden maart-midden september

1961). Het aantal gegevens werd aanzienlijk vermeerderd. In totaal zijn nu ca. 80 meer of minder volledige boerderij-plattegronden gevonden, benevens vele tientallen bijgebouwtjes, waaronder de hutkom domineert. Verder werd een beter inzicht verkregen in de opbouw van de nederzetting. Vroegere opvattingen omtrent de uitbreiding daarvan moesten worden herzien. Thans is een terrein van ca 4 ha onderzocht, maar alleen aan de w. zijde is de begrenzing met zekerheid vastgesteld, terwijl vermoedelijk ook de n. rand gevonden is. Het onderzoek is voorlopig afgesloten. *B.A.I., Groningen (W. A. van Es).*

— In het kader van de opgraving van de nederzetting aan het Loveen stiet men op vondsten van jong-paleolithische ouderdom, waarna een nederzetting (Hamburgien) kon worden opgegraven. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Zeijen, gem. Vries. Bij toeval werd een waterput ontdekt, waarin nog enkele resten van de houten bekisting bewaard gebleven waren. De weinige in deze put gevonden scherven lijken op een datering in de eerste eeuwen van onze jaartelling te wijzen. *B.A.I., Groningen (W. A. van Es).*

OVERIJSSEL

Deventer. Voortgezet onderzoek in de Lebuïnuskerk leverde de grondslagen op van de oostelijke afsluiting van het noorder zijkoor van de basiliek, door bisschop Bernold van Utrecht (1027-1054) gebouwd. Aan de buitenzijde driezijdig-, aan de binnenzijde daarentegen half rond gesloten, onderstreepde deze bevinding eens te meer de verwantschap van deze basiliek met de eveneens door Bernold gebouwde Utrechtse kapittelkerken. Het grondplan van de Deventer basiliek staat thans in hoofdtrekken vast. Overblijfselen van de kerken, welke aan Bernolds basiliek moeten zijn voorafgegaan, zijn intussen nog altijd niet teruggevonden en bleken eveneens te ontbreken onder de kruising van de huidige kerk. Het vermoeden vindt derhalve voedsel, dat deze oudere kerken welke aanvankelijk aan St. Steven gewijd waren, elders hebben bestaan. De Deventer kerkhistorie weet weliswaar van een „translatio” der relieken van de H. Radboud en H. Lebuïnus naar Bernolds kerk, doch laat ons in het ongewisse over de standplaats der vroegere, achtereenvolgens door Lebuïnus en Liudger gebouwde bede-

huizen. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*
Katerveer. Er heeft zich vlak nabij de plaats waar de hertshoornen werktuigen bij Spoolde zijn opgebaggerd, een gelegenheid voor een nader onderzoek met de spade voorgedaan. Hierbij is een aantal versierde aardewerkfragmenten — waaronder met wikkeldraadversiering, nagelindrukken en andere typen — vuursteenbrokken, stukken graniet en kwarts aangetroffen. De situatie van een groot deel van de vondsten wijst op verstoring van het landschappelijk oppervlak, vermoedelijk als gevolg van overstroming. Bij de schervenvindplaats komt een kreek voor, waarin scherven, fragmenten van beenderen, kiezen en edelhertgewei. *Oudheidkundig Onderzoek IJsselmeerpolders (G. D. van der Heide).*

Mander, gem. Tubbergen. Onderzoek kringgreppelgrafveld „De Meijer”. Het vinden van een tweetal urntjes in een grote zandgraverij en het blootleggen van een kringgreppeltje tijdens een zeer summier ingesteld onderzoek in 1960 vormden de aanleiding tot een verdere ontgraving, hetgeen zeer noodzakelijk was, doordat de boeren uit de omgeving nog voortdurend daar ter plaatse zand gaan halen. Tot nu toe zijn 28 kringgreppels gevonden, die over een vrij groot terrein lagen verspreid. De vondsten bestonden of alleen uit crematieresten, of uit urnen. Helaas waren enkele urnen en kringgreppen beschadigd, doordat men een aantal jaren geleden wegens een bosbrand gedwongen is geweest een gedeelte van het terrein om te ploegen om uitbreiding van de brand te voorkomen. Opmerkelijk was een naar verhouding groot aantal kleine kringgreppen. Gezien het urnenmateriaal hoort dit grafveld in de jonge IJzertijd thuis. *Oudheidkamer Twente (C. C. W. J. Hijzeler).*

Steenwijk. Naar aanleiding van jong-paleolithische tot het Hamburgien te rekenen vondsten werd in het voorjaar een onderzoek naar de vindplaats ingesteld. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Weerselo. Langs het kanaal Almelo-Noordhorn zijn op een aantal in cultuur gebrachte percelen vuurstenen artefacten gevonden die behoren tot de Tjongercultuur. *Oudheidkamer Twente (C. C. W. J. Hijzeler).*

GELDERLAND

Culemborg. Nadat in het begin van dit jaar een proefgraving het bewijs had geleverd, dat in de tuin van het oude weeshuis en onder de

stadsmuur inderdaad funderingen verborgen lagen van het tweede kasteel van Culemborg, werd half november een bescheiden begin gemaakt met een hernieuwd onderzoek. Voorlopig zijn geen spectaculaire resultaten te verwachten, daar er in de eerste plaats klaarheid moet worden gebracht in enkele belangrijke detailpunten. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

Ede. In de zomer werd een onderzoek ingesteld naar de vindplaats van door de heer E. Zuurdeeg uit Ede ontdekte mesolithische vondsten. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Waardeburch. Onderzoek kasteelterrein. Nadat de zuidoostelijke werkput aangevuld was, werd het onderzoek naar het zuidwestelijke deel van de buitenmuur voortgezet. Deze bleek tot op grote diepte te zijn weggesloopt, zodat een diepe werkput noodzakelijk was. Gelukkig kwam hierin nog juist de westelijke wang van een halfronde, uitspringende toren te voorschijn. Het onderzoek wordt voortgezet. *R.O.B., Amersfoort (J. G. N. Renaud).*

NOORD-HOLLAND

Texel. Binnen het kader der ruilverkavelingen is een onderzoek aangevangen naar de aard en ouderdom ener nederzetting, aangetroffen onder een zandige verhevenheid in het gehucht Zevenhuizen nabij Oosterend. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

ZUID-HOLLAND

Rozenburg. In het bezit van H. A. de Kok te Hardinxveld-Giessendam is een slechts weinig gesleten zilveren muntje uit de Romeinse tijd, een denarius van keizer Maximinus I (235 — 17 juni 238). Het is in 1959 gevonden in de stenenkist van een zandzuiger die bij het eiland Rozenburg een waard heeft weggezoegen. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

Schiedam. Het onderzoek naar de overblijfselen van een uit de midden-Romeinse Keizertijd daterende nederzetting bezuiden het dorp Kethel is beëindigd. Rondom de oostelijke groep huizen werden de verrassend gaaf gebleven resten van twee, elkaar in tijdsorde opvolgende, uit vlechtwerk samengestelde en bijkans manshoog opgetrokken betuiningen aangetroffen, welke bedoelde huizengroep op tamelijk onregelmatige wijze omgaven en aan beide uiteinden aansloten op de kreek, aan de westelijke oever waarvan de buurtschap

ontstond. Beide betuiningen schijnen door de aandrang van het water omver geworpen en onder een sliblaag bedolven geraakt te zijn. *R.O.B., Amersfoort (H. Halbertsma).*

NOORD-BRABANT

Best. Jong-paleolithische (Tjongérien) en mesolithische nederzettingssporen werden in het voorjaar tezamen met de heren J. Groeltz en J. Rijnders uit Eindhoven onderzocht. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Borkel-Schaft. Op een heideveld nabij de landsgrens werd de aanwezigheid van een dubbel podsolprofiel vastgesteld. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Geldrop. In de zomer vond de opgraving plaats van een jong-paleolithische nederzetting (Ahrensburgien). *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Luiksgestel. In het najaar werd een vroeg-mesolithische nederzetting opgegraven. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Nijssel, gem. St. Oedenrode. Naar aanleiding van vuursteenvondsten, die werden gedaan door leden van de Heemkundekring St. Oedenrode bij de aanleg van een nieuwe straat, werd een onderzoek ingesteld op een complex akkers en woeste grond, welke geschikt gemaakt worden voor het bouwen van een nieuwe woonwijk. Een proefsleuf leverde behalve een honderdtal silexvoorwerpen en afslagen, w.o. enkele schrabbers, een tiental kernstukjes en tabletten en een enkel klingetje van kwartsiet van Wommerson, ook talrijke stukken verbrande en stukgeslagen brokken zandsteen op. In de bovenlaag kwamen zeer veel kleine urnscherfjes voor, die niet nader waren te determineren. Een grotere scherf was versierd met merovingisch radstempel-motief. Het geheel geeft de indruk, dat het hier een neolithische vindplaats betreft, althans wat het vuursteenmateriaal aangaat. Ook bleken echter enige artefacten tot de Tjongercultuur te behoren. Een groot gedeelte van het vuursteenmateriaal werd door Broeder Aquilas Wouters te Nijmegen gedetermineerd. *Prov. Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch (G. Beex).*

Prinsenbake. Naar aanleiding van door de heer J. Moelands uit Breda ontdekte vondsten van jong-paleolithische ouderdom (Tjongérien) werd een onderzoek naar de vindplaats ingesteld. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Vessem. Tezamen met de heren J. Groeltz en J. Rijnders uit Eindhoven werd in de zomer een vroeg-mesolithische nederzetting opgegraven. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

LIMBURG

Brunssum. Gedurende voorjaars- en zomermaanden van dit jaar werd een aantal ateliers opgegraven van jong-paleolithische ouderdom die waren ontdekt door de heren J. H. A. van Heek te 's-Heerenberg en dr. F. Willemse te Eygelshoven. De vondsten kunnen met het Magdalénien in verband gebracht worden. In de zomermaanden werden ook vondsten nagegaan die tot het midden-paleolithicum gerekend moeten worden en wier voorkomen aan het Moustérien deed denken. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

De Hamert, gem. Bergen. Op het door de Stichting „Het Limburgse Landschap” aangekochte landgoed van die naam werd op 13 juni nabij het Pikmecuwenwater een grafheuvel ontdekt van bijzonder grote afmetingen (hoogte 3 m, doorsnede 20 m), gelegen op een der hoogste punten van het terrein. Op grond van de ligging, op ruim 1 km afstand van het een halve eeuw geleden door Holwerda onderzochte grote grafveld uit de Hallstatt C-periode, kan vermoed worden, dat zich in de nu ontdekte heuvel een vorstengraf bevindt.

Het vroegere opgravingsterrein van Holwerda wordt thans geheel door een zandgraverij ingenomen; er zijn geen tumuli meer aanwezig. *B.A.I., Groningen (H. T. Waterbolk).*

Heytbuijsen. Een onderzoek van twee jong-paleolithische nederzettingen (Tjongérien) vond in voorjaar en zomer plaats. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Horn-Haelen. Dit voorjaar vond een onderzoek plaats naar aanleiding van tot het Creswellien te rekenen jong-paleolithische vondsten. *B.A.I., Groningen (A. Bohmers).*

Linne. Het onderzoek van het grafveld uit de Romeinse tijd langs de Ossenbergweg is in de afgelopen maand voortgezet. Van ongeveer 25 graven is thans de inventaris bekend. De bijgaven bestaan vaak uit enige stuks aardewerk: terra sigillata, gevernist, ruwwandig en gladwandig aardewerk. Verder zijn gevonden enige sterk gesleten munten, waaronder een as van Domitianus (geslagen na 85), enkele fibulae, een bronzen broche, een ijzeren schuif sleutel, een aantal kleine ijzeren spijkers

van zoolbeslag en fragmenten van twee bronzen armbandjes. Verschillende graven zijn kennelijk gestoord als gevolg van bewerking van de bovengrond.

Er zijn drie typen van graven te onderscheiden:

1. graven met enkel een crematie;
2. graven met crematie en fragmenten van voorwerpen, die gedeeltelijk secundair verbrand zijn;
3. graven met crematie en voorwerpen die gaaf in de grafkuil zijn geplaatst, al of niet gecombineerd met stukken van voorwerpen, die vaak door brand zijn aangetast.

Het grafveld is in gebruik geweest gedurende de tweede eeuw tot in de derde eeuw. Enkele losse scherven moeten gedateerd worden rond het midden van de eerste eeuw, o.a. een t.s.-bodemfragment met het stempel AQVI[: Aquitanus van La Graufesenque, Tiberius-Nero. *R.O.B., Amersfoort (J. E. Bogaers).*

De Schone Grub, gem. Rijckholt. In samenwerking met het Zoölogisch Museum van de Universiteit van Amsterdam en met het R.I.V.O.N. werd een onderzoek ingesteld in de zgn. „Henkenput”. Daarbij bleek dat deze geen verband houdt met de vuursteenmijnbouw, die in dit gebied overigens zulk een belangrijke rol heeft gespeeld. De put is waarschijnlijk ontstaan door instorting van vroegere mergelgroeven. *B.A.I., Groningen (W. A. van Es en H. T. Waterbolck).*

Swalmen. Op 13 juni werden opgezocht de tumuli (of hun resten) die in de jaren 1937-1938 door dr. F. C. Bursch zijn onderzocht, hetgeen inderdaad mogelijk was dankzij het

geheugen van de heer H. A. M. Ramakers te Swalmen. Van de heuvels bij grenspaal 425 (cf. *Helinium*, 1961, blz. 47-54) is thans ook de laatste, die de grenspaal droeg, geheel verdwenen; de heer Ramakers vond hier in het losse zand een groot stuk van de beker die Bursch bij de primaire begraafing aantrof. Afgezien van de reeds onderzochte heuvels ligt in de omgeving van Swalmen tenminste nog een twaalfstal heuvels die niet zijn opgegraven. Vijf hiervan liggen in bouwland en dreigen derhalve vroeger of later te verdwijnen. *B.A.I., Groningen (J. D. van der Waals).*

ZEELAND

Aardenburg. De opgravingen zullen, gezien de bevredigende resultaten die tot nu toe werden bereikt, in 1962 voortgang vinden. In de komende wintermaanden wordt reeds een begin gemaakt met het graven van nieuwe putten. Het onderzoek naar de fundering van een Gallo-Romeins tempeltje dat in een van de opgravingsleuven ten zuiden van de St. Bavo is aangetroffen, zal in het voorjaar, zoudra de weersomstandigheden gunstiger zijn, worden voortgezet. De plaats van het tempeltje is tijdelijk afgedekt door een dikke zandlaag, teneinde beschadigingen gedurende de winter te voorkomen. Het ligt in de bedoeling de fundering na het onderzoek naar een geschikter punt in Aardenburg over te brengen en daar bovengronds te conserveren. Een bondig overzicht van de opgravingsresultaten gedurende 1961 zal gegeven worden in een der volgende bulletins. *R.O.B., Amersfoort (J. A. Trimpe Burger).*

DE MUSEUMDAG

VERSLAG VAN DE TWEDE MUSEUMDAG IN 1961, GEHOUDEN OP 25 NOVEMBER IN HET MUSEUM BOYMANS—VAN BEUNINGEN TE ROTTERDAM

Deze museumdag was gewijd aan het onderwerp „Beveiliging van Museumvoorwerpen tegen diefstal”. In verband hiermede wees de voorzitter er in zijn openingswoord op, dat publicatie door de pers van het behandelde ongewenst was, zodat hij de aanwezigen ter zake discretie verzocht.

In verband hiermede is ook dit verslag verre van volledig. Slechts de inleiding van de heer

D. F. LUNSINGH SCHEURLEER volgt hier, hoewel enigszins besnoeid.

In 1957 is door het bestuur van onze vereniging een commissie ingesteld, die tot taak heeft na te gaan op welke wijze diefstallen in onze musea kunnen worden verhinderd. Door allerlei omstandigheden heeft deze commissie, waarvan ik als voorzitter optreed, haar rapport nog niet bij het bestuur ingediend. Achteraf gezien be-

treur ik dit niet, want vooral de laatste tijd zijn nieuwe technische vindingen op het gebied van de beveiliging tot ontwikkeling gebracht, waarvan in het nog te verschijnen rapport melding kan worden gemaakt.

De berichten, die in de pers verschijnen over diefstallen van museumstukken, wekken wellicht de indruk dat het zeer gemakkelijk is om in een museum voorwerpen te ontvreemden. Om deze reden ben ik niet erg gesteld op al die publiciteit. Ik vrees echter, dat deze niet te vermijden is.

Het is niet mijn bedoeling thans de verschillende technische veiligheidssystemen te bespreken; dit kan beter toevertrouwd worden aan daarvoor competente personen. Ik wil echter de aandacht vestigen op onvolkomenheden in het beveiligen van onze museumstukken en aangeven welke „conventionele” voorzieningen vaak kunnen worden getroffen om ons bezit beter te beschermen tegen inbraak en diefstal.

Diefstallen van museumstukken zijn ook in het verleden voorgekomen, evenals diefstallen in kerken of kloosters; alleen vinden deze de laatste jaren veelvuldiger plaats, waarbij het aantal gestolen museumwerken van grote waarde aanzienlijk is toegenomen.

Een van de meest sensationele diefstallen van vóór de eerste wereldoorlog (1913), was die van Leonardo da Vinci's Mona Lisa. Een beloning van f 60.000.— was uitgelooft; als die dief het zelf terugbracht zou hij niet worden gestraft. Doordat de dief, Vincenzo Peruggia, het voor een half miljoen gulden aan een antiquair te Florence te koop aanbod, kon hij achterhaald worden. Zoals wij allen weten is het thans weer in het Louvre te Parijs te bezichtigen. Minder gelukkig liep het af met de diefstal van het luik van het Altaar van het Lam Gods, geschilderd door de van Eyck-en, uit de St. Bavo te Gent. Het paneel met de Rechtvaardige Ruiters is tot nu toe niet teruggevonden, wel, gelukkig, dat met Johannes de Doper. De dief, Arseen Goedertieren, stierf voordat hij de verblijfplaats van het eerstgenoemde paneel kon mededelen.

In de loop van 1955 begonnen op grote schaal diefstallen in musea en kerken, waaraan een einde kwam toen in 1957 twee dieven werden gepakt. Het is begrijpelijk, dat deze diefstallen, die in tal van musea plaatsvonden, grote consternatie vooral in de museumwereld wekten. Het betrof over het algemeen geen kostbare of belangrijke museumvoorwerpen. Een groot deel van het gestolene kon door de Amsterdamse po-

litie in beslag worden genomen. Een gedeelte daarvan kon door de beheerders van de gedupeerde musea als eigendom van hun instelling worden geclaimd. Daar de dieven de kentekenen hadden verwijderd en in verschillende musea een goede inventaris ontbreekt, terwijl bovendien het museumbezit in de meeste musea niet is gefotografeerd — dit geldt evengoed voor het kunstbezit in de kerken — kon lang niet alles worden geïdentificeerd. In dit verband zou ik de vraag willen stellen of het niet noodzakelijk is op grote schaal over te gaan tot het fotograferen van het museumbezit. Persoonlijk ben ik er voor geporteerd, dat dit, mede voor documentatie, wordt gedaan.

Een sensationele inbraak was die in 1958 in het Rijksmuseum te Amsterdam, waar een gouden beker van Cornelis Schrijver, enkele gouden admiraalskettingen en gedenkpenningen uit een vitrine in de Historische Afdeling werden gestolen. Gelukkig konden deze belangrijke historische voorwerpen te Keulen achterhaald worden, waar ze door een internationale dief, Karl Heinz Bergk geheten, aan een juwelier, die volkomen te goeder trouw was, te koop werden aangeboden. De verguld zilveren beker, welke beschadigd was, kon hersteld worden.

In het Gemeentemuseum te Den Haag werd uit een vitrine een verguld zilveren toiletstel, dat in opdracht van Stadhouders Willem III in 1676 was vervaardigd, ontvreemd. Te Rotterdam kon de buit door de politie in beslag worden genomen. Gelukkig is ook de in 1955 uit het Frans Halsmuseum te Haarlem gestolen zilveren plooienschotel (1649) teruggekomen; jaren daarna belde de dief de directeur op dat hij de schotel verstopst had in de tuin van het Huis van Looy.

Het schilderij van een Heilige (15 x 13.5 cm) door de Meester van Kappenberg, door de Dienst voor 's Rijks verspreide kunstvoorwerpen aan het Gemeentemuseum te Arnhem in bruikleen gegeven, in 1959 gestolen, werd gelukkig door een Arnhems schilderijenrestaurator herkend en teruggegeven.

Op aanwijzingen van de dief kon ook de ets door Rembrandt „Drie boerenhuizen”, gestolen uit het Teylers Museum te Haarlem, keurig verpakt teruggevonden worden.

Jammer genoeg zijn niet alle ontvreemde kunstvoorwerpen opgespoord of door de dief teruggegeven. Dit laatste was bijv. wel het geval met een in 1944 uit het Metropolitan Museum te New York gestolen schilderij door Simone

Martini, de H. Thomas voorstellend. Niet achterhaald is een op 31 december 1960 uit het Bisschoppelijk Museum te Haarlem gestolen, op paneel geschilderde Heilige Familie (20 x 19 cm).

Het meest waardevolle in ons land verdwenen schilderij, eind vorig jaar uit dit museum gestolen, is ongetwijfeld „De Geboorte van Maria” (33 x 19 cm), geschilderd door Jan Provoost. Tot nu toe niet opgespoord. Vermoedelijk is de grote collectie gouden horlogekasten (96 stuks) gestolen uit het Klokkemuseum te Utrecht opgesmolten. Dit lot heeft naar bekend is ook een verzameling gouden streeksieraden uit het West-Fries Museum te Hoorn ondergaan. Ik vrees, dat een collectie munten uit het Museum Flehite te Amersfoort op dezelfde manier verdwenen is.

Deze lijst kan wat de diefstallen in onze musea betreft nog uitgebreid worden, doch dat heeft m.i. weinig zin. Ook zonder een meer uitvoerige opsomming zullen alle aanwezigen ongetwijfeld reeds doordrongen zijn van de noodzakelijkheid, dat ons museumbezit op meer afdoende wijze beveiligd moet worden.

Wat het buitenland betreft, vooral in 1960 vonden in Duitsland en met name in Hamburg diefstallen plaats van kostbare schilderijen. Gelukkig is de Christuskop (25 x 25 cm) door Rembrandt, gestolen uit een museum te Berlijn, verleden week weer teruggevonden.

Maar de meest opzienbarende diefstallen zijn zonder twijfel die te St. Tropez en te Aix-en-Provence. Uit het museum te St. Tropez zijn 58 schilderijen van Rouault, Derain, Braque, Utrillo en andere bekende moderne kunstenaars tot een waarde van 5 à 7 miljoen gulden ontvreemd. Enkele van de mooiste Cézanne's, waaronder „Les Joueurs des Cartes” uit het Louvre en één eigendom van een landgenote, werden op de Cézanne-tentoonstelling te Aix gestolen. De diefstal van het portret van de Hertog van Wellington, door Goya, uit de National Gallery te Londen, ligt nog vers in het geheugen. In Amerika werd uit de collectie Thompson o.a. een Picasso gestolen. Tot nu toe is niet één van deze schilderijen opgespoord.

Wat is de drijfveer van al deze diefstallen? Deze is niet altijd dezelfde. De diefstal van de plooienschotel uit het Frans Halsmuseum te Haarlem zie ik als een plagerij. De Rembrandt-ets uit het Teylers Museum werd door een psychopaat weggenomen. Soms ook is het liefde voor mooie dingen, die de mens tot diefstal verleidt, zoals bij de suppoost in het Victoria en Al-

bert Museum te Londen. Toen deze in 1956 werd gegrepen, had hij zich in 24 jaar tijds 2000 kunstvoorwerpen toegeëigend. Tegen de rechter zei de man: „ik vond ze zo mooi, ik kon het niet helpen”. Het gebrek aan kunstvoorwerpen, die binnen het financieel bereik van velen liggen, wordt steeds groter. Ongetwijfeld is dit mede oorzaak, dat velen het onderscheid tussen het mijn en dijn niet meer weten. Vele bezoekers, die tot de kringen behoren, die vroeger nooit een museum bezochten, missen eerbied tegenover het eigendom van anderen. Uit hebzucht of baldadigheid worden bijv. katrolletjes of ankertjes van scheepsmodellen gestolen. Met geduld kan deze categorie — men moet met de jeugd op school beginnen — eerbied voor museumbezit bijgebracht worden. Er zijn mij musea bekend, waar minderjarige jongens diefstallen gepleegd hebben. Gelukkig kon het gestolene achterhaald worden.

In vele gevallen wordt een kunstwerk gestolen omdat de dief er geldelijk beter van hoopt te worden. De vele diefstallen van edelmetaal wijzen hierop. Berichten in de pers over hoge bedragen die kunstwerken op veilingen opbrengen, kunnen voor menigeen aanleiding zijn om ook eens een slag te slaan. Dat het niet altijd eenvoudig voor de dief is om het weggenomen kunstwerk aan de man te brengen, blijkt uit het feit, dat dikwijls het gestolene ver onder de waarde van de hand wordt gedaan.

Wat de diefstallen in Frankrijk betreft is wel verondersteld, dat het de dieven te doen is om van de assurantiemaatschappij een som gelds los te krijgen. Wanneer dit niet het geval is, dan vraagt men zich wel af, wie zal de voor het merendeel bekende en gereproduceerde schilderijen kopen? Er is wel eens verondersteld, dat deze gekocht worden door figuren uit de onderwereld, misschien ook hebben deze opdracht tot het stelen gegeven. Een andere mogelijkheid is, dat ze naar Zuid-Amerika worden of zijn verkocht.

Zoals het zo dikwijls in het leven gaat, als er aan diefstal zelfs niet gedacht wordt, dan blijven bepaalde maatregelen, al zijn ze nog zo noodzakelijk, achterwege. Zo is het ook met het treffen van veiligheidsmaatregelen in onze musea. De vraag, welke allereerst gesteld moet worden, is: „moet men veiligheidsmaatregelen treffen”. Mijn antwoord hierop is: „ja”. De tweede vraag echter: „wat moet men doen ter bescherming tegen diefstal van ons museumbezit”, is veel moeilijker te beantwoorden. Hierbij denk ik niet in de eerste plaats aan het uitbreiden van het

aantal zaalwachters of aan een technische beveiligingsinstallatie, maar aan voorzieningen die, hoe dan ook, hadden moeten gebeuren, ook al had men de best denkbare technische beveiligingsinstallatie. Dit zijn de maatregelen, waardoor het tijd gaat kosten om museumvoorwerpen te stelen, die soms afdoende zullen zijn en soms ook niet. Bij een summiere maar efficiënte bewaking overdag zal dan een tijdrovende diefstal geen kans van slagen hebben. Vele lieden, die zwak in hun schoenen staan, zullen van diefstal weerhouden worden. Nog steeds is het gezegde „gelegenheid maakt de dief” van kracht. Door het aanbrengen op kwetsbare plaatsen van diefijzers of luiken voor ramen (ook voor W.C.-raampjes), ijzeren platen of rolluiken voor deuren, en deugdelijke sloten op de deuren, wordt het een dief moeilijk gemaakt om het museum binnen te komen.

Ook vitrines moeten door deugdelijke sloten worden afgesloten. De heren, die met mij samen in de in de aanvang genoemde commissie zitting hebben, zullen zich nog wel de gesprekken herinneren, die hierover met de heer Lips te Dordrecht zijn gevoerd, waarbij deze ons slechts één deugdelijk klein cilinderslot kon aanbevelen. Voor houten vitrines dient taai, weinig buigbaar hout gebruikt te worden en de beste kleine sloten, die te vinden zijn.

Kleine schilderijen of andere kleine voorwerpen, die aan de muur hangen, moeten zodanig bevestigd worden, dat ze pas na veel inspanning en tijd van de wand genomen kunnen worden. Door tegen de achterzijde van kleine schilderijen een plank te bevestigen, welke ook de lijst bedekt (waardoor het niet mogelijk is het schilderij uit de lijst te nemen), wordt het stelen sterk bemoeilijkt, zo niet onmogelijk gemaakt. Het verdient aanbeveling kleine museumvoorwerpen in vitrines te plaatsen, als men ze niet voldoende kan beveiligen wanneer ze niet in een vitrine tentoongesteld zouden worden. Het plaatsen van museumvoorwerpen in donkere gangen, waarop geen oog te houden is, kan beter nagelaten worden. Men mag niet verzuimen om deuren, die tot de dienstvertrekken toegang geven, steeds gesloten te houden en evenmin mag men vergeten de sleutel uit het slot te halen. Ook moet er aan gedacht worden dat de bezoekers tassen en foto-toestellen afgeven, alsook jassen, wanneer ze deze over hun arm in het museum willen meenemen. Ter wille van de overzichtelijkheid moeten men vitrines en grote stukken zodanig plaatsen, dat de zaalwachter met één oogopslag de zaal

kan controleren. Een gevaar voor de veiligheid kunnen werklieden zijn, die bijv. herstelwerkzaamheden aan het gebouw moeten verrichten; speciale beveiligingsmaatregelen dienen dan getroffen te worden. Hierbij denk ik niet alleen aan diefstal, doch ook aan beschadiging van de museumstukken.

Als het museum gesloten is moet de conciërge of suppoost, die met het sluiten belast is, nagaan of al de deuren en ramen zijn gesloten — ook de W.C.-raampjes — en of niemand zich heeft laten insluiten. Bovendien dient gecontroleerd te worden of geen museumvoorwerpen ontbreken. Dit kan m.i. het beste met behulp van tekeningen of foto's van de wanden en vitrines geschieden. Een oud-directeur heeft eens voorgesteld om achter aan de wand tentoongestelde voorwerpen een vraagteken te plaatsen. Is het voorwerp dan weggehaald — en de dief heeft het vraagteken niet verwijderd — dan valt onmiddellijk op, dat het gestolen is. Hoe eerder een diefstal bij de politie bekend is, des te groter is de kans om de dief te pakken. Op het terrein om en bij het museum dienen de eventueel daar aanwezige losse brandladders zodanig opgeborgen te worden, dat ze door onbevoegden niet weggenomen kunnen worden. Het verdient aanbeveling regenpijpen zodanig van prikkeldraad of anderszins te voorzien, dat ze niet als ladder gebruikt kunnen worden. Bij museumgebouwen, die geheel ingesloten zijn, behoort te worden nagegaan op welke wijze belet kan worden, dat inbrekers door van aangrenzende panden gebruik te maken, in het museum kunnen inbreken. Een moeilijkheid bij het beveiligen vormt het punt, dat maatregelen ter beveiliging tegen inbraak en brand dikwijls lijnrecht tegenover elkaar staan.

Al zal bij een buitenverlichting van het museum de kans op inbreken verminderen, afdoende is dit natuurlijk niet.

Hiermede heb ik de aandacht gevestigd op tal van maatregelen die men de conventionele zou kunnen noemen en die wanneer ze toegepast worden de mogelijkheid van inbraak en diefstal zullen verkleinen. Ongetwijfeld ben ik niet volledig geweest, wat ook niet de bedoeling was. In mijn uiteenzetting is aan bewaking door personen gedacht. Of nu het aantal suppoosten voldoende of ontoereikend is, de directie moet er steeds voor waken, dat de zaalwachters hun geestdodende en moeilijke taak efficiënt blijven vervullen. Ze moeten zo min mogelijk met de bezoekers praten, want hierdoor kan hun aandacht van het overige publiek worden afgeleid

en zou één „bezoeker” ongemerkt zijn slag kunnen slaan. Over het algemeen is de kans om een museumvoorwerp te ontvreemden groter als er weinig of geen publiek is, dan wanneer er veel bezoekers zijn.

Opzettelijk heb ik de te treffen voorzieningen in zijn algemeenheid gesteld. Ik ben er mij van bewust, dat niet alles wat ik naar voren heb gebracht in elk museum uitvoerbaar is, hetzij door gebrek aan de zo noodzakelijke gelden, hetzij door het ontbreken van mankracht. Maar niettemin ben ik er van overtuigd, dat er nog tal van museale instellingen zijn, waar voor beveiliging van museumbezit maatregelen als boven aangegeven noodzakelijk zijn, en daar zonder veel moeilijkheden getroffen kunnen worden. Onder druk van de diefstallen van kostbare onvervangbare schilderijen, hebben museumdirecteuren zich beraden over te nemen beveiligingsmaatregelen. Hierbij moet de vraag gesteld worden: „wat verdient de voorkeur, uitsluitend de mens als bewaker — het aantal suppoosten uitbreiden wanneer dit niet voldoende is — of de zaalwachter met een mechanische beveiligingsinstallatie?” De derde mogelijkheid: „alleen een mechanische beveiligingsinstallatie” lijkt mij praktisch niet uitvoerbaar en evenmin wenselijk. Elke technische apparatuur kan weigeren en dan moet de mens onmiddellijk ingeschakeld kunnen worden. Door de onmogelijkheid om thans voldoende personeel aan te trekken en om de daaraan verbonden personeelslasten te dragen, zal een gemengd veiligheidssysteem wel de voorkeur moeten verdienen.

Musea die weinig of geen belangrijke voorwerpen bezitten, kunnen naar mijn oordeel buiten de mechanische beveiligingsinstallatie. Doch wanneer een groot of klein museum een belangrijke, onvervangbare collectie museumvoorwerpen heeft, dan is een technische installatie noodzakelijk. Deze verzameling dient dan, eventueel afzonderlijk, beschermd te worden, zoals de schatkamers — met de vitrines — in het Instituut voor de Tropen te Amsterdam en in het Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden. Dit systeem werkt zowel als het museum geopend als wanneer het gesloten is. Bij onraad treedt een sirene in werking.

Naar mijn mening moeten de musea, die kostbare, onvervangbare verzamelingen bezitten,

deze zodanig met een technische beveiligingsinstallatie beschermen, dat een alarmsignaal op elk moment van het etmaal in werking kan treden.

De laatste jaren zijn verschillende installaties tot ontwikkeling gebracht en beproefd, zoals het systeem in het Frans Halsmuseum te Haarlem (ruststroom-alarminstallatie), dat in het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam (schilderij-beveiliging), dat met televisie, welk systeem o.m. in enkele Amerikaanse musea wordt gebruikt, en het systeem dat op het Dopplereffect bij ultrasonische straling berust.

Afgezien van de maatregelen, die in vele musea naar zijn mening getroffen moeten worden, zal bestudeerd dienen te worden welk beveiligingssysteem voor een bepaald museum het meest doelmatig is.

Natuurlijk is het mogelijk dat nog andere, meer aan te bevelen systemen worden uitgevonden.

Hierna besprak IR. I. TINGA, hoofdingenieur bij het Gemeentelijk Energiebedrijf te Rotterdam, de installatie, die bij wijze van proef eerst in één zaal van het Museum Boymans-Van Beuningen is aangebracht, en die over het gehele museum zal worden uitgebreid. Aan de hand van lichtbeelden besprak hij de situatie van het museum, en de werking van de door de firma IBO gepropageerde apparatuur, waarvan tevens een demonstratie-opstelling op het podium aanwezig was.

Hierna volgde een „Explanation about intruder detection by ultrasonics” door de heer L. J. NOLDER, die het door de firma Walter Kidde Cy Ltd. ontworpen apparaat besprak, welke uitzetting eveneens met een demonstratie-apparaat werd verduidelijkt.

Na de middagpauze was het woord aan de heer J. J. H. SCHETTERS, die zijn visie op het vraagstuk gaf, vanuit de gezichtshoek van INTERPOL. Ook van hem kregen wij vele goede raadgevingen, waarbij soms een vinger op een wonde plek werd gelegd. Zijn betoog, opgeluisterd met vele pikante bijzonderheden, zal ongetwijfeld velen onzer geactiveerd hebben.

Er volgde een geanimeerde discussie, die nog vele detailvragen verduidelijkte.

De museumdag werd door 92 personen bijgewoond.

TENTOONSTELLINGS-AGENDA

SAMENGESTELD DOOR HET RIJKSBUROU VOOR
KUNSTHISTORISCHE DOCUMENTATIE

AMERSFOORT

- *Zonnehof*. Tien jaar S.T.A.R.T. 21 dec.-22 jan.
- *'t Oude Weversbuys*. Ambonese kunstenaars in Nederland -24 dec.

AMSTERDAM

- *Rijksmuseum*. Italiaans bronzen beeldhouw- werk uit de Renaissance -14 jan.
- *Sted. Museum*. Rothko, schilderijen -27 dec.
- „De Mens in Europa”, foto-expositie -15 jan.
- *Kon. Inst. v. d. Tropen*. Sahara -april
- *Zoöl. Museum*. Walvissen -april
- *Arti et Amicitiae*. 23ste nat. fototent. 17 dec.-2 jan.
- *De Boer*. Bruno Saetti -23 dec.
- *Espace*. Grafiek -23 dec.
- *De Drie Hendricken*. Jelena Cirkovic -21 dec.
- *Magd. Sothmann*. Fred. Aldenberg -22 dec.
- *W. J. G. van Meurs*. Erwin de Vries -24 dec.
- *Santee-Landweer*. Ted Carrasco en Jan Wie- gers -21 dec.
- *Rembrandthuis*. Rembrandt's curieuse saecken -30 apr.
- *Openb. Leeszaal*. Buiten-Europese Muziek -22 dec.
- *Wijnkopersgildebuys* (Koestraat 10-12). Glaswerk en wijnkopersmateriaal
- *E. J. van Wisselingh*. Ger Lataster -22 dec.

ARNHEM

- *Gemeentemuseum*. Postzegelontwerpers -14 jan.
- De man achter de schermen -14 jan.
- Jozef Israëls -14 jan.
- De bestverzorgde boeken van 1960 -3 jan.

BERGEN

- *Kranenburgh*. Matthieu Wiegman -7 jan.

BILTHOVEN

- *De Kuyt*. Kersttentoonstelling -22 dec.

BLOEMENDAAL

- *Bloemenheuvel*. Joep Nicolas -23 dec.

BREDA

- *De Beyerd*. De Zuiderkring -27 dec.
- Kunstenaars uit Brabant dec. en jan.

BUSSUM

- *Dekker*. Maarten Postma -24 dec.

DELFT

- *Prinsenhof*. Leden v. d. Kring en de Ver. v. Schone Kunsten -30 dec.
- *Mensa*. Adriaanse -23 dec.

DEVENTER

- *Muntentoren*. Verstandig dus gezond -20 dec.

DORDRECHT

- *Pictura*. Lou ten Bosch en Otto Dicke -31 dec.

EGMOND (Binnen)

- *St. Liobaklooster*. Schilderijen, beeldhouw- werken, tapijten en zijden weefsels -30 dec.

EINDHOVEN

- *Van Abbemuseum*. Jubileum-expositie Ecole de Paris -12 febr.

EMMEN

- *Gem. Lyceum*. Talen's Prijs 1961-1962 -23 dec.

GORINCHEM

- *Nieuwe Doelen*. Uitleenwerken Stichting Kunstkontakt -20 dec.

GOUDA

- *Catharina Gasthuis*. Ikonen uit Nederlands bezit 23 dec.-22 jan.

's-GRAVENHAGE

- *Gemeentemuseum*. Die Haghe, Dorp der Dorpen -1 juni
- *Mus. Bredius*. Chris de Moor en Hubert Bekman -28 dec.
- *Panorama Mesdag*. Rudi Polder -31 dec.
- *Martinus Liernur*. Kunstnijverheid -24 dec.
- G. A. Verdenius-Meursing Reynders -22 dec.

- *Centrum*. Jan Altink -28 dec.

- *Cojean*. Jopie Roosenburg-Goudriaan -1 jan.

- *Postboorn*. Theo Moody -23 dec.

- *Reynaert*. Roosenschoon -22 dec.

- *Nouvelles Images*. Beelden, wandtapijten en grafiek rond het kerstgebeuren -22 dec.

- *Van Stockum*. Internationale Kunstboeken

GRONINGEN

- *Gron. Museum*. Noordelijke Ku(n)stvaart -8 jan.

- *Mangelgang*. IJzerplastieken van Siep v. d. Berg -23 dec.

- *Pictura*. Ger Lataster -15 jan.

- Kunstkring De Ploeg 22 dec.-8 jan.

- *Provinciebuis*. Ruurd Elzer -22 dec.

HAARLEM

- *In 't Goede Uur*. Dick Breed -31 dec.

HENGELO

- *Hengelose kunstz.* Kinderportretten -8 jan.

's-HERTOGENBOSCH

— *Prov. Museum*. Charley Toorop -30 jan.

LAREN

— *Singer Museum*. Jacob Dooyewaard -28 jan.— *De Knipscheer*. Cécile Dreesmann, Han Hulsbergen en Hans de Jong -23 dec.

LEEWARDEN

— *Princessehof*. Mr. S. J. Sjollema en Pieter d'Hont -31 dec.— *Prinsetún*. Ruth Brouwer en Jan Stroosma -8 jan.— *Van Hulsen*. Rudi Bierman -18 dec.— *It Frysk Palet* 19 dec.-2 jan.

— Ruth Fischer 3-22 jan.

LEIDEN

— *Rijksmus. v. Oudb.* Nederlandse opgravingen in Egypte -25 febr.— *Prytaneum* (Rapenburg). H. H. Oostra -20 dec.

NIJMEGEN

— *Wag.* Gemeensch. v. beeld. kunstenaars Nijmegen -15 jan.

ROERMOND

— *Gem. Museum*. Techniek en Ambacht in het Imperium Romanum -6 jan.

ROTTERDAM

— *Mus. Boymans-van Beuningen*. Tekeningen uit vier eeuwen uit de verzameling van Sir Bruce en Lady Ingram 17 dec.-29 jan.— *Mus. v. Land en Volkenk.* Tobriand, het land van de Kula; Tibet, de Asmatcultuur; Vreemd geld; Melanesisch aardewerk, Oud Peru semi permanent vanaf 1 dec.— *Bouwcentrum*. Levend Erfdeel, het werk v.

d. Rijksd. v. d. Monumentenzorg -1 maart

— *Int Constigh Werck*. Cees Franse -2 jan.— *Rotterd. Kunstkr.* Serge Vandercam -18 dec. Teshigara 22 dec.-15 jan.— *Rotterd. Kunstst. (Lijnbaan)*. Het Hollandse landschap i. d. winter -1 jan.— *'t Venster*. George Lampe -22 dec. Harry Disberg 23 dec.-12 jan.

SCHIEDAM

— Foto's van Eddy Posthuma de Boer -14 jan.

TILBURG

— *Stadsschouwburg*. Jan van Heel en Hein Koreman -31 dec.

UTRECHT

— *Centr. Museum*. De 50 best verzorgde boeken van 1960 en Werken der Society of woodengravers -22 jan.— *Utrechtse Kring*. W. G. Hofker -31 dec. Frans de Geetere (Parijs) 6-28 jan.— *Arti*. Hein Heertjes -31 dec.— *Wagenaar*. Kunstnijverheidstentoonstelling -31 dec.

WASSENAAR

— *Heuff*. Schilderijen, aquarellen en tekeningen van J. C. W. Cossaar en keramiek van Judith Laqueur-Révész -5 jan.

WINTERSWIJK

— *'t Kempken*. Riek v. d. Lichte, Karel Gomez, Henk van der Horst, Gerrit de Vries, Wim Lasonder en Gerhard Heesen -1 maart

IJMUIDEN (Oost)

— *Felison*. Wim Steyn -2 jan.

ZWOLLE

— *Prov. Museum*. Joub Wiertz -3 jan.

K.N.O.B.

De vele leden die hun *contributie* voor het lopende jaar (of vorige jaren!) nog niet betaalden, ontvangen dezer dagen een schriftelijk verzoek tot betalen.

De penningmeester zou het zeer op prijs stellen, indien die leden na ontvangst van dit verzoek terstond het door hen verschuldigde zouden willen voldoen.

VACATURE

Bij het Singer Museum te Laren N.H. kan geplaatst worden een
ADJUNCT CONSERVATOR OF CONSERVATOR

Vereiste: universitaire opleiding.

Museumervaring, ook in het paedagogische vlak en beheersing van moderne talen strekken tot aanbeveling.

Eigenhandig geschreven sollicitatie te richten aan de Directeur van het Museum.

BANDEN

Bij voldoende belangstelling zullen wederom banden voor het Bulletin worden vervaardigd. De prijs voor jaargang 1961 zal ongeveer f 2.50 bedragen, inclusief verzendkosten.

Banden voor eerdere jaargangen van de 6de serie (dus vanaf 1948) kunnen, mits gelijktijdig besteld, voor de prijs van f 3.— worden nageleverd.

Bestellingen kunnen tot 15 januari worden ingezonden aan de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a, Leiden.

REGISTER BULLETIN EN NIEUWSBULLETIN 6DE SERIE 14 (1961)

- Aalsmeer, Herv. kerk 154, 166, 172, 178
 Aardenburg *207
 Romeinse nederzetting *74, *94, *128, *147, *244
 Abbenbroek, Herv. kerk 165, 166, 185
 Abbewier *141
 Abraham 229, 240
 Adam van Ehrensteyne 135, 136
 Adam van Haren 119
 Afferden, kasteel Blijenbeek 114
 Agnietenbergse boekverluchting 201-222
 Agt, J. J. F. W. van
 De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage 153-182 (rec.) 93-96
 Ahuys, Adalbert 257
 Alberti, Leon Battista 147
 Albrecht de Beer 57
 Aldegrevet, H. 241
 Alexander, tsaar *14
 Alkmaar, stedebouwk. plan v.d. binnenstad *195
 Alphen a. d. Rijn *73
 Amerongen, kasteel 35, 37
 Amersfoort, muntvondst *98
 Amsterdam 61, 253
 Kon. Oudheidk. Genootsch. 5
 Luchtvaartmuseum *11
 Oude Kerk 154, 178, 181, 185, 187, 192
 Rijksmuseum 4, 228, 228, 233, 239, 247-262, 256, 257
 Scheepvaartmuseum 233, 253
 Stadhuis 141-152
 Toneelmuseum *41-*46, *41, *44
 Andriessen, Jurriaan 5
 Andronicus van Cyrtha 143
 Angelslo *235
 Anlo, Kerk *184
 Annunciatie 204, 204, 205, 227
 Antonisz, Cornelis 200
 Antwerpen *172
 Stadhuis 147
 Apeldoorn, Het Loo 35, 38, 41, 46, 47, 55, 56
 Apollo 104, 106
 Ara Pacis 150
 Arnhem *166
 Ned. Openlucht Museum 225, 228, 228, 229, 229, 231, 239, 240, 241
 Rijksarchief 113
 Sint Janskerk *220
 Arnold van Elsloo, heer van Stein 127
 Arum *123
 Asbeck, ir. J. B. Baron van 33
 Assendelft 227, 228, 229, 233, 244
 Assendelft, heer van 163
 Athene, Toren der Winden 143
 Avondmaalbikers 248, 257, 258, 261, 262
 Aylva-State *90
 Baarland, Herv. Kerk *188
 Baarle van Romunde, van 257
 Baarlo *38
 Backerweerde, Belic van 15
 Backerweerd, Bertoldus van 15
 Backerweerd, Goossens van 15
 Backerweerde, Goswinus de 15
 Backerweerde, Werbold van 15
 Backerweerde, Willem van 15
 Backerweerd (Backerweert), Wilhelmus 15
 Backerweerd (Backerweert), Willem 15-28, 19, 28
 Bätz, Johann Heinrich Hartmann *187
 Bakkeveen *233
 Baldinucci 150
 Baleinbewerking 234
 Balen, P. S. van 173
 Ballo *33
 Barbrins, F. 255
 Barendrecht, Herv. Kerk 185
 Barents, Willem 231, 232
 Bargerosterveld *236
 Barkhuysen, J. B. 244
 Bartels, W. 252, 257
 Bavai 97
 Beckmann, Johann 11, *14
 Beek en Donk *5, *37
 Beemster, Vredenburg 34
 Beers, Unia State *217
 Beham, H. S. 241
 Behang, geschilderd *41
 Bemme Azn., Joh. 2, 3, 4, 12, 13
 Benjan 252
 Bergen, De Hamert *242
 Bergh, heren van 112
 Berlijn 61
 Berlikum *66
 Bernold *238
 Best *241

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Beverweerd, Kasteel *76.*78, *77
 Beyer, Jan de 118, *76, *78
 Blanckenheim, Frederik van 15
 Blijenbeek, Kasteel 114
 Bodt, Jan de 58
 Boerenwagens 229-230
 Bogaerde, A. J. L. Baron van den (Verz.) 174
 Bolderwagen 4, 11
 Bolestein, Huis *75
 Bolsward, Stadhuis 149
 Bolt, Ph. 177
 Boornzwaag *1
 Bordes, M. F. des 255
 Borgharen, Kasteel 118, 119, 137
 Borkel-Schaft *241
 Boulogne 97
 Bouman, Jan 60
 Bouwfragmenten, Commissie voor *47.*48,
 *194, *196, *197.*198
 Bovio, de 149
 Boxum *141
 Bramante 149
 Bray, Jan de 147
 Breda, Kasteel 42
 Breukelen
 Huis Gunterstein 37
 Huis Oudaen *75
 Bries Philipsdochter, Adriana de 253
 Britsum *217
 Broekhuizen, Seger van 133, 134
 Bronger, Nell *44
 Brouwershaven
 Herv. Kerk *188.*189
 Raadhuis *189.*190
 Bruegel, Pieter 200
 Brug, Romeins 104, 107
 Brugge, Sint Janshospitaal 187
 Brunssum *146, *242
 Brussel
 Kon. Bibliotheek 1, 12, 201-222, 204, 205,
 212
 Rijksarchief 113, 131, 132
 Bucks, Heylke 136
 Bullier, W. 254
 Burgh, P. D. van der 12
 Bustelli *43

 Caligula *127
 Campen, Jacob van 142, 143, 145, 148, 149,
 150
 Carolina van Oranje-Nassau 173
 Cerceau, Jacques-Androuet du 147, 148
 Chastillon, Claude de 148

 Chicago, Museum of Arts and Industries *19
 Christus
 Kruisdraging 203, 205, 219
 Koning 204
 Laatste Oordeel 146, 204, 213
 Doek van Veronica 213, 215
 Opwekking van Lazarus 215, 220
 Aanbidding der herders 227
 Aanbidding der Wijzen 227
 Bruiloft van Cana 235
 Voor Kayaphas 236
 Clignet, Machteld 255
 Cocquius, Agatha Amalia 253
 Coelus 106
 Coevorden, Katschaar 34
 Commandostaf 247, 248, 249, 250, 251, 252,
 256, 261
 Cornelis Antonisz 200
 Corning (U.S.A.), Crystal Palace *16
 Couperus, Jan 257
 Couperus, ds. Petrus Theodorus 257
 Cruys Voorbergh *45
 Culemborg
 Kasteel *239.*240
 Stadhuis 149
 Cuylenburg, I. van 172, 173
 Cuypers, P. J. H. 18, 174
 Cyrus 228

 Daalen, P. K. van
 Het Toneel-Museum te Amsterdam geopend
 *41.*46
 De tentoonstelling „Oude luister van het
 Groningerland” in het Museum te Gronin-
 gen *81.*82
 (rec.) 263-264
 Daendels, H. W. 260
 Damme
 O.L. Vrouwekerk 183, 184, *153
 Sint Janshospitaal 187, *153
 Danckerts de Rij, Cornelis 143
 Darmstadt, Landes- und Hochschulbibliothek
 205, 213, 216, 218, 219, 220
 David 211
 David van Bourgondië *125
 Delft
 Nieuwe Kerk 173
 Oude Kerk 77-92, 79-80, 83-84, 151-152,
 173, 178, 185, 190, *4
 Stadhuis 149
 Waalse Kerk *109.*110
 Den Burg *72
 Dendermonde, Kerk 165, 166

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Denekamp, Watermolen van Singraven *195
 Den Hoorn *105
 Den Oever, Expositie Zuiderzeewerken *20
 Dentatus, Manius Curius 147
 De Rijp, Museum *46-47
 Desguerrois 252, 257
 Deventer 15, *3
 Lebuïnuskerk *4, *35, *55, *205, *220, *238
 Mariakerk *205
 Diderick van Oost 133
 Dienen, Kerk *60
 Diest, Begijnhofkerk *152, *153
 Dieve, van 130
 Diever, Kerk *184
 Dijon *152
 Diligence 1-14, 5, 13
 Dirk II, graaf van Holland *126
 Dokkum, middeleeuwse afvoer *181
 Domburg *207
 Domitianus *242
 Donjon 112, 113, 115, 116, 117-118, 117, 118,
 119, 125, 126, 127, 132, 133, 133, 137, 140
 Dordrecht, Verz. V. Eras 229
 Dreischor, Herv. Kerk *209-211
 Dreumel, Kerktoeren *226-228
 Drift, J. A. van der 124
 Dronrijp *33
 Drusus *184
 Dübblens, Willem *188
 Dürer, A. 241
 Duquesnoy 150
 Dusseldorp
 Kunstmuseum 156, 172
 Staatsarchief 113
 Duurswoude *53

 Ede *240
 Eden, Johanna van 255
 Eduard, hertog van Gelre 132
 Ee *53
 Eemswoude *123
 Een *236
 Eener of Zwartendijksterschans *34
 Ehrenstein, Kasteel 112, 125, 135, 135, 136,
 140
 Einhard *167
 Ellewoutsdijk *207
 Eliseus 227
 Elmina 247-262, 257
 Fort Coenraadsburg St. Jago 252, 257
 Fort St. George d'Elmina 252, 253, 254, 257
 Gouverneursgraf 257, 260, 262
 Herv. Kerk 258, 261

 Elsmaer, Wouter 96
 Elsmar, Wolter von der 95
 Elswout, Huis 34
 Emmen
 Hunebedden *2
 Emmerschans *34, *35
 Emmererfscheidenveen *237
 Emmerik, Aldegundiskerk 23
 Enkhuizen
 Stadhuis 147, 149
 Zuiderzeemuseum 226, 230
 Esch, Grafveld *37, *108-109, *144-146

 Ferdinand, aartshertog 150
 Ferguson, Jan Helenus 247, 258, 261
 Floris V, graaf van Holland 154
 Fokke, S. 173
 Fortuna 106
 Foudgum *182
 Franeker *141, *217
 Stadhuis 149
 Frans van der Putte, I. D. 247, 258
 Frederik I, koning van Pruisen 58
 Frederik II, koning van Pruisen 58, 64
 Frederik Hendrik 35, 150
 Frederik Willem, keurvorst van Brandenburg 58
 Frederik Willem I, koning van Pruisen 58, 60,
 61, 63, 64
 Fremantle, Katherine
 The Baroque Town Hall of Amsterdam (rec.)
 141-152
 Frey, Johann Jacob 238
 Froger, prof. ir. J. H. (voordracht) *79

 Gaasterland *1, *218
 Gameren, Herv. Kerk *188
 Garijp, Kerkhof *219
 Garsthuizen *234
 Geertruidenberg, Sint Gertrudiskerk 157, 179
 Geertsema 248, 258
 Geldrop *241
 Gemen, von 21
 Gendt, Kasteel Poelwijck *4
 Gerkesklooster *181
 Gerson, H. (rec.) 199-200
 Geysteren, Kasteel 111, 113, 114, 115, 119, 120,
 132, 133, 133-134, 137, 139
 Gheyn, J. de 239
 Gladiatorensteen 104, 105, 108
 Goch, Kerk 23
 Goch, Gerard van 21
 Goltzius, Hendrick 237
 Gorissen, dr. F. (lezing) *158-173

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Gorsel, De Voorst 42, 47, 52, 56
 Gouda
 Grote Kerk 154, 166, 178, *188
 Stadhuis 149
 Goudestein, Huis 34
 Goudkust, voorm. Nederl. bezittingen 247-262
 Gozewijn van Valkenburg 116
 Graeff, Cornelis de 145
 Grafsteen, vroeg Christelijk 105, 106, 107
 Graft, dr. C. Catharina van de
 Willem Backerweerd beeldhouwer en bouw-
 meester 15-28
 's-Gravenhage 253
 Binnenhof 154, 179
 Boschbrug 13
 Boterwaag 42
 Centr. Bureau v. Genealogie 254
 Gemeente Archief 2, 155, 172
 Gemeentemuseum 13
 Huis ten Bosch 35, 55, 150
 Kloosterkerk 166
 Kon. Kabinet v. Zeldzaamheden 248
 Kunsthandel P. Scheen 12
 Museum Meermanno-Westreenianum 211
 Ned. Museum v. Gesch. en Kunst 211, 248,
 258
 Ned. Postmuseum 1-14, 4, *20
 Plein 148
 Ridderzaal 2, *188
 Sint Jacobskerk 153-182, 155-156, 157, 159-
 160, 161-162, 165-166, 167-168, 169-170,
 172, 173, 175-176, *195
 's-Gravenpolder, Herv. Kerk *211
 's-Gravesande, Arent van 149
 Greate Flearen *217, *233
 Gregorius van Tours 97, 98, 107
 Grolman, Anth. E. 5, 12
 Groningen, Museum (tentoonst.) *81-*82
 Grote, Geert 202
 Grubbenvorst *58
 Guinea, Nederlands 247-262
 Gunterstein, Huis 37

 Haag, T. P. G. 173
 Haags halletype 163-166
 Haakma Wagenaar, Th. 17, 18, 19, 22, 24, 25,
 26
 Haardplaten 240-241
 Haarlem
 Stadhuis 147
 Waalse Kerk 194, *211-*212
 Haelen *242
 Hagar 237

 Hallum, Mariëngaarde *65
 Hals, Frans 239
 Hana, W. F. J.
 Klokken (rec.) 195-199
 Hantumhuizen *67, *90
 Hardefuest, familie *169
 Haringh, Elisabeth 254
 Haringh, Hieronymus 254
 Haskerland *33, *89
 Hasselt *68
 Heeckeren, H. J. C. E. Baron van *78
 Heemstede, Kasteel 34
 Heenvliet, Kasteelruïne *106-*107
 Heer, Burgh 113, 115, 115, 137
 Heerlen *38
 Muntvondst *99-*100
 Heeswijk, Kasteel 174
 H. Andreas 204, 205
 H. Bartholomeus 204
 H. Jacobus Maior 204, 212, 239, 240
 H. Jacobus Minor 204, 205
 H. Johannes de Doper 204
 H. Johannes de Evangelist 204
 H. Judas Thaddeus 204
 H. Lebuinus *238
 H. Maria
 Annunciatie 204, 204, 205, 227
 Kroning 215, 220
 Met Kind 215, 220
 H. Matheus 204, 225, 226
 H. Paulus 204, 212, 240
 H. Petrus 204, 212
 H. Philippus 204, 212
 H. Radboud *238
 H. Simon Zelotes 204
 H. Thomas, apostel 204
 H. Ursula 215
 Hekborden 234-236
 Hellendoorn, Herv. Kerk *95
 Hellevoetsluis, Expositie Deltawerken *20
 Hendrik van Gelre, heer van Montfort 114, 129,
 130, 138
 Hercules 106
 Herendijk, Hernhutters 48
 Herkenbosch *146
 Herman van Elsloo 128
 Herman Hoen 114
 Hernhutters 48, 50
 Herodes Agrippa 239, 240
 's-Hertogenbosch, Stadhuis 147
 Herwijnen, Kasteel Leijenburg *55
 Heythuizen *242
 Hillenrade, Kasteel 133

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Hilversum, Verz. Stokvis 238, 240, 240
 Hindeloopen 225, 227, 229, 230, 236, 244, *218
 Hoen, Herman 114
 Hoensbroek, Kasteel 110, 114, 134
 Hoet 229
 Holm, Peter 244
 Holmes, Robert 251
 Holtzman, Adriaan 257
 Hondecoeter, M. d' 228, 229
 Honselaarsdijk, Slot 35, 43, 47, 148
 Hooft, Gerrit 256
 Hooft, P. C. 145
 Hoog Hz., G. de 110
 Hoogeloon *73
 Hooghalen *237
 Horn *242
 Kasteel 111, 114, 125-126, 128, 129, 137, 138
 Houbraken, J. 256
 Houckgeest, G. 156, 172, 173, 175
 Houten, Kasteel Heemstede 34
 Houtman, A. 255
 Hulsbergen 213
 Hunt, Ch. 5
 Huydecooper tot Maarseveen, jhr. Jan Elias 50
 Huygens, Constantijn 145, 147, 148, 149
 Hypocaustum 101, 103
 Itens *234
 Jacquard *13
 Jan Mayeneiland 231, 233
 Jan van Geysteren 120
 Jan van Meurs 113, 139
 Janse, H.
 Middeleeuwse houten tongewelven in Nederland 181-194
 Oirschot, Hervormde Kerk *147-*154
 Jelgershuis, J. 155
 Jeune, Jacques le 6
 Joannes van Petershem 118
 Jobard 1, 12
 Johan Maurits van Nassau-Siegen 58
 Jones, Inigo 148
 Jozef 240
 Judas 203, 204, 219
 Julius van Brunswijk 94
 Jutphaas, Ridderhofstad Rijnhuizen 34
 Jutrijp *121
 Kalkar, Nicolaikerkerk 19, 20, 23, 25, 27, 28, 29
 Kampen
 Bovenkerk *68, *105
 Stadhuis 147
 Kapconstructies 72, 73-74, 181-194, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189-190, 191, 192, 193
 Kapelle, Herv. Kerk 185
 Karel II 249
 Karel V, keizer 130, 171, *183
 Karel Christiaan van Nassau-Weilburg 173
 Kasten 227-229
 Katerveer *205, *220, *239
 Keldermans, M. 131
 Keldermans, Rombout II 81, 89, 90, 92
 Kerkrade, Kasteel Ehrenstein 112, 125, 135, 136, 140
 Kessel
 Kasteel 115, 116, 117-118, 121, 122, 121-122, 123, 124, 137, 138
 Pastorie 124
 Kessel, Hendrik van 124
 Kesteren *69-*71
 Kethel *36, *93, *107-*108, *127, *128, *143-*144, *206, *221-*222, *240
 Keulen 97, 107
 Dom 20
 Overstolzenhaus *42
 Keyser, Hendrick de 149
 Kierdorff 1
 Kimberly, Lord 248
 Kimswerd *33
 Kisten 230-231
 Klankpotjes *209
 Kleef 21, 23, 28
 Kloetinge, Herv. Kerk 184, 186, 186, 188, *153
 Klokkenspelvereniging, Nederlandse *129-*132
 Kloot Meijburg, H. van der 77
 Klotz, V. *60
 Koens, J. P. 4
 Koningin, Bibliotheek van H.M. de 216
 Koningsdiep, Ruilverkaveling *89, *121-*122, *182
 Konse, J. Chr. 244
 Kopenhagen, Nat. Museum 229, 235
 Krabbendam, Burcht Nieuwendoord *185-*186
 Kranenburg, Stiftskerk 23
 Krausz, S. A. 4
 Kuile, dr. E. H. ter 153
 Laatste Oordeel 146, 204, 213
 Lakenhal *171
 Langedijk *53
 Langenberg, Johannes van 26
 Lauwerszeewerken *182
 Lazarus 215, 220
 Leersum *56, *221

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Leeuwarden
 Fries Museum 225-226, *48
 St. Anthoniegasthuis *218-219
- Leimuiden 166
- Lelystad, Expositie Zuiderzeewerken *20
- Lensvelt, Frits *44
- Leyden, Lucas van 236
- Lewe, Helmich die 212, 220
- Lidlum, Mariëndal *65, *89, *233
- Limbricht, Kasteel 120, 124, 137
- Limburg, gebroeders *171
- Linne *223, *242
- Lissewege, Ter Doest 187
- Lodewijk XVI *13
- Lodewijk van Nevers, graaf van Vlaanderen *128
- Lodewijk Napoleon 4, *13
- Loemer, Gerard 20
- Loenen, Huis Vreedenhoff 68, 69
- Logteren, Jan van *43, *44
- Lokhorst en Vegtendael, Vincent Maximiliaen van 228
- Londen 253, 258
 Victoria and Albert Museum 240
- Loo, Kasteel het 35, 38, 41, 46, 47, 55, 56
- Loo, B. T. van 257
- Loon, jhr. Pieter van 13, 13
- Lotz, J. M. 173
- Louise Henriette van Nassau 58
- Lovoye Rheinzabern *207
- Ludolf, voogd van Stralen 120
- Luik, Univ. Bibl. 213, 221, 222
- Lusingh Scheurleer, D. F.
 Beveiliging van museumvoorwerpen tegen diefstal (voordracht) *243-252
- Luiksgestel, muntvondst *98, *241
- Luttervelt, dr. R. van 141, 148
 Herinneringen aan de voormalige Nederlandse bezittingen op de Goudkust in het Rijksmuseum 247-262
 Hollands Musea (rec.) 199-200
 (rec.) 29-32
- Luyken, Jan 230
- Maarssen
 Huis Bolestein *75
 Huis Goudestein 34
 Huis ter Meer 228
- Maarten van Rossum 171
- Maastricht 97-108, *36, *94
 Bonnefantemuseum 104, 105, 105
 Castellum 98-100, 99-100, 105, 107
 Coemeterium 98
- (Maastricht)
 Dominicanenkerk *152
 Eksterstraat 98
 Grote en Kleine Staat 104
 O.L. Vrouwekerk 102, 103, 105
 O.L. Vrouwepoort 100
 Poort van Haren 118
 Porta Regia 100, 101
 Poterne 100, 101-102
 Rijksarchief 113
 Sint Servaas 98, 106, 107, 115, *55
 Stadhuis 149
 Stokstraat 98, 101, 103, *199
 Woonhuizen *199
- Machteld van Geysteren 120
- Maelwael (Malouel) Jan *171
- Malden, Kerk *71, *90
- Man, Corn. de 231, 233
- Mander *239
- Mander, Carel van 145
- Marcus Curtius 240
- Maria van Gelre, Brevier van 207, 208, 212, 213, 214, 215, 220, 221
- Maria van Gelre 212
- Mariënborn 212
- Markerwaard *6, *58, *74, *129, *148, *187, *208, *224
- Marrée, J. A. de 249
- Mars 106, 228
- Maulbronn, Kloosterkerk *153
- Maurits van Nassau, prins van Oranje 239
- Maximinus I *240
- Meerheim (Merum), heren van 114, 117
- Meerssen, Sacramentshuis 18
- Meester van de Seraph 211, 215
- Meischke, ir. R. 153
 Het Slot te Zeist 33-56
 (voordracht) *199
- Mempens *53
- Merian, M. 239
- Merum, Kasteelruïne 117
- Métezeau, Louis 148
- Mheer, Kasteel 114
- Michel, Wilhelmina Sophia 259
- Middelbeers 192, 192
- Middelburg, Abdij 154, 158, 179, *74, *129, *148, *186-187, *224
- Middelharnis, Raadhuis 149
- Mielke, dr. Friedrich
 Das Holländische Viertel in Postdam 57-76
- Mijn, Frans van der 251, 252, 253, 254, 255, 256, 256, 261
- Mijn, Herman van der 253

- Millen, Kasteel 112, 113, 131, 132, 137, 138, 139, *186
 Minerva *207
 Moer, Theoderik 23
 Monnickendam, Grote Kerk 187, *93-95, *95-96
 Monster, Kerk 154, 158
 Montfort, Kasteel 111, 113, 114, 125, 127-128, 129, 130, 131, 132, 137, 138
 Monumentenwet *192, *195
 Morpurgo, Lion 229
 Mosselvelt, J. H. van
 Oosterhout, Herv. Kerk *187-188
 Moreau, Jean *188
 Motte 112, 117-118, 120, 121, 124, 127, 132, 137, 138
 Moucheron, Isaac de *41, 43
 Mouree, Fort 247
 Motte, Corn. la 244
 Mozes 238
 Muiden, Kasteel *206, *221
 Muilman, Bartholomeus 255
 Muilman, Elisabeth 257
 Muilman, Magtilde 255, 256, 257, 262
 Musea
 Affiche *134
 Collectieve verzekering *131-134
 Beveiliging tegen diefstal *243-252
 Technologische *12-25
 Muurschilderingen 42, 53, *39-42, *39, *211
- Naaldwijk, Slot Honselaarsdijk 35, 43, 47, 148
 Nagtglas, C. J. M. 251, 257, 259, 262
 Namen, Verz. J. Bastin 204
 Napoleon 4
 Neerhalen-Rekem *93
 Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum 95
 Nieuw-Amsterdam 230, 233
 Nieuwerkerk (Duiveland), Kerktoren 158, 179
 Nijmegen *164
 Gemeentemuseum *157
 Grafveld *36, *56, *71
 Lakenhal *171
 Mariëburgkapel *157
 Palts *164, *167
 Rijnhandel *164-166
 Romeinse legerplaats *35, *71, *91, *124, 184*, *220
 Sint Walrikspriorij *167
 Vestingwerken *170
 Nijnsel *241
 Nole, Colijn de 147
 Noordoostpolder *74, *130
- Nordlingen, Slag bij 150
 Norré, Robbert 255
 Nova Zembla 231, 232, 233, 241
 Nuyen, Bartholomeus 257
 Nuyen, Jan 257
- Odoorn, Herv. Kerk *67
 Oene, Herv. Kerk *153, *226
 Oirschot, Herv. Kerk 182, 184, 184, 187, *147-154, *148, *149-150, *154
 Oloff, Elisabeth 255
 Ommen, Muntvondst *97
 Onghena, M. J.
 De iconografie van Philips de Schone (rec.) 29-32
 Onstwedde, Muntvondst *97
 Oost (bij Eijdsen), Kasteel 113, 117
 Oost, Diderick van 133
 Oostelijk Flevoland *6, *40, *75, *109-110, *130, *188, *209, *224
 Oosterbierum *141
 Oosterhesselen *3, *35
 Oosterhout
 Herv. Kerk *187
 Sint Janskerk *187
 Oostmahorn *218
 Ootmarsum *152
 Ostade, A. van 239
 Otto van Gelre 129
 Oudaen, Huis *75
 Oudega *66
 Oudelande, Herv. Kerk 186
 Ouderkerk a. d. IJssel 238
 Oudeschoot, Huis van de Duitse Orde *181
 Oudewater, Herv. Kerk 184
 Overbeek, A. van 255
 Overschie, Herv. Kerk *5
 Ozinga, dr. M. D. 153
- Palladio, Andrea 148, 149
 Parijs
 Conservatoire des Arts et Métiers *13
 Luxembourg 148
 Place Royale 148
 Peeters, C. (rec.) 141-152
 Peize *237
 Peters, C. H. 153
 Petersen, mr. Jacob de 255
 Pietersheim, heren van 112, 118
 Philippus de Moorman 240
 Philips de Goede 163
 Philips de Schone van Spanje 29-32
 Pingjum *123, *219

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws*-Bulletin.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Plafondschildering 42, *190
 Planck, Gerrit Gerritse 255
 Pluto 106
 Pomona 228
 Pompeius *207
 Pontanus, Joh. Is. 145, 232, 241
 Pontius, Paulus 228
 Pope Hennesey, John 247, 248
 Poppingawier, Klooster Engwird *66, *219
 Post, Maurits 35
 Postrijtuigen 8-10
 Postwagens 1-14, 4, 5, 12, 13
 Potsdam
 Gloriette 60, 64
 Holländisches Viertel 57-76, 61-62, 65-66, 68,
 69-70, 73-74
 Jachtslot Stern 59
 Slot 58, 61
 Prandinge *234
 Pranger, Jan 255, 256, 256, 257, 261, 262
 Prinsenhage *241
 Priscus 103
 Probus, Caius Priscinius 103

 Quellinus, Artus 149, 150

 Rande *69
 Ransdorp, Kerktoren *93
 Rebecca 240
 Reichenau, Mittelzell *152
 Reinoud I, graaf van Gelre 124, 130
 Reinoud IV, hertog van Gelre en Gulik 212
 Rembrandt 146, 200
 Renaud, J. G. N.
 Middelleeuwse kastelen in Limburg 109-141
 Rendorp van Marquette, Pieter 256
 Renswoude, Kasteel 34
 Repertorium Ned. Monumenten van Gesch. en
 Kunst *193, *196
 Restauraties in 1960 *5-*12
 Rhenen *142
 Ried *33
 Rijckholt
 De Schone Grub *243
 Kasteel 117
 Rijnhuizen, Ridderhofstad 34
 Rijsburg, Abdij *57, *73, *92, *107, *125-*127
 Rijswijk *143
 Hoornbrug 12
 Huis ter Nieuwburg 34
 Ripa, Cesare 145, 150
 Rischmällen, Zylmann von 136
 Roberts, A. W. 254

 Robijn van Swalmen 133
 Rømø, Commandeurshuis 238
 Roermond *146
 Roghman, R. *76
 Rolde, Herv. Kerk *54, *67, *184
 Rolduc, Kerk *153
 Roman, Jacob 38, 39, 42, 47, 56
 Rome
 Palazzo Farnese 148
 Pantheon 148
 Tempel van Castor en Pollux 150
 Tempietto van Bramante 149
 Roosegaarde Bisschop, G. (rec.) 195-199
 Rotterdam
 Geref. Burgerweeshuis 237
 's Landswerf *14
 Rozenburg *240
 Rubens, P. P. 148, 149, 150, 229, 235, 243
 Ruprecht van Gulik 212
 Ruyter, Michiel Az. de 67, 248, 249, 251

 Saba, Koningin van 240
 Sacramentshuis 18, *211
 St. Valéry-sur-Mer, Abdij *167
 Saleh, Raden 260
 Salomon 147, 148, 229, 234, 235, 240
 Samuel 238
 Sandrart, Joachim von 243
 Sarcofaagdeksel, Karolingisch 105, 107
 Saul 211, 238
 Scamozzi, Vincenzo 147, 148
 Schaesberg, Kasteel 134
 Scheepsmodellen *14
 Scheepsresten *74, *76, *110, *130
 Schellinger, Cornelis 48
 Schelpengrot 42, *106
 Schiedam 253, *36, *93, *107-*108, *127, *128,
 *143-*144, *206, *221-*222, *240
 Schiermonnikoog *66
 Schinveld *147, *186, *208
 Schooltassen 231-234, 241
 Schoonebeekerveld *237
 Schouman, Aert 229
 Schuifraam 43-47, 56
 Seger van Broekhuizen, heer van Swalmen 133,
 134
 Seleucos 147
 Sena, Agatha Maria 256
 Septimius Severus 106
 Serlio 147
 Servatius 98
 Sexbierum *217
 Sichem, Chr. van 240

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Siegerswoude *122
 Sierra Leone 247
 Sigerus van Swalmen 133
 Sint Maartensdijk (Z), Herv. Kerk 184, 185
 Sint Pieter, De Lichtenberg 114
 Sittard, Vestingwerken *5
 Sleen, Herv. Kerk *142, *183
 Slingelandt, N. H. Baron van (Verz.) *41, *43
 Slotbrug 126, 130
 Sneek *122, *123
 Fries Scheepvaartmuseum 229, 234
 Oosterbinnenpoort *183
 Oosterbuitenpoort *182
 Snekermeer *142
 Soest, Herv. Kerk 192
 Soestdijk, Slot 35, 37, 39-40, 55, 56
 Soignies (Zinnik), St. Vincent *152
 Specht, C. 42, 46, 52
 Spilman, H. 48
 Spitsbergen 231, 232
 Sprenger, J. 99-100
 Sprenger, W. 99
 Steenwijk *239
 Stein, Kasteel 110, 123-124, 125, 126, 127, 128, 133, 137, 138
 Stevensweert, Kasteel 112, 118, 137
 Stiens, Herv. Kerk 192, 193
 Stimmer, Tobias 243
 Stolk, David van 35, 39-40
 Stoopendaal D. 35, 36, 37, 46, 52, 225
 Stralen 120
 Stucwerk 173, *44
 Stuers, Victor de 100
 Stuyvenburgh, B. 35, 37
 Surhuisterveen *181
 Swalmen
 Oudborg 112, 133, 140
 Tumulí *243
 Swalmen, heren van 114
 Swalmius, mr. Adriaan 251, 253, 258, 261

 Tabaksdozen 240, 244
 Taisne, Philippe 131, 132, 138
 Tanjé, Pieter 244
 Tegels 228, 236-239, 240
 Temminck Groll, ir. C. L.
 Een sleutel tot de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk te Delft 77-99, 151-152
 Tempesta, A. 145
 Ten Boer *235
 Teniers, D. 239
 Tienhoven, Herv. Kerk *222-*223
 Terband *89

 Tessin, Nicodemus 35, 38, 41, 43, 56
 Thöne, Friedrich
 Hans Vredeman de Vries in Wolfenbüttel (rec.) 93-96
 Thoenen, Rabanus 21
 Tholen, Stadhuis 149
 Timmers, prof. dr. J. J. M.
 Romeins Maastricht 97-108
 Tjerkwerd *183
 Tjietjerk *1, *66-*67
 Tomyris 228
 Tongeren 97, 98, 104, 107
 Trajanus *33
 Triebels, dr. L. F.
 De invloed van de prentkunst op de volkskunst 223-246
 Triemunt *218
 Tritsum *234
 Tübingen, Univ. Bibl. 207, 212, 213, 214, 215, 220, 221
 Tzummarum *53, *65, *233

 Uitgeest *125
 Herv. Kerk 192
 Ureterp *122, *182
 Utrecht 15, 21, 22, 28, *172
 Backerweerd 15
 Huis Zoudenbalch 22, 25, 28, 29
 Kabinet v. Landbouwk. Werktuigen *14
 St. Geertekerk 194
 St. Janskerk 15
 St. Nicolaaskerk 182, *153, *209
 St. Pieterskerk 15
 St. Paulusabdij *124, *142-*143
 Vreeburg 131
 Verkeersplan *14
 Uuhl, Jacob 256
 Uurwerken 195-200

 Vaenius 145
 Valckenier, Pieter 255
 Valkenburg (Z.-H.), Castellum *92, *127
 Valkenburg (L.), Kasteel 110, 113, 114, 116, 137
 Valkenburg, Generaal 251
 Vallée, Jacques de la 148
 Vaucanson *13
 Vecht (O.) *124
 Veen, Herv. Kerk *208
 Veer, Gerrit de 231, 232, 241
 Veenwouden, Schierstins *54
 Velp (N.-Br.), Oude Kerk *57-*60, *225-*226

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Velsen *92, *105-*106, *221
 Westerwijk *106
 Venhuizen *4
 Venlo, traktaat van *166
 Venus 228
 Verhulst, Rombout 150
 Veronica, doek van 213, 215
 Versailles 38
 Vertumnus 228
 Vespasianus *121
 Vessem *242
 Vianen, Grote Kerk 154, 157, 166, 172, 178, 179
 Viergodensteen 104, 105, 108
 Vierschaar 147
 Viersen, Kerk 23
 Vignola 147
 Vignon, J. de 157, 174
 Villalpandus, Pater 148
 Vinckboons, David 228, 240
 Vingboons, Philip 142, 143, *43
 Vinkeles, A. 2
 Vinkeveen, Muntvondst *98
 Visscher, Cl. J. 230, 233
 Visscher, N. 36, 37, 46, 52
 Vitruvius 143, 147, 148, 149
 Vlaardingen, Raadhuis 149
 Vledder *237
 Vlieland, Tromphuis *45, *47-*48
 Volkskunst 223-246
 Vollenhove *124
 Vollenhove, Johannes 225
 Vondel, Joost van den 145
 Voorburg, Herv. Kerk 154, 166, 171, 178
 Voorst, Huis de 42, 47, 52, 56
 Vos, Maarten de 239
 Vredeman de Vries, Hans 93-96
 Vreese, A. L. de
 Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs Ge-
 tijden- en Gebedenboek in de Albertina te
 Brussel 201-222
 Vries, Kerk *184
 Vyghe, Familie *168, *169

 Waardenburg, Kasteel *185, *206, *240
 Waeyen Pieterszen, W. C. van der 175
 Waal, prof. dr. H. van de 145
 Wagner, Joseph 237, 238
 Walvisvangst 231-234
 Wandbetimmeringen 224-227, 228
 Warmenhuizen, Herv. Kerk 191
 Watergraafsmeer, Ringsloot 200
 Waterland 226

 Wayer, Jan 17
 Weber, dr. R. E. J.
 Een vroege lithografie met voorstelling van
 een postwagen 1-14
 Het technische gezichtspunt in het Museum
 (voordracht) *12-*17
 Weerselo *239
 Weesp, Stadhuis 149
 Weg, Romeins 97, 100, 101, 104, 107
 Well, Kasteel 112, 113, 114
 Weltevreden, Paleis Rijswijk 260
 Wemelsfelder, ir. P. J.
 De uitbeelding van onze technische bescha-
 ving (lezing) *17-*25
 Wenen, Nat. Bibliotheek 214
 Werkhoven, Kasteel Beverweerd *76-*78, *77
 Werner Vosken van Swalmen 134
 Westerhout 238
 Westerlee *235
 West-Indische Compagnie 247, 250, 251, 256
 Wiegersma, Friso *45
 Wieringen *106
 Wieringermeer *39
 Wijdeveld *45
 Wijk 103, 104, 106
 Wijnandsrade, Kasteel 120
 Wijnjeterp *122
 Wijk bij Duurstede
 Herv. Kerk *91, *125
 Mazijk *125
 Wijster *237
 Willem I, koning 5
 Willem II, prins van Oranje 58
 Willem III, prins van Oranje 7, 33, 35, 38
 Willem IV, prins van Oranje 256
 Willem Adriaan van Nassau-Odijk 33, 55
 Winand van Rode 120
 Wisse, G. 110, 111, 134
 Wit, Jacob de *41, *43
 Witmarsum *33, *67
 Witsen, Jonas 256
 Wolfenbüttel 93-96
 Drievuldigheidskerk 94
 Herzog-Anton-Ulrich-Museum 96
 Herzog-August-Bibliothek 96
 Johanneskerk 94
 Kaisertor 94, 96
 Mariakerk 96
 Niedersächs. Staatsarchiv 94
 Nieuwe Kanselarij 94, 95
 Workum 225, 228
 Woudsend 230
 Wouterswoude *141

Cijfers voorafgegaan door * hebben betrekking op de kolommen van het *Nieuws-Bulletin*.
 Cursieve cijfers verwijzen naar afbeeldingen.

- Xanten, Dom 20, 21, 22, 22, 23, 24, 25, 27, 28, 28
- Zacharias 227
- Zeijen *238
- Zeist
Slot 33-56, 36, 37, 43-44, 45-46, 52, 53
Hernhutters 48, 50
- Zevenbergen, St. Catharinakerk 158
- Zevenhuizen *240
- Zierikzee, Zuidhavenpoort *110-*112
- Zinnik (Soignies), St. Vincent *152
- Zoudenbalch, Evert 25
- Zuylestein, Kasteel 42
- Zutphen
Bornhof *41, *153
Drogenapstoren *112
Oudewand nr. 30, muurschilderingen *39-
*42, *39
- Zwaagdijk *72
- Zwammerdam *223
- Zwolle 15
Historisch Museum 17
Grote Kerk (Sacramentshuis) 16, 17, 18, 19,
19, 24, 25, 26, 27, 28, 28